

ВІСНИК

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у 1993 році

№ 2 (73) 2013

Харків
«Право»
2013

Засновник — Президія Національної академії правових наук України,
Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національна академія правових наук України

Вісник Національної академії правових наук України : зб. наук. пр. / редкол.:
В. Я. Тацій та ін. – Х. : Право, 2013. – № 2 (73). – 360 с.

Редакційна колегія: *В. Я. Тацій* (головний редактор), *Ю. В. Баулін, Ю. П. Битяк, В. І. Борисов, М. В. Буроменський, Л. К. Воронова, Ю. М. Грошевий, С. В. Ківалов, В. П. Колісник, В. В. Комаров, В. О. Коновалова, О. Л. Копиленко, О. Д. Крупчан, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, В. К. Мамутов, О. П. Орлюк, М. І. Панов, О. В. Петришин, В. Г. Пилипчук, С. М. Прилипко, М. М. Сібільов, В. Ф. Сіренко, О. В. Скрипнюк, І. В. Спасибо-Фатєєва, Д. В. Табачник, В. П. Тихий, Ю. С. Шемиученко, В. Ю. Шенітько*

Відповідальний за випуск *О. В. Петришин*

Зареєстрований Міністерством України у справах преси та інформації
(Свідоцтво про Державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.
Серія КВ № 19889-9689Р від 09.04.2013 р.)

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 70, Національна академія правових наук України. Тел. (057) 707-79-89

© Національна академія правових наук
України, 2013

© Видавництво «Право», 2013

В. ТАЦІЙ,

*президент Національної академії
правових наук України, ректор Національного
університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого», доктор юридичних
наук, професор, академік НАН України
та НАПрН України*

Національна академія правових наук України: етапи становлення та розвитку

Розвиток науки та ефективне використання результатів наукової діяльності є основою для формування правової, демократичної держави. Усвідомлення необхідності використання у своїй діяльності наукових розробок та досягнень у галузі державно-правової науки, максимального впровадження результатів наукових досліджень у практику зумовило створення Академії правових наук України.

Відповідно до чинного законодавства був сформований організаційний комітет зі створення Академії на громадських засадах, до якого увійшли вчені та практичні працівники різних наукових центрів і відомств України. На засіданні 21 січня 1992 р., підтримавши ідею створення Академії, було визначено основні ідеї її майбутнього Статуту. Згодом документи оргкомітету обгово-

рювались регіональними зборами юристів-учених і практиків, які відбулися у лютому 1992 р. у 17-ти областях України і в м. Києві за участю 1328 чол.

Підтвердивши необхідність заснування Академії і попередньо схваливши проект її Статуту, збори надіслали своїх делегатів на установчу конференцію, яка відбулась 4 березня у м. Харкові в приміщенні Української юридичної академії (нині – Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»). Конференцією було прийнято рішення про заснування Академії та обрано Президію Академії у складі 22 чол. Президентом Академії обрано доктора юридичних наук, професора В. Я. Тація, віце-президентами – доктора юридичних наук, професора В. Г. Гончаренка і доктора юридичних наук, професора Ю. М. Грошевого. До членів президії увійшли відо-

мі вчені-юристи і практичні працівники, які представляли вищі юридичні навчальні заклади України, Інститут держави і права АН України, Інститут економіко-правових досліджень АН України, юридичний відділ Верховної Ради України, Прокуратуру України.

Основною метою діяльності Академії на громадських засадах була консолідація інтелектуального потенціалу наукових працівників, викладачів юридичних навчальних закладів, працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, суду, арбітражного суду, прокуратури, інших правоохоронних органів, адвокатури, юридичних служб підприємств і установ, спрямування їх зусиль на сприяння процесу розбудови України як правової, демократичної держави, охорону і захист прав людини та громадянина. За цей час науковці Академії виконали вагомую роботу з розроблення проектів Конституції України, Кримінального, Адміністративно-процесуального, Цивільно-процесуального, Кримінально-процесуального кодексів та інших найважливіших проектів нормативно-правових актів. Значною подією стало розроблення Концепції розвитку юридичної науки та освіти, схваленої Президентом України.

Головним підсумком діяльності Академії стало те, що її багатопланова діяльність сприяла формуванню високого престижу вітчизняної юридичної науки, позначила пріоритетні напрями її розвитку в Україні.

23 липня 1993 р. Президентом України було видано указ «Про Академію правових наук України», яким засновано Академію правових наук України як державну вищу галузеву наукову установу. Зокрема, в Указі зазначалося:

«Академія правових наук України є самоврядною організацією, що діє на основі Статуту, може мати у своєму складі науково-дослідні установи, науково-практичні центри, навчальні заклади, лабораторії, інші установи для організації та проведення досліджень у галузі держави та права».

Відповідно до Указу президентом – організатором Академії правових наук України було призначено В. Я. Тація, дійсними членами – засновниками Академії затверджено 17 провідних науковців-правознавців України, серед яких: Б. М. Бабій, Ф. Г. Бурчак, А. С. Васильєв, Л. К. Воронова, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, А. П. Закалюк, М. В. Костицький, В. К. Мамутов, А. Й. Рогожин, В. І. Семчик, В. В. Сташис, І. А. Тимченко, В. В. Цветков, М. В. Цвік, Ю. С. Шемшученко, Л. П. Юзьков.

Період з 1993 по 1995 р. став етапом організаційного становлення Академії та її структурних підрозділів (відділення теорії та історії держави і права, відділення державно-правових наук та міжнародного права, відділення цивільно-правових наук, відділення правових проблем охорони навколишнього середовища і аграрного права (нині – відділення екологічного, господарського та аграрного права), відділення кримінально-правових наук), які покликані здійснювати, наукову, законопроектну й координаційну роботу.

21 грудня 1993 р. на загальних зборах Академії правових наук України було затверджено Статут, визначено організаційно-правові засади її діяльності як провідної державної наукової інституції юридичного профілю.

У червні 1994 р. було створено Київський регіональний центр, покликаний

координувати діяльність академіків та членів-кореспондентів, які працюють у м. Києві. У червні 1995 р. у складі Академії створено Інститут вивчення проблем злочинності з розташуванням у м. Харкові (нині – Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса), у березні 1996 р. – Лабораторію удосконалення правового становища жінок, а у листопаді того ж року – Львівську лабораторію прав людини. З березня 1996 р. почав функціонувати Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва (м. Київ) (нині – Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака). У червні 1997 р. розпочала роботу Лабораторія з проблем теорії та історії держави і права, у листопаді 1997 р. – Міжвідомча лабораторія правового забезпечення науки і технологій, а у лютому 1999 р. розпочав свою роботу Центр правової інформатики, який у червні 2001 р. був реорганізований у Науково-дослідний центр правової інформатики, а з 2012 р. – це Науково-дослідний інститут інформатики і права (м. Київ). З липня 2000 р. у структурі Академії було створено Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування (м. Харків), у травні 2001 р. – Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності (м. Київ). У лютому 2002 р. у структурі Академії розпочав свою діяльність Інститут фінансового права, створений за ініціативою Академії правових наук України та Академії податкової служби України. У 2010 р. було створено Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку з розташуванням у м. Харкові.

На сьогоднішній день до складу Академії входять шість науково-дослідних

інститутів, які постійно співпрацюють з Верховною Радою України та її комітетами, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Кабінетом Міністрів України, Конституційним Судом України, Верховним Судом України, Вищим господарським судом України, Вищим адміністративним судом України, Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Генеральною прокуратурою України, міністерствами юстиції, внутрішніх справ, іншими центральними та місцевими органами влади.

Науково-дослідні установи та фахівці Академії беруть активну участь у розробці найважливіших законопроектів. Лише минулого року було розроблено понад 180 проектів законів, серед яких можна виділити найбільш вагомі, а саме: нову редакцію Кримінального процесуального кодексу України, проект Кодексу України про адміністративні проступки та адміністративні правопорушення, проект Закону України «Про вибори народних депутатів України», нову редакцію Закону України «Про вищу освіту» та ін.

Науково-дослідним інститутом правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України в ініціативному порядку було розроблено проект Інноваційного кодексу України, який викликав великий інтерес серед науковців та правознавців. Цей кодекс став першим і єдиним проектом кодифікованого нормативно-правового акта України, регулятивним впливом якого охоплюються всі основні аспекти реалізації відносин у науково-технічній та інноваційній сфері з метою правового забезпечення становлення та ефективного функціо-

нування національної інноваційної системи.

У межах науково-дослідних інститутів виходять друком періодичні наукові видання з юридичної тематики, а саме: «Державне будівництво та місцеве самоврядування», «Питання боротьби зі злочинністю», «Приватне право і підприємництво», «Інтелектуальний капітал», «Правова інформатика» та «Актуальні питання інноваційного розвитку».

У квітні 1996 р. у системі Академії розпочало свою діяльність видавництво «Право», яке здійснює підготовку та видання наукової, навчальної, довідкової літератури з правової тематики і забезпечує юридичною літературою навчальні заклади та наукові установи, правоохоронні й судові органи, а також практикуючих юристів, котрі працюють на підприємствах, в установах та організаціях різних форм власності. Видавництво неодноразово нагороджувалось дипломами на всеукраїнських конкурсах за кращу поліграфічну якість видання.

Починаючи з 1993 р. Академія видає фаховий науковий журнал «Вісник Академії правових наук України», в якому висвітлюються найбільш актуальні питання функціонування та розвитку правової системи України. Більшість статей, які уміщуються у збірнику, підготовлені дійсними членами та членами-кореспондентами Національної академії правових наук України. За цей час вийшло друком 72 випуски збірника наукових праць. У квітні 2013 р. видання було перейменовано на «Вісник Національної академії правових наук України».

З 1995 р. Академією правових наук України на виконання її статутних завдань щодо здійснення координації визначення тематики дисертаційних до-

сліджень, які реалізуються в Україні в галузі держави і права, здійснюється видання «Переліку тем дисертаційних досліджень з проблем держави і права». До Переліку включаються теми докторських та кандидатських дисертацій, які були затверджені вченими радами вищих навчальних юридичних закладів освіти, юридичних факультетів та науково-дослідних установ юридичного профілю України.

У березні 2006 р. Академією правових наук України та Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого було створено Освітньо-науковий центр з проблем правознавства, метою якого є: а) забезпечення координації та проведення спільних наукових досліджень Академією правових наук України та Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого; б) взаємне рецензування результатів науково-дослідних робіт, апробація та використання результатів наукових досліджень; в) впровадження результатів наукових досліджень у навчальний процес; г) вивчення досвіду Болонського процесу та впровадження його елементів у систему вітчизняної освіти та науки; д) координація підготовки наукових кадрів; е) підвищення кваліфікації викладачів навчальних закладів та наукових працівників; є) координація та проведення спільних наукових конференцій, спільної видавничої діяльності; ж) ефективне використання навчально-методичної та матеріальної бази.

У 2008 р. Академією правових наук України було видано п'ятитомне загальноакадемічне видання «Правова система України: історія, стан та перспективи», над яким два роки працювали найкращі юристи України – науковці Ака-

демії правових наук. Уперше в історії української юриспруденції в одному виданні узагальнено вітчизняний досвід побудови національної правової системи, всіх її галузей, сучасний стан науки та законодавства, практику його реалізації, окреслено перспективи їх розвитку. До складу авторського колективу ввійшла еліта вітчизняної юриспруденції з усіх регіонів України, кістяк якої становлять академіки та члени-кореспонденти Академії правових наук України, провідні науковці її установ.

У 2011 р. було надруковано друге видання п'ятитомника, перекладене російською мовою, головна мета якого – дати можливість ученим з інших країн, перш за все Російської Федерації та країн СНД, ознайомитися з доробками української юридичної науки в різних галузях права, сучасним законодавством України і практикою його застосування. У 2013 р. Національною академією правових наук України спільно з всеукраїнським юридичним журналом «Право України» було видано англomовну версію цієї фундаментальної праці.

Підсумком суспільного визнання цієї вагомості юридичної праці стало ухвалення у 2012 р. Комітетом з Державних премій України в галузі науки і техніки рішення про присудження авторському колективу монографії «Правова система України: історія, стан та перспективи» найвищої наукової відзнаки – Державної премії України в галузі науки і техніки.

Відповідно до рішення президії від 30 червня 2009 р. у структурі Академії було утворено Донецький та Західний регіональні центри, а 4 березня 2011 р. – Південний регіональний науковий центр. Головою Донецького регіонального наукового центру було обрано дій-

сного члена (академіка) В. К. Мамутова, головою Західного регіонального наукового центру – дійсного члена (академіка) В. Т. Нора, головою Південного регіонального наукового центру – дійсного члена (академіка) С. В. Ківалова. До основних завдань регіональних наукових центрів віднесено такі: а) сприяння місцевим органам державної влади та органам місцевого самоврядування у здійсненні ефективної правової політики у відповідних регіонах України; б) планування та координація науково-дослідної діяльності членів та установ Академії, що знаходяться у відповідних регіонах; в) проведення на замовлення місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, правоохоронних та судових органів, громадських організацій, інших юридичних осіб чи фізичних осіб наукових досліджень, підготовка експертних висновків тощо.

Значним етапом діяльності Академії стало заснування у 2008 р. загальнонаціонального наукового видання «Щорічник українського права», в якому публікуються найкращі статті у сфері держави і права академіків та членів-кореспондентів Національної академії правових наук України, інших провідних науковців. «Щорічник» має за мету стати своєрідним орієнтиром у царині різноманітної наукової інформації, що вже була надрукована у вітчизняних та зарубіжних виданнях протягом попереднього року. Відповідно до рішення Президії НАПрН України від 4 березня 2011 р. із метою поширення здобутків української юридичної науки на теренах країн СНД третій та наступні номери наукового видання «Щорічник українського права» видаються російською мовою.

У 2003 р. Академією було підготовлено та видано Науково-практичний коментар до Конституції України, який отримав схвальні відгуки юридичної громадськості, а згодом у 2011 р. вийшло друком друге видання, до складу авторського колективу якого ввійшли провідні науковці, відомі державні й політичні діячі України та фахівці-практики.

Члени Національної академії правових наук України на постійній основі беруть участь у діяльності робочих груп по розробці найважливіших законопроектів. Так, лише за минулий рік фахівці Академії взяли участь у роботі понад 80 таких груп, зокрема: Робочої групи з питань удосконалення законодавства про вибори; Робочої групи з питань судової реформи; Робочої групи з питань реформування кримінального судочинства; Робочої групи з питань реформування прокуратури та адвокатури; Робочої групи з питань реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні; Комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права.

Відповідно до Указу Президента України від 17 травня 2012 р. «Про Конституційну Асамблею» 31 науковець Академії на постійній основі бере участь у діяльності Конституційної Асамблеї, яка є спеціальним допоміжним органом, головною метою якого є підготовка законопроекту про внесення змін до діючої Конституції України. Ще 46 вчених Академії стали її науковими консультантами.

Важливою подією у 2012 р. було видання Національною академією правових наук України Науково-практичного коментаря до Кримінального процесуального кодексу України за загальною

редакцією президента НАПрН України, ректора Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», академіка НАН України, доктора юридичних наук, професора В. Я. Тація, Генерального прокурора України, державного радника юстиції України, доктора юридичних наук В. П. Пшонки, Радника Президента України – Керівника Головного управління з питань судоустрою Адміністрації Президента України, доктора юридичних наук, професора А. В. Портнова. Вступне слово було надано Президентом України В. Ф. Януковичем.

Національна академія правових наук України та її установи постійно виступають організаторами та співорганізаторами міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій, семінарів, «круглих столів» тощо. Важливою подією в житті Академії стало проведення у 2010 р. у місті Харкові міжнародного симпозіуму на тему: «Праворозуміння: питання теорії, правової політики і юридичної практики», в якому взяли участь представники провідних наукових установ України, Російської Федерації і Республіки Білорусь.

Однією з останніх визначних конференцій була Всеукраїнська науково-практична конференція «Конституція України – основа розбудови правової, демократичної, соціальної держави та формування правової системи» (м. Харків, 23–24 червня 2011 р.), присвячена 15-річчю Конституції України та 20-річчю незалежності нашої держави. Конференція була організована за сприянням Президента України В. Ф. Януковича. Організаторами конференції, окрім Національної академії правових наук України, ви-

ступили Адміністрація Президента України та Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». У роботі заходу взяли участь учені з усіх провідних наукових та навчальних закладів України – Національної академії правових наук України, Національної академії наук України, Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Національного університету «Одеська юридична академія», Львівського національного університету імені Івана Франка, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Київського національного університету імені Тараса Шевченка та інших наукових установ і навчальних закладів України.

Вагомим підтвердженням авторитету Академії як галузевої наукової установи, її провідної ролі у забезпеченні комплексного розвитку правової науки, проведенні фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі держави і права став Указ Президента України від 23 лютого 2010 р. за № 233/2010 про надання їй статусу національної з подальшим перейменуванням у «Національну академію правових наук України».

Наприкінці 2011 р. Кабінет Міністрів України затвердив нову редакцію Статуту Національної академії правових наук України. Необхідність внесення змін до Статуту була зумовлена наданням Академії почесного звання національної, відповідно, посиленням її впливу на державно-правові процеси у країні та прагненням удосконалити основний нормативний документ з огляду на вже майже 20-річний досвід її роботи.

Указом Президента України № 337/2013 від 19 червня 2013 р. встановлено чисельність членів Академії – 53 дійсних члени (академіки), 93 члени-кореспонденти.

Постійно вдосконалюється й структура Академії та зростає її кадровий склад. Загальна кількість працюючих наукових співробітників у структурах Академії за ці роки збільшилася в декілька разів та складає понад 375 науковців, з яких докторів наук – понад 90, кандидатів наук – більш як 160 осіб.

Розширюються зв'язки Академії й із зарубіжними науковими та освітніми центрами. Академія відновлює інтеграційні традиції з науковими установами і вищими юридичними навчальними закладами країн СНД та іншими зарубіжними країнами.

До складу членів Академії входять також іноземні науковці, а саме: О. К. Голіченков (Російська Федерація), В. Ф. Яковлев (Російська Федерація), Карл-Герман Кестнер (Німеччина) та Вільям Еліот Батлер (США).

За двадцять років, що пройшли з часу її заснування як вищої наукової установи України в галузі держави і права зі статусом самоврядної організації, Національна академія правових наук не лише відбулася, а й утвердилася. Завдяки плідній та самовідданій праці наших науковців в Україні добре знають Академію, якій належить визначальна роль у подоланні роз'єднаності та відокремленості правових досліджень, забезпеченні їх координації і взаємоузгодженості, формуванні пріоритетних напрямів у галузі правових досліджень.

П. РАБІНОВИЧ,

*завідувач Львівської лабораторії прав людини
і громадянина НДІ державного будівництва
та місцевого самоврядування НАПрН
України, доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України*

УДК 342.7; 341-231

Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація

У статті подається авторська інтерпретація соціальної сутності основоположних («природних») прав людини. Такою сутністю вважається їх можливість задовольняти фундаментальні потреби існування й розвитку людини. З огляду на це загальне поняття таких прав визначається як певні можливості людини, котрі необхідні для задоволення потреб її існування й розвитку в конкретних історичних обставинах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства та забезпечені обов'язками інших суб'єктів. Тому найважливішою – «потребовою» – класифікацією цих прав пропонується вважати їх поділ на фізичні (життєві), особистісні, культурні, економічні й політичні.

Ключові слова: основоположні права людини, сутність прав людини, класифікація основоположних прав людини.

Вступні зауваги. Проблематика основоположних («природних») прав людини, закономірності їх здійснення, розвитку, охорони і захисту становлять нині, так би мовити, ядро, стрижень предмета загальнотеоретичної юриспруденції. А одним із фундаментальних аспектів цієї проблематики є питання соціальної сутності таких прав.

Вирішення зазначеного питання має, вочевидь, ґрунтуватись на загально-філософській інтерпретації феномену (і відповідної категорії) сутності, насамперед сутності соціальної.

З давніх-давен встановлено, що кожному феномену притаманні сутність і явище («явленість»). При цьому «явленість», тобто зовнішня форма (обо-

лонка) феномену та його сутність зазвичай не збігаються. Явище стає відомим суб'єктам соціуму вже у процесі їхньої повсякденної, «утилітарної» практики. Сутність же явища найчастіше може бути виявлена лише за посередництвом спеціалізованої діяльності – діяльності науково-дослідної. Тому найпершим завданням, неодмінним покликанням будь-якої суспільної науки є виявлення, з'ясування нею такої сутності. Адже якби сутність і явище («явленість») того чи іншого феномену збігалися, то й потреби у його науковому дослідженні, мабуть, взагалі не виникало б.

Осягнення, збагнення сутності тих феноменів, які становлять предмет науки, є її найголовнішою, домінантною функцією. Теорія чи концепція, яка не виконує саме цієї функції, навряд чи може заслуговувати на статус наукової.

Це, вочевидь, стосується й тих феноменів, які у соціально-політичній, зокрема державно-юридичній, практиці та й у юридичній науці вважаються правовими (а таких явищ – досить різноманітних за їх специфічним онтичним статусом, за їхньою, так би мовити, субстанцією – існує, як свідчать минула й сучасна правова думка, понад десятку...).

Та перш ніж розглядати питання про сутність чи то природно-правових, чи то державно-юридичних (позитивно-правових) явищ, потрібно передусім чітко визначитися з інтерпретацією загального поняття сутності соціальних явищ (адже стосовно нього існують неоднакові погляди).

Свого часу мені вже доводилося пропонувати таку дефініцію цього поняття: **соціальна сутність явищ – це їх здатність служити засобом задоволення**

потреб (інтересів) тих чи інших суб'єктів суспільства. І нині (майже через 20 років потому) немає серйозних підстав відмовлятися від цього положення.

Ці міркування саме і становитимуть філософсько-методологічне підґрунтя для дослідження сутності основоположних прав людини та їх сутнісної класифікації.

Потребовий підхід – ключ до виявлення соціальної сутності правово-людинних явищ. З огляду на зазначену вище інтерпретацію соціальної сутності правових явищ, той дослідницький концептуальний підхід, за посередництвом якого остання може бути виявлена, ще у середині 80-х років XX ст. було названо «потребовим». Він тоді був інтерпретований як виявлення історично зумовлених певних потреб різних суб'єктів суспільного життя і встановлення ролі, функції (як потенційної, так і реальної) тих або інших предметів, подій, процесів у задоволенні таких потреб [1, с. 8–13]. І нині є підстави стверджувати, що саме цей підхід є єдино можливим, унікальним засобом її з'ясування.

Цим зумовлюється і місце потребового підходу в усій системі різноманітних концептуальних підходів та дослідницьких методів, що використовуються задля вивчення будь-яких правових явищ. З одного боку, цей підхід не може абсолютизуватись, гіпертрофуватись, оскільки, як і будь-який інший, він має об'єктивні межі застосовуваності; а тому не підмінює й не витісняє інших дослідницьких підходів та методів. Проте, з другого боку – останні втрачають свою евристичність, наукову

ефективність, якщо залишитися невідомою, прихованою або ж спотвореною сутність тих явищ, які становлять об'єкт вивчення, тобто якщо застосування інших підходів і методів не спиратиметься на знання цієї сутності. Адже саме сутність явища визначає глибинно, в підсумку (хоча й зазвичай не прямо, а опосередковано) усі інші його властивості та прояви.

Реалізація потребового підходу (який є, власне кажучи, актуальною конкретизацією, модифікацією історико-матеріалістичної парадигми суспільствознавчих досліджень) у виявленні сутності правових явищ вимагає розв'язання таких завдань:

1) слід досягнути загальне розуміння потреб різних суб'єктів суспільства, що вимагає, зокрема, з'ясування співвідношення цих потреб із такими суміжними, «спорідненими» явищами, як інтереси, мотиви, цілі відповідних суб'єктів;

2) необхідно виокремити основні різновиди таких потреб, зважаючи на їх певну класифікацію;

3) мають бути здобуті змістовні знання стосовно потреб: а) загальносоціальних; б) групових; в) індивідуальних у тому суспільстві, де сформоване, функціонує та розвивається досліджуване правове явище;

4) потрібно встановити: а) потреби яких саме суб'єктів (тобто чиї потреби – чи то окремих індивідів, чи то певних їхніх спільнот, об'єднань, чи то суспільства в цілому) задовольняє досліджуваний феномен; б) які ж саме види таких потреб він задовольняє;

5) і це найважливіше, слід з'ясувати, чи здатний досліджуваний правовий феномен бути засобом, інструментом

задоволення певних потреб, а якщо здатний, то якою мірою. Зокрема з'ясувати, чи він є лише одним із таких засобів, чи ж єдиним засобом. (У разі ствердної відповіді на останнє запитання виявлені потреби можна буде вважати правовими.)

Тож спробуємо застосувати (або принаймні схарактеризувати) можливості застосування потребового підходу у з'ясуванні сутності того явища, яке відображається терміно-поняттям «основоположні права людини».

Можливість задоволення потреб людини як соціальна сутність її прав. Коли на початку 90-х років минулого століття у вітчизняній загальнотеоретичній юриспруденції виникла необхідність випрацювати нові теоретико-методологічні засади дослідження, зорієнтовані насамперед на людину, на забезпечення її прав, тоді були підстави підтримати саме соціальний (точніше – соціально-детерміністичний) підхід до інтерпретації таких прав.

Відповідно до цього підходу мною було сформульовано і згодом уточнено таку дефініцію їх загального поняття: **права людини** – це певні можливості людини, які необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів.

Відображена у цій дефініції інтерпретація прав людини ґрунтується не просто на соціальному, а, власне, на соціально-потребовому підході. Адже існування й розвиток людини відбувається зазвичай тільки у процесі задоволення її потреб; а цей процес, ясна річ,

опосередковується здебільшого такими «засобами», які є природно-історичними (соціально-природними) наслідками попередньої та поточної діяльності інших суб'єктів, тобто результатами суспільного виробництва (і матеріального, і духовного).

Наведений аспект розуміння прав людини може бути стисло, як квінтесенція, відображений у такому твердженні: *будь-яке право людини – це право на задоволення певних її потреб*. У цьому виявляється (окрім іншого) **гуманістичність** потребової інтерпретації прав людини і вбачається чи не найістотніша її перевага.

Розуміння прав людини як певних її можливостей наведене, так чи інакше, у працях багатьох теоретиків, суспільствознавців [2; 3, с. 21].

Що ж до інших інтерпретацій цього поняття у сучасній науковій літературі, зазначимо лише те, що вони можуть бути зведені у найзагальнішому вигляді до таких:

- права людини – це певним чином унормована її свобода [4; 5, с. 33, 48];
- права людини – це певні її потреби [6, с. 33, 48] чи інтереси [7, с. 10–26];
- права людини – це її вимоги (рос. – «притязания») про надання певних благ, адресовані суспільству, державі, законодавству [9, с. 2];
- права людини – це умови та блага (матеріальні, духовні), необхідні для нормального функціонування індивіда [10, с. 13; 11, с. 24];
- права людини – це певний вид, частина (форма існування, спосіб вияву) моралі [12, с. 36; 13, с. 37].

Усі зазначені вище підходи (окрім першого) фіксують, як видається, до-

сить важливі, проте не онтичні, не «субстанційні» статуси досліджуваного феномену. І тільки категорія можливості (свободи) дозволяє найбільш адекватно відобразити саме онтичну соціальну сутність основоположних прав людини.

Сутнісна класифікація прав людини. Звернемося насамперед до прийнятих ООН у 1966 р. Міжнародних пактів про права «соціальні, економічні і культурні», а також про права «громадянські та політичні». Відображена у назвах цих пактів видова класифікація основоположних прав хоча й була на той час значним кроком уперед, проте, згодом не завжди задовольняла потреби праворегулятивної практики та юридичної теорії. Зокрема, не можна не зауважити, що всі права людини є, у широкому сенсі, соціальними як за змістом, так і за засобами їх здійснення, оскільки вони об'єктивно зумовлені саме соціумом. З огляду на це несоціальних прав людини, вочевидь, узагалі не існує.

Що ж до так званих громадянських прав, то таке терміно-поняття природним чином пов'язується, асоціюється з правами саме громадян, тобто не будь-яких людей, а лише тих, які є громадянами тієї чи іншої держави. (Так, в одній із праць читаємо: «Громадянські права людини – це основні права, котрі пов'язані з володінням громадянства...» [14, с. 37].) А тому воно не є тотожним терміно-поняттю особистих (точніше – особистісних) основоположних прав людини, і більш адекватним його аналогом було б терміно-поняття «цивільні права», яке якраз і відповідає вжитому у Всезагальній декларації прав людини англословному виразу *civil rights*.

Доречно згадати, що «п'ятичленна» класифікація основоположних прав лю-

дини ООН не була застосована ані в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950), ані в Хартії Європейського Союзу про основні права (2000), яка набула чинності зі вступом у дію Лісабонського договору (2009).

З обстоюваного ж у цій статті розуміння прав людини впливають додаткові аргументи й щодо такої класифікації людських прав, яка була запропонована мною понад 20 років тому. Нагадаю, що з усіх можливих класифікацій основною була названа така, підставою (критерієм) якої послужили різні види (групи, комплекси) індивідуальних потреб, які задовольняються за посередництвом здійснення, використання певних прав.

З огляду на такий критерій було виділено:

- фізичні права (або, за іншою термінологією, життєві, вітальні чи соматичні), здійснення яких задовольняє найважливіші, базові, визначальні потреби людини у забезпеченні її біологічного, «тілесного» існування, виживання, безпечного психофізичного розвитку. У разі порушення, руйнації, ліквідації прав цієї групи втрачають сенс, зводяться нанівець будь-які права людини, що належать до інших груп. Саме тому основна класифікація прав людини має розпочинатись саме із прав фізичних;

- особистісні права, здійснення яких задовольняє потреби людини у формуванні, безпечному функціонуванні й розвитку її як особистості, тобто носія тих або інших духовно-моральних індивідуальних властивостей;

- культурні права, реалізація яких задовольняє потреби людини у доступі

до культурних надбань свого народу та інших народів (зокрема, у здобутті знань), у її самореалізації шляхом створення нею різноманітних цінностей культури.

Спільною особливістю усіх трьох наведених різновидів основоположних прав є те, що їх належність кожній людині та їх використання нею не може формально залежати від будь-яких її соціальних чи «демографічних» властивостей. Тому в структурі розглядуваної класифікації прав людини вони «розташовуються», так би мовити, на першому плані. Й у цьому, до речі, виявляється гуманістичність потребового дослідницького підходу.

Крім зазначених видів прав людини, існують також:

- економічні права, здійснення яких задовольняє потреби людини в її індивідуальній самореалізації у господарській (економічній) діяльності, зокрема шляхом участі у виробництві матеріальних благ, у наданні послуг або у підприємстві;

- політичні права, які задовольняють потреби людини у визначенні загальних соціальних умов її індивідуального існування й розвитку через її участь в управлінні суспільством (його осередками, об'єднаннями) і державою.

Таким чином, саме з позицій потребового підходу стає можливим обґрунтувати і продемонструвати недовільність, невипадковість певної ієрархізації зазначених різновидів прав людини, більш переконливо аргументувати термінологічні позначення кожного з них. Адже відносна субординованість цих прав має бути в основі своєї похідною від «піраміди» індивідуальних потреб.

А останні, як відомо, фундаментально розподіляються передовсім на базові – біологічно-матеріальні (ім відповідають життєві, вітальні права), а далі – духовні (які задовольняються здебільшого особистісними і культурними правами) і, нарешті, соціальні – у вузькому, спеціальному значенні (яким переважно відповідають економічні та політичні права).

Як наслідок, стає можливим уточнити належність існуючих (та й із часом – майбутніх) прав людини до однієї з наведених вище їхніх груп (так, право на гідний рівень життя і споживання, а також права на безпечне природне довкілля, житло, соціальне забезпечення належатимуть, вочевидь, до прав фізичних; право знати своїх батьків, жити у своїй сім'ї «тяжкі» до групи особистісних прав).

Додамо також, що наведена градація прав людини має не тільки дослідницьке і навчальне значення, а й може

бути корисною у конструюванні та вдосконаленні юридичних механізмів їх охорони і захисту, оскільки ефективність таких механізмів значною мірою зумовлюється специфікою відповідних прав, яка саме і відбивається їх класифікаційно-видовою належністю.

Отже, евристичний потенціал охарактеризованого тут концептуального підходу аж ніяк не обмежується таким об'єктом дослідження, як основоположні права людини. Цей підхід, наголошено ще раз, був і залишається унікальним, можна сказати, єдиним можливим дослідницьким інструментом виявлення сутності будь-яких соціальних явищ, зокрема, держави і кожного з елементів її правової системи та її механізму юридичного регулювання (законодавства, індивідуальних юридичних актів, законності, офіційної правової ідеології, юридичних відносин тощо).

Список використаної літератури

1. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. – Львов, 1985.
2. Фарбер И. Е. Права человека, гражданина и лица в социалистическом обществе / И. Е. Фарбер // Изв. высш. учеб. зав. Правоведение. – 1967. – № 1.
3. Бережнов А. Г. Права личности. Некоторые вопросы теории / А. Г. Бережнов. – М., 1991.
4. Нерсисянц В. С. Права человека в истории политической и правовой мысли. От древних до Декларации 1789 г. / В. С. Нерсисянц // Права человека в истории человечества и современном мире. – М., 1989.
5. Черниченко С. В. Права человека и гуманитарная практика в современной дипломатии / С. В. Черниченко // Моск. журн. междунар. права. – 1992. – № 3.
6. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность / Р. А. Мюллерсон. – М., 1991.
7. Шайкенов Н. А. Правовое обеспечение интересов личности / Н. А. Шайкенов. – Свердловск, 1990.
8. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства : пер. с нем. / О. Хеффе. – М., 1999.
9. Henkin L. The Age of Rights / L. Henkin. – N. Y., 1988.
10. Мутагиров Д. З. Права и свободы человека: теория и практика : учеб. пособие / Д. З. Мутагиров. – М., 2006.
11. Права человека : учебник. – 2-е изд., перераб. / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М., 2009.
12. Kranston M. What are Human Rights? / M. Kranston. – N. Y., 1988.
13. Милн А. Права человека и человеческое многообразие / А. Милн // Международное сотрудничество и права человека. – М., 1989.
14. Эшштайн К. Основные права и свободы. По российской Конституции и Европейской Конвенции / К. Эшштайн. – М., 2004.

Стаття надійшла до редколегії 30.05.2013.

Рабинович П. Основоположные права человека: социально-антропная сущность, содержательная классификация

В статье представлена авторская интерпретация сущности основоположных («естественных») прав человека. Такой сущностью считается их возможность удовлетворять фундаментальные потребности существования и развития человека. Соответственно, общее понятие таких прав дефинируется как определенные возможности человека, которые необходимы для удовлетворения потребностей его существования и развития в конкретных исторических обстоятельствах, объективно обуславливаются достигнутым уровнем развития общества и обеспечены обязанностями других субъектов. Поэтому важнейшей – «потребностной» – классификацией рассматриваемых прав является их разделение на физические (жизненные), личностные, культурные, экономические и политические.

Ключевые слова: основоположные права человека, сущность прав человека, классификация основоположных прав человека.

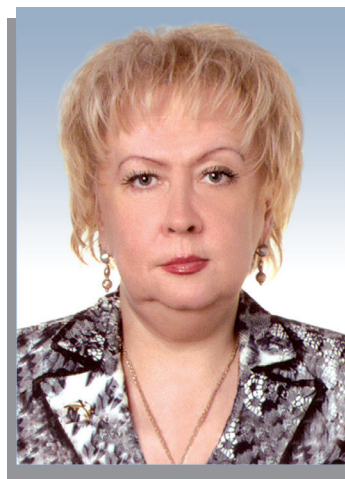
Rabinovych P. Fundamental Human Rights: Socio-Anthropic Essence, Substantial Classification

In the article the authors' interpretation of social essence of fundamental («natural») human rights is being set forth. Such essence lies in their ability to satisfy fundamental needs of human being existence and development. Accordingly, the general notion of such rights is being defined as definite human being opportunities which are necessary for satisfying his existence and development needs in concrete historical conditions, are objectively stipulated by attained level of society development and are ensured by obligations of other subjects. That is why division human rights into physical (vital), personalistic, cultural, economic and political is appeared to be the most significant their classification (which is grounded on human needs).

Keywords: fundamental human rights, essence of human rights, classification of fundamental human rights.

Н. ОНІЩЕНКО,

*завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України*

УДК 342.7 (477)

Невідкладність завдань по забезпеченню прав, свобод і законних інтересів особи (теоретичні моделі та практика реалізації)

У статті наголошується на тому, що найважливішим завданням внутрішнього і зовнішнього правового розвитку сьогодні є не тільки проголошення (у тому числі гарантування) прав і свобод людини, а й реальне забезпечення прав і свобод людини. Досліджені конкретні проблеми в цій сфері та запропоновані шляхи їх вирішення в межах удосконалення механізму правового регулювання, підвищення ефективності законодавства, вирішення невідкладних завдань, що поставлені перед юридичною наукою в цій сфері.

Ключові слова: права людини, свободи, законні інтереси, конструктив у праві, диференціація прав особи, дискримінація прав особи, соціалізація права особи, узурпація прав особи.

Проблеми ефективності, результативності, дії та дієвості законодавства завжди характеризувалися підвищеною увагою представників юридичної науки.

Перетворення справедливості на законність і її втілення у законодавство – головне завдання, вирішення якого має прагнути будь-яка влада [8, с. 3]. В іншому разі дедалі виразнішим ставатиме невдоволення суспільства феноменом держави в усіх проявах її функ-

ціональної здатності. Щодо нашого суспільства, то йдеться не про політичну заангажованість, «кольори» і «фарби» від політики. Сьогодні це питання не є вже таким гострим у суспільній свідомості, – мова піде про несприйняття держави, багатьох її інститутів, недовіру до її реформаторських позицій та стартів. Правовий механізм, зумовлений соціальними чинниками і пов'язаний із державою, має юридичну специфіку, яка

досить важлива для правової науки та практики зміцнення законності й правопорядку. Зв'язок між правозаконністю та суб'єктом правовідносин полягає в тому, що законність як режим діяльності створює юридичні умови забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи.

Сучасний кризовий стан та його прояви породжують стійкий соціальний і правовий нігілізм, що трансформується сьогодні з площини емоцій, почуттів, відчуттів, переживань (правова психологія) у площину переконань, ставлення, уявлень, стереотипів (правова ідеологія). Такий стан речей зумовлює ситуацію, коли влада не може «достукатися» до людини. Тому, не пропонуючи нових «рецептів миттєвого одужання суспільства», враховуючи, що це процес не одного дня, тижня або місяця, що суспільство не може «одужати» за «помахом чарівної палички», хочемо навести деякі міркування, які зможуть, на наше переконання, хоча б у постановочному сенсі послужити вирішенню зазначеної проблеми.

На нашу думку, виправданою є точка зору, що проблему ефективності законодавства, щоб це не був «холостий постріл», а закон не нагадував «літературний твір» з «юридичним змістом», зокрема, коли мова йде про захист прав, свобод та законних інтересів людини, слід розглядати з особливою ретельністю та відповідальністю.

Питання прав особи є найважливішою проблемою внутрішнього та зовнішнього правового розвитку. Їх забезпечення – це той критерій, за яким оцінюється досягнутий рівень демократії в державі.

Починаючи з учень стародавніх мислителів (Платона, Арістотеля, Полібія тощо) і до наших часів філософи, соціологи, політики, правознавці намагалися осягнути сутність проблеми прав і свобод людини, окреслити її історичні і сучасні параметри.

Місце людини в соціумі, її соціальна роль значною мірою залежать від обсягу прав і свобод, які визначають її соціальні можливості, характер життєдіяльності, систему зв'язків людей у суспільстві. Права людини – це соціальна спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид та міру своєї поведінки, з метою задоволення різнобічних власних матеріальних та духовних інтересів, а також інтересів інших людей, окремих соціумів та суспільства в цілому.

Досить часто сьогодні в нормах права, нормативно-правових актах, політичних документах можна зустріти твердження, що людина є найвищою соціальною цінністю в нашому суспільстві. Цю тезу відтворює і ст. 3 Конституції України 1996 р. Слід зазначити що до наших реалій – це здебільшого декларативне положення. Проте цілком очевидно, що демократичне суспільство сьогодні вимагає не тільки декларування певних положень, а й створення дієвих юридичних механізмів, які дозволять повною мірою реалізувати свої права і свободи, займаючи активну життєву позицію.

Навіть короткий перегляд монографічних видань, статей, матеріалів конференцій та «круглих столів» останнього часу свідчить, з одного боку, про загострення питань, присвячених правам людини, та стурбованість суспільства їх сьогоdnішнім станом [2; 3; 4], з другого – про те, що

така активізація, безумовно, є проявом демократизації багатьох процесів сучасного право-державотворення.

Права і свободи людини нормативно забезпечені за умови дії в країні розвинутої системи (саме системи) юридичного регулювання, що підтримує принципи особистої свободи. Ця система сама по собі є нормативною гарантією, якщо вона не є суперечливою, виступає узгодженою та доступною [5, с. 282]. Серед представників вітчизняної юридичної науки, наукових центрів, які системно займаються проблематикою, пов'язаною з правами людини, слід назвати передусім Національну академію правових наук України (зокрема Львівську лабораторію прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування), Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України тощо.

Системний аналіз забезпечення прав і свобод особи може стосуватися і повинен характеризувати безпосередню дію Конституції, дотримання та забезпечення рівності прав і свобод людини.

У нашому суспільстві, згідно з Конституцією України, всім громадянам наданий і гарантований рівний обсяг прав і свобод. Їх використання, пов'язане із запровадженням однакових стандартів для всіх без винятку осіб. Отже, кожний громадянин де-юре може користуватися на рівних умовах з іншими громадянами всім спектром прав і свобод без утиску з боку держави, дискримінації з боку державних органів, окремих посадовців або інших осіб.

Таким чином, ідея прав людини сформована як певний правовий ідеал,

на досягнення якого орієнтований розвиток національного законодавства, а способами забезпечення є загальні принципи права; один з основних таких принципів – принцип рівності.

У частині 2 ст. 24 Конституції України йдеться про конкретизацію деяких категорій рівності прав і свобод. Права і свободи людини є складним, багатовимірним явищем, їх генезис, соціальні корені, призначення дають можливість характеризувати той чи інший тип цивілізації, етапи її становлення та розвитку.

Справжня природа будь-якої держави виявляється саме рівністю прав і свобод кожної людини.

Рівність прав і свобод – один з основних принципів конституційного статусу людини і громадянина, показник загальнолюдської культури.

У контексті вищезазначеного хочемо зупинитися на деяких умовах саме механізму забезпечення прав і свобод людини, зацікавивши академіка Ю. С. Шемшученка: «Слід погодитися з тим, що забезпечення прав і свобод людини та громадянина залежить від багатьох факторів: ступеня демократичності владних інститутів держави; політичних, культурних та правових традицій; стану економіки; моральної атмосфери і злагоди в суспільстві; стану законності та правопорядку; механізмів, що забезпечують відповідальність держави перед особою, тощо. Саме у всьому комплексі ці фактори здатні забезпечувати на належному рівні права і свободи людини та громадянина» [10, с. 4–5].

Забезпечення належного захисту прав людини та громадянина в Україні є важливим завданням держави і актуальним напрямом розвитку правової

системи. Для реалізації спрямування змін «на краще» у сфері прав людини влада повинна поставити їх у центр державної політики.

Наші очікування від ефективності сучасного права, відчуття захищеності кожним, гарантований і забезпечений, відповідно до рівня цивілізованих держав, перелік прав – усе це, як і багато інших складових, вкладається в поняття «правовий конструктив».

Покликанням, «місією» права взагалі, його «конструктивним» навантаженням зокрема сьогодні є досягнення і забезпечення відповідного рівня прав і свобод людини. Від того, наскільки право є «конструктивним», багато в чому залежить якість нашого життя сьогодні і його «якісне удосконалення» завтра.

Відсутність конструктивного змісту правових норм так чи інакше призводить і буде призводити до порушення прав і свобод людини. Поширеними прикладами цього є явища «тіньового законодавства», «тіньової норми» та законотворчості, що їх віддзеркалює, хоча ці явища замовчуються сучасною наукою і не обговорюються на практиці. Мова йде про те, що певна група представників «великого бізнесу» або партійного представництва замовляють той чи інший законопроект, який часто-густо обслуговує потреби певної соціальної групи.

У процесі лобіювання він представляється вищому представницькому органу України, внаслідок чого реально може з'явитися «неконструктивна» правова норма, яка не потрібна пересічним громадянам країни, суспільству в цілому, оскільки нормативно-правовий акт

обслуговує приватні корпоративні інтереси.

Однією з конструктивних дій права є удосконалення правової регламентації соціальної відповідальності бізнесу. Безумовно, державне втручання в економіку повинно мати професійний і кваліфікований характер, здійснюватися засобами постійної нормотворчої діяльності. Відомі спеціалісти вважають необхідним закріплення владних повноважень держави, щоб «захистити політику, що проводиться в інтересах істинного прогресу», а не окремих олігархів.

Як це не дивно виглядає на перший погляд, але велике значення в цих процесах відіграє як «доступність» правової норми взагалі, так і правова освіченість кожного суб'єкта правовідносин зокрема.

Наскільки ж важливою є категорія «правова освіченість» у життєдіяльності людини? Якщо виступати в рамках не тільки пошукових теоретичних моделей, а й практичних ракурсів і напрямів, можна констатувати, що якість нашого життя, безумовно, пов'язана з цією категорією: від бізнес-плану до якості медичного обслуговування, від належних умов праці до належних умов відпочинку.

У такий спосіб, ми безпосередньо стикаємося з потребою особистого оволодіння не тільки «азбукою права», а й потребою більш високого рівня правової освіченості. Скільки б негараздів нашого економічного, соціального, політичного життя, скільки зайвих нарікань на владу, державу, суспільство, роботодавців тощо вдалося б уникнути, якби кожний пересічний громадянин незалежно від віку, статі і соціального

становища характеризувався б більшою правовою грамотністю сьогодні.

У зазначеному контексті слід зупинитися на понятті «правова освіченість» (як результат) і «правова освіта» (як процес досягнення результату). Якщо освіченість – це засвоєння різнобічних знань [1, с. 858], то правова освіченість – це засвоєння правових знань на певних етапах державно-правового розвитку у визначених темпорально-просторових координатах. Правова освіченість – рівень правової освіти.

У зазначеному контексті правова інформаційність є обумовлений інтересом особистості ступінь сприйняття й усвідомлення правової інформації, виражений у поняттях, судженнях, уявленнях і поглядах про право, його інститутах і установах. З урахуванням цього правова інформаційність структурно охоплює такі елементи: інтерес особистості до права, правові знання, розуміння права. Коротко цю структуру можна позначити тріадою «цікавлюся – сприймаю – розумію». Центральною ланкою правової інформаційності служать правові знання, рівень яких дозволяє скласти уявлення про ступінь і характер її розвитку.

У такий спосіб, вважаємо доцільно зазначити, що правова інформаційність дозволяє усвідомлено і компетентно брати участь кожній людині в управлінні справами суспільства і держави, належно організовувати свою поведінку і діяльність. Високий рівень правової інформаційності особистості виступає невід'ємною складовою справді правової держави.

Зрозуміло, що конструктивний зміст права забезпечуватиме його дієвість, а отже, ступінь гарантованості прав

і свобод та сприятливий соціально-правовий клімат.

Є беззаперечним, що кінцевим результатом дії права є той чи інший варіант бажаної в даному суспільстві, державі поведінки. З юридичної точки зору мова йде про правомірну, соціально-активну поведінку, яка підтримується державою.

Стаття 23 Конституції України вказує, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права інших людей, та кожна людина має обов'язки перед суспільством.

Конструктив та дієвість права обіймають серед основних напрямів удосконалення правового забезпечення – впровадження та розвиток *диференціації прав та законних інтересів*; боротьбу з *дискримінацією прав та забезпечення специфікації прав* або спеціальних прав (конкретизовані права окремої соціальної групи, прошарку, суб'єктів відповідного віку тощо).

1. У контексті проблем *диференціації прав та законних інтересів* людини і громадянина необхідним є підвищення ефективності законодавства та посилення регулятивного впливу права щодо удосконалення системи пільг для окремих категорій громадян.

Пільги – соціальна міра, відображення суспільних цінностей. У сучасних нестабільних соціально-економічних умовах є необхідністю радикальна зміна системи пільг з тим, щоб подолати зростання негативних тенденцій у цій сфері та підтримати тих, хто потребує соціального захисту.

Під правовими пільгами в юридичній науці розуміють правомірне полег-

шення положення суб'єкта, що дозволяє йому задовольнити свої інтереси [6, с. 39]. Пільги знаходять свій прояв у наданні додаткових, особливих прав (переваг), або у звільненні від обов'язків. Для правових пільг характерним є таке:

- по-перше, вони пов'язані з більш повним задоволенням інтересів та потреб суб'єктів, полегшенням умов їх життєдіяльності, що обов'язково повинно здійснюватися в рамках чинного законодавства. При встановленні пільг законодавець має на меті – соціально захистити, поліпшити положення окремих осіб, задовольняти їх інтереси в більш сприятливому режимі. Соціальна мета має в цьому випадку першочергове значення, оскільки не будь-яке збільшення прав та звільнення від обов'язків виступають як пільги. Наприклад, збільшення владних повноважень адміністрації в умовах надзвичайної ситуації чи звільнення іноземців від військової служби не є правовими пільгами;

- по-друге, правові пільги є винятком із загальних правил, виступають способом юридичної диференціації. Сучасне право «цивілізованих народів» є диференційованим, а отже, диференційовано регламентує конкретні питання суспільного життя, а саме, для різних категорій громадян встановлені правила, які регулюють прийом до вузів, призов на військову службу, призначення пенсій. За відсутності правової регламентації в тій чи іншій сфері органів управління вимушені, враховуючи конкретні обставини, встановлювати на свій розсуд винятки для окремих осіб, що може призвести до суб'єктивізму та навіть зловживання правом. Слід вра-

ховувати, що пільги – це елемент перш за все спеціального правового статусу осіб, механізм доповнення основних прав та свобод суб'єкта специфічними можливостями юридичного характеру.

2. Щодо посилення боротьби з *дискримінаційними проявами* у сфері прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина, слід наголосити на необхідності досягнення рівності прав, свобод у певних сферах життєдіяльності, а також визначення критерія досягнутої «рівності». Не може бути привілеїв за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Додатковим критерієм подолання дискримінації визнається також «справедливість» як явище соціальної дійсності. Конкретизовано до сучасного розвитку правової системи боротьба з дискримінацією права повинна включати:

- забезпечення стабільності конституційних гарантій прав людини і засадничих свобод;

- проведення реформування судової системи і кримінальної юстиції;

- узгодження норм Податкового кодексу України відповідно до діючих нормативно-правових актів у контексті захисту прав та свобод особи і громадянина;

- окрема увага має бути приділена ефективному впровадженню законів про доступ до публічної інформації, громадського радіомовлення, подолання зловживань у медійній сфері (забезпечення демократії у сфері свободи слова – у цьому зв'язку удосконалення функцій Гуманітарної ради);

– окремим вектором юридичної практики має стати удосконалення норм законодавства щодо діяльності громадських організацій;

– негайної уваги потребує перегляд законодавства і юридичної практики відносно захисту суспільної моралі;

– з метою реалізації конституційного права на працю, найближчим часом необхідно приділити належну увагу удосконаленню норм нового Трудового кодексу України в контексті європейського правового досвіду.

3. Підвищеної уваги заслуговує проблема удосконалення правового регулювання відносин, пов'язаних із так званою «специфікацією» прав (конкретизовані права окремої соціальної групи, прошарку, суб'єктів відповідного віку тощо), що має спрямовуватися на:

– удосконалення законодавчої бази щодо молодіжних громадських організацій (особливу увагу присвятити припартійним молодіжним об'єднанням);

– удосконалення системи гарантій прав учнівської та студентської молоді в освітній сфері, як-от: системи ЗНО і вступу до вищих навчальних закладів України; правової регламентації процесу навчання без відриву від виробництва (заочна форма навчання), що забезпечить рівність доступу всіх бажаючих до вищої освіти; розширення мережі та поліпшення якості професійної освіти;

– розроблення норм законодавства щодо зменшення корупційних ризиків під час вступної та випускної кампанії;

– забезпечення незалежності ЗНО від політичних та корпоративних інтересів;

– удосконалення системи гарантій забезпечення прав дитини в Україні:

а) посилення відповідальності за будь-які насильницькі дії щодо дитини та її експлуатацію [9, с. 167–175]; б) особлива увага повинна приділятися поліпшенню умов утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування;

– підвищення ефективності законодавства по регулюванню гендерних відносин в Україні. Гендерна рівність – складова загального принципу рівності як основи демократичного устрою держави та суспільства. Принцип рівності є універсальною категорією і виключає дискримінацію за будь-якою ознакою: раси, кольору шкіри, релігії, соціального статусу. Однією з основних причин гендерної нерівності в Україні є стійкі гендерні стереотипи, відповідно до яких суспільні ролі жінок і чоловіків залежать від так званого «природного» розподілу. Незважаючи на проголошення Україною рівності прав жінок і чоловіків, численні норми чинного законодавства й досі містять дискримінаційні гендерні «викривлення». Необхідними заходами з удосконалення гендерних відносин слід вважати: а) систематизацію та уніфікацію гендерного законодавства; б) забезпечення рівності всіх складових гендерної правової політики (рівність прав, рівність можливостей, рівність результатів жінок і чоловіків). Виходячи з аналізу масиву вітчизняних і міжнародно-правових документів, про роль жінки в сім'ї та суспільстві, принцип рівноправ'я жінок та чоловіків повинен розглядатися як рівне право на участь у державному управлінні, рівне право на працю, освіту, визнання спеціальних прав працюючої жінки, пов'язаних з її фізіологічними особливостями і роллю матері

і жінки у сім'ї та суспільстві. Ще одним напрямом сучасної гендерної правової теорії необхідно вважати розгляд проблеми, пов'язаної із способом і стилем життя чоловіків. Чоловічий спосіб життя, а можливо й самі психологічні можливості чоловіка, не відповідають сучасним соціальним нормам. Не вдаючись до аналізу діяльності громадських чоловічих рухів, зазначимо, що сьогодні як ніколи існує проблема захисту і чоловіків [7, с. 14]. В Україні середня тривалість життя чоловіків на 12 років менша, ніж жінок і на 15 років менша, ніж у жінок у розвинених країнах (це за опублікованими статистичними даними), проте, ці дані насправді є ще доволі оптимістичними. Чоловіки частіше зазнають трудового каліцтва та стають жертвами нещасних випадків. Вони гір-

ше, ніж жінки адаптуються до зміни соціального статусу та способу життя, про що свідчать дані гендерного аналізу суїциду; в) посилення ролі наукових центрів, інституцій, відповідальних міністерств та служб щодо проведення належних гендерних експертиз нормативно-правових актів; г) прийняття нової Державної програми з провадження гендерних відносин.

Навіть невеликий статейний виклад продемонстрував цілий ряд невідкладних завдань у сфері гарантування, а головне – забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини. Усі необхідні для цього засоби повинні обов'язково мати системний, виражений характер: від закладеної доктринальної ідеї такого захисту, її прогностичного бачення до реального механізму реалізації та забезпечення.

Список використаної літератури

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпін'я : ТВФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Джунь В. Соціологія конституційного права (до постановки питання) / В. Джунь // Право України. – 2010. – № 11. – С. 66–76.
3. Шукліна Н. Зміст конституційного принципу визнання людини найвищою соціальною цінністю / Н. Шукліна // Право України. – 2010. – № 11. – С. 76–84.
4. Ярошевська Т. Становлення і розвиток прав людини в Україні та в окремих іноземних країнах / Т. Ярошевська // Право України. – 2010. – № 11. – С. 84–90.
5. Мухаев Р. Т. Теория государства и права / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2002. – 685 с.
6. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / под ред. Ю. Н. Оборотова. – О. : Феникс, 2011. – 436 с.
7. Оніщенко Н. М. З явищами гендерної дискримінації треба вести боротьбу / Н. М. Оніщенко // Голос України. – 2010. – 16 груд. (№ 238 (4988)). – С. 14.
8. Папієв М. Громадянське суспільство: міф, реальність чи шанс? / М. Папієв // Дзеркало тижня. – 2007. – 3 листоп. – С. 3.
9. Тацій В. Я. Проблеми законодавчого забезпечення громадянських та політичних прав в Україні в світлі європейських стандартів прав людини (до 60-річчя Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) / В. Я. Тацій // Держава і право у світлі сучасної юридичної думки : зб. наук. пр. на пошану акад. Ю. С. Шемшученка. До 75-річчя від Дня народження. – К. : Юрид. думка, 2010. – С. 167–175.
10. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / передм. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юрид. думка, 2007. – С. 4–5.

Стаття надійшла до редколегії 31.05.2013.

Онищенко Н. Неотложность задач по обеспечению прав, свобод и законных интересов (теоретические модели и практика реализации)

В статье подчеркивается, что важной задачей внутреннего и внешнего правового развития сегодня является не только провозглашение (в том числе гарантирование) прав и свобод человека, но и реальное обеспечение таких прав и свобод. Исследованы конкретные проблемы в этой сфере и предложены пути их решения в рамках совершенствования механизма правового регулирования, повышения эффективности законодательства, разрешения неотложных задач, стоящих перед юридической наукой в данной сфере.

Ключевые слова: права человека, свободы, законные интересы, конструктив в праве, дифференциация прав человека, дискриминация прав личности, социализация права лица, узурпация прав личности.

Onishchenko N. Urgent task to ensure the rights, freedoms and legitimate interests (theoretical models and practice of implementation)

The article stresses that the important task of the internal and external legal development today is not only a declaration (including the Guarantee), human rights and freedoms, but the real protection of rights and freedoms. Study the specific problems in this area and suggest ways to address them in the improvement of the mechanism of legal regulation, more effective legislation to address urgent challenges facing the jurisprudence in this area.

Keywords: human rights, freedoms and legitimate interests, constructive in the law, the differentiation of human rights, discrimination, individual rights, socialization right person, the usurpation of individual rights.

Т. ДУДАШ,

*доцент кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету
імені Івана Франка,
кандидат юридичних наук*

УДК 341.64:341.231.14(075.8)

До питання про ефективність захисту прав людини (за матеріалами пілотних рішень Страсбурзького суду)

Статтю присвячено питанню ефективності пілотних рішень Страсбурзького суду як інструменту захисту прав людини через подолання структурних проблем правової системи. Здійснено аналіз пілотних рішень Страсбурзького суду за певними критеріями, у тому числі з огляду на їх виконання.

Ключові слова: пілотне рішення, квазіпілотне рішення, рішення «третього рівня», Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини.

Поняття та процедура ухвалення пілотного рішення. Процедура ухвалення пілотного рішення, вперше реалізована Європейським судом з прав людини (далі – Суд) у 2004 р., утвердилася як ефективний засіб захисту прав людини через подолання структурних проблем правової системи переважної більшості держав – членів Ради Європи. Адже саме держава на національному рівні, а не Суд, може і повинна максимально швидко усувати порушення прав людини. Спробуємо відповісти, які

ж саме можливості надає Суд для усунення відповідних проблем та яким чином держави використовують надані Судом можливості.

Незважаючи на те, що процедурі ухвалення пілотного рішення Судом присвячено окрему резолюцію Комітету міністрів Ради Європи 2004 р. [2], а згодом цю процедуру кодифіковано у правилі 61 Регламенту Суду від 31 березня 2011 р. [3], поняття пілотного рішення досі не отримало чіткого визначення. Питанням пілотних рішень

присвячено праці А. Буйсе, Н. Вайіч, Д. Гайдер, Л. Гарліцькі, А. Гаттіні, Г. Дикова, Й. Жерардса, І. Кармана, П. Пушкар, Ф. Тулькенс, М. Фірніса. Як впливає з інформаційних документів, розміщених на офіційному сайті Суду, можна розмежовувати пілотні рішення у широкому і у вузькому розумінні [4]. Пілотними рішеннями Суду в широкому розумінні можна вважати рішення Суду в окремій справі чи справах, у яких у *мотивувальній частині* застосовується ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), тобто зазначається природа структурної чи системної проблеми, що призводить до порушень Конвенції, та вид заходів, яких слід вживати державі для усунення такої проблеми (щодо України, див., наприклад, рішення Суду у справах «Kharchenko проти України» від 10 лютого 2011 р., «Kaverzin проти України» від 15 травня 2012 р., «Olexandr Volkov проти України» від 9 січня 2013 р. та ін.). Такі рішення отримали назву *квазі-пілотних* у спеціальних дослідженнях [1]. Пілотні рішення Суду у вузькому розумінні є результатом застосування так званої пілотної процедури (*pilot procedure*). У *резольютивній частині* таких рішень обов'язково зазначається природа структурної чи системної проблеми, що призводить до порушень Конвенції, та вид заходів, яких слід вжити державі для усунення такої проблеми (щодо України – це поки що лише рішення Суду у справі «Yuriy Nikolayevich Ivanov проти України» від 15 жовтня 2009 р.). Слід також відмежовувати від пілотних рішень ті, у яких хоча і застосовано ст. 46 Конвенції, од-

нак у мотивувальній частині зазначені лише заходи індивідуального характеру (див., наприклад, рішення Суду у справі «Fatullayev проти Азербайджану» від 22 квітня 2010 р.). Крім того, слід відмежовувати від пілотних та квазіпілотних рішень так звані *рішення «третього рівня»*, в яких була встановлена система чи поширена проблема, однак відсутнє очевидне застосування процедури ухвалення пілотного рішення чи ст. 46 Конвенції (наприклад, у рішенні Суду у справі «Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine» від 21 квітня 2011 р. та у декількох інших Суд вказав на відсутність в Україні ефективних правових засобів, які б дали змогу реалізувати право потерпілого від незаконного арешту на відшкодування). Крім того, одна з суддів Суду Ф. Тулькенс запропонувала альтернативну класифікацію рішень Суду, поділивши їх на такі, що стосуються системних, структурних та ендемічних (тут у розумінні «хронічних». – Т. Д.) проблем, залежно від ситуації, яка стала підставою для їх ухвалення, та незалежно від того, чи є вони пілотними, квазіпілотними або рішеннями «третього рівня» [1]. Видається за доцільне обмежити предмет цієї статті аналізом пілотних рішень у вузькому розумінні, тобто власне пілотних рішень.

Хоча процедура ухвалення пілотного рішення вперше була застосована у рішенні Суду у справі «Broniowski проти Польщі» у 2004 р., її кодифікація у правилі 61 Регламенту Суду набула чинності з 31 березня 2011 р. У результаті цієї кодифікації було дещо розширено коло порушень, які підлягали усуненню шляхом пілотної процедури. Такі порушен-

ня можуть бути не лише констатовані в силу наявності великої кількості заяв, а й потенційними. Згідно з правилом 61 Регламенту Суду, останній розпочинає процедуру пілотного рішення, якщо з обставин справи впливає наявність структурних чи системних проблем або іншої подібної дисфункції, яка спричинила або може спричинити звернення з подібними заявами. Перш ніж застосувати процедуру ухвалення пілотного рішення, Суд консультується зі сторонами (заявниками, державою-відповідачем, третіми сторонами) стосовно того, чи заява впливає з дисфункції та чи доцільно розглядати її за піотною процедурою. Пілотна процедура може ініціюватися або Судом, або однією зі сторін чи обома сторонами. Відповідно до правила 41 Регламенту Суду, заява, щодо якої вирішено застосувати процедуру пілотного рішення, розглядається пріоритетно. У пілотному рішенні Суд виявляє: 1) природу встановленої структурної чи системної проблеми або іншої дисфункції; 2) вид заходів для її усунення, яких слід вжити державі-відповідачу на національному рівні в силу резолютивних положень рішення Суду; 3) у резолютивній частині Суд може конкретизувати строк, наданий для вжиття заходів, беручи до уваги природу заходів та можливість швидкого вирішення проблеми на національному рівні.

Ухвалюючи пілотне рішення, Суд може відкласти вирішення питання про справедливую сатисфакцію в цілому чи частково для вжиття державою заходів, зазначених у пілотному рішенні. Якщо це можливо, Суд може зупинити розгляд усіх подібних заяв для надання можливості вжиття заходів, зазначених

у резолютивній частині пілотного рішення.

Проблеми правових систем, які виявляє Суд у пілотних рішеннях. У пілотних рішеннях Суд окреслив певні проблеми правових систем держав-учасниць Конвенції, які він вважає структурними та/чи системними. У основних пілотних рішеннях Суду (у вузькому розумінні) [4] були виявлені такі структурні та/чи системні проблеми правових систем держав, яких ці пілотні рішення стосувалися. Щодо України та Росії проблемою було визнано затримку у виконанні чи невиконання остаточних рішень судів про сплату боргу держави («Yuriy Nikolayevich Ivanov проти України» від 15 жовтня 2009 р.; «Burdov проти Росії» № 2 від 15 січня 2009 р.). Щодо Росії ще однією структурною проблемою правової системи було визнано завдання особі такого, що принижує гідність, поводження внаслідок неналежних умов тримання під вартою в СІЗО («Ananyev and Others проти Росії» від 10 січня 2012 р.). Щодо Італії структурною проблемою Суд визнав переповненість італійських в'язниць на порушення ст. 3 Конвенції («Torreggiani and Others проти Італії» від 8 січня 2013 р.). Щодо Німеччини Суд визнав структурною проблемою порушення розумного строку розгляду справ адміністративними судами («Rumpf проти Німеччини» від 2 вересня 2010 р.). Стосовно Молдови Суд визнав структурною проблему невиконання рішень судів про надання соціального житла («Olaru and Others проти Молдови» від 28 липня 2009 р.). Щодо Греції структурною проблемою було визнано недолік судової системи, що призвів

до надмірної тривалості розгляду справ, і відсутність засобів для визнання права на розгляд справи упродовж розумного строку адміністративними судами («Anthanasίου and Others проти Греції» від 21 грудня 2010 р.), кримінальними судами («Michelioudakis проти Греції» від 3 квітня 2012 р.), цивільними судами («Glykantzi проти Греції» від 30 жовтня 2012 р.). Аналогічні структурні проблеми надмірної тривалості судового розгляду були виявлені щодо Болгарії у цивільному та кримінальному провадженнях («Dimitrov and Hemanov проти Болгарії» від 10 травня 2011 р.) та щодо Туреччини при розгляді справ у адміністративних, цивільних, кримінальних, комерційних, земельних, трудових судах («Ümmühan Kaplan проти Туреччини» від 20 березня 2012 р.). Стосовно Словенії Суд виявив таку структурну проблему, як порушення права на повагу до приватного та сімейного життя осіб – колишніх громадян Югославії, яким не надали громадянства Словенії у зв'язку зі впливом строку на звернення. Це призвело до неврегульованості правового статусу цієї групи осіб, яка налічувала близько 13 426 людей («Kurić and Others проти Словенії» від 26 червня 2012 р.). Щодо Польщі Суд виявив такі структурні проблеми, як відсутність компенсації за експропріювану власність переселенцям у результаті операції Вісла всупереч положень ст. 1 Першого протоколу до Конвенції («Broniowski проти Польщі» від 22 червня 2004 р.) та недоліки у правовому регулюванні державного контролю за наймом житла («Hutten Czapska проти Польщі» від 19 червня 2006 р.). Стосовно Боснії та Герцеговини Суд

також виявив структурну проблему, що порушувала ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, а саме порядок повернення валютних вкладів, внесених у комерційні банки до розпаду Югославії, що призвів до затримки у виплатах («Suljagić проти Боснії та Герцеговини» від 3 листопада 2009 р.). Структурною проблемою у правовій системі Румунії Суд визнав неефективність системи компенсації за власність чи реституції прав власності, націоналізованої або конфіскованої державою до 1989 р. («Atanasiu and Poenaru проти Румунії» та «Solon проти Румунії» обидва від 12 жовтня 2012 р.). Подібну структурну проблему – невиконання адміністративних рішень про призначення компенсації за власність, конфісковану за комуністичного режиму – Суд виявив щодо Албанії («Manushaqi Pute and Others проти Албанії» від 31 липня 2012 р.). Структурною проблемою у Сполученому Королівстві Суд визнав відсутність права голосу засуджених («Greens and MT проти Сполученого Королівства» від 23 листопада 2010 р.).

Незважаючи на те, що в інформаційних матеріалах, розміщених на офіційному сайті Суду [4], усі окреслені проблеми зазначені як «структурні», у текстах пілотних рішень деякі з них названі «системними». У документах Ради Європи та у практиці Суду немає чіткого розмежування понять структурної і системної проблеми. *Структурними проблемами* у пілотних рішеннях Суд визнавав незадовільні умови тримання під вартою та позбавлення волі осіб (Ananyev and Others, § 188; Torreggiani and Others, § 89), управлінські недоліки та/чи адміністративну практику органів влади у виконанні

обов'язкових і таких, що підлягають примусовому виконанню, рішень, котрими призначено грошові виплати з боку державних органів (Burdov № 2, § 134 (структурна дисфункція); Yurii Nikolayevich Ivanov, § 87); невиконання рішень судів про ненадання соціального житла у зв'язку з відсутністю коштів (Olaru and others, § 57). Термін «системна проблема» згадувався щодо: невиконання вимоги розумного строку розгляду справ судами та відсутності можливості отримати компенсацію у зв'язку з цим (Rumpf, § 69; Athanasiou and others, § 46; Dimitrov and Hamaov, § 110), законодавчі та правозастосовні недоліки, які позбавляють можливості користуватися правом на мирне володіння майном великої групи людей (Broniowski, § 189 (системна дисфункція)); недоліки функціонування житлового законодавства, в результаті чого на власників житла покладаються обмеження щодо підвищення вартості найму, що унеможливує можливість отримання плати за найм, домірної вартості обслуговування житла (Hutten-Czapska, § 235); недоліки законодавства, які не дозволяють отримати депозити (заощадження) в іноземній валюті, що були наявні у людей до розпаду колишньої Югославії (Suljagic, § 64). У той же час у деяких пілотних рішеннях Суд констатує наявність практики, несумісної з Конвенцією, прямо не називаючи виявлену проблему структурною чи системною (Atanasiu and Poenaru, § 219–228; Manushaqe Puto and Others, § 102–108; Greens and M.T., § 110–122) або посилається на висновок Комітету міністрів щодо наявності системної проблеми (Michelioudakis, § 66).

Аналіз наведених пілотних рішень дозволяє дійти висновку, що поняття системної проблеми позначає у практиці Суду повторювану проблему, яка є наслідком дисфункції – тобто неправильного функціонування адміністративних та правозастосовних органів, тоді як структурна проблема саме вказує на дуже серйозну стійку природу відповідної дисфункції, вкорінену у правовій системі на законодавчому рівні. Однак Суд не прагне розмежувати поняття структурної та системної проблеми і використовує їх як взаємозамінні. Аналогічну позицію займають дослідники практики Суду, констатуючи нечіткий зміст відповідних понять [5, с. 102]. Утім питання про розмежування цих понять неодмінно постане з розвитком практики застосування Судом пілотної процедури.

Загальні підходи, застосовані Судом до вирішення структурних проблем у його пілотних рішеннях. Аналіз пілотних рішень Суду за певними критеріями дозволяє зробити узагальнення щодо підходів, які застосовує Суд, аби допомогти державам подолати структурні проблеми правових систем.

Стосовно *засобів*, які Суд пропонує застосувати для вирішення структурної та/чи системної проблеми, – це засоби, пов'язані з правозастосовною та правотворчою діяльністю органів держави. До тих, що пов'язані з правозастосовною діяльністю держави, можна віднести, висловлюючись термінологією Суду, компенсаторні й запобіжні засоби. *Компенсаторні засоби захисту* – ті, що забезпечують відшкодування шкоди, завданої порушенням конвенційного права на національному рівні – зазна-

чаються в усіх пілотних рішеннях (див., наприклад, Ananyev, § 221; Burdov № 2, § 138, 139, 140; Olaru and Others, § 58; Torreggiani and Others, § 99; Athanasiou and Others, § 57; Ümmühan Kaplan, § 75; Michelioudakis, § 78; Glykantzi, § 81 та ін.). *Запобіжні засоби захисту* – ті гарантії, які запобігли б аналогічним порушенням Конвенції. До них Суд, як правило, відносить наявність ефективної можливості оскаржити дії органів державної влади (Ananyev and Others, § 214; Torreggiani and Others, § 99); засоби, які пришвидшили б розгляд справ національними судами (Dimitrov and Namatov, § 122). При цьому, згідно з практикою Суду, останній не обов'язково вимагає створити новий засіб захисту, натомість прийнятно зробити ефективними наявний і засіб або сукупність наявних засобів. Крім того, застосовуючи ст. 46 Конвенції, Суд нерідко висловлює позицію про необхідність реформування певної системи процедур. Це, безперечно, прямо пов'язане з правотворчою діяльністю держави та може вважатись окремим засобом для виконання пілотного рішення (див., наприклад, Rumpf, § 73; Atanasiu and Roenaru, § 235). Саме тому роль парламентів та інших правотворчих органів держав – учасниць Конвенції є чи не найістотношою для ефективного виконання пілотних рішень Суду, як, зрештою, і реагування національних судів на пілотні рішення при здійсненні правозастосування.

Щодо *груп осіб, на яких може вплинути виявлена Судом структурна проблема*, то Суд вимірює їх у кількісних показниках. Для визначення таких осіб Суд застосовує такі критерії, як: 1) кіль-

кість розглянутих заяв на підставі однакових фактів; 2) кількість заяв на підставі однакових фактів, що перебувають на розгляді Суду; 3) кількість членів групи, якщо суть виявленої структурної проблеми дозволяє виміряти їх у кількісних показниках. Наприклад, кількість потенційних потерпілих від надмірної тривалості виконання остаточних рішень судів не можна виміряти в абсолютних показниках, тому Суд звертається до своїх попередніх рішень з цього питання щодо конкретної держави та до заяв, що перебувають на розгляді (напр., Greens and MT – 2500 заяв перебували на розгляді у Суді на момент ухвалення пілотного рішення; Suljagic – на розгляді у Суду перебувало 1350 подібних заяв; Yuriy Nikolayevich Ivanov – 200 подібних справ перебувало на розгляді у Суді на момент ухвалення рішення; Torreggiani and Others – кількості подібних заяв перебували на розгляді у Суді на момент ухвалення пілотного рішення; Rumpf – 55 подібних справ перебувало на розгляді у Суді на момент ухвалення рішення; Olaru and Others – понад 10 подібних справ перебувало на розгляді в Суді на момент ухвалення рішення у цій справі; Athanasiou and Others – Суд ухвалив рішення у 300 подібних справах). Тоді як, наприклад, кількість осіб, яким не сплатили відповідні компенсації за націоналізовану чи конфісковану власність, можна виразити у кількісних показниках (Broniowski – проблема стосувалася близько 80 000 людей; Hutten Czapska – майже 100 000 осіб).

Стосовно *строку*, який Суд надає для виконання заходів, зазначених у пілотному рішенні, також можна просте-

жити певні закономірності залежно від порушеного конвенційного права. Строк у 6 місяців Суд надає для створення запобіжного і компенсаторного засобів захисту від надмірної тривалості виконання або невиконання остаточного судового рішення (для Росії – Burdov № 2, § 141, при цьому строк у 12 місяців надається для сплати компенсацій за такі порушення – Burdov № 2, § 146); для створення запобіжного заходу для сплати за державними зобов'язаннями (щодо Боснії та Герцеговини – Suljagic, § 65); для створення запобіжного засобу захисту для надання права голосу засудженим (щодо Сполученого Королівства – Greens and MT, § 120, хоча згодом цей строк і було продовжено). Строк у 12 місяців Суд надав для створення компенсаторних та запобіжних засобів захисту щодо таких держав, як Німеччина, Греція, Молдова, Україна, Словенія (Rumpf, § 73; Athanasiou and Others, § 57; Michelioudakis, § 78, Olaru and Others, § 61; Yuriy Nikolayevich Ivanov, § 99; Kurić and Others, § 415). Строк у 18 місяців Суд надав Румунії – для створення компенсаторних засобів захисту для відшкодування та Албанії – для створення запобіжних засобів захисту у зв'язку з невиконанням рішень адміністративних судів про відшкодування за незаконне позбавлення власності (Atanasiu and Poenaru, § 241; Manushaqe Puto and Others, § 120). Видається, що на встановлення строку, який надається Судом для виконання пілотного рішення, впливають такі обставини, як: потенційні можливості держави усунути виявлені: структурну проблему протягом певного строку (очевидно, Суд оцінює такі можливості

у результаті консультації з представниками держави під час процедури ухвалення пілотного рішення); кількісний склад групи, якої стосується структурна проблема; особливості порушеного конвенційного права (строк для створення засобу захисту від порушення ст. 3, як правило, менший, ніж для створення засобів захисту від порушень процесуальних прав чи права власності). Строк, який надається для виконання пілотного рішення, є відносним, адже його може бути продовжено. В інтересах заявників, аби такий строк був якомога коротшим.

Ефективність пілотних рішень Суду. Питання ефективності рішень Суду прямо залежить від виконання цих рішень [6], а отже, від їх впливу на правову систему певної держави. Станом на сьогодні невиконаним офіційно визнано одне пілотне рішення Суду у справі «Yuriy Nikolayevich Ivanov проти України». Відповідно, це пілотне рішення не стало ефективним засобом для подолання такої структурної проблеми правової системи України, як невиконання остаточних рішень судів про сплату боргу державними органами. Натомість, аналогічна структурна проблема, виявлена у рішенні Суду у справі «Burdov проти Росії» № 2, була вирішена шляхом ухвалення законів № 98-ФЗ та 69-ФЗ, які набули чинності 4 травня 2010 р. і передбачили можливість позиватися до держави у разі невиконання остаточних судових рішень або затримки у такому виконанні. Ці заходи стали підставою для оголошення неприйнятними подальших заяв до Суду із зазначених питань і встановлення обов'язку вичерпати створені засоби

захисту. Подібним чином була вирішена аналогічна структурна проблема, виявлена у рішенні Суду у справі «Olaru and Others проти Молдови».

Проблему надмірної тривалості судового розгляду, виявлену, як зазначалося, у правових системах Німеччини, Греції, Болгарії та Туреччини, за даними Суду [3], успішно вирішують у Німеччині та Греції. На виконання пілотного рішення у справі «Rumpf проти Німеччини» було розроблено та прийнято Федеральний закон «Про юридичний захист у разі надмірної тривалості судового розгляду чи слідства у кримінальній справі», який от-от має бути офіційно оприлюднено. Відповідно до цього законопроекту передбачається можливість оскарження затримки провадження у ході цього провадження та, як другий крок, передбачається право звернутися з позовом про відшкодування шкоди, навіть якщо провадження все ще триває. На виконання одного з трьох пілотних рішень щодо Греції «Athanasίου and Others проти Греції» (щодо надмірної тривалості розгляду справ адміністративними судами) наприкінці січня 2012 р. було розроблено та скеровано до парламенту проект закону, в якому створювався компенсаторний засіб захисту від надмірної тривалості розгляду справ адміністративними судами. Це пілотне рішення ще перебуває у процесі виконання.

Проблеми відсутності компенсацій за націоналізоване чи конфісковане майно, виявлені у пілотних рішеннях щодо Польщі, Румунії, Боснії та Герцеговини, Албанії, вдалося вирішити Польщі. Як відомо, перше пілотне рішення у справі «Broniowski проти

Польщі» було успішно виконане шляхом прийняття Польщею відповідного закону у червні 2005 р. про виплату компенсацій потерпілим від операції «Вісла» переселенцям. Протягом 2007–2008 рр. Суд вилучив зі списку справ понад 200 справ, які були зупинені у зв'язку з ухваленням цього пілотного рішення. Однак не всі заявники задоволені таким вирішенням ситуації, адже відповідні компенсації складають лише 20 % від вартості експропрійованого майна [1]. Інше пілотне рішення у справі «Hutten-Czapska проти Польщі» щодо послаблення державного контролю за наймом житла також було виконане шляхом зміни законодавства, яке дозволило домовласникам вимагати більш високої оплати найму житла, передбачило моніторинг рівня оплати та отримання субсидій на житлові проекти. Пілотне провадження у цій справі закрито. Також перебуває у процесі виконання пілотне рішення Суду у справі «Suljagic проти Боснії та Герцеговини», у якому Суд зобов'язав державу-відповідача протягом 6 місяців випустити урядові облигації, сплатити заборгованість та відшкодувати проценти у разі невчасної оплати. Інформація щодо виконання інших пілотних рішень Суду потребує подальшого уточнення.

Як вказують судді Суду та дослідники його практики, знижує ефективність пілотних рішень відсутність перекладу останніх мовами держав – учасниць Конвенції [1]. Зазначений недолік виправляється Судом за допомогою Довірчого фонду з прав людини, який фінансує переклад ключових рішень Суду мовою держав – учасниць Конвенції, в тому числі й українською [7].

Висновки.

1. *Пілотними рішеннями Суду* вважаються ті рішення, у яких було застосовано процедуру ухвалення пілотного рішення. У резолютивній частині таких рішень обов'язково зазначено заходи, яких має вжити держава на виконання пілотного рішення. Від них слід відмежовувати *квазіпілотні рішення* – ті, в яких застосовано ст. 46 Конвенції у мотивувальній частині.

2. У правилі 61 Регламенту Суду відсутні правила відбору справ для застосування пілотної процедури. З-поміж політичних, практичних та юридичних факторів, що впливають на відбір справ для застосування пілотної процедури, ключовим є ймовірний ступінь співпраці із Судом із боку органів держави у реалізації заходів пілотного рішення.

3. Ефективність пілотних рішень виявляється у таких напрямках: ефективність для конкретних заявників; ефективність для групи осіб; ефективність для держави-відповідача; ефективність для Суду. *Ефективність пілотних рішень Суду для конкретних заявників* є найменш очевидною. Адже нерідко замість отримання справедливої сатисфакції вони можуть чекати допоки держава-відповідач створить ефективні засоби захисту на національному рівні. Це ж стосується і заявників у аналогічних справах, які не стали предметом пілотної процедури, а були зупинені у зв'язку з такою процедурою. *Ефективність пілотних рішень Суду для групи осіб*, які перебувають у подібній ситуації, є очевидною, навіть якщо йдеться про потенційних потерпілих від дисфункції правової системи. Адже навіть якщо відповідні особи не планували звертатися до Суду за захистом своїх прав, виконання

пілотного рішення позитивно вплине на їхнє становище. *Ефективність пілотних рішень Суду для держави-відповідача* полягає в тому, що через таку процедуру держава не тільки усуває дисфункції у своїй правовій системі, а й економить кошти, які вона змушена була б сплатити для виконання рішень Суду у конкретних справах. Безперечно, зміни законодавства та правозастосовної практики на виконання пілотного рішення є надскладним юридичним і політичним завданням, яке вимагає скоординованої роботи усього апарату держави. Однак наслідки від належної реалізації таких заходів є ефективними та цінними для її правової системи як у частині захисту прав людини, так і у частині виконання своїх позитивних обов'язків. Ефективність пілотних рішень для Суду полягає в посиленні ефективності його роботи через економію ресурсів, які витрачаються на провадження у справах, що впливають зі структурної дисфункції у певній правовій системі. Навіть поновлюючи розгляд зупинених пілотним рішенням справ, якщо останнє не було виконано, Суд отримує можливість розглядати аналогічні справи спрощено у складі комітету з трьох суддів як предмет усталеної практики.

4. Значення пілотних рішень Суду як ефективного інструменту захисту прав людини в цілому полягає в тому, що вони повертають права людини з міжнародного на національний рівень, посилюють пряму дію Конвенції у правових системах її держав-учасниць, підтверджують субсидіарну роль Суду порівняно з національними правозастосовними органами. Застосування цієї процедури уможливорюється розумінням Конвенції як живого інструменту.

Список використаної літератури

1. Реагирование на систематические нарушения прав человека: анализ «пилотных решений» Европейского Суда по правам человека и их воздействия на национальные правовые системы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ehracmos.memo.ru/files/RU-Pilot_judgment_seminar_summary.pdf
2. Resolution Res(2004)3 of the Committee of Ministers on judgments revealing an underlying systemic problem (adopted by the Committee of Ministers on 12 May 2004, at its 114th Session) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=743257&Lang=fr>.
3. Rules of Court (1 May 2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Rules_Court_ENG.pdf
4. Factsheet – Pilot judgments [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Pilot_judgments_ENG.pdf
5. Вайич Н. Пилотные постановления и групповые иски: что делать с систематическими нарушениями прав человека / Нина Вайич, Григорий Диков // Сравнит. конституц. обозрение. – 2012. – № 5 (90). – С. 99–109.
6. Pending cases: state of execution [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/execution/reports/pendingcases_EN.asp?CaseTitleOrNumber=46344%2F06&StateCode=&SectionCode=
7. Див. переклад ключових рішень Суду українською мовою за посиланням: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{%22languageisocode%22:\[%22UKR%22\],\[%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{%22languageisocode%22:[%22UKR%22],[%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]})

Стаття надійшла до редколегії 29.05.2013.

Дудаш Т. К вопросу об эффективности защиты прав человека (на материале пилотных постановлений Страсбургского суда)

Статья посвящена вопросу об эффективности пилотных постановлений Страсбургского суда как инструмента защиты прав человека посредством преодоления структурных проблем правовой системы. Пилотные постановления Страсбургского суда анализируются по определенным критериям, в том числе и в связи с их эффективностью.

Ключевые слова: пилотное постановление, квазипилотное постановление, постановление «третьего уровня», Конвенция о защите прав человека и основных свобод, Европейский суд по правам человека.

Dudash T. On the Issue of Human Rights' Protection Efficiency (according to Strasbourg Court's Pilot Judgments)

The article is devoted to the issue of the European Court of Human Rights' pilot judgments efficiency. The analysis of Strasbourg Court's judgments is provided with regard to particular criteria, including its efficiency.

Keywords: pilot judgment, quasi-pilot judgment, judgment of the «third level», European Convention of Human Rights, the European Court of Human Rights.

О. ПАНКЕВИЧ,

старший науковий співробітник Львівської
лабораторії прав людини і громадянина
НДІ державного будівництва та місцевого
самоврядування НАПрН України,
кандидат юридичних наук, доцент

УДК 340.12+241.11

Проблема свободи в сучасній християнській антропології (католицька й православна інтерпретації)

«І пізнаєте істину, й істина зробить вас вільними» (Ін. 8, 32)

У статті розглядаються окремі аспекти свободи як прояву людської гідності в богословській (католицькій та православній) інтерпретації. Особлива увага приділяється аксіологічним критеріям істинності свободи вибору та проблемі відповідальності за нього.

Ключові слова: соціальна доктрина католицизму, православне соціальне вчення, свобода волі, свобода вибору, свобода від гріха.

Свобода є однією з базових цінностей людського буття і водночас однією з найскладніших і найбільш граничних категорій філософії. Як небезпідставно зазначають О. Г. Данильян і В. М. Тараненко, «від часів Античності і аж до наших днів ідея свободи була притаманною практично всім розвиненим філософським системам. Тож у певному розумінні філософія – це вчення про свободу» [1, с. 259].

Беручи до уваги вплив на суспільну свідомість, який продовжує здійснюва-

ти християнство у сучасному світі, а також те, що, за висловом М. О. Бердяєва, «свобода, насамперед свобода – ось душа християнської філософії» [2, с. 37], метою статті є аналіз особливостей католицької та православної інтерпретацій феномену свободи.

Свобода людини у вченні Римокатолицької церкви (РКЦ). У пострадянському вітчизняному правознавстві найбільш ґрунтовні розвідки проблем прав і свобод людини в католицькому вченні містяться в публікаціях С. П. Ра-

біновича [3–4] та Д. А. Гудими [5, с. 181–192, 222–228]. Так, зокрема, як зазначає С. П. Рабінович, у сучасному католицизмі свобода людини розглядається у декількох аспектах: по-перше, у контексті християнської антропології та етики; по-друге, як соціальний принцип [3, с. 128–129], тобто у соціолого-правовому плані. Залежно від аспекту розгляду свобода трактується як об'єктивістсько-гносеологічна (істинна свобода, справжня, автентична свобода), аксіологічна (благо свободи), етична (справедлива свобода), телеологічна (призначення свободи) категорія. Підсумовуючи, С. П. Рабінович вказує: «свобода (у католицизмі. – О. П.) осмислюється у трьох взаємопов'язаних аспектах: як свобода волі; свобода вибору (зовнішня, суспільна свобода); фінальна – духовна, «істинна», досконала свобода (звільнення)» [3, с. 133–134].

Прикладом етико-антропологічної інтерпретації свободи є енцикліка Івана XXIII «*Pacem in terris*» (1963), де зазначається: «Сотворив Бог також людину – «на свій образ і на свою подобу» (пор. Бут. 1: 26), наділену розумом і *свободою*¹ (курсив наш. – О.П.), і поставив її паном над цілим Всесвітом...» [7, с. 3–4]. Іншими словами, з моменту своєї появи на Землі люди наділені розумом і свободою як двома найважливішими атрибутами, які дають їм можли-

вість панувати над всіма іншими створіннями Божими.

Переходячи від свободи волі до свободи вибору, католицизм критично оцінює ліберально-індивідуалістичне розуміння свободи. Така критика звучить, зокрема, у посланні Павла VI «*Octogesima adveniens*» (1971): «Чи не схильні християни, що вступають на цей шлях, ідеалізувати лібералізм, котрий починає... звучати як заклик до свободи? Їм потрібний новий образ, що більше відповідає сучасним умовам, але при цьому вони забувають, що лібералізм у філософії, по суті, є помилковим положенням про самостійність індивіда в його діяльності, мотивації, у здійсненні свободи» [цит. за: 8, с. 314].

Об'єктивістсько-гносеологічну інтерпретацію свободи подає в енцикліці «*Evangelium vitae*» (1995) Іван Павло II: «абсолютизація свободи в індивідуалістичному трактуванні позбавляє її первісної суті і перекреслює найглибше покликання та гідність. Потрібно звернути увагу на ще глибший аспект проблеми: свобода заперечує сама себе, прямує до саморуйнації, до знищення іншої людини, коли перестає визнавати і поважати її *засади зв'язки з істиною*» [9, с. 28]. «Людська свобода у всій істині та у всій повноті реалізується саме через прийняття морального закону (котрий дає людині Бог. – О. П.)», – наголошує понтифік в енцикліці «*Veritatis splendor*» (1993) [10; див. також: 11].

Офіційна католицька доктрина вважає спотвореним розуміння свободи як можливості вільної реалізації будь-яких індивідуальних прагнень та інтересів і ставить питання про аксіологічні кри-

¹ Пор. з позицією австрійського філософа і політичного мислителя Людвіга фон Мізеса (1881–1973), який належить до найяскравіших постатей представників класичного лібералізму ХХ ст.: «Ми, ліберали, не стверджуємо, що Бог чи Природа створили всіх людей вільними, оскільки нам невідомо про плани Бога і Природи, і ми принципово уникаємо втягування Бога чи Природи у суперечки щодо земних питань» [6, с. 6].

терії правильності, *істинності* вільного вибору. Хоча, згідно з християнським вченням, свобода є проявом людської гідності («гідність людської особи вимагає, щоб у своїх діях людина користувалася власними рішеннями і свободою» [7, с. 10]), однак «неправильний» з позицій християнської антропології й етики вибір стає перешкодою для «спасіння», для реалізації вищої форми свободи – вільного служіння Христу. Діалектична парадоксальність католицького вчення полягає в тому, що аби досягнути найвищого щабля свободи, необхідно визнати свою онтологічну залежність від Творця!

Знана дослідниця соціальної доктрини католицизму С. Ладивірова так характеризує уявлення католицької етики про рівні сенсу і цінностей людської практики, що впливають із різних мотивів свободи: «це, по-перше, свобода, мотивом якої є тілесні потреби людини; по-друге, свобода на основі людяності, мотив якої – самореалізація людини як духовної і соціальної істоти; по-третє, свобода, основу якої становить милість, мотивована Божественним спасінням» [12, с. 13].

У зазначеному вище контексті цілком логічними, з християнської позиції, є критерії істинності під час реалізації свободи вибору: «Божі заповіді вказують нам дорогу життя. Моральні заборони, тобто такі, що вважають вибір... вчинків неприпустимим, мають абсолютну вартість для людської свободи, бо зобов'язують завжди і за всіх обставин» [9, с. 110].

Важливим аспектом проблеми свободи, у тому числі й у християнській філософії, є питання про її зв'язок із

відповідальністю [13, с. 39]. Бенедикт XVI веде мову про інтегральний людський розвиток у сучасному техногенному світі, який «припускає відповідальну свободу особи і народів: жодна структура не може гарантувати такого розвитку поза чи понад людською відповідальністю» [14, с. 23–24].

Нарешті, видається принципово важливим моментом, що соціальна доктрина РКЦ, зосереджуючись із зрозумілих (таких, що безпосередньо впливають із релігійно-онтологічної сутності цього вчення) причин на сотеріологічному аспекті проблеми свободи, значну увагу приділяє також і «земному» виміру останньої. Зокрема, в енцикліці «*Populorum progressio*» (1967) Павло VI наголошує, що «бути вільним» це значить: «бути вільним від нужди, знайти краще забезпечення власного існування, здоров'я, мати постійне заняття, можливість активно брати участь у заходах, вільних від зовнішнього тиску... бути більш освіченим...» [цит. за: 15, с. 380–381].

Свобода людини у православній інтерпретації. Висвітленню окремих правових аспектів, пов'язаних із православним соціальним вченням, присвячені праці таких вітчизняних науковців, як І. А. Бальжик, С. В. Місевич, П. М. Рабінович, С. Б. Цебенко та ін. У контексті нашої статті найбільш цікавими видаються публікації П. М. Рабіновича [16] та С. Б. Цебенко [17].

Історично склалося так, що соціальна доктрина Православ'я є значно менш розробленою, ніж католицька чи протестантська. Процес «акумуляції» поглядів, підходів щодо різних аспектів, проблем *земного* життя людини та їх

структурування в більш-менш цілісну соціальну концепцію інтенсифікувався лише на порозі третього тисячоліття [18, с. 369].

Водночас слід зазначити, що категорія свободи займає особливо важливе місце в православному богослов'ї. Як наголошує митрополит Албанської Православної церкви А. Яннулатос, «у той час як західне теологічне мислення наголошує на значенні розуму, інтелекту, волі як найвидатніших ознак цього божественного образу (людини. – О. П.), у східному богослов'ї більший наголос ставиться на значенні свободи й любові, причому за точку відліку беруться любов і сопричастя у свободі й гармонії осіб Святої Трійці» [19, с. 220].

Узагальнюючи позицію православної церкви, С. Б. Цебенко виокремлює такі властивості людської свободи: «1) свобода – це дар Божий; 2) вона, по суті, дана людям завжди; 3) відчуття свободи – означає стати для неї невтомним свідком Божої любові та вивільнити православну віру від будь-яких державних інститутів чи посад і жити, не засуджуючи тих, хто живе інакше; 4) свободу неможливо запрограмувати, оскільки вона розвивається, а тому може бути по-різному представлена сьогодні і завтра; 5) свобода може бути різноманітною: вона буває не тільки блудницею, а й рукою милосердя, не тільки *лапою* (так зазначено в оригіналі. – О. П.) грабіжника, а й рукою допомоги; 6) свобода людини – це велика цінність, оскільки Бог створив нас такими (вільними? – О. П.), він вклав свободу в нашу природу; 7) свобода людини є позитивним фактором тільки в тому випадку, якщо вона приводить

нас до добра, а не до зла» [17, с. 788]. Слід відзначити високий ступінь абстрактності окремих формулювань, використаних у наведеному вище важливому доктринальному узагальненні. Йдеться, зокрема, про поняття добра і зла, «буття невтомним свідком Божої любові», які визначають хіба що лише загальний аксіологічний контекст розгляду проблеми свободи. Оцінка ж свободи не тільки як «блудниці, а й руки милосердя, не тільки як лапи грабіжника, а й руки допомоги» недвозначно свідчить про загалом недовірливе ставлення до свободи в православ'ї як до цінності лібералістичного походження.

У сучасних документах Руської Православної Церкви (далі – РПЦ), зокрема, в «Декларації про права і гідність людини» 2006 р. і в «Основах вчення Руської Православної Церкви про гідність, свободу і права людини» 2008 р., розрізняють два основних сенси свободи – *свобода вибору* (свобода як недетермінованість людських вчинків) і *свобода від зла* (свобода як непідлеглість людини гріху). З одного боку, РПЦ вустами свого Патріарха підкреслює важливість, цінність можливості людини вільно обирати між добром і злом [20, с. 17]. З другого боку, Церква попереджає, що вибір людиною на користь зла знищує обидва прояви свободи – і свободу вибору, і свободу від зла [див.: 21]. Власне, це відбувається у межах концепції «первородного гріха»: «Допустивши зловживання свободою вибору, людина втратила іншу свободу – свободу життя в добрі, яку вона мала в первозданному стані. Цю свободу людині повертає Господь Ісус Христос: Отже, якщо Син визволить вас, то справді будете вільними (Ін. 8:36)» [21].

Відомий представник східного богослов'я грецький архієпископ Корфу Я. Спітеріс вказує, що отці церкви «розрізняли *свободу структуральну* і *свободу діяльну*. Перша з них стосується людини як такої, відповідаючи їй, створеній на «Божий образ». Вона не може цілковито пропасти, тому що становить самий онтологічний склад людини, але може бути затьмареною гріхом. Друга є свободою в дії й вказується висловом «людина є створінням на Божу подобу». Ця форма свободи... об'являється найперше в зрілій свободі вибору, який зі свого боку є плодом поступового внутрішнього звільнення від пристрастей та інших залежностей» [22, с. 267]. При цьому принциповим положенням є те, що перший вид свободи наданий людині як онтологічно вільній особі, як «образу Божому» від народження. Діяльна ж свобода (або свобода вибору), яка безпосередньо походить від структуральної, може (у випадку правильного, безгрішного вибору) наблизити людину до рівня «*подоби Божої*» [див.: 18, с. 375].

Важливо зрозуміти, що згідно з християнським вченням «у свободі маємо один парадокс: з одного боку, вона нас *вчиняє подібними* (так в оригіналі. – О. П.) до Бога, роблячи учасниками його свободної природи; з іншого боку, ... в своїй дії чинить нас також незалежними від Бога в тому сенсі, що навіть Бог не примушує насильно нас щось робити. Бог нас не примушує до спасіння, але запрошує нашу свободу приєднатися до нього» [22, с. 270].

Зрештою, Вселенський Патріарх Варфоломій визнає, що християнин знає і вищу свободу. Але це свобода послуху Христу, котра не має відношення

до звичайної людської свободи вибору. Така свобода дарується від Бога переважно святим [див.: 23].

Деякі висновки. Узагальнюючи існуючі в католицькій та православній доктринах погляди на феномен свободи та зважаючи на певні термінологічні відмінності, є підстави констатувати існування трьох форм свободи, що виокремлюються в обох доктринах: 1) антропна («структурна») свобода, («свобода волі»); 2) соціальна свобода («діяльна свобода») та 3) духовна свобода («свобода від зла», «свобода від гріха», «звільнення», свобода «життя в добрі»).

Ці форми можуть розглядатись як буттєві ступені та рівні свободи християнина. Структурна свобода дається кожній людині як «образу Божому». Однак наблизитися до «подоби Божої» можливо і необхідно уже власними діями, реалізуючи діяльну свободу, роблячи правильний, з християнських позицій, вибір. Отже, неправильний (зокрема гріховний) вибір призводить до зменшення людської гідності (*це положення притаманне православному вченню*) і стає перешкодою для «спасіння», для реалізації вищої форми свободи – духовного звільнення, свободи «життя в добрі». Цю форму свободи, яка, на відміну від двох перших видів, за своєю онтологічною сутністю є «надприродною», людині може повернути лише Господь актом Своєї благодаті.

Принципово важливим видається те, що соціальна доктрина РКЦ, зосереджуючись передовсім на сотеріологічному аспекті проблеми свободи, значну увагу приділяє також і соціальному виміру останньої як в її «позитивному» (свобода від «нужди», свобода від екс-

плуатації, від маніпулювання з боку соціальних структур [24–25]), так і в «негативному» аспектах (проблемам свободи одностатевих шлюбів, розлучень, використання засобів контрацепції, штучного запліднення, абортів, евтаназії, клонування [26–28] тощо). Порівняно менша розробленість цих питань у православному вченні пояснюється передовсім відмінностями в суспільно-історичних умовах формування кожної з доктрин.

Нарешті, ще один аспект проблеми, якому, навіть зважаючи на обмежений обсяг публікації, не можна не приділити уваги – це *свобода совісті*, або релігійна свобода. Положення документів РПЦ [21; 29, с. 273–274] щодо цього питання мають чітко виражену негативну тональність [див.: 16, с. 115]. На противагу цьому, РКЦ після Другого Ватиканського Собору [30] демонструє помітне наближення власного трактування релігійної свободи до світського, закріпленого

на міжнародному та національному (конституційному) рівнях. За слушним висловом Івана Павла II, дотримання релігійної свободи «служує своєрідним “тестом” дотримання всіх інших основних свобод» [31, с. 228]. Тому ставлення самих церков та їхніх ієрархів до свободи совісті, своєю чергою, є теж своєрідним «тестом», який нині виявляє принципові розбіжності в офіційних позиціях РКЦ і РПЦ.

Наведене свідчить про морально-ціннісну амбівалентність соціальної свободи (на противагу духовній свободі) у розумінні РКЦ та РПЦ. Утім, із позицій християнського богослов'я, витоком такої амбівалентності є свобода волі людини як її засаднича антропна характеристика. Отже, подальший хід розмірковувань виводить нас на філософсько-антропологічну проблематику детермінізму й індетермінізму, яка застосовується на окреме обговорення в наступних публікаціях.

Список використаної літератури

1. Данильян О. Г. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – 2-ге вид., допов. і переробл. – Х. : Право, 2012. – 312 с.
2. Бердяев Н. А. Философия свободы / Н. А. Бердяев. – Харьков : Фолио ; М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – 736 с.
3. Рабінович С. П. Права людини у природно-правовій думці католицької церкви (за матеріалами соціальної доктрини католицизму) / С. П. Рабінович // Пр. Львів. лаб. прав людини і громадянина Наук.-дослід. ін-ту держав. буд-ва та місц. самоврядування Акад. прав. наук України / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 7. – Львів : Астрон, 2004. – 198 с.
4. Рабінович С. Свобода як категорія природно-правової свідомості / С. Рабінович // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2004. – № 2. – С. 61–70 (також див.: Рабінович С. П. Релігійна свобода як цінність в альтернативних концепціях гуманізму / С. П. Рабінович // Religionsfreiheit in Mittel- und Osteuropa zwischen Tadtition und Europäisierung / Gerrit Manssen, Boguslaw Banaszak (Hrsg.). – Frankfurt am Main, 2006. – S. 121–127).
5. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження / Д. А. Гудима // Пр. Львів. лаб. прав людини і громадянина Наук.-дослід. ін-ту держ. буд-ва та місц. самоврядування Акад. прав. наук України / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 20. – Львів : Край, 2009. – 292 с.
6. Мізес Л. Лібералізм у класичній традиції / Людвіг фон Мізес // Лібералізм: антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Простір ; Смолоскип, 2009. – С. 3–19.

7. Мир на землі (Pacem in terris) 11 квітня 1963 р. Енцикліка Папи Івана XXIII про встановлення миру між усіма народами в істині, справедливості, любові та свободі. – Львів : Свічадо, 2008. – 53 с.
8. Лобье П. де. Три града. Социальное учение христианства / Патрик де Лобье ; пер. с фр. Л. А. Торчинского. – СПб. : Алетейя, 2000. – 412 с.
9. Енцикліка «*Evangelium vitae*» Святішого Отця Йоана Павла II до єпископів, священників і дияконів, ченців і черниць, світських католиків та до всіх людей доброї волі про вартість і недоторканність людського життя. – Ватикан, 1995. – 159 с.
10. Енцикліка Іоанна Павла II «*Veritatis splendor*» (Сияние истины) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tau.by/bibliyateka/20-dakumety-kastsjola/143-veritatis-splendor-siyanie-istiny?showall=&start=2>
11. Ратцингер Й., Кардинал. Истина и свобода [Електронний ресурс] / Кардинал Йозеф Ратцингер. – Режим доступу: http://vaticancitystate.ru/istina_i_svyoboda_kardinal_yozef_ratcinger.html
12. Ладивірова С. Соціальна доктрина католицької церкви в контексті теоретичного обґрунтування прав людини : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.06 / С. Ладивірова. – К., 1993. – 17 с.
13. Гьофнер Й., Кардинал. Християнське суспільне вчення / Кардинал Йозеф Гьофнер ; пер. з нім. С. Пташник, Р. Оглашений. – Львів : Свічадо, 2002. – 304 с.
14. Венедикт XVI. Любів у правді (*Caritate in veritate*) / Венедикт XVI ; пер. з італ. О. Дверницького. – Жовква : Місіонер, 2010. – 128 с.
15. Ярошевский Т. Личность и общество: проблемы личности в современной философии – марксизм, экзистенциализм, структурализм, христианский персонализм / Тадеуш Ярошевский. – М. : Прогресс, 1973. – 550 с.
16. Рабінович П. Основоположні права людини: сучасні позиції православних церков Росії та України / П. Рабінович // Порівняльне правознавство. – 2012. – № 3–4. – С. 112–119.
17. Цебенко С. Б. Сучасні православні уявлення про свободу людини у світлі міжнародних стандартів (за новітніми документами Російської Православної Церкви) / С. Б. Цебенко // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 785–794 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11ccbrpc.pdf>
18. Панкевич О. З. Сучасна православна концепція прав людини: богословсько-аксіологічні засади / О. З. Панкевич // Антропологія права : філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : Статті учасників восьмого Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 7–8 грудня 2012 р.). – Львів : Галицький друкар, 2013. – С. 369–377.
19. Яннулатос А. Східне православ'я і права людини / Анастасіос Яннулатос // Релігійна свобода і права людини : Богословські аспекти : у 2 т. – Т. 1. – Львів : Свічадо, 2000. – С. 219–233.
20. Патріарх Московський і всієї Русі Кирил. Норма віри як норма життя // Свобода і відповідальність: у пошуках гармонії. Права людини й гідність особи. – К. : Пласке, 2011. – С. 12–26.
21. Основи вчення Руської Православної Церкви про гідність, свободу і права людини [Електронний ресурс] : Офіційний український переклад російського тексту. – Режим доступу: http://orthodoxy.org.ua/uk/dopovid_i_ta_promovi/2008/07/26/17703.html
22. Спітеріс Я. Спасіння і гріх у східній традиції / Янніс Спітеріс ; пер. з італ. О. В. Парасюка, ЧСВВ. – Жовква : Місіонер, 2009. – 288 с.
23. Чорноморець Ю. Християнський консерватизм Патріарха Варфоломея і фундаменталізм Патріарха Кирила: существенные противоречия и угрозы для будущего [Електронний ресурс] / Юрій Чорноморець. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/40214/
24. Іоанн Павел II. Из энциклики «Совершая труд» от 14 сентября 1981 г. / Иоанн Павел II // Мысли о земном : пер. с польск. и итал. – М. : Новости, 1992. – С. 56–87.
25. Іоанн Павел II. Из энциклики «Забота о социальной действительности» от 30 декабря 1987 г. / Иоанн Павел II // Мысли о земном : пер. с польск. и итал. – М. : Новости, 1992. – С. 88–101.
26. Павло VI. *Humanae vitae* / Павло VI // Вибрані документи католицької церкви про шлюб та сім'ю від Лева XIII до Івана Павла II. – Львів : Свічадо, 2002. – Т. II. – С. 45–73.
27. Папська Рада у справах сім'ї. Сім'я, подружжя та життя «на віру» // Вибрані документи католицької церкви про шлюб та сім'ю від Лева XIII до Івана Павла II. – Львів : Свічадо, 2002. – Т. I. – С. 233–286.
28. Священна конгрегація у справах доктрини і віри. «*Donum vitae*» (Дар життя) // Вибрані документи католицької церкви про шлюб та сім'ю від Лева XIII до Івана Павла II. – Львів : Свічадо, 2002. – Т. II. – С. 165–209.

29. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви // О социальной концепции русского православия / под общ. ред. М. П. Мchedлова. – М. : Республика, 2002. – С. 250–392.
30. Декларация о религиозной свободе 1965 г. // Второй Ватиканский Собор: Конституции. Декреты. Декларации. – Брюссель : Изд-во «Жизнь с Богом», 1992. – С. 437–451.
31. Иоанн Павел II. Мысли о земном / Иоанн Павел II : пер. с польск. и итал. – М. : Новости, 1992. – 424 с.

Стаття надійшла до редколегії 25.05.2013.

Панкевич О. Проблема свободы в современной христианской антропологии (католическая и православная интерпретации)

В статье рассматриваются отдельные аспекты свободы как проявления человеческого достоинства в богословской (католической и православной) интерпретации. Особое внимание уделяется аксиологическим критериям истинности свободы выбора и проблемы ответственности за него.

Ключевые слова: социальная доктрина католицизма, православное социальное учение, свобода воли, свобода выбора, свобода от греха.

Pankevych O. The problem of freedom in contemporary Christian anthropology (Catholic and Orthodox interpretations)

The article deals with some aspects of freedom as an expression of human dignity in theological (Catholic and Orthodox) interpretation. Special attention is given to axiological criteria of truth of freedom in choice and the problem of responsibility for it.

Keywords: social doctrine of Catholicism, Orthodox social teaching, freedom in will, freedom in choice, sinlessness.

О. МУРАШИН,

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України*

УДК 340.116

Проблема ідентичності національних правових систем в умовах глобалізації: теоретико-методологічний аспект

У статті аналізується істотний чинник світового розвитку – взаємодія національних правових систем в умовах глобалізації, їх діалог на основі збереження правової ідентичності та порушується питання про актуальність поміркованих і неупереджених наукових підходів до вказаної проблеми.

Ключові слова: національні правові системи; глобалізація; правові традиції.

Проблема ідентичності – одне із найактуальніших питань, що стало предметом наукового дискурсу на початку ХХІ ст. Найрізноманітніші процеси і явища сучасного життя розглядаються крізь призму понять «криза ідентичності», «пошук ідентичності» тощо. Останніми роками активізувалося обговорення проблеми правової ідентичності в контексті впливу глобалізації на тенденції розвитку правових систем світу [див.: 1–7]. Глобалізація передбачає розширення сфери взаємодії національних

правових систем. У процесі взаємодії виникають суперечності між тенденцією до універсалізації правових взаємозв'язків і прагненням зберегти індивідуальні особливості кожної з правових систем, обумовлені політичними, історичними і насамперед ментально-культурними чинниками. У такому разі, природно, виникає потреба у зміні вектору наукових досліджень з урахуванням тенденцій розвитку глобалізованого суспільства.

Сучасна політична карта світу характеризується формуванням наднаціо-

нальних систем регулювання (ВТО, ЄС, НАТО, МВФ та ін.), які нав'язують цілим країнам політику, часто на шкоду власним інтересам останніх [8, с. 22]. За таких умов для національних правових систем тих країн і держав, які в результаті системної кризи кінця ХХІ ст. опинилися у складній соціально-економічній ситуації (що істотно послаблює їх конкурентні позиції у світовому співтоваристві), зростає актуальність проблеми їх правової ідентичності та збереження самобутності.

Особливо ця проблема загострюється у зв'язку з явищем так званої юридичної експансії, котру в літературі кваліфікують як процес і результат нав'язування одним суспільством (частиною суспільства, державою, соціальною групою і т. ін.) своєї правової системи іншому суспільству [9, с. 10].

У методологічному плані, щоб уникнути спрощеного сприйняття та аналізу юридичної експансії, важливо враховувати насамперед обставину, що перебуває на поверхні взаємних відносин правових систем в умовах цього процесу, але яку окремі автори делікатно намагаються не помічати. Мова йде про очевидну перевагу в теоретичних дослідженнях геополітичної концепції нації-держави, розробленої ще на початку позаминулого століття в дусі імперської ідеології експансіонізму, яка втілює ідею завоювання і поневолення одних народів іншими. У координатах таких досліджень домінує позитивістськи направлене волюнтаристське і етатично спрямоване уявлення про те, що головний напрям суспільного розвитку має полягати в неминучій орієнтації всіх народів на єдину систему цінностей, що

кореспондуються з інтересами політичних об'єднань, котрі мають свою власну валюту, моделі економічного регулювання, правові інститути, структури управління, системи безпеки тощо. У цьому разі для «безнадійно відсталіх» від «передових» народів визнається лише право бути відповідним чином навченими та поглиненими «розвиненими цивілізаціями», більш успішними в економічному і військовому відношеннях державами тощо.

Якщо розглядати сценарій такого розвитку під юридичним кутом зору, то світовий правовий простір постає у вигляді мозаїки із фундаментальних правових систем, об'єднаних (за термінологією Р. Давида) у правові сім'ї – метаспільноти регіонального характеру, «...які сформувалися історично під впливом соціальних доктрин та канонічного права різних релігій, колоніальних імперій, рецепції права тощо» [10, с. 208]. У такому разі у міжнародних взаємодіях головний пріоритет щодо системності зв'язків усередині правової сім'ї спрямований на те (тут ми повністю поділяємо думку відомого компаративіста П. Де Круза), щоб «...забезпечити якщо не повну, то, принаймні, хоча б часткову, але основну, найбільш істотну долю процесу уніфікації всіх цивілізованих правових систем» [11, с. 348]. Конкретно мова йде про особливу категорію відносин між національними правовими системами, зумовленими суто практичними цілями уніфікації чинного законодавства, джерел права, юридичної техніки, правової ідеології, введення однакових норм, стилю юридичного мислення тощо [12, с. 40–50].

На перший погляд, на емпіричному рівні пізнання, орієнтованому на практику в дусі позитивізму (кон'юнктурні потреби), подібна уніфікація відповідає логіці об'єктивного процесу глобалізації і не несе в собі загрози існуванню окремим національним правовим системам, навпаки, сприяє удосконаленню форм взаємозв'язків і взаємодії національних держав і права із світовими транснаціональними інститутами та об'єднаннями.

Водночас слід визнати, що існують відносини між національними правовими системами різних країн, які не настільки очевидні при емпіричних спостереженнях. Мова йде про особливості, які можна виявити тільки на рівні теоретичного аналізу, спрямованого на визначення причин як ефективного, так і не-ефективного функціонування правових систем, властивостей і особливостей права, які знаходять вияв у його визначеннях, методологічних аспектах дослідження чи історичних характеристиках.

Констатація існування таких особливостей потребує додаткового пояснення. Кожна окремо взята правова система у функціональному зрізі, з одного боку, відображає (загальноновизнана формула) об'єктивні чинники суспільного і правового розвитку, співвідносні з природними умовами (сферами) проживання конкретного соціуму, а з другого (тут ми повністю солідарні з українським науковцем Ю. Лободою) – зазнає впливу соціокультурних особливостей життєдіяльності конкретного народу [13, с. 7]. Мова йде про те, що традиційно норми права, наприклад ті, що регулюють поземельні, торговельні відносини, повітряні міжнародні зв'язки тощо, закономірно

фіксують об'єктивність існування землі, суші, водного і повітряного простору, а тепер вже й процесів глобалізації. Але їх соціальний характер і юридичний зміст завжди є і будуть різними, навіть протилежними через домінуючу в конкретному, історично сформованому суспільстві, модель правопорядку (індивідуалістичну або колективістську [14]).

На цій підставі ми схильні погодитись із тезою, що виникнення, становлення та розвиток національних правових систем відбуваються не просто в суспільстві або в державі, а в конкретному соціокультурному середовищі, акумулюючи правовий досвід конкретного народу [15, с. 17–19; 23–24 та ін.]. Останній вельми різноманітний. Відразу ж наголосимо, що визнання цього факту відіграє визначальну роль в теоретичному аналізі проблеми ідентичності національних правових систем, що існують як об'єктивне одна до одної явище з власною логікою та історією розвитку.

Ідея існування на міжнародній арені правових систем як об'єктивних відносно одна одної явищ, лежить в основі доктрини взаємодії національних правових систем (що виникла ще в епоху середньовіччя і набула статусу наукової у другій половині XX ст.) [16, с. 128–133]. Сутність доктрини полягає в тому, що жодна з правових систем не може претендувати на роль універсального регулятора всіх суспільних відносин у межах світового соціального простору. Істотно, що в умовах глобалізації та юридичної експансії актуальність доктрини зростає у зв'язку з потребою об'єктивного аналізу умов та перспектив розвитку тих правових сис-

тем, унікальність і об'єктивність існування яких на правовій карті світу необхідно ще доводити.

У юридичній літературі висловлюються різні думки щодо перспектив змін або цілеспрямованого перетворення множинності правових систем, форм їх взаємодії в умовах глобалізації. Так, російський науковець Є. В. Скурко вказує три форми такої взаємодії: конвергенція, асиміляція та інтеграція [17]. Професор Ю. Н. Оборотов пише про акультурацію в контексті запозичення в правових системах і кваліфікує цей процес як явище глобальної трансформації правової системи при контакті з іншою. При цьому науковець виділяє три ступені юридичної акультурації, що здійснюється шляхом асиміляції, реінтерпретації, рецепції [18, с. 367, 370–381]. Про чотири концептуальних варіанти теорії прикріплення пише радянський дослідник міжнародного права А. А. Рубанов [16, с. 133]. Російський історик права В. Г. Графський на основі всебічного аналізу фундаментальної праці канадського дослідника П. Глена «Правові традиції світу» пише про можливість трьох перспективних напрямів перетворення правових систем [19]. Концепція В. Г. Графського, на нашу думку, заслуговує на увагу і перш за все тому, що визначення можливих перспективних напрямів перетворення правових систем науковець кореспондує з більш широкою проблемою поміркоvanого і неупередженого наукового аналізу необхідності збереження різноманіття правових традицій.

Один із перспективних напрямів В. Г. Графський вбачає у гармонізації різних правових систем з метою закріп-

лення домінантної ролі однієї з утверджених вже правових традицій, наприклад кодифікованого права. Проте вчений застерігає, що всі зусилля в цьому напрямі неминуче і постійно спричинюватимуть різні конфліктні ситуації, поєднані з прагненням зберегти індивідуальні особливості в правовому розвитку.

Інший перспективний напрям, на думку вченого, полягає у збереженні множинності правових традицій. Множинність для науковця є більш прийнятною, оскільки гарантує гнучкість для вже існуючих традицій і навіть може сприйматися як гарантія їх життєздатності.

Гіпотетично В. Г. Графський пише і про можливість третього перспективного напрямку гармонізації множинності правових традицій – інтегральної – і підкреслює, що її сутність виражається не в тому, що сьогодні і на завтра здійсниться синтез кількох традицій в одну, а в тому, що лише сформується нове уявлення про відносність правового різноманіття, яка не роз'єднує, а, навпаки, має всі шанси для сприяння ефективній взаємодії правових систем світу. На рівні теорії мова йде про формування нового погляду на природу та історію права як інституту набагато складнішого, ніж вважалося раніше. На переконання В. Г. Графського: «Право повинно сприйматися, по-перше, у бінарному своєму існуванні протягом всього історичного розвитку – як звичаєве і писане право. По-друге, воно має досліджуватися у комплексній взаємодії з мораллю, релігією, політикою...» [19, с. 2].

Істотно, що усі вищезазначені варіанти теоретичного аналізу форм взаємодії

і перетворення національних правових систем в умовах глобалізації мають перспективу уже б тому, що кожний із них, по-перше, певною мірою звернений до проблеми культурної унікальності кожної окремої національної правової системи, по-друге, загострює увагу до надто активної ідеології юридичної експансії правлячих кіл, впливової еліти і бюрократії високорозвинених країн, по-третє, дає надію на те, що в найближчій перспективі і вчені, і практики зрозуміють, що ідеологія експансіонізму – це шлях до конфліктів, протистоянь з непередбачуваними наслідками, отже, вона не повинна і не може мати перспектив на практиці. Розумніше було б у практичній площині не перешкоджати прагненню кожного окремого народу (нації) до збереження свого унікального правового досвіду і правових традицій. Відмовитися від практики тиску сильніших у фінансово-економічному, військовому і т. ін. розумінні суспільств і держав, наддержавних і наднаціональних утворень на більш слабкі країни, фактично примушуючи їх трансформувати свої правові системи часто на шкоду власним інтересам. Доцільніше зосередити увагу на питанні інтеграції національних законодавств і правових інститутів у справі вирішення планетарних проблем, що виникли з посиленням процесів глобалізації.

У зв'язку із вищезазначеним, уявляється методологічно важливим враховувати ту обставину, що деякі з форм взаємодії правових систем, а саме, юридична асиміляція або акультурація, здійснюються виключно шляхом асиміляції і спрямовані на формування правового простору і міжнародного право-

вого порядку, який і надалі зберігав би незмінною авторитарну модель взаємозв'язків.

Так, нескладно помітити, що в умовах юридичної асиміляції нормативна, інституційна, функціональна компоненти правової системи підлягають змінам згідно з волею асиміляційного суб'єкта і що особливо бентежить та може розглядатися як пряма загроза ідентичності: «у взаємодії компонентів, пов'язаних із функціонуванням суспільної правосвідомості в системі, що підлягає асиміляції від імені владних (державних) органів і установ, або з їхньої мовчазної згоди, прямо або опосередковано проводиться пропагандистська робота чи правове виховання, крізь призму правових та соціокультурних цінностей суб'єкта, що здійснює асиміляцію» [17, с. 70].

Яку альтернативу асиміляції може запропонувати сучасна наука в умовах глобалізованого суспільства?

На наш погляд, на теоретичному рівні відповідь уже давно знайдена дослідниками міжнародного права. З урахуванням поглиблення і розширення сфери взаємодії національних держав та їх правових систем на сучасному етапі розвитку цивілізації в умовах глобалізації і виходячи із факту невідчужуваності суверенітету, міжнародне право закріпило пріоритет за державою «визначати свою правову систему» [20, с. 29]. Головне полягає в тому, щоб країна (державна), право якої базується на цінностях певної цивілізації, правильно могла визначати рівень визнання, меж рецепції законів та інших нормативно-правових актів, що практикуються і дотримуються міжнародними спільнота-

ми, які володіють іншими цінностями, мають свою історію та власні правові традиції.

Водночас слід визнати, що теорія не завжди узгоджується з дійсністю, особливо коли мова йде про слабкі держави, що опинилися у системі координат юридичної експансії. У цьому разі, в методологічному плані вирішення проблеми ідентичності кожної окремої національної правової системи (особливо це стосується тих, об'єктивність, самобутність та унікальність яких повинна бути доведена) має засновуватися не на ідеологічних концептах, що прямо співвідносяться з тією чи іншою геополітичною доктриною, а на основі ідеї збереження власної правової ідентичності та положення, що істинний сенс існування правових сімей полягає в тому, що вони є юридичним виразом культурного кола (за термінологією К. Цвайгerta), до якого тяжіє окрема національна правова система. Саме такий підхід до вирішення проблеми ідентичності, на нашу думку, дозволить забезпечити розумне поєднання національних і глобальних інтересів, зберегти унікальність і своєрідність, визнати неможливими повну уніфікацію та нівелювання відмінностей у праві.

Не меншої уваги заслуговують досягнення у порівняльному правознавстві. Зокрема, на наш погляд, слід ретельніше зосередити увагу на теорії відмінностей, згідно з якою, як справедливо наголошує О. Кресін, з посиланням на американського науковця Р. Хайленда: «...кожній правовій системі притаманні власне бачення справедливості, концепція права та його місце в житті людини» а «...відмінності є такою

ж цінністю, як і подібності...» [10, с. 31].

Істотно, що основні положення теорії відмінностей кореспондуються з висновками історії права про особливості еволюції та розвитку національних правових систем у рамках західної чи східної моделей соціонормативної регуляції, що є основою для узагальнення об'єктивних підстав правового різноманіття, розуміння різноджерельності права як ядра правової системи. У цьому разі важливим є усвідомлення методологічної ролі правових традицій у формуванні правового стилю як критерію типології правових систем [21] та поглиблене вивчення фундаментальних економічних, політичних, філософських і соціологічних ідей, на яких засновані відмінності у становленні, функціонуванні та розвитку правових систем [10, с. 198]. Відповідно, типологічна ідентифікація національних правових систем в умовах політико-правової глобалізації має засновуватися не на юридичних характеристиках правових систем, а на уявленні про світовий правовий простір як комплекс правових традицій [15, с. 25].

Дослідження проблеми ідентичності національних правових систем у рамках теорії відмінностей вимагає ретельного опрацювання ключових категорій, які б змістовно відображали сучасний рівень теоретичних узагальнень про механізм становлення та розвитку правових систем. У літературі є окремі небезуспішні спроби (Н. М. Оніщенко) задати стратегію дослідження цього питання через ретельне вивчення механізму взаємодії національних правових систем, який визначається як сукупність

правових засобів та процедур, що сприяють узгодженню дій міждержавних та національних правових систем з метою їх гармонізації та досягнення належного правового порядку [22].

Насамкінець зазначимо, що кожна національна правова система – це унікальний культурно-історичний феномен, становлення, формування, функціонування і розвиток якого відбуваються в конкретно-історичному, культурному і політичному контексті. Збереження цієї унікальності – це необхідна умова

«екології існування сучасної цивілізації» [23, с. 127].

У цьому разі домінантою в дослідженні ідентичності національних правових систем повинно бути виявлення усталених духовно-моральнісних основ національного права в координатах методологічних схем, де право має розглядатися як одна із базових, поряд із мораллю і звичаями, регулятивних форм культури. Остання завжди була і є екологічною нішею формування правових систем.

Список використаної літератури

1. Алексеев С. С. Право на пороге третьего тысячелетия: Некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 2000. – 256 с.
2. Бірюков Р. М. Національна правова система в умовах глобалізації (основні напрямки трансформації): дис. канд. юрид. наук / Р. М. Бірюков. – Одеса, 2011. – 205 с.
3. Копиленко О. Міжнародний досвід *правового* моделювання і його значення для гармонізації законодавства *України* в аспекті її євроінтеграції / О. Копиленко, Г. Мурашин // *Законотворчість: проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним та європейським правом*. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 5–9.
4. Мірошниченко М. І. Проблема індивідуалізації правової системи України в умовах глобалізації та шляхи її вирішення / М. І. Мірошниченко // *Становлення держави та права в умовах глобалізації: теоретичний та практичний аспект: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф.* [м. Київ, 24 лют., 2012 р.]. – Київ; Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2012. – С. 144–146.
5. Оксамытний В. В. Правовые системы современного мира: проблемы идентификации: открытая лекция / В. В. Оксамытний; Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины. – Киев; Москва; Симферополь: Логос, 2008. – Вып. 10. – 36 с.
6. Скакун О. Ф. Правові системи в умовах глобалізації / О. Ф. Скакун // *Проблеми державно-правового порядку в умовах європейської інтеграції і глобалізації: матеріали міжнар. наук. семінару*: [м. Харків, 16 трав. 2008 р.] / редкол. Ю. П. Битяк [та ін.]. – Х.: Право, 2008. – С. 10–13.
7. Glenn H. P. Legal Traditions of the World. Sustainable Diversity in Law / H. P. Glenn. – N. Y.: Oxford University Press, 2004. – 371 p.
8. Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации / М. Н. Марченко. – М.: Проспект, 2009. – 254 с.
9. Тверякова Е. А. Юридическая экспансия: теоретико-историческое исследование: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Е. А. Тверякова. – Н. Новгород, 2002. – 26 с.
10. Кресін О. В. Порівняльне правознавство: [монографія] / О. В. Кресін. – К.: Логос, 2011. – 294 с.
11. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права: [учебник]. – М.: Проспект, 2001. – 760 с. – (Cruz P. A. Modern Approach to Comparative Law / P. A. Cruz. – Boston, 1993. – P. 28).
12. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век / И. И. Лукашук. – М.: Спарк, 2000. – 279 с.
13. Лобода Ю. Плюралізація методології правової науки і проблема розмежування наукових дисциплін: до питання про дисциплінарну приналежність дослідження правової традиції у науці радянського періоду та сучасній вітчизняній правовій науці / Ю. Лобода // *Юрид. Україна*. – 5/2009. – С. 4–7.

14. Сауляк О. П. Правопорядок в коллективистских и индивидуалистических обществах: сущность, основные характеристики, поиск новой модели / О. П. Сауляк // Государство и право. – 2006. – № 4. – С. 94–101.
15. Мірошніченко М. І. Генезис правової системи України: теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / М. І. Мірошніченко. – К., 2013. – 40 с.
16. Рубанов А. А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем / А. А. Рубанов ; отв. ред. В. П. Мозолин. – М. : Наука, 1984.
17. Скурко Е. В. Некоторые аспекты проблемы взаимодействия правовых систем в условиях глобализации / Е. В. Скурко // Государство и право. – 2008. – № 8. – С. 69–70.
18. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) : [монография] / Ю. Н. Оборотов. – Одесса : Юрид. лит., 2002. – 280 с.
19. Графский В. Г. Законы и обычаи в правовых традициях Запада – России – Востока [Электронный ресурс] / В. Г. Графский. – Режим доступа: <http://www.rus-lib.ru/book/32/sravprav/grafsky/103-109.htm>.
20. Лукашук И. И. Конституция России и международное право / И. И. Лукашук // Моск. журн. междунар. права. – 1995. – № 2. – С. 21–30.
21. Мурашин О. Г. Методологічна роль локальних і загальних правових традицій у формуванні правового стилю як критерію типології правових систем / О. Г. Мурашин, М. І. Мірошніченко // Контамінація раціонального та ірраціонального в методології правознавства : [монографія] / [М. Г. Братасюк, О. Г. Мурашин, В. І. Темченко та ін.] ; за заг. ред. М. Г. Братасюк. – К. : Європ. ун-т, 2013. – С. 173–197.
22. Оніщенко Н. М. Механізм розвитку національних правових систем як сукупність зовнішньої інтеграційних та внутрішньої національних складових / Н. М. Оніщенко // Право України. – 2009. – № 10. – С. 83–88.
23. Нахлік Є. Проблема «Україна – Захід» в інтерпретації П. Куліша / Є. Нахлік // Сучасність. – 1997. – № 6. – С. 123–130.

Стаття надійшла до редколегії 04.06.2013.

Мурашин А. Проблема идентичности национальных правовых систем в условиях глобализации: теоретико-методологический аспект

В статье анализируется существенный фактор мирового развития – взаимодействие национальных правовых систем в условиях глобализации, их диалог на основе сохранения правовой идентичности и поднимается вопрос об актуальности беспристрастных научных подходов к исследованию затронутой в статье проблемы.

Ключевые слова: национальные правовые системы, глобализация, правовые традиции.

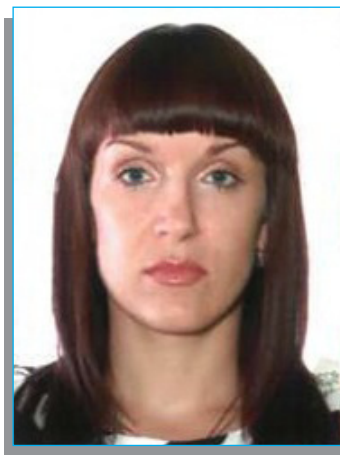
Murashin O. The problem of the identity of national legal systems in the context of globalization: theoretical and methodological aspects

This article analyzes a significant factor in world development – the interaction of national legal systems in the context of globalization, their dialogue on the basis of preserving the legal identity and raises the question of the relevance of impersonal, scientific approach to the study of the affected issues in the article.

Keywords: national legal systems, globalization, legal traditions.

Є. ЄВГРАФОВА,

суддя Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ,
кандидат юридичних наук

УДК 340.12

Доктрина у правовій науці і юридичній практиці

*Самостійне значення права і його
принципову незалежність від інших елементів
суспільного життя найбільше покликана
відстоювати юридична наука.*

Б. Кістяківський

У статті аналізуються актуальні питання щодо явища доктрини у правовій науці. Автор розкриває значення і смисл цього поняття, що використовується у правовій науці та практиці. Розглянуто співвідношення доктрини з аналогічними за назвою державними юридичними актами, її місце і роль у правовій науці. Дано аналіз доктрини і концепції, їх відмінність і спільні риси.

Ключові слова: науково-правова доктрина, доктрина/акт, наукова концепція, акт/концепція, доктринальне право, доктринальне тлумачення.

Правова наука є одним із важливих соціальних інститутів, якому належить значна роль у життєдіяльності суспільства і держави, зокрема, у державотворенні, удосконаленні сучасної системи національного законодавства, правозастосовній діяльності, формуванні правової культури громадян тощо. Науково обґрунтовані висновки і пропо-

зиції мають становити основу в розробці загальнодержавних доктрин, концепцій і програм соціально-економічного розвитку України. Незважаючи на численну літературу з проблем правової науки, її методології, реалізації результатів дослідження у практиці державотворення і правової системи, все ж залишаються питання, які потребують

з'ясування. Одне з таких питань стосується визначення природи, місця і ролі у правовій науці такого явища, як *доктрина*. З цього приводу в правознавстві регулярно відбуваються гострі дискусії, здавалося б, із цілком визначених проблем, які *без будь-яких наукових аргументів називають доктриною*. Для вирішення цього питання пропонується створити відповідний понятійний апарат, що розуміється під юридичною доктриною [1, с. 215]. Утім незрозуміло, про який «понятійний апарат» йдеться у даному разі, зважаючи, що такий апарат, у тому числі методологія, поняття, теоретичні конструкції і т. ін. давно розроблений філософською і правовою наукою. Інша річ, що він потребує удосконалення, але і в сучасному стані його можна використовувати в дослідженні даної теми.

Використання терміна «доктрина». Почнемо з того, що у правознавстві термін «доктрина» найчастіше застосовується у зв'язку з тлумаченням правових норм, позначенням *джерела права і самого права, основоположних учень* про право і державу, скажімо, доктрина верховенства права, доктрина правової держави, доктрина поділу державної влади тощо. Головним чином саме цими обставинами зумовлено вживання в теорії права і держави відповідної термінології: доктрина і похідних від неї понять – *доктринальне тлумачення, доктринальне право, доктринальна концепція*. Крім того, варто зазначити, що терміном «доктрина» називають й окремі юридичні акти органів державної влади (президента, парламенту, уряду країни), якими визначаються *напрями здійснення державної політики* в певній сфері

життєдіяльності суспільства (соціально-економічній, національній безпеки, оборони, охорони здоров'я, науки й освіти, міжнародних відносин).

Оскільки у даному контексті категорія «доктрина» є ключовою, то насамперед необхідно з'ясувати питання щодо її поняття, місця у правовій науці та використання в юридичній практиці. Певна, хоча й обмежена інформація про це міститься в довідковій літературі. Доктрина (лат. *doctrina*) за змістом означає вчення, зокрема, наукове, філософське, політичне, військове тощо; це теорія, система поглядів, теза, принципи, світогляд [див.: 2, с. 581; 3, с. 183; 4, с. 751; 5, с. 253]. Проте далеко не всі погляди і теорії відповідають тому, що має розумітися під доктриною. Тому не дивно, що ця категорія часто використовується для позначення авторської точки зору з певного питання теорії права і держави (наприклад, доктрини: «широкого» поняття права; правових позицій конституційного правосуддя; ясності норм закону; державного устрою і т. ін.). Проте доктрина, на нашу думку, є набагато складнішим явищем у правовій науці, ніж та чи інша авторська позиція з питань права і держави.

Поняття доктрини. Теоретичні аспекти цієї теми розглянуті в дисертаційному дослідженні І. Семеніхіна, в якому, зокрема, «правова доктрина» визначається як «*зумовлена характером політико-правової культури суспільства система ідей та наукових поглядів на право, актуальні напрямки розвитку правової системи, що визнаються юридичною спільнотою*» (курсив мій. – Є. Є.) і є концептуальним підґрунтям нормотворчої, правозастосовної і пра-

вотлумачної діяльності» [6, с. 3]. Частково погоджуючись із наведеним визначенням «правової доктрини», разом з тим окремі його положення викликають сумніви і потребують уточнення. По-перше, у загальному розумінні цього поняття більш точним, на нашу думку, є термін «*науково-правова доктрина*», оскільки дає змогу чіткіше вирізнити її з-поміж *державних актів-доктрин* (наприклад «Воєнна доктрина України»), про що буде сказано далі. По-друге, науково-правова доктрина *необов'язково* зумовлена «характером політико-правової культури суспільства», а є автономним, самодостатнім явищем, дія і вплив якого не обмежені часом і кордонами національних держав. Такими є існуючі з давніх часів доктрини природного права, народного суверенітету, суспільного договору, теологічні вчення про державу і право. По-третє, *необов'язково* науково-правова доктрина має бути визнана «юридичною спільнотою», адже, як свідчить історія юридичної науки, така спільнота не завжди займала об'єктивні позиції з питань права і держави. До того ж не зовсім зрозуміло, що являє собою така «юридична спільнота» — є це наукова юридична громадськість чи об'єднання всіх юридичних організацій: учених, адвокатів, працівників правоохоронних органів тощо? Питання, як бачимо, залишається відкритим. У зв'язку з цим нагадаємо про факти, що відносно нещодавно мали місце у правовому житті країни, серед яких особливе значення мала підтримка юридичною спільнотою доктрини права, сформульованої (і нав'язаної) у 1938 р. на першій Всесоюзній нараді з питань науки права і держави А. Вишинським.

Пізніше така підтримка справедливо була названа «офіційним гріхопадінням» [7, с. 15]. Аналогічної оцінки, на наш погляд, заслуговує визнання юридичною спільнотою доктрини так званого «колгоспного права».

Крім того, як відомо, є науково-правові доктрини, які даною спільнотою не визнавалися або мали окремих прихильників. Адже не можна стверджувати, що *доктрина природного права*, маючи значну популярність у суспільстві, особливо серед громадян, є *загальноновизнаною* юридичним середовищем. Також не має підтримки більшості в спільноті і *лібертарно-юридична* доктрина права [див.: 8; 9, с. 136–188], тим не менше вона існує, привертає увагу значного кола юристів, філософів, політологів [10, с. 88].

Поява в науці нової доктрини починається з висунування оригінальних ідей щодо розв'язання певних проблем права і держави, навколо яких відбувається процес формування відповідної теорії або вчення. У даному контексті яскравим прикладом є розроблена в 60–70-х роках минулого століття проф. В. Горшеневим науково-правова доктрина «широкого» розуміння *юридичного процесу*, яка спочатку була піддана гострій критиці і не була сприйнята більшістю юридичної спільноти. Але з часом ідеї цієї доктрини поступово набирали більшості, а сьогодні є загальноновизнаною теорією процесуального права, *науковим фактом*. Таке становлення науково-правової доктрини є підтвердженням того, що «істина буває іноді на боці меншості, коли тисячі в омані» [11, с. 106]. Слушна думка, але подібне має місце і в сучасній правовій науці.

Доктрина і правова наука. Категорію «доктрина» здебільшого розглядають як *тотожну поняттю науки* (доктринальне/наукове тлумачення, доктринальне/наукове право або право науки), що, на нашу думку, є цілком правильним. По суті такої позиції дотримується А. А. Васильєв, визначаючи «правову доктрину» як «сукупність знань, теорій, ідей, понять, суджень про право, правові явища [12, с. 10]. Разом з тим автор надто широко трактує наукову доктрину, охоплюючи її поняттям будь-які уявлення про право і державу, що, на наш погляд, дещо девальвує значення цієї важливої категорії.

Доктриною називають також державні акти, в яких відображені і закріплені певні напрями розвитку (реформування) економічного, політичного, соціально-культурного розвитку суспільства, скажімо, доктрина інноваційного розвитку економіки, освіти, медицини, інформаційного суспільства тощо.

Разом з тим, на відміну від наведеного загального розуміння доктрини існують похідні від неї вирази типу: «доктринер», «доктринерський», «доктринерство», які нічого спільного не мають з наукою, а навпаки, є носіями зовсім протилежного їй за змістом негативного спрямування. Зазвичай, ними називають тих, хто послідовно і педантично захищає або дотримується застарілого та відірваного від життя уявлення, схоластичних, догматичних та еkleктичних поглядів на роль у суспільстві держави і права. Але справжня наука (доктрина) і доктринерство з його претензіями на науковість, що в дійсності є псевдонаукою, природно несумісні між собою. Боротьба між ними

завжди була непримиренною, а в окремих історичних випадках – драматичною, нерідко призводила навіть до трагічних наслідків. Найбільше від цього потерпала наука, її представники, зокрема видатні вчені-фізики, генетики, біологи, філософи, представники культури, літератури. За часів тоталітарного режиму в соціалістичних країнах подібне не оминувало і юридичну науку, вчених-юристів. У той період *виключно доктрина марксизму і ленінізму* (більшовизму) офіційно визнавалась «єдино правильним науковим ученням про державу і право». Будь-які альтернативні їм ідеї чи теорії щодо права і держави проголошувалися ворожими і антисоціальними, вважалися злочинами проти конституційного ладу країни. На превеликий жаль, так оцінювались теорії правової держави, природного права, поділу державної влади, наявності ідеологічного різноманіття в суспільстві тощо.

За такою доктриною юридична наука, переповнена догматичними уявленнями про державу і право, була надто не лише заідеологізованою, а що головне – служила надійним знаряддям обґрунтування і підтримки існуючої на той час системи адміністративно-командного управління суспільством. Тому і зміни, що відбуваються сьогодні в юридичній науці, передусім є змінами в доктринах, у тому числі поверненням до попередніх здобутків вітчизняної і зарубіжної науки. Так, стосовно доктрини марксизму щодо «базису і надбудови» професор С. Алексєєв справедливо стверджує, що *«в тому вигляді, в якому вони були канонізовані марксизмом-ленінізмом, потребують... ґрун-*

товної критичної перевірки, переосмислення» [13, с. 573] (курсив мій. – Є. Є.). Варто зазначити, що цей процес переосмислення догматичних ідей і теорій розпочався за різними напрямками правової науки, зокрема, щодо сприйняття держави як самодостатньої соціально-правової і політичної реальності, її функціонування на засадах права, взаємозв'язків права і економіки та ін. [14, с. 49].

Аналіз лише зазначених аспектів свідчить, що за своєю сутністю категорія доктрини збігається з поняттям науки. Не випадково, що у правознавстві вони розуміються як синонімічні терміни (наприклад, доктринальне/наукове тлумачення [див.: 15, с. 407, 408; 16, с. 61; 17, с. 287], доктринальний/науковий висновок). Разом з тим насправді правова наука у структурному і функціональному відношенні є явищем значно складнішим, ніж доктрина. Наука завжди перебуває в динаміці, безперервно здійснює притаманні їй функції пізнання закономірностей права і держави. До того ж юридична наука – це *складна багатогалузева система фундаментальних і прикладних знань*, які прямо та опосередковано спрямовані на вирішення практичних завдань у сферах державотворення, місцевого самоврядування, правової системи, міжнародних відносин тощо.

Природа науково-правової доктрини полягає передусім у тому, що вона є *результатом пізнання*, правової науки, її *невід'ємною структурною частиною*. За часом доктрині характерна більше *статика* ніж динамізм, є схильною до *консерватизму*, що властиве, наприклад, доктринам природного і позитивістського праворозуміння, народного

суверенітету, демократичної держави і т. ін. У цьому сенсі науково-правові доктрини з проблем права (доктрина верховенства права) і держави (доктрина правової держави) включають установлені наукові ідеї (пріоритет прав людини перед публічною владою), сформульовані принципи (свободи, справедливості, рівності всіх перед законом і судом), а також поняття загальних категорій (право, закон, держава, публічна влада).

Щодо місця і ролі науково-правової доктрини у правовій науці, то вона є *визначальним її центром*, навколо якого формуються знання про право і державу, в тому числі як фундаментальні, так і прикладні. Науково-правова доктрина є *цілісною, автономною і логічно побудованою системою* основоположних ідей, сформованих в певну теорію, вчення про право і державу як у цілому так і з їх окремих аспектів (науково-правові доктрини прав людини, суверенітету держави і т. д.). Також важливою складовою доктрини є *аргументація, доказовість* її тверджень, що, власне, визначає її як науково-правову.

Державні акти/доктрини. Категорія «доктрина», як уже згадувалося, пов'язується з визначенням заходів впровадження державної внутрішньої і зовнішньої політики. За назвою «доктрина» на офіційному (державному) рівні визначаються сфери суспільства, які потребують удосконалення або реформування, у зв'язку з чим встановлюються основні цілі, засади, завдання, етапи, строки, заходи, методи їх здійснення тощо. Акт загальнодержавного значення, яким оформляються такі доктрини, затверджуються вищими органами дер-

жавної влади – президентом, парламентом, урядом країни. Так, перша «Воєнна доктрина України» була затверджена Постановою Верховної Ради України від 19 жовтня 1993 р. № 3529-ХІІ, друга – Указом Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004 [18].

Ця практика була продовжена схваленням «Національної доктрини розвитку освіти», «Національної доктрини розвитку фізичної культури і спорту», «Доктрини інформаційної безпеки України», затвердженими відповідними указами глави держави в період з 2002 по 2009 р. Для зручності в користуванні такі державні документи пропонуємо умовно називати *актами/доктринами*, що, до речі, відповідає їх сприйняттю в суспільстві, громадянами, посадовими і службовими особами.

За юридичною природою вказані акти/доктрини, на нашу думку, становлять специфічний *різновид нормативно-правових документів*, є обов'язковими до виконання на території держави [19, с. 77–84]. Разом з тим такі акти не є вченням чи теорією щодо практичного розв'язання певної проблеми права і держави, також вони не є засобом або формою пізнання правової та державної реальності, а спрямовані на вирішення у ній конкретних суспільно значущих актуальних завдань. Усі приписи (положення), що викладені в актах/доктринах, закріплюють основні цілі, принципи, завдання, етапи реалізації, строки проведення намічених заходів, очікувані результати), є *правовими імперативами*, обов'язковими до виконання, а не рекомендаціями чи пропозиціями.

Із наведеного зрозуміло, що компро-

писів і структурно акти/доктрини відрізняються від науково-правової доктрини, вони не є тотожними. Існує стала презумпція, що акти/доктрини мають належне *наукове обґрунтування*, тобто спираються на сучасні досягнення наукових досліджень у тій чи іншій державно-правовій сфері (адміністративній, судовій, фінансово-банківській тощо), Але, як відомо, досягнення правової та інших наук, незважаючи на їх значення, не завжди сприймаються компетентними органами влади, як це запропоновано чи рекомендовано у науково-правових висновках.

Державні акти/доктрини безпосередньо спрямовані на вирішення конкретних завдань, досягнення у визначені строки намічених цілей. Наприклад, розд. XVI Національної доктрини розвитку освіти в Україні названо: «Очікувані результати», у п. 42 якої зазначено, що її реалізація «забезпечить перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, що сприятиме істотному зростанню інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу особистості та суспільства. У результаті цього відбудуться потужні позитивні зміни у системі матеріального виробництва та духовного відродження, структурі політичних відносин, побуті і культурі». Минуло більш як 10 років з часу схвалення цієї Доктрини, а визначених у ній цілей так і не було досягнуто.

Державні концепції. По суті досить схожими з актами/доктринами є *акти/концепції*, ухвалені президентом, парламентом, урядом, окремими органами виконавчої влади, іншими державними установами та організаціями. Їх назва,

акти/концепції, також є умовною, а схожість полягає у програмовій спрямованості, цільовому і функціональному призначенні, структурі, змісті, а також обов'язковості виконання цих актів владними органами, їх посадовими особами. Витоки цієї схожості знаходяться в етимологічному походженні термінів «доктрина» і «концепція». Зокрема, остання (лат. – *conceptio*) [див.: 2, с. 581; 5, с. 365] означає «систему поглядів на те чи інше явище; світогляд. Разом з тим положення будь-якого акта/концепції, як і актів/доктрин, завжди ґрунтуються на певній науковій доктрині. Тому логічним є твердження *про наукову обґрунтованість* актів/концепцій, для розробки яких запрошуються авторитетні вчені-юристи, а в разі необхідності фахівці з інших галузей сучасної науки. Так, у підготовці концепції змін до чинної Конституції України в Конституційній Асамблеї¹ беруть участь, крім юристів, також економісти, соціологи, демографи, історики, політологи, інші фахівці. Це свідчить про надзвичайну важливість цього документа, положення якого мають відповідати історичним і національно-культурним традиціям українського народу, враховувати сучасні досягнення і досвід вітчизняного і світового конституціоналізму.

У сучасний період розвитку Української держави акти/концепції набули значної популярності, оскільки вважається, що перш ніж прийняти те чи інше рішення загальнодержавного, відомчого чи місцевого значення, необхідно визначити його *концептуальні положення* (ідеї, завдання, цілі, етапи здійснення,

строки виконання, матеріально-фінансове забезпечення), а також надати їм належного наукового обґрунтування. Тобто державні акти/концепції у такому сенсі майже нічим не відрізняються від актів/доктрин. Незважаючи на характерні для них беззаперечні позитивні риси, їм притаманні ті самі недоліки: схематизм, зайва патетика, недостатня наукова і соціально-економічна обґрунтованість окремих їх компонентів. Ці недоліки разом з існуючими в суспільстві несприятливими умовами (корупція, низька виконавча дисципліна і правова культура, кризові явища і т. ін.) призводять до неефективного їх виконання, як, до речі, і державних актів/доктрин, втрати ними авторитету в суспільстві. Яскравим прикладом цього є державні акти/концепції судової реформи, одна з яких – «Концепція *вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів*» (курсив мій. – Є. Є.), затверджена Указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006 [20]. Уже сама назва документа засвідчує, що не все в системі вітчизняного правосуддя є задовільним і відповідає міжнародно-правовим стандартам, тому реформування судової системи стало вкрай нагальним.

Як і в попередніх схвалених раніше офіційних документах, основним завданням названої Концепції є «створення цілеспрямованої *науково обґрунтованої методологічної основи розвитку правосуддя* в Україні на найближчі десять років» (курсив мій. – Є. Є.). Але передбачених нею цілей так і не було досягнуто, поставлених завдань не вирішено. Основна причина такого про-

¹ Утворена Указом Президента України від 17.05.2012 р. № 328/2012.

ведення судової реформи, на наш погляд, полягає у явній недосконалості правового механізму її впровадження, зокрема, якісного законодавчого забезпечення, низької ефективності роботи координуючих органів, і що не менш важливо, *відсутності громадського контролю* за її проведенням. Наслідком цього і дещо спрощеного ставлення до судової реформи є те, що вкотре вона «спіткнулась» на обраному шляху.

Чи не тому деякі акти/концепції, як і акти/доктрини, неспроможні спрямувати вирішення хоча б найбільш важливих для суспільства і громадян проблем, забезпечивши здійснення правосуддя дійсно незалежним, безстороннім і справедливим судом? У зв'язку з цим державні акти/доктрини і акти/концепції можуть перетворитися в доктринерство, існує реальна загроза цього. До того ж не можна не враховувати і те, що юридична наука не знає, що таке безспірні питання, де на істину претендують, співіснуючі різні пропозиції, ідеї, теорії, в тому числі науково-правові доктрини і наукові концепції.

Щоразу, коли під час підготовки того чи іншого загальнодержавного рішення виникає нагальна потреба в залученні наукових розробок, постає досить непроста проблема вибору: оцінки їх з позицій істинності, актуальності, перспективності, соціально-економічної корисності, а також виявлення в них помилок, браку аргументованості тощо. Тобто йдеться про проведення справжньої всебічної наукової (і не лише правової) експертизи того, що могло б стати основою акта/доктрини чи акта/концепції як дійсно наукового їх обґрунтування. У даному контексті дещо нагадує

тривалу дискусію навколо наукового обґрунтування основних положень концепцій Господарського і Цивільного кодексів України. В обох випадках були надані відповідні наукові аргументації, які свідчили про суттєві розбіжності в позиціях науковців. Концепції, як відомо, виявились не стільки суперечливими, скільки взаємовиключними. Проте, незважаючи на це, законодавець пішов своїм шляхом, ухваливши у 2003 р. окремо і Цивільний, і Господарський кодекси, кожен з яких самодостатньо здійснює правове регулювання в межах свого предмета й у визначених процесуальних формах.

Наукова обґрунтованість державних актів. Природно виникає запитання: як підготувати науково обґрунтований акт/концепцію чи акт/доктрину, коли пізнавальними засобами з'ясування тієї чи іншої проблеми держави і права використовуються характеристики та оцінки, які не відповідають її сутності. У цьому, як справедливо наголошує професор В. Баранов, криється одна з причин того, що «заклики до поглибленої послідовної організації концептуального знання повертаються свого роду заклинаннями, а методологічні рекомендації в переважній більшості випадків доведені до формулювання побажань або намірів, втрачаючи головне – дійсне обґрунтування можливості реалізації тієї чи іншої загальної або конкретної рекомендації» [див.: 21, с. 84; 22, с. 28–31]. Тому не випадково, розроблені з тієї самої проблеми акти/концепції чи акти/доктрини згодом виявляються нереалістичними, що перешкоджає їх впровадженню в суспільстві. Більшість із таких актів/доктрин і актів/

концепцій не витримують перевірки часом, не забезпечені матеріально-фінансовими ресурсами і належною організацією їх виконання. У таких випадках до них або вносяться відповідні поправки, адаптуючи у такий спосіб вирішення намічених завдань до існуючих умов, або скасовуються і замінюються новими актами, як це неодноразово відбувалося з Воєнною доктриною України і концепціями судової реформи.

У співвідношенні актів/доктрин і актів/концепцій, з одного боку, доктрин/науки і концепцій/науки – з другого, більш вагомими й авторитетними, на нашу думку, є останні, існування і дія яких не обмежена часом (як через століття дійшли до нас наукові доктрини природного права, демократичної держави, громадянського суспільства та ін.). Їх основоположні ідеї та принципи соціальної справедливості, рівності, народовладдя та інші не втратили актуальності й сьогодні, зокрема у використанні державними установами, у процесі реформування конституційного механізму парламентаризму, реального забезпечення здійснення народовладдя тощо.

У правозастосовній діяльності доктрина/наука насамперед пов'язана з праворозумінням, досягненням адекватної інтерпретації положень закону чи іншого нормативно-правового акта. Йдеться про досить складний професійно-інтелектуальний пізнавальний творчий процес. У правознавстві такий процес, як зазначалось раніше, позначається терміном «доктринальне (наукове) тлумачення», спрямованість якого полягає в науковому з'ясуванні дійсного смислу і цілей правових норм, яке дається шляхом напруженого пошуку і всебічного науко-

вого аналізу положень закону. У цьому зв'язку привертає увагу слушна думка В. Сирих, що «основна особливість доктринального тлумачення полягає не в тому, що воно здійснюється особами, наділеними вченими ступенями і званнями, а в тому, що містить найбільш глибокий і точний аналіз чинного законодавства, правильно розкриває і пояснює сутність і зміст норм права» [23, с. 288] (курсив мій. – Є. Є.). У цьому зв'язку варто також зазначити, що доктринальне тлумачення одночасно є і професійним, лише з тією відмінністю, що здійснюється воно на більш високому рівні, із залученням наукових засобів, методів і сучасних досягнень науки.

Окремі вчені-юристи доктрину/науку вважають одним із джерел права, що не може не викликати заперечень. «Наука, – пишуть професор М. Придворов і Р. Пузіков, – є безспірним джерелом права, поряд з іншими джерелами (курсив мій. – Є. Є.), є право науки або, інакше, право юристів, оскільки воно виникає з діяльності юристів» [див.: 1, с. 215, 216; 12, с. 42–45]. На нашу думку, така позиція авторів не позбавлена очевидного перебільшення і просто романтизму щодо ролі правової науки. За їх логікою, усвідомлюють вони це чи ні, але наука, юристи самі по собі є правом, а не його суб'єктами і користувачами. Без сумніву, правова наука має певний вплив, який мав бути значно більшим, на законотворення, виступає одним із факторів удосконалення державного механізму і правової системи. У цьому сенсі наукова правова доктрина є джерелом законотворення.

Звичайно, розглянуті в цій статті питання далекі від завершення дослідження такої багатоаспектної теми, якою є науково-правова доктрина.

Список використаної літератури

1. Придворов Н. А. Юридическая доктрина как источник права России: понятие, сущность, методологические аспекты / Н. А. Придворов, Р. В. Пузиков // Теоретико-методологические проблемы права / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало-М, 2007. – Вып. 2. – С. 213–235.
2. Новий тлумачний словник української мови [у 3-х т.] / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. – Т. 1: А-К. – К. : Аконті, 2007. – 928 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 слів / уклад. О. Єрошенко. – Донецьк : Глорія Трейд, 2012. – 864 с.
4. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка [изд. 3-е, стер.] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Аз, 1996. – 928 с.
5. Крысин Л. П. Иллюстрированный толковый словарь иностранных слов / Л. П. Крысин. – М. : Эксмо, 2010. – 864 с.
6. Семеніхін І. В. Правова доктрина в системі юридичної науки та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / І. В. Семеніхін. – Х., 2012. – 20 с.
7. Сырых В. М. Логические основания общей теории права / В. М. Сырых. – М. : Юстицинформ, 2004. – 560 с.
8. Нерсисянц В. С. Право и закон / В. С. Нерсисянц. – М. : Наука, 1983. – 366 с.
9. Проблемы общей теории права и государств : учебник / под ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Норма, 1999. – 832 с.
10. Четвернин В. А. Современная либертарная теория права и государства о типах правопонимания / В. А. Четвернин // Труды МПЮА. – М., 2003. – № 10. – С. 87–91.
11. Мильтон Джон. Потерянный Рай. Возвращенный Рай / Джон Мильтон. – М. : Терра, 2004. – 256 с.
12. Васильев А. А. Правовая доктрина как источник права: вопросы теории и истории / А. А. Васильев. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 268 с.
13. Алексеев С. С. Право. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
14. Перевалов В. Д. Экономические и правовые основания инноваций: проблемы соотношения / В. Д. Перевалов, Д. В. Грибанов // Государство и право. – 2011. – № 12. – С. 48–57.
15. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Факт, 2000. – 608 с.
16. Тодыка Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Факт, 2001. – 328 с.
17. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учебник / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 1999. – 432 с.
18. Воєнна доктрина України, затв. постановою Верхов. Ради України 15.06.2004 р. № 648/2004 // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 30. – Ст. 2005.
19. Євграфова Є. Доктрини і концепції в правовій системі України: форми і сфери застосування / Є. Євграфова // Право України. – 2010. – № 5. – С. 77–84.
20. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, затв. Указом Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006 // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 19. – Ст. 1376.
21. Баранов В. М. Концепция законопроекта: понятие, элементы, виды. Проблемы реализации / В. М. Баранов // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование: сб. статей / под ред. проф. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2001. – Т. 1. – С. 84.
22. Казьмин И. Ф. Подготовка научной концепции законопроекта (Методологические вопросы) / И. Ф. Казьмин // Сов. государство и право. – 1985. – № 3. – С. 28–31.
23. Сырых В. М. Теория государства и права : учебник / В. М. Сырых. – М. : Юстицинформ, 2006. – 703 с.

Стаття надійшла до редколегії 30.03.2013.

Евграфова Е. Доктрина в правовой науке и юридической практике

В статье анализируются актуальные вопросы, относящиеся к явлению доктрины правовой науки. Автор раскрывает значение и смысл используемого понятия в правовой теории и практике. Рассматривает соотношение доктрины с аналогичными по названию государственными юридическими актами, ее место и роль в правовой науке. Приводится анализ доктрины и концепции, их различные и общие черты.

Ключевые слова: научно-правовая доктрина, доктрина/акт, научная концепция, акт/концепция, доктринальное право, доктринальное толкование.

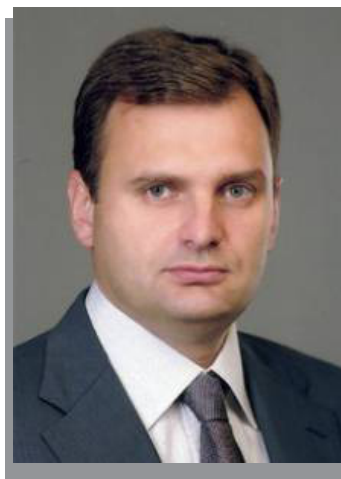
Yevgrafova Y. Doctrine in the Legal Science and Legal Practice

The article analyzes current issues related to the notion of the doctrine of the legal science. The author exposes the meaning and sense of the notion applied in the legal science and practice. Correlation of the doctrine with the state legal acts with similar titles, its place and role in the legal science are considered. The analysis of the doctrine and the concept, their difference and common features are provided.

Keywords: scientific and legal doctrine, doctrine/act, scientific concept, act/concept, doctrine law, doctrine interpretation.

С. КОСІНОВ,

начальник Державної фінансової інспекції
в Харківській області, кандидат юридичних
наук, доцент

УДК 342.5

Контроль у державі як складова соціальної системи

У статті надано загальну характеристику контролю над державною владою як різновиду соціального контролю, складового елементу механізму соціального управління. Установлено, що особливістю контролю над державною владою, яка відрізняє його від інших видів соціального контролю, є його здійснення виключно у правовій формі. Визначено ознаки контролю як форми юридичної діяльності.

Ключові слова: контроль, соціальний контроль, державний контроль, юридична діяльність.

Теорія демократії традиційно ставить у центр уваги джерело влади, виходячи з того, що влада є демократичною, якщо вона має своїм джерелом всезагальне волевиявлення [7, с. 159]. Утім одним із питань, спільних для всіх форм організації влади, для всіх тих, що існували у минулому та існують зараз, політичних систем, є питання про контроль над владою [7, с. 162].

Метою цієї статті є розкриття природи контролю над державною владою як різновиду соціального контролю, елементу соціального управління. Для

її досягнення необхідно проаналізувати наведені в юридичній науці підходи до характеристики контролю як форми діяльності, визначити загальні риси соціального контролю, простежити формування ідеї про необхідність зворотного зв'язку між інституціями, уповноваженими на здійснення управліннями, і тими, над ким таке управління здійснюється, встановити риси контролю як форми юридичної діяльності.

Необхідною ознакою демократичної, правової держави стає функціонування демократичних інститутів та механізмів

мів, що забезпечують можливість громадян впливати на формування державної політики, контролювати її та змінювати у разі необхідності [16, с. 11]. Так, зокрема, вибори є одним із найбільш важливих шляхів забезпечення того, щоб уряд залишався під контролем [2, с. 930]. «Дотримуючись прав людини, охороняючи їх незалежність, не втручаючись у їх роботу, владні інституції мають забезпечити можливість впливу на суспільні справи, закликати народ внести свій внесок, свої голоси для здійснення влади, надати йому право контролю й нагляду» [1, с. 93].

Контроль є конститутивним елементом управління, яке у свою чергу є вищою формою свідомого регулювання процесів функціонування і розвитку будь-якої системи – біологічної, технічної чи соціальної [25, с. 6], забезпечує її збереження і розвиток, упорядкування структури, взаємодію системи з навколишнім середовищем, а також досягнення мети її подальшого розвитку [26, с. 3]. Контроль спрямовує процес управління за встановленими ідеальними моделями, корегуючи поведінку підконтрольного об'єкта [9, с. 23].

Системи, яким притаманна структурно-функціональна організація, що у свою чергу характеризується багатоманітністю природи елементів і зв'язків, які визначають природу об'єкта, багатокритеріальністю, функціональною і структурною варіаційністю та стійкістю, прийнято називати великими системами [32, с. 5]. За своїми ознаками суспільство, що перебуває під управлінням держави, повністю відповідає названню вище умовам, а отже, на нього поширюються правила взаємодії: середовище –

об'єкт – система управління та контролю. Управління – це пульсуючий, взаємозворотний зв'язок, де суб'єкт і об'єкт управління в певному сенсі міняються місцями. Це не лінійний, а скоріше спіралеподібний, не безперервний, а скоріше дискретний, квантовий процес [12, с. 25].

У процесі розвитку й ускладнення суспільних відносин швидко розвивається і структура контролю, удосконалюється його механізм, зростає значення у функціонуванні всіх соціальних систем.

Отже, контроль слід розглядати як об'єктивне соціальне явище, яке сформувалося у процесі еволюції суспільства і яке є результатом його розвитку. Без застосування контролю суспільство тим більше не може обійтися на шляху свого подальшого розвитку, який потребує і може здійснюватися спираючись на аналіз існуючого стану та використовуючи нові фактори розвитку від досягнутого [5, с. 15].

У словниках та енциклопедіях контроль визначається, як правило, як перевірка того чи іншого об'єкта, перевірка правильності тих чи інших дій у сфері виробництва та управління, нагляд з метою перевірки. Саме така характеристика контролю покладена в основу окремих юридичних праць, вихідним для яких стає розуміння контролю як перевірки, а також спостереження з метою перевірки для протидії чомусь небажаному, виявлення, попередження та припинення неправної поведінки [8, с. 8]. Сутність контролю виявляється в тому, що суб'єкт управління здійснює перевірку того, як керований об'єкт виконує його вимоги і приписи [6, с. 51].

Утім такий підхід до розкриття сутності контролю занадто звужує його значення. Природа контролю як багатоаспектного явища робить його предметом дослідження багатьох суспільних наук: філософії, соціології, психології, юридичної науки. Останніми роками з'явилась значна кількість наукових праць, що торкаються різних аспектів теорії контролю. Вони дозволяють простежити історію становлення й розвитку різних концепцій контролю та контрольної діяльності. Так, проблемам контролю у вітчизняній юридичній науці були присвячені роботи О. Ф. Андрийко [4], В. М. Гаращука [8], І. К. Залюбовської [13], Д. В. Лученка [17], В. С. Шестака [31] та ін. При цьому контроль розглядається як: сфера діяльності державного управління; окрема стадія управлінського циклу; форма зворотного зв'язку; підсистема управління; наука, тобто система відповідних знань; самостійна функція в системі управління; діяльність з виконання прийнятих рішень тощо [22, с. 33].

Одним із фундаментальних досліджень природи контрольної діяльності радянського періоду, до якого звертаються і сучасні дослідники, є праця В. М. Горшенєва та І. Б. Шахова, які, зокрема, вказували, що під контролем розуміють сукупність процесів у соціальній системі (суспільстві, соціальній групі, організації тощо), за допомогою яких забезпечується дотримання певних «зразків» діяльності, а також дотримання обмежень у поведінці, порушення яких негативно відображається на функціонуванні системи. Прибічники іншого підходу пропонують під контролем розуміти механізм, за допомогою

якого суспільство та його структурні частини (групи, організації) забезпечують дотримання певних обмежень, умов, порушення яких завдає шкоди функціонуванню соціальної системи. Відповідно до третього підходу, який умовно можна виділити, державний контроль являє собою вид соціального контролю – цілісної системи усіх соціальних регуляторів (державних і суспільних інститутів, права, моралі, звичаїв, традицій, установок) [9, с. 17–18].

У цілому, якщо узагальнити запропоновані в юридичній науці та в інших науках концепції контрольної діяльності, можна умовно виділити три підходи до розкриття його природи:

1) контроль як органічна функція управління (у межах цього підходу можливим є розгляд контролю у широкому значенні як системи перевірки відповідності процесу функціонування об'єкта прийнятим управлінським рішенням, виявлення результатів впливу суб'єкта на об'єкт, допущених відхилень від рішень, та у вузькому, спеціальному, коли контроль розглядається як складова частина тієї чи іншої сфери і включається у планування, аналіз та облік);

2) контроль як набір засобів регулювання поведінки окремої особи або організації в цілому;

3) контроль як обмежувальна функція системи, що виконує завдання зворотного зв'язку, забезпечує нагляд за станом системи в цілому. У третьому із названих підходів щодо встановлення суті контролю як важливої форми зворотного зв'язку від об'єкта, що управляється, до суб'єкта, що ним управляє, яка забезпечує цілісність і високу ефек-

тивність всезагальної системи управління [28, с. 3], найбільш повно виявляється його значення у демократичній державі, адже саме «інституційний зворотний зв'язок держави з громадською думкою забезпечує контроль суспільства над державним апаратом» [3, с. 51].

Отже, контроль як специфічна форма діяльності має складну структуру і знаходить вияв у різних аспектах, що й обумовлює різні характеристики його поняття [9, с. 18], а тому його дослідження буде повним тільки за умови врахування при характеристиці природи контролю усіх наведених аспектів, пам'ятаючи при цьому, що межі контролю, його зміст, цілі та принципи залежать від сутності суспільства, в якому такий контроль здійснюється [28, с. 3].

Специфіка контролю як юридичної форми діяльності має враховувати таку його особливість: контроль за державною владою є невід'ємною складовою соціального контролю, оскільки державний контроль не може існувати поза соціумом, він ніби «вмонтований» у нього [6, с. 43]. Соціальний контроль, у свою чергу, виступає складовою більш широкого явища – соціального управління [6, с. 44]. Це зумовлює необхідність звернення до розкриття природи державного контролю як складової механізму соціального управління.

Державне управління, що є проявом, процесом реалізації державної влади [29, с. 8], як свідомий вплив державних інституцій на діяльність суспільства, його окремих груп, в якому реалізуються суспільні потреби та інтереси, загальнозначущі цілі і воля суспільства [14, с. 49], виступає складовою управління соціального. Під соціальним

управлінням, у свою чергу, розуміється вплив на спільність людей з метою упорядкування суспільства, його вдосконалення і розвитку для досягнення поставлених перед людьми завдань, це цілеспрямований і постійний процес впливу суб'єкта управління на об'єкт управління [24, с. 137]. Отже, слід виходити з того, що соціальний контроль – це більш широке поняття, ніж державний контроль, вони співвідносяться як частина і ціле [6, с. 42].

Соціальний контроль – механізм підтримки соціальної рівноваги, який забезпечує життєдіяльність сучасного суспільства й ефективність його соціального управління [10, с. 221]. Соціальний контроль може розглядатися у широкому значенні як сукупність механізмів у соціальній системі (суспільстві, соціальній групі, організації тощо), за допомогою яких забезпечуються його самоорганізація й самозбереження шляхом установаження й підтримки певного нормативного порядку й використання відповідних зразків поведінки, якими можуть бути окремі цінності, правові й моральні норми, адміністративні розпорядження, звичаї, традиції та ін. У вузькому значенні під цим поняттям в основному розуміють сукупність засобів і методів впливу суспільства на небажані форми девіантної поведінки з метою їх усунення або скорочення, мінімізації [10, с. 221].

Соціальний контроль відіграє важливу роль у житті суспільства, оскільки жодне суспільство не може успішно функціонувати і розвиватися без системи соціального контролю. Звернемо увагу на такі моменти:

1. Соціальний контроль є складовою частиною більш загальної і різноманіт-

ної системи соціального регулювання поведінки людей та суспільного життя. Її специфіка полягає в тому, що таке регулювання має впорядкований, нормативний і достатньо категоричний характер і забезпечується соціальними санкціями або загрозою їх застосування.

2. Соціальний контроль здійснюється і через соціалізацію особистості, тобто внутрішній контроль, і через взаємодію особистості з первинною соціальною групою, її культурою, тобто груповий контроль і через взаємодію особистості, соціальної групи з суспільством у цілому.

3. Не можна уявляти собі соціальний контроль однобічно – як сліпе і автоматичне підпорядкування особистості вимогам соціальних норм, коли особистість виступає лише як об'єкт, а суспільство як суб'єкт. У даному випадку має місце соціальна взаємодія, постійна і активна, за якої не тільки особистість відчуває вплив соціального контролю, а й соціальний контроль зазнає зворотного впливу з боку особистості, що може призвести навіть до зміни його характеру.

4. Характер, зміст і спрямованість соціального контролю визначаються характером, природою, типом даної соціальної системи. Цілком очевидно, що соціальний контроль у тоталітарному суспільстві і в демократичному суспільстві буде принципово відрізнятися. Так само соціальний контроль у простих, примітивних, архаїчних суспільствах має зовсім інший (наприклад, неформальний) характер у порівнянні з соціальним контролем у складних сучасних індустріальних суспільствах (складна і розвинена система формалізованого контролю).

5. Основне призначення соціального контролю – підтримувати порядок і стабільність у суспільстві, а також забезпечувати соціальне відтворення (наступність) у напрямі, що відповідає визначеній конкретним суспільством стратегії розвитку. Завдяки механізму соціалізації, заохочення, відбору та контролю соціальна система зберігає рівновагу.

На певному етапі розвитку суспільства як одна з підсистем соціального управління виникає держава [21, с. 10]. У звичайних умовах суспільство керується традиціями, тут держава як система управління взагалі не повинна втручатися. Коли ж керована система з певних причин починає поводити себе непередбачувано, то управління має передусім утримати систему в межах безпечної для неї області параметрів. При неможливості використання відомих схем управління через зміну умов або виникнення нових цілей повинні конструюватися нові варіанти дій, які оптимізуються з точки зору користі для суспільства через систему зворотних зв'язків. Безконтрольність (відсутність зворотних зв'язків) сама по собі може бути причиною переродження і деградації будь-якої системи державного управління [18, с. 8].

У результаті історичного розвитку суспільства, розподілу суспільної праці, збільшення кількості членів суспільства та їх територіального розселення, а також ускладнення соціальної структури і суспільних зв'язків усередині громади почала формуватися та виділятися певна група людей. Виникла потреба у своєрідному «суспільному координаторі», який би уособлював загальну волю і визначав загальне благо [27, с. 13].

Цікаво, що хоча ідея відповідальності інститутів влади перед сувереном і реальний контроль племені, роду, громади над тими, кому було довірене право вирішувати суспільні питання, існувала вже у первісному суспільстві, уперше в досить розвиненому стані механізм соціально-класового контролю інститутів влади постає, як це не парадоксально звучить, у теорії і практиці політичного панування рабовласників [20, с. 110]. У літературі навіть можна зустріти твердження про те, що вперше термін «демократія» живив відомий афінський стратег і правитель Перікл: «Ми називаємо себе демократією, оскільки наше управління перебуває в руках багатьох, а не кількох» [19, с. 435].

Отже, за своїм змістом контроль над державною владою являє собою різновид соціального контролю і виступає складовим елементом механізму соціального управління. Проте особливістю контролю над державною владою, що відрізняє його від інших видів соціального контролю, є його здійснення виключно у правовій формі. Загально-теоретична характеристика контролю передбачає розкриття його природи як правової форми діяльності, під якою розуміють однорідну за своїми зовнішніми ознаками діяльність суб'єктів контролю із здійснення їх функцій [23, с. 85].

Контроль, виступаючи однією з форм юридичної діяльності, є складною, високоорганізованою та динамічною системою, органічно включеною в соціально-політичний і правовий механізм суспільства [15, с. 7]. Як форма юридичної діяльності контроль характеризується такими ознаками:

1) контроль є виключною компетенцією органів державної влади або спеціально уповноважених ними суб'єктів, яким такі повноваження делеговані і результат діяльності яких забезпечується державою [30, с. 13];

2) контроль є нормативно врегульованою і такою, що спрямована на досягнення певного результату правового характеру, діяльністю. Правові приписи встановлюють компетенцію суб'єктів та юридичний статус учасників того чи іншого виду діяльності, межі їх повноважень, перелік використовуваних засобів та прийомів, шляхи досягнення поставлених цілей, способи закріплення отриманих результатів; державний контроль завжди здійснюється на підставі норм права і в переважній більшості має юридичні наслідки. Правова природа державного контролю виявляється в тому, що органи державної влади, їх посадові особи при здійсненні контролю діють у межах, визначених правовими нормами, на підставі норм права і у відповідності з ними. Тому можна сказати: державний контроль здійснюється у чітких правових межах, керується чинними нормами права і завжди викликає певні юридичні наслідки. Це свідчить про те, що в основі його виникнення і в процесі здійснення лежать правові засади. Крім того, суб'єкт юридичної діяльності, що наділений контрольними повноваженнями, утворюється і діє в установленому порядку [15, с. 53];

3) контроль є елементом механізму правового регулювання суспільних відносин, що спрямований на охорону різноманітних соціальних благ, забезпечення стабільності та захист суспільних відносин;

4) контроль являє собою систему послідовно здійснюваних суб'єктами права у встановлених процесуальних формах дій; активну, динамічну сторону контролю як юридичної діяльності становлять правові дії та операції. Юридичні дії та операції можна співвіднести як ціле і частину: перші з них становлять ззовні виражені, соціально-перетворюючі і такі, що тягнуть за собою певні правові наслідки, акти суб'єктів, що служать фундаментом, підставою будь-якої юридичної діяльності, другі виступають як сукупність взаємопов'язаних між собою дій, об'єднаних локальною метою і спрямованих на вирішення певного відокремленого в рамках юридичного процесу завдання. За способом вчинення можна розрізнати реально-перетворюючі дії та операції, вчинені з метою уточнення певної обставини [6, с. 13];

5) об'єктом контролю як виду юридичної діяльності є певні суспільні відносини, на які безпосередньо він спрямований;

6) контроль має функціональну спрямованість, яка безпосередньо пов'язана із завданнями та цілями, що розв'язуються і стоять перед цим видом юридичної діяльності. У функціях виражаються природа і зміст цього виду юридичної діяльності, його ознаки і форми; конструктивний характер, здатність скомпонувати всі елементи правової системи суспільства, забезпечити реалізацію прав і обов'язків його суб'єктів і учасників, контроль (нагляд) за їх здійсненням з метою створення необхідних умов для задоволення су-

пільних та особистих інтересів; контроль, як і будь-який вид юридичної діяльності, належить до багатофункціональних систем [11, с. 36];

6) контроль має вторинний щодо управління характер; держава завжди виконує функцію управління «загальними справами» суспільства, тому управління виступає її фундаментальною функцією; контроль відносно управління – функція похідна, допоміжна [31, с. 9], оскільки управління може відбуватися без контролю, а контроль без управління втрачає об'єкт здійснення, а отже, є неможливим; вторинний, похідний характер контролю пояснюється тим, що він здійснюється щодо діяльності, яка вже існує поза контролем і незалежно від нього [9, с. 54];

7) державний контроль має своє оформлення в офіційних документах, що містять визначення характеру контролюючих дій, інформацію про стан справ і юридичні наслідки. За результатами контрольних дій орган, що їх здійснює, приймає відповідне рішення. Це рішення може мати рекомендаційний чи примусовий характер. Контролюючий орган може вимагати привести відносини у відповідність із діючими нормами безпосередньо від самого суб'єкта, або ж направити матеріали до органів, що уповноважені приймати рішення з таких питань. Якщо при правовій оцінці дій, що контролюються, виявиться неправомірною поведінка суб'єкта контролю, то настає черга застосування правоохоронних заходів [5, с. 16].

Список використаної літератури

1. Dénes Iván Zoltán. Liberty versus Common Good. / Iván Zoltán Dénes // *European Review*. – Vol. 18. – 2010. – S. 89–97.
2. Goldoni Marco. Two internal critiques of political constitutionalism / Marco Goldoni // *International Journal of Constitutional Law*. – 2012. – Vol. 10, Issue 4. – P. 926–949.
3. Heilbroner Robert L. *Business Civilization in Decline* / L. R. Heilbroner. – N.Y. – L., 1976. – P. 51. Цит. за: Мацук О. Генеза поняття «правової держави» з точки зору соціальної філософії / О. Мацук // *Схід*. – 2009. – № 8 (99). – С. 117–121.
4. Андрійко О. Ф. Державний контроль в Україні: організаційно-правові засади / О. Ф. Андрійко. – К. : Наук. думка, 2004. – 300 с.
5. Андрійко О. Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / О. Ф. Андрійко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 1999. – 34 с.
6. Беляев В. П. Контроль и надзор в российском государстве / В. П. Беляев. – М. : Проспект, 2005. – 272 с.
7. Валадес Д. Контроль над властью / Д. Валадес. – М. : Идея-Пресс, 2006. – 248 с.
8. Гаращук В. М. Контроль та нагляд в державному управлінні / В. М. Гаращук. – Х. : Фоліо, 2002. – 176 с.
9. Горшенев В. М. Контроль как правовая форма деятельности / В. М. Горшенев, И. Б. Шахов. – М. : Юрид. лит., 1987. – 176 с.
10. Данильян О. Г. Місце і значення соціального контролю у сфері правового виховання. Проблеми правового виховання в сучасній Україні (круглий стіл) / О. Г. Данильян // *Проблеми законності*. – 2009. – № 103. – С. 220–225.
11. Дружинин В. В. Проблемы систематологии / В. В. Дружинин, Д. С. Конторов. – М. : Сов. радио, 1976. – 296 с.
12. Заветный С. А. Очерки по истории философии управления : монография / С. А. Заветный. – Х. : Издатель Савчук О. О. ; ХНТУСХ ім. П. Василенко, 2011. – 383 с.
13. Залюбовська І. К. Організаційно-правові засади державного контролю в Україні / І. К. Залюбовська. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – 104 с.
14. Зеркин Д. П. Основы теории государственного управления : курс лекцій ; изд. 2-е, доп. и перераб. / Д. П. Зеркин, В. Г. Игнатов. – Ростов н/Д. : МарТ, 2005. – 512 с.
15. Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность / В. Н. Карташов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 218 с.
16. Косілова О. І. Політичні функції громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / О. І. Косілова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 19 с.
17. Лученко Д. В. Контрольне провадження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Д. В. Лученко. – Х. : Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого, 2003. – 180 с.
18. Мишин В. М. Механизм ответственной власти / В. М. Мишин ; под ред. В. В. Головки. – Днепрпетровск : Центр полит. анализа, 2001. – 143 с.
19. Основы демократії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / авт. кол.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій. – К. : Ай Бі, 2002. – 684 с.
20. Пришляк Г. Я. Історичні коріння сучасних уявлень щодо демократичного контролю (теоретичний аспект) / Г. Я. Пришляк // *Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ*. – 2011. – № 1. – С. 109–119.
21. Рохлин В. И. Прокурорский надзор и государственный контроль: история, развитие, понятие, соотношение / В. И. Рохлин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 305 с.
22. Сагайдак Р. А. Контроль як функція управління виробництвом та інформаційна база прийняття рішень / Р. А. Сагайдак // *Інноваційна економіка*. – 2010. – № 5(19). – С. 31–34.
23. Самошенко И. С. О правовых формах осуществления функций Советского государства / И. С. Самошенко // *Сов. государство и право*. – 1956. – № 3. – С. 85–87.
24. Старилов Ю. Н. Курс общего административного права. Т. 1 : История. Наука. Предмет. Нормы. Субъекты / Ю. К. Старилов. – М. : НОРМА, 2002. – 711 с.
25. Тихомиров Ю. А. Управление делами общества (субъекты и объекты управления в социалистическом обществе) / Ю. А. Тихомиров. – М. : Мысль, 1984. – 223 с.

26. Туленков М. В. Організаційна взаємодія в демократичній системі соціального управління / М. В. Туленков. – К. : ІПК ДСЗУ, 2007. – 102 с.
27. Туленков М. В. Політичне управління в сучасному суспільстві / М. В. Туленков, Ю. Ж. Шайгородский. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2011. – 217 с.
28. Улупова Е. Д. Контроль в системе социалистического планового управления / Е. Д. Улупова ; под ред. Г. Х. Попова. – М. : Моск. рабочий, 1986. – 87 с.
29. Хоменко О. В. Виконавча влада: соціально-правова природа, особливості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Хоменко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 22 с.
30. Чуфаровский Ю. В. Юридическая деятельность: понятие и структура, ее ценность и значимость / Ю. В. Чуфаровский // Юрист. – 1999. – № 4. – С. 13–18.
31. Шестак В. С. Державний контроль в сучасній Україні (теоретико-правові питання) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. С. Шестак. – Х., 2002. – 18 с.
32. Шульгин В. А. Контроль и управление в больших системах / В. А. Шульгин. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1981. – 172 с.

Стаття надійшла до редколегії 10.06.2013.

Косинов С. Контроль в государстве как составляющая социальной системы

В статье дана общая характеристика контроля над государственной властью как разновидности социального контроля, составляющего элемента механизма социального управления. Установлено, что особенностью контроля над государственной властью, отличающей его от других видов социального контроля, является его осуществление исключительно в правовой форме. Определены признаки контроля как формы юридической деятельности.

Ключевые слова: контроль, социальный контроль, государственный контроль, юридическая деятельность.

Kosinov S. Control of the state as a complex social system

The article provides a general description of the control of state power as a form of social control, a component of the social control mechanism. Specified that the control of state power is implemented only in legal form. Its distinguish it from other forms of social control. The features of control as a legal activity are defined.

Keywords: control, social control, state control, legal action.

А. КРИЖАНОВСЬКИЙ,

ректор Міжнародного гуманітарного
університету, доктор юридичних наук,
професор, член-кореспондент НАПрН
України

УДК 340.12:340.114

Історіософія правового порядку: спроба загальноцивілізаційного дискурсу

Історіософія правового порядку – це спроба досягнути глибинні, універсальні процеси становлення правового впорядкування суспільної життєдіяльності. Різні епохи – космодіцея, теодіцея та антроподіцея правовопорядку знаменують собою поступ людської думки і суспільної практики. Цей підхід відкриває нові можливості досягнення правового розвитку України.

Ключові слова: право, правовий порядок, космодіцея правовопорядку, теодіцея правовопорядку, антроподіцея правовопорядку.

Прагнення досягнути глибинні процеси правового впорядкування суспільного життя сучасної України неминуче виводить на проблематику витоків вітчизняного правового порядку не тільки у власній правовій історії і культурі, а й у широкому контексті цивілізаційного розвитку людства. Правовий досвід українства, як і правовий спадок кожного великого народу, є унікальним за історичною картиною його становлення, ціннісно-нормативними засадами та інституційними характеристиками, і ще – за своїми специфічними проява-

ми в умовах модернізаційних процесів вже у сучасному світі.

Багатоманіття сучасних історичних дискурсів і отриманих завдяки їм різноманітних пояснень історичних подій і процесів не тільки розвінчує концепт «єдиної історичної істини», а й піддає сумнівам саму можливість довершеної відповіді історичної науки на виклики нової доби. Історична юриспруденція переживає ті самі проблеми. Тому, як справедливо зазначає П. П. Музиченко, постановка та дослідження проблеми історії формування правовопорядку і його апроба-

ції юридичною практикою у контексті загальноеволюційного розвитку правової культури є новими і мають важливе теоретичне і практичне значення. Очевидно, що без глибокої наукової розробки цієї проблеми і використання відповідних висновків у практиці утвердження панування права і побудови правової держави, суспільство весь час буде наштотуватись на перепони [1, с. 18]. Це й визначає необхідність звернення правників до пізнавального потенціалу наукової дисципліни, яку одні називають філософією історії, а інші – історіософією [2].

Користуючись властивими історіософії підходами до періодизації розвитку людства, у процесах становлення, утвердження та розвитку правового впорядкування суспільства також є підстави звернутися до епох, які можуть називатися космодіцея, теодіцея та антроподіцея правового порядку.

Космодіцея правопорядку пов'язується з епохою Античності, класичними прикладами правового розвитку якої вважаються держави Давньої Греції і Давнього Риму, де були створені дієві для свого часу соціальні, політичні і правові механізми забезпечення правового порядку у суспільному житті. То ж природно, що проблематика впорядкування суспільного буття, у тому числі і правовими засобами, займає вельми важливе місце у працях давньогрецьких філософів і юристів Давнього Риму.

Перш за все слід відзначити невіддиференційованість понять «правопорядок» та «порядок» у давньогрецькій філософській думці. Термін «порядок», як один із найпоширеніших у лексиконі грецьких мислителів, екстраполювався на всі сфери людського життя, і уподібнювався поняттями «впорядкова-

ність», «лад», «устрій», «ряд», «розряд», «благоустрій» тощо [3].

Аналіз давньогрецької міфології свідчить про надзвичайно багатий та різноманітний її правовий пласт, який не обмежується хрестоматійно-школярськими (за сприйняттям) фігурами Феміди, Немесиди, Діке. Передусім вихідним засновком учень про порядок було поняття космосу, очевидно, уперше введенне Піфагором саме для характеристики впорядкованості Всесвіту. Космос в уявленні давньогрецьких мислителів (зокрема, Анаксагора та Анаксимандра) був гармонійним буттям, чинною складовою якого є земний правопорядок. І навпаки, міркування про світовий порядок, тобто взаємини космічних стихій, здійснювались по аналогії з правовими та моральними нормами у полісі. Природа та людина в досократичній філософії складали певну єдність [4].

Давньогрецькі мислителі були впевнені не тільки в тому, що світовий порядок (гармонія) має вплив на правовий порядок, а й у зворотному впливові. Порушення законів, обрядів та традицій, на думку полісного суспільства, тягло за собою порушення світової гармонії, а це, у свою чергу – неминучу кару богів. Божий суд немовби мав дві площини: деформація власне нормативної тканини («Правду замінить кулак», – лиховісно пророкував Гесіод у своїх «Працях та днях» [5, с.147]) і погіршення реального буття суспільства. Як зазначав В. Дільтей, прадавня віра в те, що правопорядок окремої держави встановлюється богами, трансформувалась у процесі розвитку грецької думки в уявлення про божественний світовий порядок, як причину, що породжує будь-який державний та правовий порядок [6, с. 354].

Відомо, що здобуток Античної епохи не обмежується лише вельми цінними для майбутньої історії людства міркуваннями мислителів, а й практичним втіленням цих ідей у суспільне буття. Солон, який також є одним із сімох мудреців, вважав, що найбільшим злом для полісу є беззаконність та міжусобиці, а найвищим благом – порядок і закон. Для Солона, який на відміну від теоретиків-філософів, був ще й політиком-практиком, є характерним пошук реальних земних гарантій правопорядку. Ними стали демократичні інститути, започатковані Солоном, та стабільність законів (як відомо, Солон заповідав, щоб встановлені ним закони та інституції не змінювались принаймні протягом ста років). Давньогрецька суспільна думка виробила також усвідомлення про правосуддя як гарантію правопорядку – і ширше, як гарантію процвітання суспільства.

Категорія правопорядку знайшла свій відбиток і в римській правовій думці. Саме в Римі відбулись, хоча й не остаточно, секуляризація цього поняття, його відокремлення від інших філософських категорій, пов'язаних із порядком. Стародавнім римлянам, які певною мірою успадкували грецькі уявлення про картину світу, теж властивий погляд на Всесвіт («божественний космос») як на живий організм, у якому людині також відведене певне місце. Заслугою та новачією римської юриспруденції у порівнянні з Грецією стало введення дихотомії публічного та приватного правопорядків. Традиційно саме приватне право вважається головним надбанням Стародавнього Риму, але, якщо говорити про правопорядок, то не менш важливим є і публічно-правова сфера. У Римі саме громадянин був носієм публічно-право-

вого начала. Отже, основою міцності правопорядку виступала людина, а не якийсь механізм, що складається з тих чи інших елементів (податків, армії, в'язниць тощо). Римське поняття *statum*, яке можна співвіднести з правопорядком, виступало як сукупність громадян, що володіють у *comitia curiata* всією повнотою *imperium* (вищої влади), що не відокремлюють свій особистий інтерес від загального, публічного інтересу. Гарантією та підґрунтям правопорядку були притаманні висока для свого часу правова культура, правова та політична активність римських громадян. Свобода у розумінні римлян була не тільки протиставленням рабського стану, а й можливістю брати участь у суспільних справах. Хрестоматійним фактом є обов'язок повнолітніх громадян напам'ятати закони XII таблиць.

У сукупності ж Антична епоха в зародковому стані та найзагальнішому вигляді посіяла зерна, які у подальшому проросли і вкорінилися в уявленнях та інституціях західної цивілізації: впевненості у силі громадянського суспільства, визнанні громадянина автономним від влади суб'єктом права, необхідності процедурних механізмів захисту прав особистості, політико-правової відповідальності посадових осіб за результати своєї діяльності та ін. Ці надбання проросли вже у наступну епоху – Середньовіччя, парадигма правового розвитку якого – *теодіцея правопорядку*.

Доба Середньовіччя характеризується тим, що вона змінила уявлення про правопорядок. Як зазначається, за доби Середньовіччя права було ні «багато», ні «мало», і воно не було відсталим та нерозвинутим. Права було рівно стільки, скільки було необхідно суспільству

тієї далекої доби, і в багатьох випадках замість нього діяли інші соціальні регулятори, які в окремих випадках виявлялися навіть більш ефективними, ніж воля суспільства та влада суверена» [7, с. 242]. Серед таких регуляторів – передусім християнська релігія та її організовані інституції, які принаймні претендували на певну роль в упорядкуванні суспільних відносин.

Середньовічний образ правопорядку формувався в рамках теологічного світогляду, станових обмежень та локалізованої у межах громади (комуни, манора, монастиря) свідомості. Правопорядок практично ще не став категорією юриспруденції, яка переживала своє друге народження, а, скоріше, був лише однією з граней соціальної картини світу. Характерною є термінологічна невизначеність цього поняття, воно постає як туманний, але привабливий образ належного способу життя, невіддільний від інших параметрів соціального буття, а саме морального стану, стану релігійності суспільства. Медієвісти вважають, що, принаймні у ранньосередньовічному суспільстві, так званому варварському, немає права та моралі як різних засад і форм соціальної свідомості та людської поведінки [8, с. 132–133], вони сприймаються як повністю злиті, мононормативні.

Характерною рисою розуміння правопорядку було усвідомлення його ієрархізації. Ієрархія пронизує всю свідомість середньовічної людини. Ієрархія природи і суспільства створена й очолюється Богом. За Фомаю Аквінським, у кожної живої істоти є своє місце в цій ієрархії. Людина, яка має не тільки тіло, а й душу, займає в ній унікальне місце. Для

всіх живих істот благом є самозбереження. Живі істоти для цього мають хто кігті, хто ікла чи роги або принаймні прудкі ноги. Тільки людина народжується позбавленою такого роду властивостей. Натомість їй Богом даний розум, завдяки якому вона може забезпечити своє існування за допомогою рук. Але окремо взята людина знає про те, що їй необхідно для життя, тільки в найзагальнішому вигляді. Неможливо, щоб одна людина своїм розумом досягнула всі речі такого роду. Людям слід жити у спільноті, щоб кожен її член допомагав іншим у їх інтелектуальному поступі, співпрацював з іншими [9, с. 233–234].

Отже, за доби Середньовіччя не відбулося науково-теоретичного прориву у розумінні поняття «правопорядок», але разом із тим воно набуло нових рис. Уявлення про правопорядок відображали становий поділ суспільства, у зв'язку з чим кожен стан або корпорація, а деколи й індивід вважався носієм свого власного правопорядку. Був розширений та уточнений понятійний ряд дотичних до правопорядку явищ: стабільність, ненасильство, гарантованість примусовою силою держави. Витоком правопорядку релігійно налаштована середньовічна людина вважала виключно божественну волю, але його дотримання та забезпечення залежали від зусиль людини та створених нею інституцій, зокрема держави.

Підвалини нового розуміння правового порядку склалися в епоху *антропоцієї правопорядку*. Прорив у розумінні правопорядку було здійснено англійськими мислителями доби Великого бунту середини XVII ст. Так, на відміну від теологічних побудов середньовічних

правників, для Гоббса закон – це штучний розум, а громадянський мир – це здоров’я Левіафана – всеохоплюючої суспільство держави [10, с. 6]. Конструювання правопорядку для Гоббса було можливим лише на основі природних законів. Перший із них свідчить, що мир і співпраця є більш сприятливими для самозбереження, ніж насильство чи тотальна конкуренція. Тому слід шукати мир і слідувати йому. Необхідно покласти край загальній ворожнечі людини з людиною [10, с. 99]. А для цього потрібно укласти суспільний договір, який дозволить вийти з природного стану і послужить підставою для нової форми взаємного спілкування людей – держави.

Зважаючи на континуум європейської правової культури, можна простежити наступність ідей попереднього періоду. Зокрема, в арсеналі правової думки та гуманітарного знання в цілому зберігається ієрархізація соціальних та правових явищ. Але суттєво змінюється основа ієрархії: в її центрі опиняється людина. У цю епоху людина розглядається як сполучна ланка всієї світової ієрархії. У людині розміщена безмежна можливість пізнання, що, на думку Мірандоли, ріднить її з Богом. Людина може бути творцем самої себе, на відміну від тварин і навіть янголів, які є лише такими, якими їх створив Господь [11, с. 71].

Провісником нових тенденцій у висвітленні правового порядку за модерної доби став Френсіс Бекон. Саме у Бекона з’являється новий момент в усвідомленні призначення права – щастя громадян. «Щастя», на відміну від «миру», головного лейтмотиву правового дискурсу Середньовіччя, стало прапором нового мислення. Особливо

чітко цей мотив простежується у працях Вольтера і знаходить своє нормативно-юридичне оформлення у Декларації незалежності США, написаної Т. Джефферсоном.

У рамках антроподіцеї правового порядку виникає велика кількість концепцій і моделей правового впорядкування модерного і постмодерністського суспільства – юридично-позитивістська теорія правопорядку (Г. Ф. Шершеневич), психологічна (Л. Й. Петражицький), соціальна (Г. Д. Гурвич). М. М. Коркунова можна назвати провісником комунікативної теорії права та правопорядку. Він вважав право фактором, що встановлює координацію індивідів у суспільстві [12, с. 278]. С. А. Муромцев першим серед російських правників почав розвивати інтегративні підходи до розуміння права і правопорядку. Ця поліпарадигмальність студій правопорядку з відчутним тяжінням до інтегративного його розуміння залишається вельми примітною тенденцією доктринального проектування правового порядку і в наш час.

Здійснений у рамках статті доволі фрагментарний екскурс, тим не менше, дає можливість виявити сталість і наступність загальносвітового правового розвитку в історії становлення права і правового порядку. У подальшому історіософський зріз правового порядку в процесах існування людської цивілізації відкриває можливість з’ясувати ті характеристики генези правового порядку України, які властиві загальнолюдським тенденціям, а отже, спиратися на них у творенні ґрунтовних основ правового впорядкування сучасного українського суспільства.

Список використаної літератури

- Музиченко П. П. Складові формування правопорядку у Великому князівстві Литовському / П. П. Музиченко // Сучасний правопорядок: національний, інтегративний та міжнародний ви-мири : тези Міжнар. наук.-практ. конф. – О. : Фенікс, 2008. – С. 18–20.
- Бойченко І. В. Філософія історії; Кислюк К.В. Це зручне поняття «історіософія» // Наук. зап. НаУКМА. – 2004. – Т. 25: Філософія та релігієзнавство. – С. 14–18.
- Лосев А. Ф. История античной эстетики: Итоги тысячелетнего развития : в 2 кн. [Електронний ресурс] / А. Ф. Лосев. – М. : АСТ, 2000. – Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/lose008/txt29.htm>
- Тарасова А. А. Мир как «родной дом человеческого бытия» в Античности [Електронний ресурс] / А. А. Тарасова // Credo new : теорет. журн. – 2008. – № 4. – Режим доступу: <http://credonew.ru/content/view/778/33/>
- Гесиод. Работы и дни / Гесиод : [пер. с древнегреч.] // Эллинские поэты в переводах В. В. Вересаева ; под общ. ред. С. Апта, М. Грабарь-Пассек, Ф. Петровского, А. Тахо-Годи и С. Шервинского. – М. : Гос. изд-во худож. лит., 1963. – С. 141–168. – (Библиотека античной литературы: Греция).
- Дильтей В. Собрание сочинений : в 6 т. / В. Дильтей ; под ред. А. В. Михайлова и Н. С. Плотникова. – М. : Дом интеллектуальной книги, 2000. – Т. 1 : Введение в науки о духе / пер. с нем. ; под ред. В. С. Малахова. – 727 с.
- Момотов В. В. «Божий суд» Средневековья глазами современника / В. В. Момотов // Изв. высш. учеб. зав. Правоведение. – 2002. – № 5. – С. 242–249.
- Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич // Избранные произведения : в 2 т. – М. : СПб. : Унив. кн., 1999. – (Российские Пропилеи). – Т. 2 : Средневековый мир. – 1999. – С. 17–262.
- Фома Аквинский. О правлении государей / Фома Аквинский // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI–XVII вв.). – Л. : Наука, Ленингр. отд-е, 1990. – С. 233–234.
- Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс // Сочинения : в 2 т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 931 с.
- Царьков И. И. Развитие правоприменения в европейской традиции права / И. И. Царьков. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – 346 с.
- Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 430 с.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2013.

Крижановский А. Историософия правового порядка: опыт общецивилизационного дискурса

Историософия правового порядка – это опыт освоения глубинных, универсальных процессов становления правового упорядочения общественной жизнедеятельности. Разные эпохи – космодицея, теодицея и антроподицея правопорядка знаменуют собой поступь человеческой мысли и общественной практики. Этот подход открывает новые возможности освоения правового развития Украины.

Ключевые слова: право, правовой порядок, космодицея правопорядка, теодицея правопорядка, антроподицея правопорядка.

Kryzhanovskiy A. Historiosophy of Legal Order: Civilisational Discourse Experience

Historiosophy of legal order is an experience of comprehending the deepest universal processes of social activity ordering. The different epochs such as kosmodicee, theodicee and anthropodicee reflect the steps of human mind and social practice. This approach opens new possibilities in the legal development of Ukraine comprehending.

Keywords: law, legal order, kosmodicee of legal order, theodicee of legal order, anthropodicee of legal order.

В. ЄРМОЛАЄВ,

директор Інституту підвищення кваліфікації юридичних кадрів Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України

УДК 340.15 (477)

Про деякі спірні питання історії державотворення на Гетьманщині часів Б. Хмельницького

Стаття присвячена висвітленню спірних питань щодо витоків, досвіду утворення Козацької республіки в ході Національно-визвольної війни 1648–1654 рр., способів формування вищих органів державної влади, їх взаємовідносин та ступеня участі народу в їх формуванні, системи методів і способів здійснення державної влади на визволеній території.

Ключові слова: Козацька республіка, Гетьманщина, Б. Хмельницький, вищі органи державної влади, Генеральна козацька рада, політична автономія, незалежна козацька держава, політична система, форма правління, державно-правовий режим, монархізм, авторитаризм.

В історії вітчизняного державотворення особливе місце займає досвід демократичних перетворень у Козацькій державі, яка постала внаслідок Національної революції 1648 р. Незважаючи на те, що історіографічна традиція вивчення її історії налічує близько двох століть, витoki, досвід державотворення, способи формування вищих органів державної влади, їх взаємовідносини та ступінь участі народу в їх формуванні, система методів і способів здійснення державної влади залишають чимало

спірних питань у їх висвітленні. Спробуємо в межах цієї статті визначити деякі з них, запропонувати шляхи їх вирішення.

Останнім часом завдяки провідним історикам Інституту історії України НАН України вперше ґрунтовно досліджено історію Національно-визвольної революції 1648–1676 рр., політичну систему та інституціональну модель Української козацької держави, механізм і апарат управління, полково-сотенний устрій тощо [див.: 1; 2; 3; 4; 5].

Форми державного правління, політичного режиму на Гетьманщині тією чи іншою мірою торкалися й інші сучасні вітчизняні історики, висновки яких теж збагатили історію вітчизняного державотворення. Завдяки їм, у науковий обіг було введено значний масив нових джерел, подолано недоліки радянської інтерпретації Української національно-визвольної революції й державотворення на Гетьманщині, відбулося значне приращення наукових знань з її історії.

Проте, визнаючи безперечні досягнення, у істориків і теоретиків держави і права викликає закономірне занепокоєння наявність у змістовних історичних працях подекуди спрощеного, а то й модернізованого уявлення про політичну систему Гетьманщини, особливостей і еволюції її політичного режиму, демократичних інститутів і традицій.

Так, В. А. Смолій і В. С. Степанков правомірно визначають, що національна політична система постала не з уламків польської і не на порожньому місці, а на основі традиції козацького самоврядування й політичної культури українського суспільства кінця XVI – першої половини XVII ст. [1, с. 20]. Однак слід зауважити, що традиції самоврядування, політична культура суспільства мали більш глибокі коріння, зазнали впливу політичного життя у Речі Посполитій. Саме їх враховували Б. Хмельницький і козацька еліта, особливо на першому етапі Національної революції, розробляючи «програму-мінімум» і «програму-максимум» розпочатого державотворення.

Народоправні традиції, любов до свободи у південно-східних слов'ян дивували ще візантійського історика Про-

копія Кесарійського, його грецького сучасника Маврикія Стратега [6, с. 297]. М. Грушевський писав, що анти збирались на віча, на яких вирішувалися всякі справи, що вимагали солідарної діяльності племені чи групи родів, як спільна війна, організація воєнних сил, вибір спільного вождя з-поміж племінної старшини [7, с. 371]. Роль віча як народоправного органу збереглась і в Київській Русі, а з розбудовою міських центрів, зміцненням автономії князівств, «удільно-вічової федерації» (за М. Костомаровим) державницька роль віч та боярських рад ще більше зросла. У Польщі у XII–XIII ст. теж існували віча, які у XIV ст. стали зватись спочатку «генеральними вічами», а потім вальними (загальними) сеймами, які скликались королем і на які почали з'їжджатися шляхта, представники міст і капітулів. З удільних віч вирости й земські сейми, які започаткували представництво на вальних сеймах, унормоване королівським привілеєм 1468 р. [8, с. 70, 71]. Це зумовило поділ сейму на дві палати – сенат і посольську палату. З віч вирости і загальнодержавний сейм у Великому князівстві Литовському, земські, а з 1565 р. і повітові сеймики, в яких брала участь литовська та руська шляхта. З утворенням Речі Посполитої центр ваги управління об'єднаною державою зосередився на сеймі, компетенція якого почала швидко зростати, а повноваження короля, обраного сеймом, – звужуватись, обмежуватись шляхетською демократією [див.: 9, с. 169, 170; 8, с. 106–124].

На Запорозькій Січі, а у реєстрових козаків – з кінця XVI – початку XVII ст. вищим органом козацького самовряду-

вання стає загальна військова рада. Та слід зазначити, що в обороні своїх прав і всього українського народу реєстровці намагалися використати й парламентські механізми Речі Посполитої. Так, під час безкоролів'я 1632 р. вони виступили з вимогою допустити їх до участі у виборах короля, в своїх петиціях, посланих на елекційний сейм, на перше місце висували вимоги, щоб «народ наш руський користувався належними йому правами і привілеями», а православне духовенство ніколи не зазнавало обмежень у відправленні своїх служб і не зазнавало утисків від уніатів [10, с. 338, 339]. Головними борцями за права українського народу, на думку М. Грушевського, виступали й українські послы в сеймі – представники шляхти волинської, брацлавської, київської та інших земель [11, с. 117]. Але неодноразові спроби козацьких послів домогтись «охорони населення від польських панів» наштовхувались на «глуху стіну» у Варшаві [12, с. 200, 201].

Слід погодитися з провідними дослідниками історії Української національної революції, і документи Б. Хмельницького це підтверджують: навесні 1648 р. гетьман та його соратники ще не висували програму боротьби за державну незалежність [2, с. 240]. Брацлавський воєвода і єдиний православний сенатор у польському сеймі А. Кисіль у листі до гнізненського архієпископа 31 травня 1648 р. писав, що козаки, захопивши Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства, хочуть розширити свої межі на Волинь, Поділля і Галичину, тобто Руське воєводство, а Б. Хмельницький «всюди розсилає по містах таємно свої листи, де тільки стає

русі», козаки, повставши, хочуть установити «нове князівство, столицею якого має бути Київ» [13, с. 192–197]. Шляхетська пародія на гетьманський універсал від 10 квітня 1653 р. називає гетьмана «великий князь руський», який може призвести до розпаду Речі Посполитої [13, с. 256]. Ця ідея, мабуть, народилася в колах козацької старшини, але в офіційних актах Б. Хмельницького вона не фіксується – ні у Зборівському, ні в Білоцерківських трактатах, ні в переговорних листах із чужоземними володарями. Очевидно, від самого початку Визвольної війни така ідея розглядалася в рамках автономії в Речі Посполитій із правовим статусом як у Великого князівства Литовського в ній – з владою обраного князя, широким представництвом і привілеями шляхти.

Кордонами «князівства Руського» гетьману бачились всі землі, якими володіли колись «благочестиві князі київські» [14, с. 154]. Ця ж вимога формулювалась ним і в «Наказі послам від Війська Запорозького» до польського короля. В ньому йдеться про відновлення козацьких прав і свобод, збільшення реєстру з 6 до 12 тис., повернення православному захоплених уніатами церков, вигнання «аж по Віслу» урядовців – поляків, поставлених тим же королем [14, с. 183, 184]. Загальна козацька рада 10–12 червня 1648 р. прийняла пропозицію А. Кисіля вступити у переговори з королем. Отже, колективна козацька воля пов'язувалася із сподіваннями національно-територіальної автономії для України у складі Речі Посполитої, поширення на козацтво прав і свобод польської шляхти. Такий правовий статус Козацької держави наблизили пере-

моги козацьких військ. Б. Хмельницький ще підписує документи як «старший війська його королівської милості Запорозького».

У пунктах козацьких вимог від 24 лютого 1649 р. гетьман пропонував, щоб київський воєвода був українцем, який «додержується грецького закону», щоб «ми, Русь, мали щонайменше трьох сенаторів», які б «захищали нашу віру і права руського народу» [15, с. 51, 52]. У вимогах до польського короля Яна Казимира на початку серпня 1649 р. йдеться про необхідність «видавати Русі привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволікання, понад права, якими користується коронна шляхта», що «всі сеймові ухвали, що урізують права і вольності Війська Запорозького як несправедливо видані, також повинні бути скасовані конституцією» [15, с. 54–56]. Таким чином, автономна козацька Україна мала бути захищеною й інституціонально в державному механізмі Речі Посполитої, представлена в її вищому законодавчому органі – сеймі.

Деякі історики вважають, що ідеї незалежної Гетьманщини або Великого князівства Руського лише визрівали серед козацької еліти [див.: 16, с. 77; 17, с. 211]. Насправді гетьманський уряд Козацької держави, козаки і посполиті на місцях мало зважали на дозволи Варшави щодо розбудови власної державності, поширення на всю звільнену територію її власної державної організації, козацького звичаєвого права та територіально-адміністративного устрою. Починаючи з 1648 р. відбувається процес становлення національної політичної системи – складається дер-

жавний апарат, очолюваний гетьманом, Верховним органом влади, відповідно до козацького звичаєвого права, стає загальна (Генеральна) військова козацька рада. Ще в червні 1648 р. вона прийняла «Статті про устрій Війська Запорозького», які юридично закріплювали повноваження гетьмана на основі козацьких правних звичаїв, у тому числі його обрання та компетенцію. Повноваження публічної влади в новоутвореній Українській державі перейшли до органів управління козацтвом. Система органів її публічної влади розбудовувалась під керівництвом Б. Хмельницького як цілісна, ієрархічна, з досить чіткою структурою і функціями. Ця система мала три рівні: генеральний, полковий і сотенний. Перший складали вищі органи державної влади та управління: вищі колегіальні органи – Генеральна рада, Старшинська рада, гетьман як глава держави і генеральний (гетьманський) уряд. Другий – полкові козацькі ради, полковники, полкові уряди. Третій – сотенні козацькі ради, сотники, сотенні уряди. На місцях створюються полкові і сотенні органи влади, перебираються органи міського самоврядування, що продовжували функціонувати на основі Магдебурзького права. Відповідно мало вибудовуватися й розгалужена судова система державних судів: сотенних, полкових судів (колегій) і генеральний суд; станових та спеціальних судів. Таким чином, джерела засвідчують наявність двох головних засад національної державницької ідеї Б. Хмельницького: як програми-мінімум – виборення козацького автономізму в складі Речі Посполитої, як програми-максимум – створення незалеж-

ної козацької держави. Ідея автономізму володіла умами частини козацької еліти і шляхти, хто прагнув зрівнятися у правах із польською шляхтою, домогтися рівного з нею представництва у сеймі. Та основна маса козацтва і поспільства, хто найбільше страждав від польських магнатів і шляхти, не поділяли такої ідеї. Тому від самого початку Національної революції річпосполитська політична система зазнає руйнації, натомість надзвичайно інтенсивно відбувається формування української на основі традицій козацького самоврядування.

Провідні дослідники Інституту історії України НАН України відзначають, що у становленні й еволюції форми державного правління за Б.Хмельницького відбувалися складні процеси. Від початку Національної революції козацьке самоврядування формувалося на основі республіканських засад, «колективна воля» Війська Запорозького завжди реалізовувалася через загальну (Генеральну) військову раду, ухвали яких були обов'язковими до виконання гетьманом, старшинами, козаками. Та вже «з 1650 р. гетьман виношує намір заснування власної династії, роблячи ставку на підтримку створюваного ним серед старшини клану». Після виборення козацькою Україною у червні 1652 р. незалежності «пришвидшується формування підвалин монархічної форми правління», «тим самим було покладено початок переростанню республіканської форми державного правління у монархічну» [див.: 1, с. 44, 46, 47; 18, с. 78–92]. Лише смерть Хмельницького та державний переворот І. Виговського у жовтні 1657 р. «зруйнували крихку будівлю української монархії», що не

мала «міцної політико-культурної орієнтації на неї у середовищі старшини», і розпочався процес відновлення республіканської форми правління [див.: 19, с. 334; 1, с. 48]. Так не відбулась «українська монархія», утвердження у Козацькій державі «клану Хмельницького».

Не менш складним питанням є з'ясування сутності політичного режиму Гетьманщини, оскільки за часів Б. Хмельницького він знаходився у процесі становлення і постійно переживав трансформацію. Цей режим за часів великого гетьмана, вважають історики, «швидко еволюціонував від режиму партисипітарної демократії у бік авторитаризму, що утверджувався у формі цезаризму, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджувалося в руках однієї особи...» [див.: 4, с. 13; 1, с. 28]. Такий авторитарний режим, як вважають дослідники, був притаманний і другій половині XVII ст. гетьманування Петра Дорошенка, Демка Ігнатовича, Івана Самойловича та Івана Мазепи.

Повернемося до форми правління Гетьманату часів Б. Хмельницького. По-перше, не можна переносити на політичні реалії середини XVII ст. наші нинішні уявлення про монархію і республіку, протиставляти їх. Річ Посполита (від лат. – *res publica*) – шляхетська республіка із станово-представницькою монархією, автономія, в якій у формі Руського князівства чи Козацької республіки розглядалася на початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницьким і козацькою старшиною як можлива альтернатива її незалежності.

У Польщі сейм обирав короля і на середину XVII ст. його влада була вкрай обмеженою шляхетською демократією [див.: 9, с. 169, 170; 8, с. 106–124]. Як уже говорилося, Б. Хмельницький прагнув і намагався використати сейм Речі Посполитої та його складові – сенат і короля, їх повноваження на користь України, її представництва в сеймі, поширення на козацтво прав і свобод польської шляхти. Проте польські магнати і шляхта не хотіли визнавати новопосталої Козацької держави, навіть за її автономним статусом. Тому посли гетьмана, які неодноразово прибували на сейм до Варшави фактично до 1654 р., не мали успіху. Отже, протиставлення республіканської і монархічної форм правління, засади якої начеби закладались на Гетьманщині за гетьманату Б. Хмельницького, вважаємо некоректним, позбавленим конкретно-історичного підходу.

По-друге, на думку істориків, вже з початку 1649 р. «припиняється функціонування загальної військової ради, що замінюється старшинською...»: гетьман використовує титул, що засвідчував божественне походження його влади: «Богдан Хмельницький, Божию милостью гетман с Войском Запорозким», волі якого тепер мала підлягати «колективна воля» козацької спільноти. Але ж така титулатура, що засвідчувала божественне походження влади, була звичною для Середніх віків і початку Нових часів у листуванні правителів європейських держав і акцентувала на легітимності влади *господаря*, її суверенності. Так, вождь англійської революції О. Кромвель у листі до Б. Хмельницького теж титулує його «Божьей

милостью генералиссимус и стародавней греческой религии и церкви, владетелин всех запорожских казаков...» [20, с. 212].

У середньовічній Європі суверенітет держави ототожнювався не з народом, а з особою законного (загальновизнаного) правителя, що й врахував гетьман у цитованому істориками листі до російського Хотинського воєводи С. Волховського, для якого, зрозуміло, така титулатура була звичайною [21, с. 64].

По-третє, документи Б. Хмельницького справді підтверджують зменшення ролі генеральних рад на Гетьманщині у функціонуванні політичної системи, порушенні принципу виборності генеральних старшин і полковників, які почали призначатись гетьманом (у документах гетьмана маємо лише відомості про призначення бужинського сотника Л. Сухині ніжинським полковником, І. Нечая – полковником у Білу Русь) [21, с. 179, 180, 470, 471]. Проте ці зміни, на нашу думку, були наслідком не лише суб'єктивного чинника – прагнення гетьмана до розширення своїх повноважень, «монархізму», «легітимації спадкової гетьманської влади». Такі висновки явно грішать схематизмом і спрощенням як еволюції політичної системи Гетьманщини, так і планів та дій гетьмана. Неупереджене вивчення історії інституту генеральних козацьких рад доводить, що вони, хоч і справді скликалися рідше, продовжували скликатись гетьманом до кінця його життя.

За нашими підрахунками, з лютого 1648 до квітня 1657 р. включно відбулось щонайменше 16–17 зібрань загальновійськових (генеральних) рад. За хронологією: 1648 р. близько 6–7; 1649 р. – 3;

1650 р. – 1; 1651 р. – 3; 1652 р. – 1; 1653 р. – 1; 1654 р. – 1; 1655 р. – 1; 1657 р. – 1 [22, с. 81–83]. Відомості в джерелах про генеральні ради є, безперечно, неповними. Протоколи їх зібрань, якщо вони були, адже їх обов'язковості козацьке звичаєве право не передбачало, в архівних джерелах відсутні.

Можна погодитися (із застереженнями) з істориками Гетьманщини, що «враховуючи малу ефективність від діяльності Загальних рад (не всіх! – *авт.*) та зважаючи на потребу в оперативному розв'язанні нагальних потреб, Б. Хмельницький поволі відмовляється від їх скликання, вирішуючи справи одноособово або переносячи їх розгляд на Старшинську раду» [23, с. 285, 286]. Але ж, по-перше, гетьман зовсім не відмовляється від їх скликання, зважаючи на виключні повноваження цього народоправного органу на обрання гетьмана, вирішення питання війни і миру, які потребували згоди, свідомої й активної підтримки козацтва, поспільства і міщанства. До того ж потреба в їх скликанні зумовлювалася й необхідністю зміцнення *самої* гетьманської влади, *зокрема, в умовах наростання* старшинської опозиції та прагнення піти на поступки Варшаві, що примусило Б. Хмельницького скликати Генеральну раду 26 травня 1651 р., яка підтримала його курс на продовження боротьби з Польщею [21, с. 219, 220]. Про розірвання відносин із Польською короною була прийнята ухвала й на Чигиринській Раді у травні 1652 р.

По-друге, гетьману доводилось зважувати й на недоліки організації і діяльності генеральних рад. Через свою велику чисельність, адже в їх роботі за звичаєвим правом мав право брати кожен

козак, а з початком повстання і Національної революції й різний соціальний склад їх було, в умовах майже безперервної війни, важко скликати й керувати їх роботою. До того ж рішення рад могли бути непередбачувані для гетьмана і генеральної старшини. Так, після укладання Зборівської угоди в грудні 1649 р. козаки звинуватили гетьмана в тому, що він без їхньої «ради з королем замирився». Маса козаків хвилювалася і 1651 р., вважала його винним у поразці під Берестечком. «Чорна» рада вимагала, щоб він пояснив свою поведінку [24, с. 11].

Таким чином, від самого початку Національної революції і державотворення на звільнених від польської адміністрації територіях України утверджувалась республіканська форма правління, заснована на тому, що повноваження гетьмана, гетьманського уряду і козацької старшини в полках і сотнях базувалися на мандаті козацтва. Монарх є не підлеглим будь-яким іншим суб'єктам влади. Гетьман же визнавав традиційну для «козацьких прав і вольностей» вільну гетьманську елекцію на загальних козацьких радах і не мав наміру порушувати її. У «Договірних статтях із російським царем Олексієм Михайловичем» (підп. І. 4. 6) та «Березневих статтях» 1654 р. (п. І) «Привілеї Війську Запорозькому» гетьман домігся, щоб були підтверджені всі права та вольності, що існували в Козацькій республіці, «по містах щоб урядники на те достойні обирались із наших людей», зі смертю гетьмана «щоб Запорозьке військо саме з-поміж себе гетьмана вибирало...» [13, с. 262, 263]. Ці демократичні засади найбільш відповідали республіканській формі державного правління.

Промовистий для політичної характеристики гетьмана факт: маючи намір вдатися до протекції російського царя, він звернувся з листом до запорозьких козаків, просячи поради. Запорожці з Січі одписали: «Як писатимете пакта, то... додивляйтесь самі, щоб не було у ньому нічого зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного нашим предковичним правам та вольностям» [25, с. 132, 133–136]. Монарх чи авторитарний правитель таких порад не потребує.

Вже почувачи наближення смерті, гетьман у другій половині квітня 1657 р. скликав Генеральну раду за участю козацької старшини, полковників, сотників, виборних козаків. Виступаючи на Раді, гетьман говорив: «Бог не дав мені закінчити цієї війни так, як би хотілося: поперше, утвердити навіки незалежність і вольність вашу; по-друге, звільнити також Волинь, Покуття, Поділля й Полісся і так позбавити зброєю нашою ярма польського народ руський благочестивий...». Він просив: «Поки я живий, виберіть собі, на моїх очах, нового гетьмана вольними голосами». Запропонував козакам кандидатури А. Ждановича, переяславського полковника П. Тетерю, полтавського полковника М. Пушкаренка і генерального писаря І. Виговського. Проте ті самі відмовились від обрання, а козаки наполягали на кандидатурі 16-річного Юрія Хмельницького. Гетьман, щиро чи скоріше удавано, намагався заперечити: «син мій дитя молоде, а час небезпечний». Козаки заперечували: йому допоможуть мужі досвідчені і одноставно схвалили його обрання [26, с. 532, 533].

Отже, гетьман визнавав і скористався виключним елекційним правом Гене-

ральної ради. Мине менше року і І. Виговський, відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домагатися, аби після його смерті один із братів Виговських «...без жодних виборів успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство», а інший «успадкував би пільне гетьманство» [27, с. 34]. У даному випадку коректніше говорити про «спадковий гетьманат» чи «спадкову монархічну владу». Домігшись легітимного обрання своїм наступником сина, Б. Хмельницький очевидно прагнув уникнути після своєї смерті гострої боротьби серед старшини за гетьманську булаву, запобігти розпаду громадянської війни. Ці сподівання не справилися, а наступні події громадянської війни 1658–1663 рр. лише підтвердили далекоглядність Б. Хмельницького.

Тому вважаємо спрощеним висновок про «монархічні устремління Хмельницького». Зрозуміло, не можна заперечувати моноцентричність політичної влади на Гетьманщині, коли центром ухвалення рішень виступали гетьманський уряд і центральні органи управління. Нема підстав заперечувати й концентрацію влади в руках гетьмана. Однак, на наше переконання, не можна зводити процес еволюції влади виборного й підлеглого «колективній волі» Війська Запорозького гетьмана до його прагнення перетворити республіканську форму правління в монархічну, наміру «заснування власної династії» без врахування історичних реалій цього процесу. А вони були занадто складні для реалізації демократичних процедур у повному обсязі й вимагали не лише демократичних, а й авторитарних методів управління.

Переростання республіканської форми державного правління у монархічну було, на нашу думку, неможливе з тих же об'єктивних причин. По-перше, до середини 1653 р. Б. Хмельницький був вимушений визнавати верховенство влади польського короля [21, с. 295]¹, а з 1654 р. – московського царя. По-друге, незважаючи на тенденцію обмеження ролі Генеральних рад і зростання ролі Старшинської ради, гетьманських повноважень, документи Б. Хмельницького свідчать: він діяв від імені Війська Запорозького, цінував «колективну волю» козацтва, реалізовану через Загальну військову раду, принаймні щодо гетьманської елекції, potwierдження міжнародних угод, визнавав *вищу юридичну силу їх рішень*. У своїх листах він не раз апелює до авторитету загальних, «радних» рішень: «я послав за всіма полковниками, щоб порадитися», «порадившись з товариством, ми вирішили», «ми, порадившись, повідомляємо вам», пише про «звичай табірної наради» [див.: 21, с. 119, 220; 14 с. 475, 476]. «Коли за згодою всієї старшини ухвалиться яке рішення, – пояснював Б. Хмельницький у листі до великого коронного гетьмана у березні 1656 р., – то його порушити нам приватним чином не можна», адже «у цих краях, якщо що-небудь робиться без спільних і малих рад, то воно звичайно не буває сталим, бо такий (порядок) Військо обґрунтовало навіть звичаями» [2, с. 216]. Таке ставлення гетьмана до радних рішень суперечить основному принципу

монархії – непідлеглість будь-яким іншим суб'єктам влади. Промовистим є той факт, що гетьман і генеральна старшина нерідко вживали назву таких зібрань «сейми», прирівнюючи їх до сеймів Речі Посполитої, їх компетенції.

Складним є й питання з'ясування сутності державно-правового режиму за гетьманування Б. Хмельницького. Механізм функціонування політичної влади в козацькій Україні дає підстави охарактеризувати її державний режим як республікансько-демократичний, що поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії, і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої, на принципі поділу влади, мав розвинене місцеве самоврядування. Проте в умовах майже безперервної війни, складного геополітичного становища України цей режим об'єктивно не міг нормально функціонувати і удосконалюватись на демократичних засадах, додержуватись усіх демократичних процедур. Звідси – нормативно неврегульовані представництво на генеральних радах, терміни їх скликання, вибори генеральної старшини, розширення компетенції гетьмана, Старшинської ради, відсутність кодифікованого права та ін. Тож складні об'єктивні чинники, а не «монархічні устремління Б. Хмельницького» визначали передусім методи і способи здійснення ним державної влади.

Отже, коли йдеться про «авторитарний характер влади» великого гетьмана, слід, на нашу думку, зважати на такі обставини: 1) гетьману доводилось діяти як головнокомандувачу козацьких військ і главі держави в умовах майже безперервної війни, карколомних змін геополітичної ситуації, що ускладнювало державотворення й управління Ко-

¹ У листі до коронного польного гетьмана С. Потоцького у червні 1653 р. він просить сприяння вимогам Війська Запорозького перед королем, щоб ми могли залишитись, не розходячись по різних державах».

зацькою державою, вимагало рішучих і невідкладних заходів і дій – військових, адміністративних, дипломатичних та ін.; 2) легітимність політичної влади в козацькій Україні ґрунтувалася на традиціях і звичаях Війська Запорозького, на вірі козаків і поспільства у надзвичайні якості, у винятковість «Богом даного» гетьмана», на його харизмі; 3) козацьке товариство пильнувало за дотриманням виборними органами звичаєвого права, колективної волі Війська Запорозького, яка надавала легітимності діям гетьмана і його уряду. У свою чергу, на цю колективну волю зважав і гетьман; 4) авторитарні методи управління часто-густо застосовуються в умовах перехідних періодів до демократичного чи тоталітарного режимів [28, с. 117]. В умовах майже безперервної війни централізація і концентрація влади гетьмана і гетьманського уряду були неминучі, як і використання авторитарних методів здійснення державної влади. Це підтверджує і досвід Англійської революції 1640–1649 рр., розвиток

якої призвів до проголошення Англії республікою, утвердження режиму О. Кромвеля як військового диктатора, наділеного законодавчою (разом із парламентом), вищою судовою і адміністративною владою. На відміну від Англії переростання республіканської форми правління у монархічну за гетьманування Б. Хмельницького, на нашу думку, не відбулось і демократичні засади Козацької держави, хай не в повному обсязі, завдяки йому продовжували діяти.

Таким чином, вивчення історії Української національної революції і державотворення доби Гетьманщини вимагає ретельного дослідження всіх об'єктивних і суб'єктивних чинників, які на них впливали, уникнення стереотипів і спрощень у їх відображенні. Тому є потреба подальшої розробки теоретичних проблем історії Козацької держави, без чого не подолати схематизму і модернізації у розумінні сутності Національної революції XVII ст., не збагнути складності й суперечливості її розвитку, наслідків державотворення.

Список використаної літератури

1. Смолій В. А. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 118 с.
2. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К., 2009. – 350 с.
3. Історія українського козацтва : нариси [у 2 т.] / за ред. В. Смолія. – К. : Вид. дім Києво-Могилян. акад., 2011. – Т. 2. – 302 с.
4. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. – У., 2009. – 271 с.
5. Історія українського козацтва: нариси [у 2-х т.] / за ред В. Смолія. – К. : Вид. дім Києво-Могилянської академії, 2011. – Т. 1. – 800 с.
6. Прокопий из Кесарии. Война с готами / Прокопий из Кесарии. – М. : Ин-т истории АН СССР, 1959. – 516 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси [в 11 т.] / М. С. Грушевський. – К., 1991. – Т. 1. – 648 с.
8. Дыбковская А. История Польши с древнейших времен до наших дней [пер. с пол.] / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын. – Варшава, 1995. – 374 с.
9. Бардах Ю. История государства и права Польши [пер. с пол.] / Ю. Бардах, Б. Леснородский, М. Питерчак. – М., 1980. – 280 с.
10. Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1 : Акты о казаках (1500–1648). – 640 с.

11. Грушевский М. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – Киев, 1990. – 250 с.
12. История Малороссии Николая Маркевича. – М., 1842. – Т. 1. – 348 с.
13. Тисяча років української суспільно-політичної думки [в 9 т.] – К. : Дніпро, 2001. – Т. 3. – Кн. 1. – 344 с.
14. Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы [в 3 т.]. – М., 1953. – Т. 2 : 1648–1651 гг. – 412 с.
15. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1998. – 417 с.
16. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст. / Т. Яковлева. – К., 1998. – 360 с.
17. Яковлева Т. Проблемы неоднородности украинского казачества и внутренние противоречия их идеалов. Войско Запорожское и Запорожье / Т. Яковлева // Украина и соседние государства в XVII веке : материалы междунар. конф. – СПб., 2004. – С. 203–214.
18. Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? / Я. Дашкевич // Україна в минулому. – К. ; Львів, 1992. – Вип. 2. – С. 78 – 92.
19. Струкевич О. Політична еліта. Історія української культури [у 5 т.] / О. Струкевич. – К., 2003. – Т. 3 : Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – 334 с.
20. Киевская старина. – К. : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1882. – Т. 1. – 262 с.
21. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – 740 с.
22. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) / В. М. Єрмолаєв. – Х., 2005. – 272 с.
23. Горобець В. М. Політична система та інституційна модель Української козацької держави / В. М. Горобець. – 800 с.
24. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. / Л. Окіншевич ; під ред. М. П. Василенка. – К., 1929. – Ч. I : Генеральна Рада – 340 с.
25. Величко С. Літопис / С. Величко – К. : Дніпро, 1991. – Т. I. – 371 с.
26. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницький / Н. И. Костомаров. – Киев, 2004. – 843 с.
27. Оляничин Л. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року / Л. Оляничин // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – 450 с.
28. Загальна теорія держави права / за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.

Стаття надійшла до редколегії 08.02.2013.

Ермолаєв В. О некоторых спорных вопросах истории государства на Гетманщине времен Б. Хмельницкого

Статья освещает спорные вопросы истоков, опыта создания Казачьей республики в ходе Национально-освободительной войны 1648–1654 гг., способы формирования высших органов государственной власти, их взаимоотношения и степень участия народа в их формировании, системы методов и способов осуществления государственной власти на освобожденной территории.

Ключевые слова: Казачья республика, Гетьманщина, Б. Хмельницький, высшие органы государственной власти, Генеральная казачья рада, политическая автономия, независимое казачье государство, политическая система, форма правления, государственно-правовой режим, монархизм, авторитаризм.

Ermolaev V. On some controversial issues on the history of the state since the Hetmanate B. Khmelnytsky

The article deals with the origins of controversial issues, the experience of the Cossack republic in the National-War of 1648–1654, methods of forming the supreme bodies of state power and of their relationship and the degree of participation of the people in their formation, a system of methods and techniques of state power in the liberated territory.

Keywords: Cossack republic Getmanshina, Bohdan Khmelnytsky, the supreme bodies of state power, the General Cossack glad, political autonomy, independent Cossack state, the political system, form of government, public-legal regime, monarchism, authoritarianism.

В. РУМ'ЯНЦЕВ,

*професор Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава
Мудрого», доктор юридичних наук,
член-кореспондент НАПрН України*

УДК 340.0(477)

Ідея національно-державного відродження в суспільно-політичному житті України (кінець XVIII – початок XX ст.)

У статті досліджено зміст та еволюцію ідеї українського національно-державного відродження у поглядах провідних громадських діячів, юристів, політичних партій на українських землях наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Ключові слова: українське національно-державне відродження, конституціоналізм, федералізм, парламентаризм.

Ліквідація автономії України і поділ її земель між Російською та Австро-Угорською імперіями унеможливив створення єдиного державного національного центру. Абсолютистські держави ставились вороже до будь-яких національних прагнень українців і придушували їх усіма силами своєї адміністрації. Як протидія цьому у 80-х рр. XVIII ст. зароджується ідея українського національно-державного відродження. Цей процес почався, зазначає Д. Дорошенко, «як антитеза до важкого політичного й соціально-економічного становища та культурного занепаду,

в яких опинився в той час український народ» [6, т. 2, с. 268]. Базою її відродження стала Гетьманщина і це не випадково, бо саме цей регіон ще донедавна жив власним державним життям. Носіями ідеї відродження української державності були шляхта і козацька старшина. Саме вони на ґрунті станових інтересів започаткували світогляд, який спирався на історичні традиції, особливо козацького періоду, в намаганні довести своє право на відновлення автономії Гетьманщини [11, с. 259].

Серед найбільш патріотично налаштованих представників української

громадськості того часу вирізнялася по-
стать В. Капніста.

Значні зусилля по збиранню, відтво-
ренню, а невдовзі – розвитку україн-
ської національної культури пов'язані
з історико-етнографічно-фольклорис-
тичними дослідженнями Т. Калинов-
ського, В. Рубана, О. Шафонського,
Я. Марковича, В. Полетики, Д. Бантиш-
Каменського, М. Максимовича, Й. Бо-
дянського. Помітним твором того пері-
оду стала «Історія Русів».

Цей рух відіграв важливу роль у про-
будженні національної свідомості укра-
їнців, бо він широко розгортав поняття
нації, до якого був включений увесь на-
род, а поняття «батьківщина» охопило
собою всі землі, заселені цим народом.

Віддаючи належне зазначеним дія-
чам, слід погодитися з думкою
І. Крип'якевича, що «це були тільки ви-
нятки. Загал дворянства спирав свої
стремління на добрі відносини з Ро-
сією, не тратячи надії, що своїм лояліз-
мом здобуде деякі успіхи» [11, с. 259].

Ідея національно-державного відро-
дження продовжує розвиток свідомості
лівобережної української інтелігенції
у 20–30-ті рр. XIX ст. завдяки гурткам
дворян-автономістів, об'єднаних у масон-
ські ложі. Найбільш відомі їх діячі: І. Кот-
ляревський, В. Лукашевич, М. Репнін,
С. Кочубей, В. Тарнавський. Масонські
ложі приєдналися до декабристів. Але
в поглядах останніх не було єдності щодо
національно-державних прав українців.

Програма Північного товариства не
визнавала національних прав за окре-
мими народами. Ідеалом П. Пестеля
була централізована республіка і звідси
він робив висновок, що «Малоросія ні-
коли не була й не може бути самостій-

ною. Отже, вона повинна поступитися
своїм правом бути окремою державою»
[12, с. 56].

Натомість Південне товариство ста-
вило собі за головну ціль увільнення
всіх слов'ян від абсолютистської влади,
знищення національного автономізму
поміж деякими слов'янськими народа-
ми й сполучення їх усіх в одному феде-
ративному союзі. Малося на увазі за-
провадити в усіх народів демократичну
парламентарну форму правління, скла-
сти конгрес для управи ділами цілого
союзу. Кожній окремій державі мала
бути дана повна свобода й незалежність
у вирішенні її внутрішніх справ [6, т. 2,
с. 277].

Говорячи про українське національ-
не відродження першої чверті XIX ст.,
треба мати на увазі, що носієм цього
суто ідейного руху було дворянство.
У народні маси цей рух не йшов з тієї
простої причини, що вони перебували
в кріпацькій неволі і стояли поза впли-
вом школи й просвіти [6, т. 2, с. 274].

Велику роль у піднесенні національ-
ної свідомості українського народу віді-
грали письменники-романтики. Центром
тогочасного літературного життя став
Харків, зокрема Харківський універси-
тет, ректором якого тривалий час був
відомий український поет П. Гулак-Ар-
темовський. У літературному житті того
часу активну участь брали Г. Квітка-
Основ'яненко, І. Срезневський, М. Кос-
томаров, А. Метливський та ін. Відда-
ючи належне письменникам-романти-
кам, М. Грушевський зазначав, що
«українські письменники подають руку
слов'янському відродженню. Але більш
широкої постановки національної укра-
їнської ідеї тут ще нема» [5, с. 315].

У 30-ті рр. XIX ст. в Україні починає формуватися поняття нації, яке спирається на спільність мови та культури [17, с. 201]. Наслідком поширення ідеї національної свідомості стає проблема українського національно-державного відродження.

У 40-ві рр. XIX ст. осередком політичного життя в Україні став Київ. У 1843 р. тут розпочала діяльність Археологічна комісія, завдяки науковим дослідженням якої з'явилося нове покоління українських діячів (М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко), які на чільне місце історичних завдань поставили ідею державної незалежності України як гаранта інтересів нації.

Спробою перетворення цих ідей у практичну площину стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, яке об'єднало цвіт української думки, людей, що мали величезний вплив на розвиток українського національного відродження. Його організаторами були М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський. До товариства належали П. Куліш, Д. Пчельников, М. Савич, О. Навроцький, І. Посада, Г. Андрузький, О. Маркович, О. Тригуб, Т. Шевченко [9, с. 23–24].

Соціальний склад товариства суттєво відрізнявся від складу масонських лож і політичних гуртків першої чверті XIX ст. Члени товариства походили із середніх або найбідніших верств населення, серед них навіть був колишній кріпак. Саме ці верстви в Україні прийшли на зміну родовитому панству в сфері ідейного провідництва.

Програмні положення Кирило-Мефодіївського товариства були сформульовані у праці М. Костомарова «Закон

Божий (Книги буття українського народу)» та відозвах Кирило-Мефодіївського товариства. Національне питання в них розглядалося як складова частина майбутньої слов'янської федерації, в якій кожен народ мав створити свою республіку й управляти своїми справами незалежно від інших. «Кожен народ мав свою мову, свою літературу й свій власний устрій. Федеральним органом мав бути сейм або Рада Слов'янська. У кожній республіці був свій правитель, вибраний на кілька літ, і над цілим Союзом був би правитель, вибраний на кілька літ. Щоб у кожній республіці була загальна рівність і свобода. Щоб депутатів і урядовців вибирано не по роду, не по багатству, а по розуму й по освіті» [6, т. 2, с. 281].

Федералістська концепція, притаманна суспільно-політичній думці України в попередні роки, кирило-мефодіївцями була піднесена на якісно новий рівень зусиллям М. Костомарова, який вважається засновником «федералістської школи» в історії Росії.

Члени Кирило-Мефодіївського товариства намагались надати своїм поглядам конституційного оформлення. Так, Г. Андрузький розробив «Начерки Конституції Республіки». Погляди автора цього документа еволюціонували від обмеження монархічної форми правління до заміни на республіканську.

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства стала кульмінаційною віхою українського національно-визвольного руху 40-х рр. XIX ст. [14, с. 26], і, як відзначав Д. Дорошенко, «його ідеї і його програма надовго зазначили головні напрямні лінії українського національного відродження» [6, т. 2, с. 281].

Новий український центр в особі першого українського журналу «Основи» об'єднав провідні сили Кирило-Мефодіївського товариства, але нового розвитку програмні ідеї товариства в діяльності петербурзького гуртка не набули. Напевно життєвий досвід охолодив юнацькі мрії, а суттєво важливі для українського народу завдання змусили облишити далекосяжні мрії про устрій слов'янського світу. Гурток «Основа» залишив осторонь широкі політичні плани. На першому місці постав захист самобутності української національності і літератури [11, с. 267]. «Основа», об'єднавши свідомі національні елементи України, «пов'язала український рух з прогресивними і демократичними течіями великоруського суспільства» [5, с. 318].

Російський уряд вбачав у цій діяльності небезпеку для імперії, а засобами протидії йому – масові арешти і заслання українських діячів (П. Чубинського, О. Кониського, В. Лободу, О. Єфименко). Завершував розправу в 1863 р. циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який заборонив друкувати книжки українською мовою з поясненням, що «не було, немає й не може бути ніякої української мови» [7, т. 1, с. 210].

Зведений до характеру літературної, культурницької течії, український рух 50-60-х рр. XIX ст. таїв у собі величезний потенціал, який незабаром виявився.

На початку 70-х рр. XIX ст. у Києві зосередились значні українські інтелектуальні сили, і він став головним осередком українського руху. Київська громада об'єднала низку блискучих талантів: В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, П. Чубинський, К. Ми-

хальчук, М. Лисенко, Х. Вовк, О. Русов, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, які зуміли сформулювати наново українську національну програму. Шляхи перебудови державного устрою Росії вони вбачали у федеративному устрої з широкою автономією для України.

Неспроможність стримати український національний рух турбувала російський уряд. У травні 1876 р. імператор Олександр II підписав указ, згідно з яким було заборонено друкувати українською мовою літературні твори і навіть «друкування нею текстів до музичних нот» [7, т. 1 с. 264].

Тяжкі умови, в яких опинилася українська політична думка, не стали на заваді появи нової плеяди українських діячів. Провідним ідеологом української державницької ідеї став М. Драгоманов. Він обґрунтував необхідність переходу абсолютистської Росії до конституційного ладу, висунув і своєрідно вирішив проблеми конституціоналізму і федералізму, політичної свободи, демократії, прав людини, місцевого самоврядування. «Як ніхто інший з його сучасників на Україні, він сприяв виведенню прогресивної інтелігенції із ідейної безвиході і нігілізму на шлях усвідомленої політичної активності в справі державно-правової ідеології» [15, с. 3].

М. Драгоманов виступав за республікансько-демократичну форму устрою держави. Найважливішим принципом, який закладався в її основу, був принцип конституціоналізму, що включав такі компоненти, як політична свобода суспільства і громадянина, котрі реалізовувались через народне представництво в центрі і широке самоврядування

на місцях, широкі права і свободи людини.

Республіканська форма правління пропонувалась М. Драгомановим на засадах парламентаризму. Формування представницького органу мало відбуватися на основі загального і рівного виборчого права.

Побудова державного механізму повинна виходити з визнання і застосування теорії поділу влади, яку М. Драгоманов розумів не як розосередження влади, а лише як розподіл праці поміж органами влади, оскільки носієм влади для нього був народ. А звідси М. Драгоманов виводив принцип первісності влади народу перед владою державною [15, с. 59–60].

Важливою для М. Драгоманова була проблема співвідношення федералізму і децентралізації, що розглядались мислителем як протилежності. Його ідеалом була федеративна демократична республіка, побудована на принципі децентралізації. М. Драгоманов був прихильником федерації як форми державного устрою і застосовував поняття «федералізм» для різноманітних форм сполучення між державою, а також між іншими громадськими і територіальними організаціями, що не мали державного характеру [15, с. 82].

М. Грушевський, характеризуючи федералізм М. Драгоманова, підкреслював, що це було «перенесення кирило-мефодіївських ідей з ґрунту слов'янофільської (федерації слов'янських народів) на реальний ґрунт сучасних відносин» [4, с. 51].

Ці ідеї у 1880 р. М. Драгоманов разом із М. Павликом та С. Подолинським опублікував у «Громаді» як програму,

що моделювала майбутню українську державність. Її ідеї значною мірою впливали на провід українського національного руху під час революційних подій 1917–1920 рр., визначали форму державного устрою України і її відносин з Росією, окреслювали зміст державотворчого процесу в Українській Народній Республіці, обумовлювали його успіхи, утім спричинили і його невдачі.

Значним внеском у розвиток національно-державної ідеї в Україні на зламі XIX–XX ст. стала творчість І. Франка. Аналізуючи проблеми, пов'язані з формою державного устрою і формою державного правління, він гостро критикував існування монархії, де влада і закони ґрунтувались на абсолютній волі монарха. Політичним ідеалом І. Франка була демократична республіка з вищим представницьким органом, утвореним на основі загальних виборів.

Утворені на зламі XIX–XX ст. політичні партії Наддніпрянської України залишалися на федеративних позиціях аж до 1917 р. і їх перехід до програми політичної самостійності відбувався лише в часи революції під тиском зовнішніх обставин – передусім унаслідок загострення російсько-українського конфлікту, який унеможлилював реалізацію автономії України у складі Російської радянської держави.

Значний вплив на програмні положення політичних партій у зазначений час справили погляди М. Міхновського про Україну як незалежну державу. Першою програмою Революційної української партії (РУП) була брошура М. Міхновського «Самостійна Україна», в якій в історико-правовому контексті обґрунтовувалась ідея державної незалежності.

ті України. Використовуючи метод екску́рсу в історію, автор дав бездоганий, з точки зору міжнародного права, аналіз україно-російських відносин за Переяславською угодою 1654 р. як конфедеративних і порушених пізніше Росією. Виходячи з цього, М. Міхновський обстоював право України на повернення до статусу суверенної держави [13, с. 78–83].

Проте радикалізм автора «Самостійної України», що подекуди межував із шовінізмом, стояв на перешкоді популярності його думок. А заяви «Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя» [18, т. 1, с. 71], – відштовхували від української ідеї, в інтерпретації М. Міхновського, інші національності поліетнічного населення України.

Револуційна українська партія поступово перетворилась на партію соціал-демократичного спрямування, що вплинуло на її ставлення до української державницької ідеї. З 1903 р. РУП відмовляється від брошури М. Міхновського як програмної. У «Нарисі програми Револуційної української партії», висувалася вимога перетворення Росії у федеративну республіку автономних національно-історичних областей з правом на повне їх державне відокремлення шляхом проведення референдуму. Вищим законодавчим і політичним представницьким органом автономії України мала стати Народна Рада, яка б обиралась на підставі загального виборчого права [3, с. 25].

У свідомості людей, зорганізованих у РУП, поєднувалися національні і соціалістичні ідеї, але поступово між її

членами посилювалося розмежування. Від партії відокремилась група націоналістичного спрямування з гаслом «Україна для українців» на чолі з М. Міхновським, яка основною метою проголосила утворення самостійної української держави. Більша частина членів РУП у 1905 р. утворила Українську соціал-демократичну робітничу партію, яка в політичній сфері обмежувалась гаслами національно-територіальної автономії України [8, с. 110].

Як відзначає Д. Дорошенко, на зламі ХІХ–ХХ ст. у громадсько-політичне життя вступає нове покоління українців, «вихованих у поняттях і поглядах безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі, людей, що вже не задовольнялися лише культурницькою діяльністю, а хотіли здобути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, ідучи поруч із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом, у рамках власних організацій» [6, т. 2, с. 318].

Із початком революції 1905 р. національний рух в Україні активізувався і став масовим. Цьому сприяло те, що на момент революційного вибуху в українському суспільстві вже склався спектр політичних сил, які репрезентували погляди значної частини інтелігенції. Вони прагнули втілення соціалістичних ідеалів, українізації суспільно-політичного життя, а найрадикальніші з них висували гасло здобуття Україною державної незалежності.

Віддзеркаленням питомої ваги окремих політичних сил в українських губерніях до ідеї національно-державного відродження стали результати виборів

до І Державної Думи. Із 102 депутатів, обраних від етнічно українських губерній, 45 об'єдналися у фракцію під назвою «Українська парламентська громада», що мала свій друкований орган «Украинский вестник». З цією фракцією активно співпрацювали відомі українські громадські діячі: М. Туган-Барановський, О. Лотоцький, М. Грушевський, І. Франко, О. Русов. Основу політичної платформи фракції становила автономія України.

Зусилля українських діячів під час роботи І Державної Думи, як відзначає І. Крип'якевич, не були марними [10, с. 467]. У ІІ Державній Думі було засновано парламентський клуб під назвою «Українська парламентська громада», яка об'єднувала 47 депутатів і видавала часопис – «Рідна справа – вісті з Думи».

Відстоюючи єдність Російської держави, депутати від українських губерній виходили з того, що вона буде міцна і непорушна лише тоді «як народи, що складають Росію, будуть зв'язані між собою не військовою силою і централізацією урядування, а через справжню спільність інтересів, котру всі будуть признавати» [18, т. 1, с. 161]. Засобами цього була національна і територіальна автономія для національних окраїн Російської імперії [18, т. 1, с. 161]. Українська парламентська громада внесла на розгляд Думи пропозицію про запровадження навчання українською мовою в школах і заснування кафедр українознавства в університетах. Зусиллями громади були підготовлені законопроекти про автономію України, про місцеве самоврядування, про українську мову в суді, школі, церкві тощо. Але втілити їх в життя не вдалося через розпуск ІІ Державної Думи.

Існування у складі І і ІІ Державної Думи Української парламентської громади, її боротьба за автономію України мали велике політичне значення: перед усім світом це був доказ того, що в Російській імперії існує український народ, і він домагається своїх природних прав.

Українське питання залишалось одним із головних у ІІІ та ІV Державних Думах, хоча у зв'язку із зміною виборчого закону українські депутати своєї фракції не створювали.

Незважаючи на поразку революції 1905–1907 рр. та істотне зниження політичної активності наступними роками, її наслідком стало здобуття права на українське друковане слово, національно-громадські організації, у тому числі й політичні.

У роки між першою російською революцією і Першою світовою війною ідею національно-державного відродження пропагувало засноване у 1908 р. політичне об'єднання Товариство Українських Поступовців (ТУП). На його чолі, як загальновизнаний лідер українства, стояв М. Грушевський. Протягом майже десятиріччя ТУП відстоювало позиції конституційного парламентаризму в Росії і автономію України [12, с. 73].

«Нове дихання» у своєму розвитку українська національно-державна ідея отримала в роки Першої світової війни, з початком якої з'явилась надія на розпад двох імперій – Російської та Австро-Угорської, між якими була поділена Україна, і створення умов для практичного втілення цієї ідеї в життя.

1 серпня 1914 р. у Львові була створена Головна українська рада. До її складу увійшли представники трьох

українських політичних партій: націонал-демократичної, соціал-демократичної і радикальної. Платформи цих партій у царині української державності зводились до політичної самостійності України. Проте Головна українська рада у справі української державності виявила непослідовність, дотримуючись старої і невиправданої австрофільської орієнтації.

Група політичних емігрантів із Наддніпрянської України 4 серпня 1914 р. створила Союз визволення України, як безпартійну політичну організацію для

пропаганди ідеї самостійної України. У його програмі, складеній Д. Донцовим, зазначалося: «Об'єктивна історична konieczність вимагає, щоби поміж Західною Європою й Москвою постала самостійна Українська держава». Формою її правління мала бути «конституційна монархія з демократичним внутрішнім устроєм політичним, однаплатною системою законодавства, горожанськими, язовими і релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, з самостійною українською церквою» [18, т. 1, с. 216–217].

Список використаної літератури

1. Багатопартійна українська держава на початку XX ст. : програмні документи перших українських політичних партій. – К. : Наук. думка, 1992. – 720 с.
2. Баранчук В. Питання форми державного устрою в українській політико-правовій думці (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. Баранчук // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1996. – № 6.
3. Українські політичні партії кінця XIX – першої половини XX століття : монографія / В. І. Головаченко, Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв, В. С. Рубаник ; Юрид. акад. України. – Х., 1994. – 42 с.
4. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос / М. Грушевский. – СПб., 1907. – 102 с.
5. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. Грушевский. – Киев : Наук. думка, 1991. – 615 с.
6. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К. : Либідь, 1992.
7. Історія держави і права України : хрестоматія : у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997.
8. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок XX сторіччя) / Г. Касьянов // Політологічні читання. – 1992. – № 2.
9. Копиленко О. Л. Політико-правові ідеї Т. Шевченка та І. Франка в сучасній ідеологічній боротьбі / О. Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1990. – 216 с.
10. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність / І. Крип'якевич // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К. : Наук. думка, 1992. – 516 с.
11. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 298 с.
12. Історія української державності : монографія / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів : Світ, 1994. – 296 с.
13. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський // Вивід прав України. – Львів : Світ, 1991. – 156 с.
14. Сергієнко П. П. Соборна Україна: від ідеї до життя / П. П. Сергієнко. – К. : Либідь, 1993. – 174 с.
15. Скаун О. Ф. М. П. Драгоманов как политический мыслитель / О. Ф. Скаун. – Харьков : Основа, 1993. – 265 с.
16. Скрипнюк О. В. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні / О. В. Скрипнюк. – К. : Либідь, 1995. – 246 с.
17. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
18. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали : у 3 т. / упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчак. – Нью-Йорк, 1983.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2013.

Румянцев В. Идея национально-государственного возрождения в общественно-политической жизни Украины (конец XVIII – начало XX в.)

В статье исследовано содержание и эволюция идеи украинского национально-государственного возрождения во взглядах ведущих общественных деятелей, юристов, политических партий на украинских землях в конце XVIII – начале XX в.

Ключевые слова: украинское национально-государственное возрождение, конституционализм, федерализм, парламентаризм.

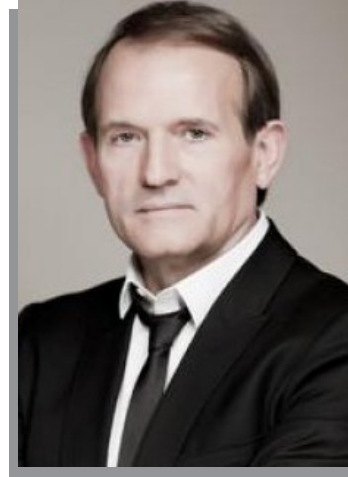
Rum'iantsev V. Idea of the national and state revival in political life of Ukraine (the end of XVIII – the beginning of the XX century)

In the article examines the content and evolution of the idea of Ukrainian national-state revival in public opinion leading public figures, lawyers, political parties in the Ukrainian lands late XVIII – early XX century.

Keywords: Ukrainian national revival of the state, constitutionalism, federalism, parliamentarism.

В. МЕДВЕДЧУК,

*доктор юридичних наук,
професор, академік НАПрН України*

УДК 342.2 (477)

Державотворчий потенціал федеративної трансформації України: конституційно-правові аспекти

У статті досліджуються державотворчі перспективи конституційно-правового та політичного розвитку України в частині запровадження федеративної форми державно-територіального устрою. Автор аналізує основні властивості, принципи та моделі сучасного федералізму, а також його потенціал для вирішення найбільш актуальних проблем організації і функціонування публічної влади в Україні. Аргументується зв'язок між федеративною політичною і правовою культурою та розвитком громадянського суспільства.

Ключові слова: Українська держава, громадянське суспільство, федералізм, конституційний лад, конституційний процес, федеративна політична культура.

Сучасний розвиток Української держави і суспільства, які поступово набувають рис і характеристик реальної демократичної, правової і соціальної держави та справжнього громадянського суспільства, зумовлюють необхідність істотних змін на доктринальному рівні наукового осмислення, чи конкретніше – переосмислення тих базових ідей, положень і концепцій, що становлять основи конституційного ладу

України. Свого часу про роль розробки зазначених нових теоретичних підходів у галузі адміністративного і конституційного права писав В. Авер'янов [1, с. 78–93, 103–115, 161–170]. З цього погляду, істотно зростає вага не лише питань організації державної влади, коли мова йде про ту чи іншу форму правління, а й про сам державний устрій, оскільки ця проблема полягає не лише у тому, яким чином поєднуються ті чи

інші територіальні одиниці, але перш за все у визначенні того, яка конституційна модель покладається в основу розуміння самої ідеї організації Української держави, що може реалізовуватись у різних формах. Звісно це не означає намагання поставити під сумнів фундаментальну роль такої ознаки будь-якої сучасної держави, як територіальна єдність. Як свого часу писав відомий французький юрист Леон Дюгі, «винятковість території є умовою самої особи держави... у цьому сенсі територія є суб'єктивним елементом держави, конститутивним елементом юридичної особи держави» [2, с. 131]. Утім не можна не помічати, що словосполучення «територіальна єдність» не може бути зведене про простої суми певних елементів, коли кожна окремо взята одиниця утворює певне загальне число і втрачає у ньому як свою самобутність, так і притаманну їй унікальність. Насамперед це пов'язано з тим, що у випадку держави практично завжди йдеться не просто про більшу або меншу за територією сукупність регіонів, областей, земель тощо, розмір яких може в принципі бути виражений певним числовим значенням, а з тими спільнотами, етнічними, культурними, релігійними та іншими групами людей, що не просто на них «проживають», а є історично і генетично пов'язаними з ними мовою, культурою, історією, традиціями, соціальними устоями. У цьому сенсі особливої наукової значущості набуває питання розробки нових конституційних моделей побудови Української держави в аспекті її державно-територіального устрою. На жаль, на доктринальному рівні ці питання, як правило,

залишались поза полем активних теоретичних досліджень вітчизняних вчених-юристів, коли з-поміж трьох основних елементів конституційної форми держави лівова частка уваги приділялася саме формі правління та політичному режиму. Натомість питання доктринального конституційного осмислення форми державного (державно-територіального) устрою обмежувались простою констатацією загальновідомого положення про єдність держави та цілісність її території.

У кожній окремо взятій країні світу форма територіального устрою сформувалась історично під впливом комплексу різноманітних об'єктивних і суб'єктивних чинників [3, с. 183]. Причому навіть у межах більш-менш установлених форм державно-територіального устрою, якими є унітарна держава, федерація і конфедерація, можна спостерігати різноманітні варіації, які вказують на багатство та внутрішню розмаїтість кожної з щойно вказаних форм. З цього погляду, говорячи про територію держави як про її необхідну ознаку, як про своєрідну умову «*sine qua non*» сучасної держави, про її територіальну цілісність, не можна переводити ані науковий, ані політичний дискурс лише у площину механічного об'єднання земель незалежно від їх традицій, культурних орієнтацій, їхнього бачення пріоритетних цілей і цінностей суспільного розвитку. Якщо питання ставити у такий спосіб, то в ідеалі повинна існувати лише така державна єдність України, у якій відсутні всі відмінності між її частинами, все те розмаїття, яке притаманне Україні і культурно, і історично. Така Україна постає у формі єд-

ності одноманітного, яка у публічній площині орієнтована на певний центр, з якого в усі боки йдуть керівні сигнали. На противагу цьому, можна говорити про Україну не як про єдність одноманітного, а як про єдність різноманітного, коли у межах однієї держави – України, та єдиної спільноти, що поєднана високим іменем «Український народ», співіснують і самостійно розвиваються різні регіони, різні культурні, етнічні, релігійні спільноти людей, яких об'єднують спільна історія, культура, побут, традиції, мовна ідентичність, бачення і розуміння найважливіших регіональних проблем та орієнтирів регіонального розвитку у межах цілісної і неподільної, суверенної і незалежної, але такої, що не ігнорує різноманітності регіонів, України. Принагідно зауважимо, що значною мірою саме у цьому сенсі федералізм сприймається у сучасній державно-правовій думці, коли він тлумачиться як одна з форм організації багатоскладових суспільств. Зокрема, про це пишуть Вільям Лівінгстон та Аренд Лейпхарт, описуючи федералізм як специфічну форму збереження автономії при забезпеченні сталої взаємодії сегментів багатоскладового суспільства, або ж як форму консоціативності сучасного суспільства. Щодо останнього не можна не згадати роботу В. Лівінгстона «Федералізм і конституційні зміни», в якій фактично аналізується федеральна держава не стільки як сукупність інститутів та процедур, чия діяльність жорстко регламентована законом, скільки як процес, у якому різноманітні елементи, що утворюють федеральну державу, інтегруються та взаємно визнають власні відмінності [4]. Подібно А. Лейп-

харт розглядав федералізм як форму інтеграції різноманітних суспільних сегментів багатоскладового суспільства [5]. В основі такого федералізму може лежати територіальний, етнічний або інший принцип, але у будь-якому разі він покликаний забезпечити органічний синтез єдності та різноманітності.

Не намагаючись обґрунтувати політичну очевидність і граничну конституційну потребу збереження цілісності України саме як єдності різноманітного, варто звернутися до розробки конституційної моделі нового державно-територіального устрою, яка б органічно поєднувала у собі як неупереджений аналіз історичного конституційного досвіду України, так і об'єктивне та раціонально обґрунтоване бачення конституційних перспектив її федеративного устрою. Особливого значення відповідь на це питання набуває з огляду на перспективи розробки нової Конституції України, потреба у якій зумовлюється навіть не стільки недосконалістю Конституції 1996 р., або ж половинчастістю конституційної реформи 2004 р., скільки граничним падінням рівня легітимності чинної Конституції України. До речі, у цьому контексті слід визнати, що закладений у реформу 2004 р. потенціал парламентсько-президентської республіки так і не було реалізовано через спотворення механізмів формування відповідальної та стабільної більшості, яка б об'єктивно відображала ті інтереси громадян, які було артикульовані під час виборів шляхом голосування за ту чи іншу політичну партію. Справді, наскільки правильно вважати Конституцією документ, який фактично октройовано суспільству одним з органів

державної влади – я маю на увазі Конституційний Суд України? Фактично легітимність чинної Конституції як у власне юридичному, так і у суспільно-політичному сенсі, є мінімальною. Звідси виникає необхідність не тільки зміни такої ситуації, а й одночасно відкривається можливість доктринального удосконалення тієї конституційної конструкції публічної влади, форми держави, механізмів її взаємозв'язку з громадянським суспільством, яка повинна бути закладена на рівні Конституції України як Основного Закону. Здебільшого нині суперечки ведуться стосовно того, якою має бути форма правління в Україні: парламентською, президентською, змішаною. Насправді подібні дебати та дискусії не припинялись ніколи, змінювався лише рівень їх конфліктності та інтенсивності. Хоча, як правило, позиції учасників цих дискусій змінювались разом зі зміною їх становища у владних структурах, у результаті чого палкі прихильники парламентаризму дуже швидко перетворювались на адептів «сильної президентської республіки» разом із набуттям їх представником символів президентської влади в Україні, і навпаки. Але за цими суперечками щодо форми державного правління поступово відходили на другий план не менш важливі питання щодо форми державного устрою. До певної міри це можна пояснити тим, що у переважній більшості питання про унітарний або федеративний устрій України зводилося до суперечки про національну єдність і сепаратизм, коли всі позитиви першої позиції пов'язувались із принципом унітарності територіальної організації України, а всі негативи другої –

з ідеями федералізму. Дійсно, поняття «федералізм» сприймається багатьма як зазіхання на територіальну цілісність та незалежність Української держави, коли проводиться чітка паралель між такими поняттями, як «федералізм – регіоналізм – сепаратизм». При цьому, що правда, навіть на науково-теоретичному рівні воліють, так би мовити, «забувати», що етимологічно поняття федералізм означало союз, що має своєю основою соціальні, а не регіональні фактори. Зокрема, коли Йоханес Альтузій писав про федеративну теорію народного суверенітету, він мав на увазі перш за все у певний спосіб організовану систему союзів між різними соціальними групами, які на різних рівнях шляхом довірливих відносин утворюють нові формації. У цьому сенсі федерація – це не стільки засіб територіальної організації держави, скільки специфічні відносини, які засновуються на ідеї суспільного договору, що спрямовуються на забезпечення інтеграції суспільства. Так само доволі часто у сучасній конституційній практиці незалежної України замовчуються ліберальні основи розвитку теорії федералізму, хоча історично вона завжди була пов'язана з ідеєю розширення прав особистості та надання їй необхідних гарантій вільного розвитку. Все це породило ідею федерації як системи «вертикального лібералізму», коли регіональні спільноти розвиваються як самостійні політико-адміністративні суб'єкти, що мають можливість швидше та ефективніше адаптуватися до загальних потреб громадян того чи іншого регіону, тієї чи іншої соціальної групи, але при цьому є інтегрованими у загальну державну формацію. Хоча, на-

справді, перші федерації виникли задовго до самого лібералізму: зокрема можна згадати «Вічний союз» трьох швейцарських кантонів 1291 р. або Утрехтську унію 1579 р.

Поширена у сучасній суспільній свідомості в Україні ідея про те, що «федеративна держава – це зло, а унітарна держава – добро», є некоректною, адже наразі з-поміж федеративних держав можна назвати Мексику, Австрію, Німеччину, Аргентину, Бразилію, Австралію та інші, які зарекомендували себе не лише як успішні й достатньою мірою розвинені держави, у тому числі й з позицій рівня розвитку демократії та демократичних інститутів, а й як потужні гравці на глобальній світовій політичній та економічній арені, що виробляють значну частину загального валового продукту. У цьому сенсі суто кількісне порівняння федеративних та унітарних держав жодним чином не може вважатися потужним аргументом на користь останніх.

Більше того, як зазначає відомий російський конституціоналіст В. Чиркін, у XX ст. загальний вектор розвитку держав світу йшов саме у напрямі зростання кількості федеративних держав [6, с. 183]. Звісно, той факт, що наприклад США, Росія або Канада є федераціями, і що ці держави успішно розвиваються не як конгломерати окремих федеративних одиниць (земель, штатів, провінцій тощо), а саме як цілісні, незалежні, сильні й суверенні країни ще не означає того, що й Україна повинна йти подібним шляхом. З погляду розробки доктринальної моделі побудови федеративної держави, успішність одних федерацій ще не може служити аргументом на користь доцільності запровадження на

конституційному рівні федеративної моделі в інших державах. Утім це все ж таки дає підстави для більш виваженого ставлення до питання про конституційне переосмислення моделі державно-територіального устрою України, яке має спиратися на неупереджений, детальний і мінімально емоційний конституційний аналіз всіх тих механізмів та засобів, які можуть реально сприяти вирішенню всіх тих питань, що стояли перед Україною вчора і сьогодні.

Одним із перших власне теоретично-наукових аргументів на користь федеративного устрою України, який неодноразово висувався протягом останніх десяти років чи навіть більше, була згадка про культурні відмінності між західними та східними областями України. Зараз не варто відтворювати всі ці положення про різну конфесійну приналежність, орієнтацію на Європу або Росію, домінування української або російської мови тощо, оскільки вони і без того є добре всім відомими, а взагалі не з них слід починати. Так само не є вирішальним аргументом і історичне згадування про належність тих чи інших територій України різним державам, що начебто сприяло виробленню різних типів ментальності, а отже, й диференціацію правових, державницьких і взагалі – соціальних традицій. На відміну від цього, якщо виходити з настанови на побудови доктринальної конституційної моделі федеративної держави, на наше переконання, слід звернути увагу насамперед на питання організації і закономірності розвитку державної влади. Відомо, що кожний новий президент в Україні завжди прагнув сконцентрувати у своїх руках якомога біль-

ше повноважень центральної влади. Комусь це вдавалось краще, комусь – гірше, але сама тенденція чи то у формі бажання, чи то у формі реальних дій існувала завжди. Як наслідок станом на середину 2013 р. маємо надмірну централізацію влади, коли всі рішення приймаються не просто в абстрактному центрі. З цього погляду, проблема розвитку регіонів України – це не проблема тих чи інших політичних еліт, а проблема інституціональна, яка має вирішуватись через такі ефективні механізми, які б убезпечили ці регіони від будь-яких політичних потрясінь, що від виборів до виборів відбуваються в Україні. Тобто насправді питання про державно-територіальний устрій є не стільки політичним, скільки доктринальним і стосується не політичного, а насамперед доктринально-конституційного вибору, який має свідомо зробити і держава, і громадянське суспільство. Як засвідчує світова практика, одним із засобів інституціонального розв'язання цієї проблеми у конституційній площині є процес федералізації, оскільки федералізм – це насамперед фінансова незалежність регіонів, місцеве самоврядування, незалежне від центрального уряду, коли керівники місцевої влади обираються на місцевих виборах і несуть чітку і зрозумілу відповідальність перед ними, оскільки разом із нею вони набувають достатньо інструментів та ресурсів для забезпечення розвитку цих регіонів. Як зазначає Р. Хакімов, федералізм дозволяє створити таку систему збалансованої взаємодії декількох центрів у межах однієї держави, між якими розподілена влада і які можуть діяти самостійно [7, с. 29].

Отже, говорячи про федеративну Україну, які саме аргументи можуть бути віднесені на користь цієї доктринальної моделі?

Теоретично їх можна розподілити на дві основні групи. З одного боку, вивчення досвіду федералізму в інших державах, який засвідчує, що федералізм сприяє: а) підвищенню урядової відповідальності, оскільки місцеві уряди мають можливість розробляти місцеву політику, яка максимально наближена до інтересів громадян; б) прозорому і чіткому розподілу відповідальності на різних рівнях системи державної влади; в) формуванню інституту загальнонаціонального арбітражу на базі національного уряду, який може допомагати у разі виникнення суперечностей між регіонами; г) розвиткові партійної системи, оскільки політичні партії отримують більше можливостей для реалізації своєї діяльності, адже неможливість їх виходу на загальнонаціональний рівень не є перешкодою до їх широкого представництва на рівні суб'єктів федерації; д) закріпленню принципів децентралізації влади і убезпеченню від надмірної її централізації, які вже не залежать від політичної (корпоративної) волі тих чи інших політичних еліт, що змінюють одна одну на політичному Олімпі, а нормативно встановлюються на конституційному рівні та забезпечуються відповідною системою гарантій, механізмів та інститутів; е) створенню умов для природного розвитку багатоманітності в усіх її проявах – культурному, мовному тощо, а отже, й зміцненню демократії, позаяк сучасна демократія є за визначенням плюралістичною. Навіть якщо консти-

туційне запровадження доктринальних ідей федералізму у державотворчу практику України дозволить реалізувати лише перелічені цілі, то все одно ця модель заслуговує на безумовну увагу. Утім, насправді, варто вказати на ще одну групу аргументів, які мають вже власне національний характер і стосуються специфіки державного і національного розвитку самої України.

Перш за все федералізація України дозволить розв'язати ті проблеми, які не може вирішити просте поглиблення начал самоврядування. Відомо, що порівняно із самоврядуванням, яке тлумачиться переважно у соціально-економічній площині, доктринальне поняття федералізації має ще й вагому політичну складову свого змісту. На перший погляд, ці два аспекти можна легко розвести. Умовно кажучи: направо – соціально-економічні відносини, наліво – федералізм. Однак на практиці, коли йдеться про реальний конституційний розвиток, це зробити вкрай складно і практично неможливо, оскільки як соціально-економічна складова буде завжди впливати на політичні відносини, так і навпаки – політичні відносини істотним чином впливатимуть на соціально-економічний розвиток. У цьому сенсі, не маючи відповідної федеративно-політичної основи на регіональному рівні не лише складно, а часто – просто неможливо вирішувати завдання соціально-економічного, промислового, культурного, екологічного, інформаційного розвитку. Таким чином, кажучи про конституційну федеративно-політичну основу самостійності регіонів України, мається на увазі не їх прагнення отримати політичну незалежність

і тим самим зруйнувати цілісність державної влади та цілісність країни, а винятково про використання наданих федералізацією політичних засобів та інструментів для вирішення проблем соціального, економічного, культурного, екологічного розвитку. У цьому плані не слід удавати, що федералізм це синонім самоврядування. Подібна аргументація не лише надто вразлива в доктринальному плані, а й хибна за своєю суттю. Варто відверто визнати незаперечну політичну складову доктринального змісту поняття федералізму, але при цьому правильно її витлумачити. Дійсно, чому певна політична самостійність має обов'язково сприйматись як загроза національній єдності? Якщо вона не стала такою у США, Австрії або Німеччині, то є всі підстави сподіватись, що за умов розробки і запровадження дієвих конституційно-правових механізмів, які б поставили надійні перешкоди будь-яким проявам сепаратизму, такого не станеться і в Україні.

По-друге, не можна не помічати того, що сьогодення унітарна і незалежна Україна є до певної міри навіть більш роз'єднаною, ніж вона була за радянських часів. Звісно, значна частка провини за це лежить насамперед на тих політичних елітах, що перебували при владі починаючи з 90-х років XX ст., які намагались штучно уніфікувати громадян України незалежно від їх етнічної приналежності, а також мовних, культурних та освітніх традицій, створивши неприродне для будь-якого суспільства утворення, де кожен регіон живе і розвивається сам по собі, не відчуваючи при цьому єдності з іншими, не усвідомлюючи нерозривності істо-

ричної і державної долі всієї України на Сході, Заході, Півночі та Півдні, не реалізуючи це духовне єднання з іншими у повсякденному житті і практиці. Тому, цілком очевидно, що спробувавши шлях уніфікації українського народу та Української держави, який виявився не лише неефективним, а й деструктивним, варто звернутися до іншого способу об'єднання, яким є федералізація і пов'язане з нею запровадження доктринальної моделі побудови федеративної держави. Це дозволить не лише зберегти природну і притаманну Україні різноманітність культурного, релігійного, економічного життя, а й об'єднати державу на основі взаємної толерантності, спільних державних цінностей та цілей. Недарма, як пише Д. Дж. Елейзер, федералізм – це засіб поєднання різнорідних частин, які мають споріднену політичну культуру за високого рівня асоціювання суспільних відносин [8, с. 106–115]. Водночас притаманна федерації конкурентність регіонів дозволяє надати суспільним відносинам у всіх сферах (насамперед в економічній) необхідних у сучасних умовах динамізму, відкритості, гнучкості та адаптивності.

До речі, у цьому ж контексті слід згадати й про ще одну гранично важливу властивість федеративної організації та функціонування федеративних держав. Йдеться про те, що федералізм – це, насправді, процес формування певної політичної і правової доктрини як публічно-владних, так і суспільних відносин у цілому, всередині держави. Утім ця доктрина докорінно відрізняється від того, що описується класичним поняттям доктрини як сукупності певних непокитних, імперативних та максималь-

но універсальних положень парадигмального характеру, що визначають розвиток суспільного і державного життя. Як зазначає П. Рассел у своїй статті «Майбуття Європи в еру федералізму», сучасний федералізм – це така модель розвитку, політичної поведінки та взаємодії всередині країни, яка, будучи проникнута спільним «федеративним духом», тим не менш не нав'язує жодної доктринальної жорсткості, заперечує фундаменталізм [9, с. 12]. З цього погляду, федерація – це не лише «складна форма територіальної організації публічної влади» [10, с. 408], а й складний процес формування та розвитку «федеративного духу», який здатний об'єднати в органічну цілісність об'єктивну різноманітність та поліморфність суспільних відносин, що притаманні різним частинам країни, різним регіонам, різним рівням функціонування публічної влади. Такий «федеративний дух» не лише об'єднує країну, а й дозволяє їй ефективно вирішувати внутрішні проблеми, уникати жорстких форм конфліктів та внутрішнього протистояння. Причому, було б помилковим сприймати зазначене поняття «федеративного духу» винятково як певну абстракцію. Насправді, воно імпліцитно міститься у законодавстві багатьох федеративних держав. Скажімо, у Конституції Бельгії вказується на дух «вірності федерації», яким мають бути проникнуті дії усіх регіонів та частин держави. Поняття «вірності федерації» вже тривалий час сприймаються у Німеччині як один із базисних правових принципів конституційного регулювання відносин між федерацією та землями. Тобто йдеться не лише про неутру-

чання, а й про цілий ряд зобов'язань позитивного характеру, які унеможливають подальшу фрагментацію федерації та втрату єдності держави.

Таким чином, звертаючись до майбутніх перспектив конституційного переосмислення державного розвитку України, слід визнати об'єктивну потребу розробки нової моделі визначення конституційних основ державного устрою країни у напрямі запровадження федеративних основ її організації і функціонування. Зрозуміло, що встановлення федерації не є виключно юридичним актом – подібне нормативістське сприйняття процесу запровадження федеративних основ урядування є скоріше шкідливим, аніж корисним явищем. Швидше за все – це складний і тривалий процес адекватного усвідомлення сутності та необхідності цієї док-

тринальної моделі у суспільній свідомості українців, формування і посилення суспільного консенсусу щодо принципів, цінностей та інститутів федералізму, визрівання і поширення федеративної політичної культури, становлення єдиної у своїй різноманітності української «федеральної нації». Тому сучасна конституційна робота в частині розробки і запровадження моделей побудови федеративної держави – це не просто зважування різних альтернатив, одні з яких можуть «подобатись» або «не подобатись», а об'єктивна оцінка сьогодення і пов'язане з нею ґрунтовне наукове вивчення та практичне запровадження у державотворчу практику тих потенційних переваг, які несе в собі ідея федералізації та модель федеративного конституційного державно-територіального устрою для України.

Список використаної літератури

1. Авер'янов В. Б. Вибрані наукові праці / В. Б. Авер'янов ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка, О. Ф. Андрийко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – 448 с.
2. Дюгі Л. Конституційне право : Загальна теорія держави / Л. Дюгі. – О. : Юрид. л-ра, 2005.
3. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права : акад. видання / О. В. Скрипнюк. – Х. : Право, 2009. – 466 с.
4. Livingston W. Federalism and Constitutional Change / W. Livingston. – Oxford : Oxford University Press, 1956.
5. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: Сравнительное исследование / А. Лейпхарт. – М. : Аспект Пресс, 1997.
6. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / В. Е. Чиркин. – М. : Юрист, 2001. – 600 с.
7. Федерализм: российское и международное измерение / под ред. Р. Хакимова. – Казань : Изд-во Ин-та истории АН РТ, 2004. – 224 с.
8. Элейзер Д. Дж. Сравнительный федерализм / Д. Дж. Элейзер // Полис. – 1995. – № 5. – С. 106 – 115.
9. Russel P. H. The Future of Europe in the Era of Federalism / P. H. Russel // The Changing Faces of Federalism: Institutional Reconfiguration in Europe from East to West / Ed. by S. Ortino. – Manchester : Manchester University Press, 2005.
10. Конституция в XXI веке: сравнительно-правовое исследование: монография / отв. ред. В. Е. Чиркин. – М. : Норма; ИНФРА-М, 2011. – 656 с.

Стаття надійшла до редколегії 28.05.2013.

Медведчук В. Государствообразующий потенциал федеративной трансформации Украины: конституционно-правовые аспекты

В статье исследуются государствообразующие перспективы конституционно-правового и политического развития Украины в части введения федеративной формы государственно-территориального устройства. Автор анализирует основные свойства, принципы и модели современного федерализма, а также его потенциал для решения наиболее актуальных проблем организации и функционирования публичной власти в Украине. Аргументируется связь между федеративной политической и правовой культурой и развитием гражданского общества.

Ключевые слова: Украинское государство, гражданское общество, федерализм, конституционный строй, конституционный процесс, федеративная политическая культура.

Medvedchuk V. The state-constituent potential of Ukraine's federal transformation: constitutional-and-legal aspects

The article investigates the state-forming prospects of constitutional and political development of Ukraine regarding the implementation of the federal form of state-territorial organization. The author analyzes the main features, principles and models of modern federalism, as well as its capacity to solve the most pressing problems of the organization and functioning of public authorities in Ukraine. The relationship between the federal political and legal culture and the development of civil society is argued.

Keywords: Ukrainian state, civil society, federalism, constitutional order, constitutional process, federal political culture.

О. СКРИПНЮК,

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України*

УДК 342(477)

Конституційне право і теорія конституційного права України: теоретико-методологічні проблеми

У статті аналізуються теоретико-методологічні засади, закономірності та проблеми розвитку конституційного права і теорії конституційного права. Досліджуються їх сутність і зміни, складність їх багатовимірної системи і структури, загальні та спеціальні ознаки, методи, базові поняття та категорії.

Ключові слова: Конституція України, конституційне право, теорія конституційного права, методологія конституційного права, базові поняття і категорії.

Розвиток науки конституційного права, загальної теорії конституційного права вимагають формування методології, яка б гарантувала не лише послідовність в аналізі та дослідженні тих чи інших конституційно-правових явищ, а й забезпечила можливість перевірки на істинність даних, отриманих у цьому процесі. Сама по собі теорія конституційного права, як сукупність знань про закономірності розвитку і регулювання конституційно-правових відносин, їх виникнення, розвиток і припинення, ще не може характеризуватись як запорука, що всі

ці теоретичні узагальнення матимуть статус об'єктивно цінних та істинних знань. У випадку відмови від методологічного принципу об'єктивності навіть логічно несуперечлива система теоретичних знань про конституційне право, його розвиток, структуру і функціонування не матиме наукової цінності. Виникає потреба у певних усталених та ефективних способах відтворення властивостей досліджуваних теорією конституційного права об'єктів, які одночасно включають у себе сукупність чітко визначених прийомів та засобів, що дозволяють на теоретичному і прак-

тичному рівні вивчати та узагальнювати конституційно-правові явища.

Маючи властивості, притаманні для будь-якої теорії, теорія конституційного права оперує цілим рядом загальнонаукових методів, що дозволяють повно та комплексно досліджувати її предмет. Разом з тим, будучи пов'язаною з конституційним правом, теорія конституційного права відображає всі ті властивості та специфіку, що зумовлюється предметом і методологією конституційного права. Методологія теорії конституційного права у найбільш загальному вигляді може бути охарактеризована як вчення про систему методів, принципів, спеціальних засобів та прийомів вивчення загальних закономірностей, виникнення, розвитку, функціонування та забезпечення конституційно-правових відносин, конституційно-правових явищ та інститутів. Аналізуючи методологічні проблеми теорії конституційного права, слід насамперед звернутися до висвітлення того зв'язку, що формується між зазначеною теорією та наукою конституційного права, а також між цією теорією та конституційним правом як базовою галуззю національної правової системи.

Конституційне право України є провідною галуззю національного права, оскільки норми цієї галузі права регулюють найважливіші суспільні відносини. До того ж конституційне право України є системоутворюючою складовою національної правової системи і здійснює вплив на розвиток і функціонування всіх інших галузей публічного та приватного права в Україні.

Визнання важливості конституційного права для України та її правової

системи, а також твердження про бурхливий розвиток цієї галузі публічного права не вирішують питання про визначення як самого конституційного права України, як галузі національного публічного права, так і теорії конституційного права. Нині вітчизняні правознавці-конституціоналісти визначають конституційне право як галузь національного права, що є системою відповідних правових норм, які закріплюють основи правового статусу людини і громадянина України, її державно-територіальний устрій, визначають систему, основні принципи організації і діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, форми безпосередньої демократії [8, с. 13]. Існують й інші оригінальні визначення цієї галузі права. Зокрема, Ю. М. Тодика визначав конституційне право як сукупність юридичних норм, тобто загальнообов'язкових правил поведінки людей, встановлених і захищених державою, реалізація яких забезпечується можливістю використання державного примусу [6, с. 5]. Він був одним із перших, хто порушив в Україні проблему щодо потреби розробки цілісної теорії конституційного права, яка б дозволила не лише теоретично і методологічно обґрунтувати науку конституційного права, а й заклала б необхідні теоретико-методологічні основи для активного розвитку порівняльного конституційного права. На думку В. М. Шаповала, конституційне право є сукупністю норм, які містяться в конституції (основному законі) й інших джерелах і регулюють окремі сторони суспільного буття, насамперед у зв'язку з державним плануванням; встановлюють основи функціонування

державного механізму, включаючи порядок формування, організації та діяльності його ключових ланок; визначають територіальну організацію держави і відповідно влади; фіксують основи правового статусу фізичної особи, її взаємини з державою [9, с. 15]. У своїх дослідженнях конституційного права вчені практично завжди порушують проблеми визначення та аналізу ряду базисних понять, якими оперує ця наука [4, с. 7]. З цього погляду теорія конституційного права дозволяє не лише характеризувати конституційне право конкретної країни, а й встановлювати універсальні закономірності розвитку конституційно-правових відносин. У цьому контексті слід згадати дослідження теоретико-методологічних аспектів системи конституційного права України, поняття фундаментального для науки конституційного права. Наукова цінність категорій та понять конституційно-правової науки не може бути встановлена виключно на рівні їх визначення та сприйматися поза межами їх різномірних зв'язків і механізмів взаємодії [7, с. 88]. Існують й інші визначення поняття конституційного права України, в яких акцентується увага на загальнотеоретичних аспектах вивчення конституційного права.

Кожне із наведених визначень конституційного права України є по-своєму переконливим і вказує на об'єктивні потреби формування такої галузі, як теорія конституційного права. При визначенні конституційного права, й при розробці поняття теорії конституційного права слід враховувати передусім права, політичну волю та законні інтереси учасників певних суспільних від-

носин. Відповідно, це провідна галузь вітчизняного публічного права, норми якої визначають і регулюють суспільні відносини, пов'язані з реалізацією прав і свобод людини і громадянина, а також із здійсненням політичної волі та законних інтересів народу, держави, суб'єктів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та інших учасників конституційного процесу. Такий підхід до поняття конституційного права дозволяє встановити й предмет його теорії.

До цієї сфери теоретичних конституційно-правових досліджень належить проблема визначення сутності конституційного права. Поза адекватним розумінням цієї проблеми виявляється складним, а то й взагалі методологічно неможливим визначити місце, роль та значення конституційного права. Теоретичне узагальнення наявного конституційно-правового матеріалу дозволяє стверджувати, що сутність і зміст конституційного права розкриваються у його юридичних ознаках. Конституційному праву притаманні загальні ознаки, властиві всім галузям права: нормативність; формальна визначеність; спрямованість на досягнення певного правового результату; можливість захисту правових приписів засобами державного впливу тощо. Разом з тим лише спеціальні ознаки конституційного права дають уявлення про особливості цієї галузі права та її призначення в національній правовій системі. Такими ознаками є сутність, зміст, функції, система, джерела, суб'єкти, відповідальність і гарантованість конституційного права України.

Виявлення і дослідження таких ознак є важливим завданням теорії конституційного права. Спираючись на ви-

кладене вище, можна стверджувати, що теорія конституційного права – це одна із самостійних юридичних наук, яка вивчає закономірності виникнення, розвитку, припинення конституційно-правових відносин, детермінанти функціонування основних конституційно-правових інститутів, специфіку та властивості конституційно-правових явищ, взятих у їх сукупності та досліджуваних як певна цілісна структурована система відносин, явищ та інститутів. Звісно, теорія конституційного права неможлива без самого конституційного права. Воно має певний пріоритет порівняно з теорією конституційного права. Утім було б помилковим звертати увагу лише на цей аспект, адже у міру свого розвитку і вдосконалення теорія конституційного права стає не лише основою для адекватного розуміння сутності конституційно-правових явищ і процесів, а й виступає ключовим фактором перетворення конституційно-правової дійсності.

Більше того, слід відзначити, що теорія конституційного права звертається насамперед до тих базових понять, ідей та положень, на яких ґрунтується наука конституційного права. З цього погляду, через визначення, пояснення та аналіз змісту цих понять і відбувається значною мірою розвиток конституційного права як науки і галузі права.

Із самого поняття «теорія конституційного права» стає зрозумілим її співвідношення з предметами і методами конституційного права.

Зміст конституційного права, а також тих проблем, які досліджує теорія конституційного права, визначається предметом правового регулювання цієї галузі. Предмет правового регулювання конституційного права залишається

дискусійним питанням і у вітчизняній юридичній науці. Це спричинило згодом появу тенденції до «розширеного тлумачення» предмета конституційного регулювання, що призвело до того, що конституційне право набуло властивостей своєрідної «абсолютної системи норм», які регулюють практично всі без винятку суспільні відносини. У цьому зв'язку не можна не погодитись із позицією академіка В. Я. Тація, який зазначає: «Актуальним питанням подальшого розвитку конституційно-правової думки є доктринальна розробка питання про предмет правового регулювання в конституції. Штучне розширення предмета конституційного регулювання може суттєво вплинути на стабільність Конституції України в майбутньому. Адже Основний Закон зможе виконувати роль фундамента в розбудові держави та суспільства, якщо в ньому міститимуться найбільш принципові та концептуальні положення, що не будуть підлягати політичній кон'юнктурі» [5, 41]. У сучасній вітчизняній юридичній науці існують і більш поширені тлумачення предмета конституційного права. Так, Ю. М. Тодика свого часу наголошував, що предмет конституційного права пов'язаний насамперед із регламентацією політико-правових відносин у сфері реалізації державно-владних функцій, забезпечення прав і свобод особи. Виходячи з цього, цей визнаний вітчизняний конституціоналіст вважав, що предметом конституційного права є перш за все суспільні відносини: встановлення, передачі, реалізації державної влади, її розділення і поділу між органами влади й іншими політичними структурами; встановлення меж державної влади, гарантії прав і свобод гро-

мадян [6, с. 13]. Схожих позицій дотримується і К. А. Бабенко, який характеризує конституційне регулювання як «зумовлений соціальним призначенням Конституції України цілеспрямований вплив, суть якого полягає у встановленні порядку взаємовідносин, що виникають у суспільстві і пов'язані зі здійсненням публічної влади та виражаються в позитивних правилах поведінки суб'єктів цих відносин, покладанні конституційних обов'язків та наданні прав суб'єктам конституційних відносин» [1, с. 5].

Існує й інша думка, коли під предметом конституційного права розуміють складне правове явище, представлене системою політичних, економічних, соціальних, культурних (духовних), екологічних й інших, тісно зв'язаних із ними найважливіших суспільних відносин.

Отже, предметом конституційного права є суспільні відносини у політичній, економічній, соціальній і культурній сферах суспільного та державного, учасники яких наділені конституційною правосуб'єктністю. Під цим слід розуміти їх здатність набувати і реалізовувати конституційні права та обов'язки. Ступінь важливості таких суспільних відносин підтверджується тим, що права та обов'язки їх учасників визначаються нормами конституційного права.

Фактично предмет конституційного права зумовлює не лише те коло наукових досліджень, які постають перед теорією конституційного права, а й обумовлює її метод, під яким традиційно розуміють певні способи правового впливу на суспільні відносини, які є предметом відповідної галузі права або відповідної юридичної науки. Свого часу, досліджуючи проблеми методу

та його ролі у розвитку конституційного права, В. Ф. Мелашенко писав, що за допомогою конституційно-правового регулювання закріплюються не всі, а тільки найголовніші, кардинальні принципи і положення, які визначають зміст і основні напрями розвитку суспільства. Інтегративна роль методу конституційного права полягає в тому, щоб об'єднати волю народу в єдине ціле, спрямовуючи її на досягнення мети і завдань, які стоять перед ними [3, с. 14]. Виходячи із історично сформованого поділу права на публічне і приватне, правознавці схильні виділяти імперативний метод (метод субординації) і диспозитивний метод (метод координації) правового регулювання. Оскільки конституційне право є пріоритетною галуззю публічного права, то для неї характерним і домінуючим є імперативний метод правового регулювання [2, с. 43], але це не виключає й можливості диспозитивного урегулювання окремих видів конституційно-правових відносин. Для сучасного конституційного права властивими є і субординаційні, й координаційні методи регулювання суспільних відносин, які є предметом цієї галузі права.

Вищезазначені методи є генеральними, стрижневими, але не єдиними методами конституційного права. Конституційному праву властиві й інші методи встановлення і застосування норм конституційного права. Їх вибір залежить від того, які конституційно-правові відносини регламентуються: загальні чи конкретні. Зокрема, деякі вчені стверджують, що при виникненні загальних відносин і правових станів застосовуються методи декларацій, встановлення принципів, мети і завдань організації та

діяльності суб'єктів конституційного права. При регулюванні конкретних видів конституційно-правових відносин можуть застосовуватися й інші методи, наприклад, метод безпосереднього конституційного нормозакріплення, метод позитивного зобов'язання, метод дозволу, метод заборони, метод регламентування структури тощо. Отже, під категорією «метод конституційного права» слід розуміти систему методів цієї галузі права. Метод конституційного права – це система форм, прийомів і способів здійснення цільового впливу конституційного права на правову поведінку або діяльність учасників суспільних відносин, які є предметом цієї галузі права. З метою позначення дієвості методу конституційного права його ще називають методом конституційно-правового регулювання.

Для методу конституційного права характерним є те, що він регулює найважливіші політичні, економічні, соціальні, культурні та інші тісно пов'язані з ними суспільні відносини; обумовлений функціями конституційного права; має, здебільшого, імперативний (категоричний) характер; сприяє реалізації інтегративної функції конституційного права щодо інших галузей національного права; представлений сукупністю різноманітних способів (методів) спеціального впливу на конституційно-правові відносини тощо. Характерною ознакою методу конституційного права є і його багатоманітність. Загальні та спеціальні методи регулювання найважливіших суспільних відносин, що є предметом конституційного права, перебувають у стійких структурно-функціональних зв'язках і утворюють систему методів конституційно-правового регулювання.

Разом з тим, говорячи про теорію конституційного права, слід спеціально зазначити те, що вона має справу не лише з конституційним правом як галуззю права чи наукою, але й як із системою знань. У цьому сенсі, теорія конституційного права постає знанням «другого рівня», оскільки вона є до певної міри знанням про знання. З цієї причини, теорію конституційного права не можна тлумачити виключно як певну незмінну систему догм. Як і будь-яка теорія, вона відображає властивості свого предмета в їх динаміці. Це положення видається особливо важливим з огляду на те, що й саме конституційне право характеризується внутрішнім динамізмом, воно змінюється, зазнає на собі впливу суспільного середовища, пропонує суспільству нові правові цінності або відмовляється від певних установлених правових норм і принципів тощо. Для того, щоб теорія конституційного права була спроможна відобразити зазначені зміни самого конституційного права, вона має базуватись на ряді методологічних принципів. До них належать насамперед: принцип об'єктивності, принцип системності, принцип комплексності. Разом з тим у теорії конституційного права широко застосовуються загальнонаукові методи пізнання конституційно-правових явищ. Це методи аналізу і синтезу, дедукції та індукції, метод моделювання, методи верифікації і фальсифікації, структурно-функціональний метод, методи формально-логічного аналізу, а також інші методи, які активно та ефективно застосовуються у сучасній юридичній науці. У цьому сенсі йдеться про систему спеціально-наукових методів.

Список використаної літератури

1. Бабенко К. А. Конституційні засади розвитку і регулювання політико-правових відносин в Україні : монографія / К. А. Бабенко. – К. : Логос, 2008. – С. 5.
2. Кутафін О. Е. Предмет конституционного права / О. Е. Кутафін. – М. : Юрист, 2001. – С. 43.
3. Мелашенко В. Ф. Основи конституційного права України. – К. : Вентурі, 1995. – С. 14.
4. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права : академічне видання / О. В. Скрипнюк. – Х. : Право, 2009. – С. 7.
5. Тацій В. Актуальні питання розвитку вітчизняного конституціоналізму на сучасному етапі державотворення / В. Тацій // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2008. – № 3 (54). – С. 41.
6. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Фолио, Райдер, 1998. – С. 5, 13.
7. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти : монографія / В. Л. Федоренко. – К. : Ліра-К, 2009. – С. 88.
8. Чушенко В. І. Конституційне право України / В. І. Чушенко, І. Я. Заяць. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – С. 13.
9. Шаповал В. Н. Сравнительное конституционное право / В. Н. Шаповал. – Киев : Княгиня Ольга, 2007. – С. 15.

Стаття надійшла до редколегії 14.06.2013.

Скрипнюк А. Конституционное право и теория конституционного права Украины: теоретико-методологические проблемы

В статье анализируются теоретико-методологические основы, закономерности и проблемы развития конституционного права и теории конституционного права. Исследуются их сущность и изменения, сложность их многомерной системы и структуры, общие и специальные признаки, методы, базовые понятия и категории.

Ключевые слова: Конституция Украины, конституционное право, теория конституционного права, методология конституционного права, базовые понятия и категории.

Skrypnyuk A. Constitutional Law and Theory of Constitutional Law of Ukraine: theoretical and methodological problems

Theoretical and methodological bases, conformities to law and problems of development of constitutional right and theory of constitutional right, are analysed in the article. Their essence is investigated and changes, complication of their multidimensional system and structure, general and special signs, methods, base concepts and categories.

Keywords: Constitution of Ukraine, constitutional right, theory of constitutional right, methodology of constitutional right, base concepts and categories.

М. ОНІЩУК,

*президент Інституту правової політики,
доктор юридичних наук*

М. САВЧИН,

*доцент кафедри публічного права
Міжнародного Соломонового університету,
кандидат юридичних наук*

УДК 342.5 (477)

Відповідальне правління і народний суверенітет: нотатки до конституційного творення

*Немає більш певної речі, ніж неуникна
потреба в уряді, і так само незаперечним
є те, що коли б і як цей уряд не був запро-
ваджений, людям доводиться поступатися
йому деякими зі своїх природних прав за-
ради надання йому необхідних повноважень.*

Джон Джей

На підставі порівняльного аналізу авторами охарактеризовані стан, проблеми і тенденції розвитку конституційно-правових інститутів у країні, що забезпечують функціонування системи стримування і противаг в українській моделі організації влади. Розглянуті ідеї раціоналізації влади у контексті реального забезпечення народного суверенітету як основи конституціоналізму, визначені шляхи реформування та удосконалення взаємодії таких конституційних органів, як: президент, парламент, уряд, конституційний суд.

Висловлюється думка, що саме через демократичні вибори та діяльність парламенту уряд має набувати легітимності й одночасно бути підзвітним і підконтрольним парламентові. Натомість за умов наділення президента «резервними повноваженнями» у останнього з'являється достатньо засобів для вирішення парламентських чи урядових криз.

Ключові слова: конституціоналізм, народний суверенітет, президент, парламент, вотум довіри, інтерпеляція.

Інституціональні пастки Конституції України. Наведене положення одного із ключових із 85 листів Александра Гамільтона, Джеймса Медісона та Джона Джея відображає фундаментальне положення про конституційний устрій держави. Адже конституційна державність як цінність заснована на захисті прав людини і основоположних свобод. Водночас сам процес організації влади є спонтанним, оскільки він є результатом суспільно-політичних дебатів щодо інституціоналізації органів влади, наділення їх повноваженнями та побудови механізмів взаємодії і співпраці, стримувань і противаг.

Українська Конституція прикметна тим, що в ній поєднано французьку модель організації виконавчої влади із доктриною суверенітету парламенту. Водночас поєднання цих моделей передбачає розвинуту політичну систему із стійкими ідеологічними партіями парламентського типу. Натомість відсутність цілого ряду інститутів і процедур (конструктивного вотуму, інтерпеляції тощо) є джерелом постійних інституціональних криз. За слабких політичних партій така система організації влади еволюціонує до домінування Президента у механізмі публічної влади, що вносить дисбаланс в організацію влади. Отже, влада перестає виконувати своє основне призначення – забезпечувати загальне благо, утверджувати і захищати права людини і основоположні свободи.

Виходячи із вітчизняних реалій, нині існує потреба визначення механізмів підзвітності і підконтрольності уряду народові, інституційною основою якого мають бути вільні й чесні демократичні вибори та процедури парламентського контролю. На жаль, чинна Конституція України не містить процедурних заслонів щодо концентрації влади і в цьому відношенні вона нагадує Конституцію Веймарської республіки.

Народний суверенітет як складова конституціоналізму. В основі політичної волі будь-якого уряду має виявлятися воля народу, яка опосередковується через вільні й чесні вибори, законодавство та реалізацію відповідальної політики уряду.

Політична воля народу визначається через поєднання інститутів і процедур безпосередньої і представницької демократії, що власне і виступає як основа народного суверенітету. Головною проблемою сучасного стану демократичного процесу в Україні є переважання ірраціонального елемента у мотиваціях поведінки населення, втрати ознак його громадянської позиції – свідомого і відповідального вибору (з меркантильних інтересів або міркувань корпоративної належності). Зокрема, дані одного із регіональних соціодосліджень засвідчили схильність більше двох третин виборців проголосувати за кандидата на представницький мандат, який надасть певні послуги чи матеріальні блага.

За таких умов звужується база легітимності влади, яка стає більш аморфною, а тому більш безвідповідальною. Звуження кола суспільно-політичних дебатів обумовлює, у свою чергу, політичний дискурс як такий і може створювати зачароване коло у стилі відомого фільму Гарольда Раміса «День бабака». Щодо самоідентифікації України на геополітичному полі, то це виглядає як постійна дилема європейської або євразійської інтеграції чи її паліативу – політики багатовекторності. Звідси гострою є проблема самоідентичності України як національної держави.

Відсутність бачення перспективи у зв'язку із такого роду «приземленістю» політики зумовлює інструменталізацію політичного процесу виключно у матеріалістичних вимірах. Замість розбудови політичних структур на інноваційних підходах та ідеологій нових якостей політичні інституції натомість перетворюються на своєрідний мережевий маркетинг, що має небагато спільного із політичним процесом, об'єктом якого є суспільне благо. Міфологізація політичного буття у вітчизняній публіцистиці як своєрідного задзеркалля, «брудної гри» відчужує громадян від політичного процесу як чогось аморального. Однак політична реальність України є такою, що вона має небагато спільного із власне політичним процесом, об'єктом якого є загальне благо. Натомість має місце банальне «панське гунцувство», тобто політиканство.

За таких умов роль політичних партій маргіналізується, впроваджуються різного роду патрон-клієнтські практики, коли партії стають провідниками інтересів олігополій. З юридичної точки

зору такі проблеми можна подолати через запровадження насамперед виборчої системи із регіональними відкритими партійними списками.

Тому демократію не можна розглядати лише як безпосереднє народне волевиявлення, це суперечить природі національної державності в силу його масштабів, населення, функцій і завдань публічної влади. Роль інститутів представницької демократії є важливою у забезпеченні легітимності функціонування уряду, оскільки саме парламент має володіти представницьким мандатом від народу формувати уряд і контролювати його діяльність. Прикметно, що чинна Конституція не містить процедур, які б дозволяли періодично тестувати уряд на предмет підтримки його політичного курсу з боку народних представників. Як правило, це здійснюється через механізми вотуму довіри чи інтерпеляції, які відсутні у конституційній системі України. Натомість в Україні уряд набуває своєї легітимності через Президента, оскільки він також, як і парламент, обирається прямими виборами. Усе це викликає численні дискусії щодо ступеня їх легітимності. Здається, що легітимність Верховної Ради розмивається серед політичного спектру партій, а Президент фокусує легітимність більшості виборців. Однак саме представництво широкого політичного спектру в стінах парламенту посилює його народне представництво, а в Президента воно нівелюється у зв'язку із втратою представництва майже половини виборців, що проголосували за іншого кандидата. Відповідно до концепції національної державності для демократичності інститутів влади

на перший план виступає саме народне представництво в особі парламенту і можливість від імені народу приймати найважливіші рішення суспільного значення.

Згідно з постулатами сучасного конституціоналізму народ як носій суверенітету обмежений конституційними цінностями. У формально юридичному сенсі як соціальна цінність вищого порядку визнається гідність людини, оскільки вона визначає зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3 Конституції), а тому не можуть бути предметом ревізії права людини і основоположні свободи, суверенітет і територіальна цілісність України (ст. 157 Конституції). Таким чином, суверенітет народу і похідну від нього доктрину верховенства парламенту не слід абсолютизувати – народний суверенітет зв'язаний конституційними цінностями, засадами конституціоналізму.

Звідси виникає дилема судового (конституційного) контролю та верховенства парламенту. Інституціонально зв'язаність парламенту конституційними цінностями забезпечується судовим конституційним контролем. Адже парламент є вторинною владою стосовно первинної – установчої влади народу, який засновує конституцію. Процедура ухвалення рішень у конституційних судах чи інституціях з аналогічними функціями подібна до парламентської – вони приймаються більшістю. Основна відмінність – органи конституційної юстиції зв'язані конституційним порядком, насамперед конституційними цінностями, а також процедурою розгляду справ. Конституційна юстиція в рамках конституції володіє свободою розсуду

при прийнятті рішень – ліберальною, ліберально-демократичною чи соціальною моделлю. У такий спосіб конституційна юстиція вводить політичний процес у конституційні рамки і забезпечує легітимність діяльності політичних акторів у трикутнику відносин: парламент – глава держави – уряд. Головне при цьому – визначити критерії самообмеження суду для того, щоб орган конституційної юстиції не був підданий обструкції у зв'язку із надмірним судовим активізмом чи політичною заангажованістю, що неодноразово мало місце на практиці.

У цій системі координат надзвичайно небезпечною є маргіналізація парламентаризму та судового конституційного контролю, оскільки це паралізує конституціоналізм як практику політичного правління, обмеженого конституцією, призводить до анігіляції конституційної матерії.

Вільні демократичні вибори як основа легітимації парламенту. Забезпечення належного народного представництва суперечить ідеї раціональної побудови парламенту. Емпіричний досвід свідчить про небезпеку представництва дрібних політичних сил і незалежних депутатів у парламенті, оскільки це є причиною парламентських криз і паралічу у діяльності урядів, а при слабких політичних партіях – причиною домінування виконавчої влади та дисбалансу в конституційній системі стримувань і противаг. Тому важливою є конституційна інженерія – вибір оптимальної виборчої системи відповідно до стану розвитку політичної системи та гарантії чесного й вільного виборчого процесу.

Стандарти чесних і справедливих виборів відіграють ключову роль у конституційному моделюванні як мистецтва корегування виборчих систем, що, як відомо, є по суті юридичними механізмами легітимації влади. Загальною вадою пострадянських країн є заміщення справедливого і чесного виборчого процесу різного роду виборчими технологіями. Дані статистичних досліджень щодо вартості виборчих кампаній в Україні, у порівнянні із вартістю парламентських виборів у Польщі, Німеччині, свідчать про надмірні й неефективні затрати і нечесну вітчизняну практику у веденні виборчої агітації.

Це говорить про відчуження громадян від виборчого процесу, а отже, від механізмів здійснення влади. На сьогодні роль партійної бюрократії у формуванні кола кандидатів на представницькі мандати є гіпертрофованою, що ще більшою мірою віддаляє виборця від політичного процесу. Ці речі слід враховувати при визначенні виду виборчої системи. З урахуванням стану розвитку політичної системи, практики здійснення виборчих процедур для України є прийнятною виборча система із регіональними відкритими партійними списками або поєднання цієї системи із мажоритарною виборчою системою із голосуванням у два тури. При останньому варіанті за мажоритарною системою мало б обиратися близько 100–120 депутатів, а за пропорційною – 330–350 народних представників.

Заслуговує на увагу ідея трансформації Верховної Ради у двопалатний парламент, за якою верхня палата – Сенат (Палата регіонів) – забезпечувала б представництво регіонів та узгоджен-

ня регіональних і національної політик. Верхня палата має забезпечувати рівне представництво регіонів і формуватися за мажоритарною виборчою системою у два тури голосування, що забезпечить належний рівень народного представництва і її легітимності.

Оскільки виборче законодавство в Україні нестабільне і змінюється до кожних виборів, тому такі положення мають бути відображені в тексті Конституції України, на основі якого має бути доопрацьовано і прийнято Виборчий кодекс.

У силу представницького мандату депутат парламенту представляє націю в цілому, а не корпус виборців, який віддав за нього голоси. Саме тому палати парламенту мають вирішувати питання щодо позбавлення депутатського мандату в разі порушення вимог несумісності чи іншого порушення, а також щодо зняття недоторканності у разі вчинення злочину або затримання на місці вчинення злочину. У Конституції України існує настійлива необхідність закріплення принципу вільного мандату, за яким депутат парламенту не є зв'язаним наказами виборців.

Забезпечення чесних і справедливих виборів на засадах вільної конкуренції політичних програм та ідей і рівності можливостей кандидатів можливе за умов належного судового конституційного контролю. Практика адміністративних судів засвідчує порушення права на справедливий і чесний суд, коли на порушення міжнародних стандартів виборчого права та практики Європейського суду з прав людини суди стали ревізувати результати народного волевиявлення. Тому можна запозичити ні-

мецьку модель судового контролю за результатами парламентських виборів. Так, у Конституції України можна було б прописати процедуру, яка б передбачала надання у 15-денний термін Конституційним Судом висновку про додержання вимог конституційності виборів депутатів парламенту за конституційним поданням палат парламенту, які за результатами слухань можуть ініціювати цю процедуру. Це звизить ситуації, коли суди шляхом ухвалення рішень про визнання результатів голосування недійсними на низці виборчих дільниць, у такий своєрідний спосіб ревізують результати народного волевиявлення.

Демократична легітимність парламенту пов'язана із його здатністю сформувати уряд та підтримувати політичний курс. У разі нездатності реалізувати ці процедури більш оптимальним виходом є розпуск парламенту, оскільки має існувати рефлексія на стан розподілу між політичними силами у суспільстві. Про розпуск парламенту має приймати рішення Президент за результатами консультацій між Прем'єр-міністром, спікерами палат парламенту та головами парламентських фракцій. З дня опублікування указу про розпуск парламенту нижня палата не має права приймати закони; ці функції переходять до Сенату до набуття повноважень новообраною нижньою палатою.

Демократичні засади формування уряду. Парламент як орган народного представництва, який забезпечує репрезентацію широкого спектра політичних сил, володіє природним правом формувати уряд. Рівною мірою і Президент володіє prerogativami щодо

формування складу уряду, оскільки він має забезпечувати узгоджене функціонування публічної влади та взаємодію її органів. Однак міра впливу парламентів і президентів на формування уряду залежить від особливостей політичної системи та ступеня політичної інтеграції суспільства.

Наприклад, у Німеччині врахували негативний досвід нестабільних коаліційних урядів та практики застосування надзвичайних prerogativ президентом під час Веймарської республіки. Сьогодні за правилами статей 63, 64 Боннського Основного закону 1949 р. уряд формується за результатами парламентських виборів, з урахуванням яких Федеральний президент вносить на розгляд Бундестагу кандидатуру Федерального канцлера, який, у свою чергу, подає на затвердження Федеральному президентові кандидатури міністрів, і вони після затвердження виголошують присягу перед Бундестагом. Якщо Бундестаг не погоджується на запропоновану кандидатуру Федерального канцлера, то застосовується конструктивний вотум – протягом 14 днів у Бундестазі має одержати підтримку інша кандидатура Федерального канцлера, інакше Федеральний президент може прийняти рішення про розпуск Бундестагу.

Італія також прикметна функціонуванням коаліційних урядів. У разі парламентських криз можуть функціонувати так звані «службові кабінети», які складаються переважно не з політиків, а з технократів. В Італії процедура формування уряду подібна до німецької, однак там відсутня процедура конструктивного вотуму (статті 92–93 Конституції Італійської республіки). З інституціональ-

ної точки зору вона має наслідком часті парламентські кризи, оскільки в Італії уряди формуються на основі широких коаліцій, до яких входять дрібні політичні партії, а тому вони є нестійкими.

Оскільки процедура інтерпеляції може бути ініційована десятою частиною членів палат парламенту, то доволі часто нескладно оголосити резолюцію недовіри. Наприклад, причиною відставки технократичного кабінету Маріо Монті була обструкція законопроекту, який передбачав значну економію державного бюджету, що й стало причиною неотримання вотуму довіри урядом у парламенті і як наслідок – його відставки. Президент Джорджіо Наполітано був змушений призначити дострокові парламентські вибори.

У Японії діє парламентська модель формування уряду, за якої Прем'єр-міністром та міністром можуть бути обрані лише члени парламенту (статті 67–68 Конституції Японії). Японській практиці парламентаризму притаманні доволі часті голосування за процедурою вотуму довіри, невдача в яких, як правило, закінчується достроковим припиненням повноважень палат парламенту. Новий кабінет Сіндзо Абе, сформований у результаті дострокових виборів до японського парламенту, був реакцією на нездатність попереднього уряду впоратися із тривалою рецесією японської економіки, що мало наслідком його відставку.

Загалом парламентська процедура формування уряду дозволяє забезпечити належний рівень легітимності кабінету і оперативно реагувати на політичні, економічні та соціальні виклики, перед якими опиняється уряд. НАТО-

мість вітчизняна конституційна система за відсутності процедур конструктивного вотуму, вотуму довіри та інтерпеляції робить уряд абсолютно негнучким до кардинальних проблем у суспільстві. Інфантильність політичної системи та патрон-клієнтизм політичних партій не забезпечують належного рівня підзвітності й підконтрольності уряду народові, а його політичні заходи, як правило, не проходять належного обговорення у стінах парламенту та не відповідають операційним і стратегічним цілям розвитку держави. У цьому контексті існує два варіанти визначення механізмів формування (інвестири) уряду відповідно до вимог демократичної легітимності.

1. Інвестира з прерогативами глави держави та контрбалансами з боку парламенту. Загалом можна залишити нині чинну систему інвестири уряду, однак вона потребує принаймні двох істотних коректив. По-перше, інвестира уряду має здійснюватися за результатами парламентських, а не президентських виборів. По-друге, Президент не має володіти повноваженням на власний розсуд приймати рішення про розпуск уряду чи парламенту. Натомість контрбалансом прерогатив глави держави щодо висунення кандидатури Прем'єр-міністра, яка має бути схвалена парламентом, із наступним затвердженням міністрів Президентом за поданням Прем'єр-міністрів, мають бути парламентські процедури, отримання вотуму довіри за ініціативою уряду та процедури інтерпеляції за ініціативи п'ятої частини членів парламенту. Така система стримувань і противаг урівноважить відносини у системі координат: парламент – глава держави – уряд. Це

також забезпечить належну демократичну легітимність уряду та його демократичну наближеність до операційних і стратегічних цілей державної політики, які відповідатимуть волі народу.

2. Інвеститура з вотумом довіри шляхом затвердження Програми діяльності уряду. Ключовим моментом такої інвеститури стає остаточне схвалення парламентом Програми діяльності уряду. У силу цієї процедури Президент доручає лідеру партії, що перемогла на парламентських виборах, формувати уряд. Останній протягом двадцяти днів зобов'язаний сформувати уряд, склад якого затверджується Президентом, і забезпечити схвалення парламентом Програми діяльності Кабінету міністрів. У разі неспроможності забезпечити інвеституру уряду Президент доручає сформувати склад Кабінету міністрів лідеру другої за чисельністю фракції. Якщо у зазначені терміни парламент не забезпечить інвеститури уряду, Президент видає указ про розпуск нижньої палати парламенту.

Для ефективного функціонування уряду мають діяти такі інструменти стримувань і противаг:

а) конструктивний вотум – Президент приймає відставку Кабінету міністрів у разі, якщо парламент висловив вотум недовіри урядові та в п'ятнадцятиденний строк не сформував склад Кабінету міністрів і не схвалив Програму його діяльності. Якщо уряд не сформовано, парламент підлягає розпуску;

б) вотум довіри – Кабінет міністрів вносить на розгляд парламенту законопроект, схвалення якого є підтримкою політичного курсу уряду, інакше – уряд йде у відставку.

Вважаємо, що обидва варіанти однаковою мірою прийнятні для сучасних вітчизняних реалій, вони придатні для оживлення політичного процесу, набуття належного рівня демократичної легітимності урядів і формування дієвих зворотних зв'язків між урядом і громадянами. Обрання однієї із запропонованих моделей залежатиме від результатів суспільно-політичних дебатов, але матиме належний соціальний ефект.

Відповідальність урядів у сучасній демократії. Демократична легітимність урядів зумовлена їх підзвітністю і підконтрольністю, тобто їх відповідальністю перед народом. Інституціонально це втілюється у парламентському контролі та механізмах консультацій і погодження рішень у площині парламентська більшість – опозиція. Важливою складовою демократичної легітимності уряду є консенсусні механізми голосування, коли урядові заходи також отримують підтримку з боку опозиції. Тоді, безумовно, уряд має враховувати інтереси меншості, що підвищує його ступінь легітимності й народної довіри. Зокрема, демократичній консолідації сприятиме введення інституту органічних законів та призначення деяких посадових осіб, яке вимагатиме прийняття рішення кваліфікованою більшістю парламенту саме на основі консенсусу між провідними політичними партіями.

Оскільки ми говоримо про політичний процес як механізм прийняття рішень задля загального блага, то лише в цій площині застосовуються нижче-зазначені механізми відповідальності урядів. Поза цією системою координат відносини вбачаються нами як серйозне порушення Конституції.

Політико-правовою основою легітимності урядів є підтримка їх політичного курсу парламентською більшістю, оскільки та представляє значний сегмент політичних сил, які репрезентують більшість виборців. У разі функціонування уряду меншості, тобто так званих «службових кабінетів», основою їх легітимності виступає існування консенсусу між провідними політичними силами та діями щодо необхідності вирішення певних кризових ситуацій, які формалізується через висловлення вотуму довіри щодо законопроектів, спрямованих на подолання кризових явищ, хоча насправді уряд не спирається на парламентську більшість. Такий досвід мають Італія (уряд Маріо Монті 2011 р.) чи Чехія (перший уряд Мірека Топола-нека 2006 р.).

У механізмі конституційної державності відповідальність урядів втілюється у їх підзвітності й підконтрольності парламенту. При цьому уряд володіє достатнім полем свободи розсуду у прийнятті владних рішень у рамках Конституції. Водночас уряд несе всю повноту відповідальності за політичні наслідки своїх дій, які є предметом ретельного контролю з боку парламенту. Акти уряду завжди мають політико-правову природу і є результатом суспільно-політичних дебатів всередині правлячої партії чи серед партій – членів правлячої коаліції або результатом консенсусу широкого спектра політичних сил у разі функціонування так званих «службових кабінетів». Предметом парламентського розслідування є політично несприятливі наслідки діяльності уряду. Це є очевидними речами у світлі доктрини сучасного конститу-

ціоналізму, хоча ми часто спостерігаємо вторгнення адміністративної та кримінальної юстиції у площину конституційно-правових відносин, що є неприйнятним.

На цьому тлі видається, що чинна Конституція України дозволяє легалізацію маловідповідальних урядів, оскільки висловлення вотуму недовіри може бути ініційоване надмірною кількістю депутатів – не менше третини від загального складу Верховної Ради. Нині чинна дуалістична відповідальність уряду перед главою держави і парламентом насправді є відповідальністю перед Президентом. У силу маргінальності парламентаризму процедури парламентського контролю за діяльністю уряду є малоефективними.

Насправді уряд має бути підзвітним і підконтрольним парламенту. З цією метою парламент має бути наділений низкою контрольних повноважень за діяльністю уряду: інститут інтерпеляції, звіти членів уряду, висловлення вотуму недовіри тощо. Парламенту має належати виключне право припиняти повноваження Кабінету Міністрів України, відправляти його або окремих його членів у відставку. Уряд має складати повноваження перед Президентом у зв'язку з обранням парламенту нового скликання. З метою забезпечення належної відповідальності уряду має бути також запроваджена загальна і галузева відповідальність урядів. Загальна відповідальність уряду передбачає обов'язковий звіт Прем'єр-міністра перед парламентом, за результатами обговорення якого може бути прийнято рішення про висловлення вотуму недовіри уряду. Галузева відповідальність

передбачає відповідальність міністра за напрям його діяльності, ефективність діяльності ввіреного йому міністерства і за результатами політичних дебатів у парламенті може бути прийняте рішення про його відставку. За таких обставин самому Прем'єр-міністрові слід ініціювати зміщення з посади такого міністра, інакше це може стати причиною урядової чи парламентської кризи.

Загалом процедури відповідальності урядів передбачають певні механізми розв'язання кризових ситуацій з метою забезпечення реального народного представництва у парламенті та формування урядів, які, спираючись на парламентську більшість, володіли б достатнім рівнем демократичної легітимності.

Висновки. Подолання інституційних пасток Конституції з легітимними і відповідальними урядами. Чинна Конституція України з точки зору правового оформлення відповідальності уряду справляє подвійне враження. По-перше, вона містить значний конфліктогенний потенціал в умовах інфантильної політичної системи, оскільки не містить процедур врегулювання парламентських чи урядових криз. Щодо цього українська конституційна система подібна до італійської з притаманними їм патрон-клієнтелізмом партій та переважно популістським політичним курсом урядів. По-друге, у площині відносин «парламент – глава держави – уряд» домінуючою є ситуація порівняно ранньої втрати зворотних зв'язків між урядом і населенням, що істотно знижує ступінь демократичної легітимності урядів. При цьому у парламенті відсутні дієві механізми впливу на уряд, оскільки навіть його (уряду) повнова-

ження прив'язані до каденції Президента, що суперечить засадам народного суверенітету.

Запозичення французької моделі «дуалізму» при фактичній відсутності парламентських механізмів відповідальності урядів (насамперед, процедур втрати довіри та інтерпеляції) розриває поле легітимності уряду, який стає все більш залежним від президентської канцелярії або вступає у сумнівні кулуарні домовленості з окремими парламентськими фракціями. Усе це в кінцевому результаті унеможливорює прийняття і втілення в життя стратегічних заходів та скорочує поле для політичного маневру уряду. Такі форми взаємодії і є власне інституціональними пастками Конституції України.

Для подолання цих інституційних пасток чинної Конституції України слід впроваджувати у політичну практику та оформлювати у вигляді конституційних приписів, зокрема, такі положення:

Парламент як законодавчий орган влади виконує функцію народного представництва широкого спектра політичних сил за результатами виборів. Саме через його діяльність уряд набуває легітимності й одночасно є підзвітним і підконтрольним парламентові. У зв'язку із цим на конституційному рівні має бути визначена виборча система та збалансований механізм формування уряду.

Президент як глава держави і представницький орган володіє так званою «резервною» владою, сутність якої зводиться до забезпечення належного і узгодженого функціонування публічної влади. Функцією Президента є вирішення парламентських та урядових

криз із метою забезпечення відповідального політичного курсу уряду. Задля цього процедура формування уряду має забезпечуватися також і конструктивним вотумом, який би мінімізував імовірність неспроможності парламенту сформувати уряд та поставити більш відповідальні рамки ведення політичної

діяльності партіям та зваженості їх програмних положень.

Поряд із закріпленням принципу вільного мандату та обмеження депутатської недоторканності слід увести процедури вотуму довіри та інтерпеляції як належних правових засобів конституційної відповідальності уряду.

Стаття надійшла до редколегії 28.05.2013.

Онищук Н., Савчин М. Ответственное правление и народный суверенитет: заметки к конституционному созиданию

На основании сравнительного анализа авторами охарактеризованы состояние, проблемы и тенденции развития конституционно-правовых институтов в стране, обеспечивающие функционирование системы сдержек и противовесов в украинской модели организации власти. Рассмотрены идеи рационализации власти в контексте реального обеспечения народного суверенитета как основы конституционализма, определены пути реформирования и усовершенствования взаимодействия таких конституционных органов, как: президент, парламент, правительство, конституционный суд. Высказывается мысль, что именно через демократические выборы и деятельность парламента правительство должно приобретать легитимность и одновременно быть подотчетным и подконтрольным парламента. При условии предоставления президенту «резервных полномочий» у последнего появляется достаточно средств для преодоления парламентских или правительственных кризисов.

Ключевые слова: конституционализм, народный суверенитет, президент, парламент, вотум доверия, интерпеляция.

Onishchuk M., Savchyn M. Responsible rule and people's sovereignty: notes to the constitutional creation

On the ground of comparative analysis the authors characterized the status, problems and development tendencies of the constitutional and legal institutions in the country that ensure functioning of the check and balances system of Ukrainian government organization model. The authors considered the ideas of governmental rationalization within the context of actual ensuring people's sovereignty as the basis of constitutionalism, defined ways to reform and improve the interaction between such constitutional authorities as: the President, the Parliament, the Government, the Constitutional Court. There is expressed an opinion that exactly through democratic elections and parliamentary activity the government should acquire legitimacy and at the same time be accountable to and controlled by the Parliament. Instead, upon conditions of giving the President the «standby authorities» the latter is provided with sufficient means for solving parliamentary or governmental crises.

Keywords: constitutionalism, people's sovereignty, President, parliament, vote of trust, interpellation.

В. ГОНЧАРОВ,

*науковий співробітник Львівської лабораторії
прав людини і громадянина НДІ державного
будівництва та місцевого самоврядування
НАПрН України, кандидат юридичних наук*

УДК 342.565.2 (477)

Ще раз про юридичну природу рішень Конституційного Суду України

У статті досліджено природу офіційного тлумачення юридичних норм з точки зору трьох основних підходів: декларативного, конститутивного та герменевтичного. Стверджується, що визнання за актами офіційної інтерпретації статусу особливого джерела права – загального права Конституції і законів України – може мати низку позитивних наслідків для конституційного судочинства.

Ключові слова: рішення Конституційного Суду України, тлумачення, герменевтика, загальне право.

Вступні зауваги. Юридична природа рішень Конституційного Суду України (далі – КСУ) є вельми популярним сюжетом сучасної науки конституційного права. Водночас аналіз науково-практичної літератури свідчить про те, що на сьогодні відсутня більш-менш певна відповідь на питання, чи є акти КСУ взагалі джерелами права, а якщо так, то яка їхня природа й співвідношення із суміжними джерелами (передусім із Конституцією, законами та підзаконними нормативними актами).

У частині, що стосується висновків КСУ, котрими акти законодавства визнаються неконституційними, питання, здається, можна вважати вичерпаним. Такі акти є настільки очевидним втручанням у правову матерію, що їх, як-не-як, доводиться визнавати джерелами права, бодай вони і є результатами негативної, так би мовити, «некласичної» правотворчості. Однак у випадку з рішеннями (а рівною мірою і правовими позиціями, котрі формулюються під час ухвалення висновків КСУ), ситуація є дещо складнішою.

Ця проблема, однак, не є ані самостійною, ані самодостатньою, походячи від іншої «вічнозеленої» проблеми, пов'язаної з правотворчим статусом офіційної інтерпретації. Якщо юридична норма лише відображується у результаті офіційної інтерпретації, то годі й говорити про правотворчий характер рішень КСУ та визнавати за ними статус джерела права. І навпаки, якщо у результаті офіційної інтерпретації юридична норма не відображується, а створюється, тоді слід визнавати правотворчий характер рішень КСУ.

Відповідно ті, хто вважають, що акт тлумачення є лише формою відображення юридичної норми (чи її єдиного істинного смислу, волі законодавця), є прихильниками так званої «*декларативної теорії тлумачення*»; ті ж, хто вважають, що в акті тлумачення створюється смисл норми (а отже, й сама норма), є відповідно прихильниками «*конститутивної теорії тлумачення*».

Тут ідеться не про суто науковий диспут. Прихильність КСУ до однієї з означених доктрин впливає на його ставлення до власних попередніх інтерпретацій та використовувани способи аргументації. Усе це, зрештою, відбивається й на змісті ухвалюваних рішень.

Рішення КСУ: декларативний підхід. Ідея французьких просвітителів стосовно того, що суд є лише «вустами» закону, міцно укорінилася на Континенті. Б. Зупанчич стверджує, що причиною її появи в дійсності був тодішній брак демократичної традиції та свавілля судової влади [1]. Можна припустити, що автор має рацію. Декларативний підхід до правотлумачення пронизаний недовірою до судді, звідси й велика кіль-

кість застережень щодо відхилення від волі законодавця.

Справа навіть не в тому, що проблема тлумачення нерідко з'являється там, де норму слід застосувати до випадку, котрий не передбачався при її ухваленні, випадку, що сам по собі знаходиться поза волею законодавця. Головною вадю декларативної теорії, як видається, є безвідповідальне ставлення судів (котрі сповідують її у своїй роботі) до власних попередніх рішень та принципова неможливість дії принципу усталеної судової практики (*stare decisis*).

Змальовуючи роль попередньої судової практики при ухваленні нових рішень у континентальному судочинстві, Р. Леже відзначає: «...постанова, хай навіть винесена вищим судовим органом, не позбавляє суди, котрі в майбутньому зіштовхнуться з подібним питанням, свободи у прийнятті рішення. До того ж, ніщо не забороняє судам, котрі зайняли певну позицію з деякого правового питання, змінити свою точку зору та скористатися «переглядом». Судові рішення мають лише переконливе значення (курсив мій. – В. Г.)» [2, с. 85].

Більше того, якщо бути послідовним і строго виходити із засад декларативної теорії, то судові рішення не повинні мати навіть «переконливого значення». Суд, котрий тлумачить Конституцію, не повинен брати до уваги нічого, що відбулося після її ухвалення, навіть наступні її інтерпретації. Це сувора «інтерпретаційна дієта»: у розпорядженні суду є лише текст Конституції (в якій від часу її ухвалення міститься істинний смисл, воля законодавця), способи тлумачення (набори прийомів для віднайдення цієї волі) й необхідні засоби (ма-

теріали парламентських слухань, тексти пов'язаних джерел тощо) [3].

Таким чином, суд, який сповідує декларативну теорію тлумачення, є завжди першим інтерпретатором Конституції безвідносно до історії її прочитань. Він вільний відмовлятися від попередніх своїх інтерпретацій, якщо ті не узгоджуються з його новими міркуваннями та не повинен будь-яким чином мотивувати відмову від тих попередніх. Ця доктрина у дійсності не стільки стримує суд (дійсним смислом норми, волею законодавця), скільки спонукає його безвідповідально ставитись до власної практики тлумачення.

Сповідування судом декларативної теорії зумовлює використання характерного для неї способу аргументації. Декларативне тлумачення ґрунтується на мовних, системних та історичних аргументах (способах тлумачення). Суд ухиляється від аналізу сучасного суспільно-політичного контексту через те, що той не має стосунку до дійсного смислу норми, волі законодавця (адже та склалася раніше за цей контекст). Суд також не аналізує наслідків, до яких може призвести та чи інша інтерпретація (аналізувати наслідки, мовляв, теж не його компетенція, адже про наслідки повинен був подбати законодавець).

Крім того, посилення на попередню практику вирішення аналогічних чи суміжних справ теж невластиве для суду, котрий сповідує декларативну теорію тлумачення. *Stare decisis* – принцип, що властивий саме загальному праву, а не зрощений на Континенті декларативній теорії тлумачення.

Таким чином, декларативна теорія судового тлумачення в її, так би мовити,

первинному й «очищеному» вигляді є надто маргінальною, а відтак навряд чи нині може використовуватись у практиці конституційного судочинства.

Рішення КСУ: конститутивний (реалістичний) підхід. Згідно з конститутивним підходом норми Конституції створюються у результаті тлумачення, з огляду на це рішення КСУ можуть кваліфікуватися як джерела права. Отже, виникають і підстави для дії принципу *stare decisis*.

Представник реалістичної теорії тлумачення М. Тропер зазначає, що будь-яка теорія тлумачення ґрунтується на одному з двох можливих припущень: «якщо я стверджую, що тлумачити – значить вказувати на смисл, то я передбачаю існування об'єктивного смислу, що піддається описанню; і навпаки, я можу передбачити відсутність об'єктивного смислу, відповідно, описати його неможливо, його можна лише визначити» [4, с. 136]. Реалістична теорія тлумачення базується на таких положеннях: 1) тлумачення являє собою акт волевиявлення, а не пізнання; 2) його об'єктом є не норми, а формулювання і факти; 3) суб'єкти, які здійснюють тлумачення, наділені специфічною владою. Смысл не даний наперед, натомість він є результатом тлумачення [4, с. 136].

Реалістичний підхід до розуміння природи офіційної інтерпретації, звичайно, більш «реалістичний» і правдивий, порівняно з декларативним. Дійсно, у межах «букви закону» є багато місця для суперечливих інтерпретацій, конфлікт між якими часто-густо не вдається вирішити за посередництва аргументів лише мовного, системного й іс-

торичного тлумачення. Це положення підтверджується тим фактом, що тими самими видами аргументів КСУ іноді вдається обґрунтовувати взаємовиключні рішення [5; 6]. За таких умов складається враження, що справжні, *реальні* аргументи, ті, що в дійсності спрямовують суд, залишилися «за кадром».

Знов-таки, про те, що суд є прихильником реалістичного підходу, свідчить риторика рішення. Тут, як правило, аналізується широкий суспільно-політичний контекст, позитивні й негативні наслідки, котрі потягне та чи інша інтерпретація законодавчого положення. Так, у порівняно нещодавній Постанові Президії Вищого арбітражного суду РФ на користь ухвалюваного рішення наводилася така аргументація: «Надзвичайно високі ризики втрати або обмеження корпоративного контролю можуть призвести до негативних наслідків для макроекономіки та інвестиційних процесів, які значною мірою розвиваються за допомогою корпоративної участі в господарських товариствах» [7]. Покликання на попередню практику вирішення аналогічних справ, *stare decisis*, теж може вважатися «індикатором» реалістичного підходу, чи принаймні його елементів.

Однак реалістичний підхід до офіційного тлумачення і засноване на ньому реалістичне розуміння природи рішень КСУ пов'язане з деякими ускладненнями.

Головний постулат реалістичної теорії тлумачення полягає у тому, що закон до його тлумачення не вміщує юридичних норм, котрі створюються саме у результаті тлумачення. Відтак справжнім, «реальним» джерелом позитивного

права є інтерпретаційно-правовий акт. Якщо ж акт офіційної інтерпретації вміщує норму права, його слід вважати нормативно-правовим.

Але, по-перше, якщо у тексті до тлумачення нема смислу, а у законі – юридичних норм, то послідовно було би також припустити, що і акт офіційної інтерпретації, своєю чергою, теж не вміщує норм до його тлумачення. Якщо в цих міркуваннях нема помилки, то залишається констатувати суть ускладнення: на статус джерела права в межах реалістичного підходу не може претендувати жоден нормативний чи навіть інтерпретаційний акт.

По-друге, оскільки рішення КСУ виносяться на підставі і на виконання закону, їх доведеться визнати підзаконними нормативно-правовими актами. Підзаконний акт має відповідати закону, не повинен його порушувати. Але хотілося б поцікавитись, про відповідність (чи невідповідність) якого гатунку взагалі може йтися? Адже тут, вочевидь, порівнюються несумірні явища – закон та його тлумачення. Певна річ, тлумачення може збігатись чи не збігатись не з законом, а тільки з іншим тлумаченням закону.

По-третє, якщо рішення КСУ є підзаконним актом, то проблематичною є його юридична сила, адже та залежить від місця, котре орган займає в ієрархічній структурі з-поміж інших державних органів. Позаяк ані КСУ не знаходиться у підпорядкуванні жодного державного органу, ані жоден орган не перебуває у підпорядкуванні КСУ, питання приречене залишатись без відповіді.

У літературі навіть висловлювалась думка, згідно з якою рішення КСУ ма-

ють вищу юридичну силу від законів України [8, с. 108]. Але хіба той факт, що висновок КСУ скасовує неконституційний закон, свідчить що у першого вища юридична сила? Це все одно, що сказати, мовляв, кожен закон Верховної Ради, котрим скасовується попередній закон, має вищу юридичну силу ніж попередній.

До того ж, юридична сила властива саме одновидовим джерелам права та визначає пріоритет їх застосування на випадок колізії. Саме в такому розумінні говорять про вищу юридичну силу закону стосовно підзаконного нормативно-правового акта, а також про пріоритет прецеденту вищого суду над прецедентом суду нижчої інстанції.

Підсумовуючи викладене, варто зауважити, що незважаючи на те, що реалістичний підхід до тлумачення й до актів інтерпретації має низку переваг над декларативним, назвати цей перший бездоганим вкрай важко через низку власних йому методологічних ускладнень.

Декларативна й реалістична теорії тлумачення у практиці КСУ. Цікаво поміркувати над тим, якої саме теорії тлумачення у своїй практиці притримується КСУ. В одній зі своїх попередніх ухвал Суд зазначив, що: «Офіційним тлумаченням вважається діяльність компетентного органу державної влади щодо з'ясування і роз'яснення волі законодавця, матеріалізованої в нормі права (усвідомлення та роз'яснення смислу норм права з метою найбільш правильної їх реалізації» [9], що вказує на домінування декларативної теорії. До того ж, у своїх рішеннях єдиний орган конституційної юрисдикції України неодноразово звертався до намірів за-

конодавця, наголошуючи на необхідності їх правильного встановлення [10]. У практиці КСУ, як зазначає О. Денкович, широко використовуються такі спеціальні засоби задля відображення волі законодавця, як: стенограми засідань Верховної Ради України про прийняття нормативно-правового акта, проекти таких актів, матеріали їх обговорення тощо [11, с. 312, 313]. Усе це наче би дає підстави стверджувати, що в практиці КСУ домінує декларативна теорія.

Утім, КСУ також нерідко вдається до аналізу можливих наслідків ухвалюваних рішень, а посилання на попередню практику вирішення аналогічних справ вже стало наче би доброю традицією [12], що свідчить вже на користь реалістичного підходу до тлумачення. Однак і тут не обходиться без винятків, адже у деяких справах КСУ, навпаки, старанно уникає згадок про свої попередні рішення [13; 14], чим ставить під сумнів прецедентний характер власних рішень взагалі та можливість їх кваліфікації як джерел права.

Отже, залишається констатувати, що КСУ наразі цілковито не схилився ані в бік декларативної, ані в бік реалістичної теорії тлумачення.

Рішення КСУ: герменевтичний підхід. Оскільки відповідь на питання про статус рішень КСУ своєю чергою залежить від відповіді на питання про природу офіційної інтерпретації взагалі, необхідним видається звернення до вчення про тлумачення текстів – *герменевтики*. Деякі її положення можуть пролити світло на природу означених вище ускладнень декларативної й конститутивної теорії тлумачення.

Герменевтика вчить, що тлумачення тексту – а рівною мірою і Конституції –

є актом співавторства їх смислу. Значить і КСУ є співавтором смислу положень Основного Закону, отже, його юридичних норм. Офіційне тлумачення, отже, можна вважати природньою формою смислу/правотворчості.

Офіційне тлумачення не є чимось суто зовнішнім щодо смислу Конституції. Воно розвиває сам цей смисл. Можна сказати так: кожен черговий акт тлумачення є «главою» в історії становлення смислу положення Конституції (от що мав на увазі Р. Дворкін, коли писав, що тлумачення закону являє собою «ланцюговий роман») [15, с. 187]. Оскільки колишня інтерпретація є органічною складовою смислу Конституції, КСУ змушений брати її до уваги. Це наче би сенс норми «за замовчуванням». За відсутності вагомих причин саме він і повинен відтворюватися в нових справах. Таким чином, КСУ повинен бути зв'язаний своїм попереднім рішенням, якщо тільки нема абсолютно вагомих та переконливих підстав для того, аби від нього відмовитись. Причому така відмова повинна відбивати ці підстави. Рішення КСУ

мають базуватися на справжніх, *реальних* аргументах, що схилиють Суд до ухвалення саме такого рішення.

Рішення КСУ можна розглядати як «загальне право Конституції та законів України». Це несамостійне, похідне й комплементарне джерело права (М. Савчин називає його субсидіарним [16, с. 420]). За такого підходу питання про юридичну силу рішень КСУ можна відкинути як безвартісне. Позаяк ці рішення складають вторинний рівень джерел права, вони за певних умов можуть конкурувати лише між собою, утім ніколи з джерелами права першого рівня.

Замість висновку. Пропонований підхід, як видається, не тільки дозволяє уникнути теоретичних складнощів, пов'язаних із визначенням місця актів КСУ у системі джерел права, а й дозволяє запровадити в практику конституційного судочинства дію принципу *stare decisis*, зворотним боком якого є обов'язок органу конституційного судочинства спеціально мотивувати свою відмову від попередніх інтерпретацій Конституції та законів України.

Список використаної літератури

1. Zupančič M. B. On the 'Essence' of Human Rights / M. Boštjan Zupančič. – Manuscript. – 60 p.
2. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой поход : [пер. с фр.] / Р. Леже. – Wolters Kluwer Russia, 2011. – 529 с.
3. Гончаров В. Безответственность интерпретатора в контексте традиционной теории толкования правовых норм / В. Гончаров // Антропология права: философский та юридический виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасників Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 7–8 груд. 2012 р.). – Львів : Край, 2012. – С. 120–131.
4. Тропер М. Реалистическая теория толкования / М. Тропер // Сравнит. конституц. обозрение. – 2006. – № 1(54). – С. 136–143.
5. Рішення Конституційного Суду України від 25.06.2008 № 12-рп/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. Рішення Конституційного Суду України від 06.04.2010 № 11-рп/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. Постановление Президиума Высшего арбитражного суда РФ № 2929/11 от 6.09.2011 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.arbitr.ru/bras.net/f.aspx?id_casedoc=1_1_fc5922ff-65a2-4cc8-b451-593676724058

8. Басай В. Д. Правова природа рішень Конституційного Суду України у механізмі правового регулювання кримінально-процесуальних відносин / В. Д. Басай, С. О. Ковальчук // Європейські перспективи. – 2011. – № 2 (ч. 1). – С. 103–110.
9. Ухвала Конституційного Суду України від 31.03.2010 р. № 15-у/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
10. Рішення Конституційного Суду України від 25.10.2000 р. № 12-рп/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
11. Денькович О. Об'єкт та предмет тлумачення Конституційним Судом України в кримінальному праві / О. Денькович // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2011. – Вип. 52. – С. 309–318.
12. Савчин М. Динамічне тлумачення Конституції та конституційна юрисдикція в Україні / М. Савчин, Р. Марчук // Вибори та демократія. – 2009. – № 4 (22). – С. 20–29.
13. Рішення Конституційного Суду України від 06.04.2010 № 11-рп/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
14. Рішення Конституційного Суду України від 26.12.2011 № 20-рп/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
15. Дворкін Р. Цілість права / Р. Дворкін // Філософія права : пер. з англ. – К. : Основи, 2006. – С. 183–205.
16. Джерела конституційного права України / відп. ред. Ю. С. Шемшученко, О. І. Ющик. – К. : Наук. думка, 2010. – 707 с.

Стаття надійшла до редакції 30.05.2013.

Гончаров В. Еще раз о юридической природе решений Конституционного Суда Украины

В статье исследована природа официального толкования юридических норм с точки зрения трех основных подходов: декларативного, конститутивного и герменевтического. Утверждается, что признание за актами официальной интерпретации статуса источника права особого рода – общего права Конституции и законов Украины – может иметь ряд позитивных следствий для конституционного судопроизводства.

Ключевые слова: решение Конституционного Суда Украины, толкование, герменевтика, общее право.

Goncharov V. Once again on the legal nature of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine

The article discovers the nature of the official interpretation of legal norms from the point of view of three basic approaches: declarative, constitutive and hermeneutic. It is proved that the identification of interpretative act with the sui generis source of law – common law of Constitution and laws – may have a positive impact on the constitutional process.

Keywords: the decisions of the Constitutional Court of Ukraine, interpretation, hermeneutis, common law.

В. НАГРЕБЕЛЬНИЙ,

*заступник директора Інституту
держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України, кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
член-кореспондент НАПрН України*

УДК 351.07:34

Правове забезпечення модернізації державного управління та державного регулювання в економічній сфері України

У статті досліджуються проблемні питання, основні умови та організаційно-правові засоби модернізації системи державного управління та державного регулювання в економічній сфері України. Розглянуто співвідношення змісту категорій «державне регулювання» і «державне управління» у сфері економіки. Обґрунтовано положення про те, що в економічній сфері в умовах формування ринкових відносин повинно застосовуватися переважно державне регулювання, що не виключає в окремих випадках і ситуаціях використання методів адміністративного впливу. Сформульовано конкретні пропозиції щодо основних шляхів та напрямів реформування і вдосконалення правового забезпечення системи державного регулювання і управління у сфері економіки.

Ключові слова: економічна сфера, модернізація, державне регулювання, державне управління, виконавча влада, управлінська діяльність, правове забезпечення.

Потреба трансформації системи державного управління і державного регулювання в Україні зумовлена передусім необхідністю подолання кризових явищ у соціально-економічній сфері та реформування суспільних відносин у цій сфері. У загальному вигляді цю проблему можна сформулювати таким чи-

ном: здійснення задекларованих Президентом та урядом України економічних і соціальних реформ неможливе без ефективної та якісної системи державного менеджменту. На часі – створення стабільної і водночас динамічної, передбачуваної, оптимальної та контрольованої інститутами громадянського

суспільства системи державного управління і державного регулювання.

В умовах загальносвітових глобалізаційних процесів, які охоплюють усі без винятку сфери суспільних відносин (передусім економічну, фінансову, інформаційну, міграційну, гуманітарну), система державного управління і регулювання має бути не лише готовою до перетворень, що відбуваються, а й стати їх ініціаторами та модераторами. Тому реформування цієї системи, тобто кардинальна зміна істотних властивостей, запровадження нових форм і методів функціонування є необхідною умовою реалізації поставлених перед нею завдань. Зважаючи на те, що процеси удосконалення організаційної структури та форм і методів діяльності органів державного управління мають перманентний (постійний і безперервний) характер, сьогодні як ніколи необхідні кількісні і змістовно-якісні зміни в системі державного управління та державного регулювання в економічній сфері, зумовлені новими тенденціями розвитку держави в умовах світових інтеграційних процесів та важливістю спрямування її зусиль на формування соціально орієнтованих економічних відносин.

Зважаючи на існуючу традицію і практику надзвичайно складних відносин у площині «держава – економіка», утвердження виваженої державної політики в економічній сфері, створення належних умов для розвитку бізнесу (передусім малого і середнього) та формування оптимальної моделі державного управління і державного регулювання, яка б адекватно відповідала об'єктивним потребам даної сфери, на наш погляд, багато в чому залежить від

вирішення низки засадничих питань. Мова йде, зокрема, про межі втручання держави та її інститутів в економіку як саморегулюючу систему і, відповідно, перегляд ролі держави в економічній сфері з урахуванням її ринкової спрямованості.

З часу проголошення Україною незалежності, попри певні зусилля, кроки та експерименти, ця проблема досі не знайшла свого розв'язання. Причин цього багато. Проте найголовнішою, на нашу думку, є те, що й досі попри існування численних програм економічного розвитку (здебільшого декларативних) на концептуальному рівні не визначено стратегії соціально-економічного розвитку країни, шляхів та напрямів реформування економіки та системи управління у цій сфері, яка за своїм змістом, основними рисами і сутністю продовжує залишатися радянською і пострадянською. За роки незалежності України радянська модель державно-монополістичної економіки фактично трансформувалась (враховуючи вітчизняні реалії роздержавлення і приватизації) в олігархічно-монополістичну економічну модель з домінуючою тенденцією істотного зменшення питомої ваги державного сектору і створенням штучних перешкод для розвитку малого та середнього бізнесу і ринкової інфраструктури. Відповідно, роль апарату державного управління спрямована не на пошук, прийняття та реалізацію ефективних управлінських рішень в інтересах усього суспільства і держави, а на обслуговування і «цементування» даної економічної моделі.

Діюча за радянських часів система державного управління, яка ґрунтува-

лась переважно на галузевому підході до розв'язання соціально-економічних проблем і за визначенням не могла бути функціональною, за роки після проголошення незалежності України, попри певні «косметичні» заходи, за своєю сутністю залишилася незмінною (за винятком постійного розбухання державного апарату і зростання його бюрократичної та корупційної складової), що унеможлиблює здійснення істотних структурних змін в економічному житті країни, формування сприятливого економічного середовища для розвитку бізнесу та приватної ініціативи, створення належного інвестиційного клімату). Діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади економічного блоку передусім має бути спрямована на вироблення і реалізацію державної політики у відповідній галузі (промисловість, аграрний сектор, транспорт, енергетика, житлово-комунальна сфера, будівництво тощо).

В умовах кардинального звуження сектору державної власності держава має здійснювати адекватну цим процесам відповідну політику в економічній сфері, реалізуючи в ній свою господарсько-організаторську, соціальну та інші функції. У такій політиці має домінувати не імператив або диктат у його різноманітних формах, а регулювання, у тому числі диспозитивне, контроль, координація, прогнозування, а також застосування переважно методів економічного характеру, основою яких є раціональна і ефективна податкова система, що стимулює виробництво та підприємництво. Потребує також вдосконалення бюджетна, фінансово-кредитна та державно-закупівельна системи.

За сучасної економічної ситуації, з урахуванням структурної перебудови відносин власності, завдання держави полягає у тому, щоб перетворити поки що нерозвинені ринкові засади на активний інструмент, який сприяв би ефективній діяльності всіх учасників суспільного виробництва. Водночас сьогодні висловлюється чимало точок зору, зміст яких зводиться до повного ігнорування необхідності регулювання економіки з боку держави, абсолютизації засад її функціонування виключно на основі ринкових відносин. При цьому не враховуються ні історія економічного розвитку України як складової СРСР, ні масштаби, структурна складність і диспропорції економічної сфери та перманентні кризові явища у ній, ні проблеми спеціалізації та кооперації, ні інші чинники, що вимагають централізованого прогнозування, стратегічного планування і регулювання економічних процесів.

Для реформування системи державного управління і державного регулювання в економічній сфері, модернізації та оптимізації цієї системи вкрай важливим є вироблення концептуальних і методологічних підходів до змісту, сутності і спрямованості даних процесів. Йдеться, передусім, про співвідношення змісту категорій «державне управління» та «державне регулювання» (і, відповідно, сутності явищ, які вони уособлюють) та про місце, роль і значення права як найважливішої і всеохоплюючої складової управлінської підсистеми (інфраструктури).

Необхідно зазначити, що категорія «державне регулювання» найчастіше використовується в наукових дослі-

дженнях, політико-правових і науково-популярних виданнях та в окремих нормативних актах поряд із поняттям «державне управління». Нерідко ці категорії безпідставно ототожнюються, хоча за сутністю вони збігаються лише частково. Єдність даних категорій полягає в тому, що державне регулювання і державне управління спрямовані на досягнення однієї мети: впорядкування соціальних об'єктів та соціальних процесів, переведення їх з одного стану в інший. Однак державне регулювання і державне управління мають і істотні відмінності, пов'язані із застосуванням специфічних засобів (методів) управлінсько-організуючого впливу [1, с. 63–66].

Державне управління, як слушно зазначається у правовій літературі, слід розглядати як певний вид діяльності органів держави, яка має владний характер і передбачає насамперед організуючий і розпорядчий вплив на об'єкти управління шляхом використання певних повноважень. З цього погляду, державне управління має ознаки, характерні для виконавчої влади, що пов'язані з поділом державної влади на законодавчу, виконавчу та судову [2, с. 3, 4]. Натомість державне регулювання, виходячи з аналізу відповідних правових актів і наукових джерел, застосовується не тільки в межах виконавчої влади і передбачає вплив не лише на певні об'єкти управління, а й на суспільне середовище, передусім за допомогою широкого спектра правових та організаційних засобів. Тобто державне регулювання створює необхідні умови для діяльності певних суб'єктів та об'єктів у напрямі і в межах, котрі вважаються бажаними і доцільними для держави і за якими

відбуватиметься розвиток цих суб'єктів та суб'єктів у цілому.

Змістовна сутність державного регулювання (на відміну від державного управління як владно-розпорядчої діяльності) полягає у використанні переважно непрямих (економічних, стимулюючих, заохочувальних) методів управлінського впливу на відповідні об'єкти. Водночас у державному регулюванні застосовуються й методи безпосереднього впливу на об'єкти управління, а тому державне регулювання, зрештою, неможливе без використання методів державного управління. З огляду на цю обставину нормативно-правова основа державного регулювання є значно ширшою, аніж аналогічна основа державного управління. Отже, в економічній сфері в умовах формування ринкових відносин, зважаючи на існування в ній саморегулювальних механізмів, має застосовуватись переважно державне регулювання, що, як зазначалося вище, не виключає в окремих випадках і ситуаціях використання методів імперативного державного впливу у вказаній сфері.

Функціонування системи державного управління і державного регулювання, як відомо, обумовлено багатьма факторами, засобами, ресурсами тощо, які багато у чому залежать від якості управлінської підсистеми. Аксиоматичним видається положення про те, що найважливішою формою державної управлінської і регулюючої діяльності та політико-юридичним засобом управління поведінкою людей у державно-організованому суспільстві виступає право як регулятор суспільних (у тому числі управлінських) відносин. У даному ви-

падку право є конститутивним компонентом управління, що встановлює і стимулює мірило людських вчинків, забезпечує соціально-політичну, психологічну й організаційну спрямованість управлінської діяльності. Крім того, право має закріплювати нормативно оформлену директивну основу управління, визначати повноваження і обов'язки (компетенцію) державних органів, їх структурних підрозділів та службових осіб, встановлювати оптимальне співвідношення між обсягом повноважень і відповідальністю апарату управління, гіпотетично закріплювати найраціональніший процес управлінської діяльності, підтримувати належну організованість і дисципліну її учасників у всіх сферах життєдіяльності суспільства, у тому числі в сфері економіки.

Отже, право фактично опосередковує майже увесь комплекс управлінських дій, є визначальним елементом правомірності здійснення державного управління і державного регулювання, створює режим їх легітимності й законності, закріплює суб'єктивно обґрунтовані організаційні структури та раціональний порядок їх діяльності, тобто створює необхідні передумови для досягнення ефективності управлінських рішень та їх результативності. Тим самим право вирізняється «наскрізним» і комплексним характером, забезпечуючи тією чи іншою мірою дію всіх інших факторів, які впливають на ефективність державного управління і державного регулювання.

Важливим і самостійним є аспект впливу правових актів та їх норм на якість державного управління і державного регулювання. Він полягає у дії пра-

ва як регулятора управлінської діяльності, покликаного забезпечити, з одного боку, закріплення її організаційних форм, з другого – визначення оптимального правового режиму усіх «статичних» та «динамічних» проявів цієї діяльності. У процесі правозастосування суб'єктами управлінської діяльності об'єктивується регулююча дія права, що, безумовно, сприяє розвитку належного ставлення до виконання службових обов'язків, передусім у сфері здійснення закупівель товарів (робіт, послуг) для державних потреб, надання адміністративних послуг, здійснення контрольних функцій та дозвільних процедур у господарській діяльності, тощо.

Відсутність чітких та однозначно визначених обов'язків знижує відповідальність і ефективність діяльності державних службовців. При цьому слід зауважити, що звичний для сучасних вітчизняних реалій правовий нігілізм, свідоме ігнорування правових приписів та їх порушення державними службовцями (особливо високого рангу) вкрай негативно впливає на стан і якість державного управління та державного регулювання в економічній сфері.

Високий ступінь правової регламентації управлінського процесу надає йому стабільності, законності й ефективності та унеможливорює «ручне» управління в економічній сфері. Водночас не існує односторонньої залежності між державним регулюванням і державним управлінням та правом: що якісніше функціонує управлінський процес, то ефективнішим є власне юридичний механізм державного управління та державного регулювання. Таким чином,

у забезпеченні правом належного рівня урегульованості суспільних (у тому числі економічних) відносин полягає один із найістотніших проявів впливу права на ефективність державного регулювання та державного управління. Без розв'язання правових та організаційних проблем функціонування системи державного управління і регулювання неможливо здійснити на практиці систему заходів щодо трансформації цієї системи, її реформування та (у кінцевому підсумку) запровадження адекватного сучасним потребам державного менеджменту в економічній сфері.

Варто зазначити, що прийняті останнім часом законодавчі акти про центральні органи виконавчої влади, державну службу (у новій редакції), адміністративні послуги, посилення боротьби з корупцією тощо, акти Президента України щодо оптимізації системи органів виконавчої влади, постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового положення про територіальні органи міністерства та іншого центрального органу виконавчої влади», попри деякі істотні вади цих актів (передусім їх безсистемність і повну декларативність), створили важливі правові та організаційні передумови трансформації системи державного управління і державного регулювання в економічній сфері. Однак, на наш погляд, ці заходи є лише першим кроком на шляху модернізації цієї системи.

В умовах кризових явищ, економічних та соціальних викликів і ризиків вкрай потрібні більш продуктивний державний менеджмент, адекватна існуючим відносинам власності організація виконавчої влади, за якої держава отримає, нарешті, довгострокову стра-

тегію свого розвитку, а уряд має стати генератором і реалізатором реформ. Замість «ручного» керування та роботи в режимі «гасіння пожеж» він має перейти до формування стабільних, прозорих та однакових для усіх суб'єктів економічних відносин правил. Застаріла процедура погодження проектів урядових рішень має бути замінена сучасними інструментами міжміністерської (міжвідомчої) координації, які б ґрунтувалися на електронному документообігу та обговоренні й прийнятті проектів урядовими комітетами, діяльність яких доцільно відновити.

Необхідно також зауважити, що відповідно до ст. 20 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» (далі – Закон) повноваження уряду переважно мають спрямовуючий (забезпечувальний) та координуючий зміст. При цьому спостерігається послаблення ролі Кабінету Міністрів України як вищого органу в системі органів виконавчої влади і посилення впливу Президента на вертикаль органів виконавчої влади в організаційному, функціональному та кадровому відношеннях [3, с. 5–11]. Натомість, правовий статус Кабінету Міністрів України як вищого органу в системі органів виконавчої влади апіорі передбачає ефективні чинники впливу на інші органи виконавчої влади. За умови, коли Кабінет Міністрів юридично і практично позбавлений, до певної міри, можливості організаційного, кадрового та регуляторного впливу на організацію і діяльність виконавчої влади, він фактично не може в повному обсязі виконувати роль вищого органу у системі органів виконавчої влади. Повноваження уряду щодо можливості скасування актів міністерств та інших

центральної виконавчої влади (п. 8 ст. 21 Закону) не забезпечує повною мірою реалізації його статусу, визначеного ст. 116 Конституції України.

Сучасні соціально-економічні реалії зумовлюють необхідність істотної оптимізації системи органів виконавчої влади на центральному рівні шляхом впорядкування статусу й кількості існуючих центральних органів виконавчої влади. Саме уряд і міністерства мають стати головними розробниками й модераторами державної політики в економічній сфері.

У контексті порушених питань на законодавчому рівні слід завершити розмежування політичних та адміністративних функцій і посад у міністерствах та інших органах центральної виконавчої влади, забезпечити реальну незалежність регуляторів (національних комісій з регулювання природних монополій) та захистити їх від політичного втручання, створити дієвий механізм взаємодії уряду з місцевими державними адміністраціями, забезпечивши їх керівникам повноцінний статус державних службовців, а не політично заангажованих осіб. Необхідно мінімізувати адміністративне втручання держави (передусім дозвольне, контрольне та інспекційне) у функціонування економічної сфери. Органи центральної виконавчої влади мають діяти виключно на основі закону і з мак-

симальною прозорістю приймати й реалізовувати управлінські рішення. Потребують взаємоузгодження і усунення існуючого дублювання норми нещодавно прийнятих у нових редакціях положень про міністерства та інші центральні органи виконавчої влади і вимоги Закону України «Про центральні органи виконавчої влади». Здійснення цих та інших заходів, на наш погляд, є необхідною передумовою для повноцінної реформи (а не її імітації) адміністративної сфери, без якої неможливе системне, послідовне проведення інших реформ, насамперед економічної.

Сучасні наукові дослідження і практика свідчать про те, що основними завданнями державної політики в економічній сфері і, відповідно, державного регулювання та управління у цій сфері мають бути: посилення правового захисту інвесторів в Україні; запровадження податкових та інших стимулів для формування пропозицій довгострокового інвестиційного ресурсу; зменшення втручання контролюючих органів в економічну діяльність; істотне спрощення процедур видачі документів дозвольного характеру; чіткіше врегулювання прав власності на об'єкти інвестицій та створення прозорої інтеграції таких об'єктів у транспортну, енергетичну, комунальну інфраструктуру.

Список використаної літератури

1. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник [у 2 т.] / за ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Юрид. думка, 2004. – Т. 1 : Загальна частина. – 584 с.
2. Авер'янов В. Б. Місце категорії «державне управління» в теорії адміністративного права / В. Б. Авер'янов // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2004. – № 2. – С. 3 – 4.
3. Система органів виконавчої влади України: правові проблеми удосконалення організації та діяльності: наукова доповідь / О. Ф. Андрійко, В. П. Нагребельний, Л. Є. Кисіль та ін. ; за заг. ред. О. Ф. Андрійко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – 56 с.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2013.

Нагребельный В. Правовое обеспечение модернизации государственного управления и государственного регулирования в экономической сфере Украины

В статье исследуются проблемные вопросы, основные условия и организационно-правовые средства модернизации системы государственного управления и государственного регулирования в экономической сфере Украины. Рассмотрено соотношение содержания категорий «государственное регулирование» и «государственное управление» в сфере экономики. Обосновано положение о том, что в экономической сфере в условиях формирования рыночных отношений должно применяться преимущественно государственное регулирование, что не исключает в отдельных случаях и ситуациях использование методов административного влияния. Сформулированы конкретные предложения об основных путях и направлениях реформирования и совершенствования правового обеспечения системы государственного регулирования и управления в сфере экономики.

Ключевые слова: экономическая сфера, модернизация, государственное регулирование, государственное управление, исполнительная власть, управленческая деятельность, правовое обеспечение.

Nahrebelny V. Issues of state governance & state regulation transformation in the sphere of economy

The article reveals special issues, general conditions and tools for transformation of the system of state governance and state regulation in the sphere of economy in Ukraine. Here's been discussed scientific approaches to understanding correlation between the categories of state governance and state regulation in the sphere of economy. Here's been substantiated the concluding provision, stating the necessity to use foremost state regulation tools and methods in the sphere of economy while establishing market conditions in Ukraine, that does not exclude, in special cases and situations, using impact of administrative methods. Author has defined detailed proposals and recommendations regarding the mainstreams and approaches for modernization of legal support to the system of state governance & regulation in the sphere of economy.

Keywords: the sphere of economy, the transformation, the state regulation the state governance, the executive branch, administrative activity, legal support.

I. САМСІН,

*голова Вищої кваліфікаційної комісії суддів
України, суддя Верховного Суду України,
кандидат юридичних наук*

УДК 347.43

Підгалузєва природа податково-правових відносин та їх ознаки

У статті розглядається історія становлення та розвитку податкових відносин. Автор аналізує різні підходи вчених до вивчення цього питання, розкриває особливості податкових правовідносин і визначає їх взаємозв'язок із суспільними відносинами, які є предметом фінансового права. Також у статті пропонується авторське визначення податкових відносин.

Ключові слова: правова природа відносин, фінансові правовідносини, інститути фінансового права, ознаки податково-правових відносин.

Наукове дослідження податкових правовідносин має тривалу історію. Податкова система – не тільки неодмінний атрибут будь-якої держави, а й її виключна сфера впливу, про що іще на початку ХХ ст. зазначав Ф. С. Нітті: «Право на справляння податку необхідне для державної діяльності і належить тільки державі, яка може передавати його адміністративним органам або іншим юридичним особам» [1, с. 240]. З огляду на це вивчення питань, пов'язаних з регулюванням відносин оподаткування, є необхідною умовою

державного розвитку. Таким чином, можна констатувати, що початок дослідження правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних зі сплатою податків і зборів, фактично збігається з початком правових досліджень взагалі [3, с. 125]. Згадування про обов'язкові платежі, які справляються з населення для утримання органів державної влади, знаходяться у багатьох джерелах права Стародавнього світу [4, с. 7–8].

Разом з тим податкове право як наука почало виокремлюватися у другій половині ХІХ ст. У працях фахівців того

часу питання оподаткування розглядалися як частина дослідження правового регулювання фінансової системи держави, її доходів і не становили окремого предмета вивчення [1; 2; 3].

У радянський період, з огляду на адміністративно-командний принцип управління економікою та відносну сталість податкової системи держави, до складу якої входила Україна, нагальної потреби в розвитку податкового права не було. Разом з тим правове регулювання оподаткування в цей час розглядалося в основному як частина радянського фінансового права, яке набуло розвитку в другій половині XX ст. Серед визначних праць учених того часу в цій сфері можна виділити дослідження Л. К. Воронової, Ю. А. Ровинського, Н. І. Хімічевої, С. Д. Ципкіна [5; 6; 7; 8; 9; 10].

Протягом останніх років зростання популярності податкового права на території України було обумовлене змінами, що відбувалися в її державному устрої в цей час. Із моменту набуття Україною незалежності й до сьогодні відбувалося становлення національної податкової системи, яку й зараз навряд чи можна вважати остаточно сформованою. За цей час проблеми правового регулювання оподаткування, в тому числі податкових правовідносин, неодноразово досліджують фахівці з фінансового й податкового права України, серед яких необхідно виділити праці Л. К. Воронової, О. О. Дмитрик, І. Є. Криницького, М. П. Кучерявенка, П. С. Пацурківського, Є. А. Усенко, А. О. Храброва [16; 11; 12; 13–15; 26; 17; 18].

Крім цього, значний внесок у розвиток наукових уявлень про податкові правовідносини зробили останнім часом

і фахівці з Білорусі, Казахстану, Російської Федерації, а також інших пострадянських держав, які за своїм державним устроєм взагалі та податковими системами зокрема подібні до України. Серед досліджень учених із цих країн варто, на наш погляд, виділити праці Д. В. Вінницького, О. В. Дьоміна, С. В. Пепеляєва, Г. В. Петрової, Є. В. Порохова, В. О. Яговкіної [19; 20; 21; 22; 23].

За час існування науки податкового права досить активно обговорюється питання місця податкового права й податкових правовідносин у фінансовому праві й фінансових правовідносинах, а також місця цих явищ у системі права взагалі. При цьому остаточної визначеності з означених питань не досягли вчені ні з України, ні з близького зарубіжжя. На сьогодні спектр думок фахівців щодо місця податкового й фінансового права в системі права поширюється від ствердження повної незалежності самостійної галузі податкового права від права фінансового до невизнання фінансового права самостійною галуззю національного права взагалі. На нашу думку, для того, щоб зробити власні ґрунтовні висновки стосовно місця податкових правовідносин у системі фінансових правовідносин, необхідно дослідити, що саме ми розуміємо під фінансовими правовідносинами, яке місце вони посідають у системі права.

Визначенню поняття «фінансові правовідносини» приділяла увага значна кількість фахівців з фінансового права, серед яких можна виділити праці Л. К. Воронової, М. А. Гурвіча, М. В. Карасьової, П. С. Пацурківського, Ю. А. Ровинського, Н. І. Хімічевої, С. Д. Ципкіна [24, с. 26–32; 25; 26, с. 161–225; 7; 27,

с. 33–37; 28, с. 36–52; 29, с. 42–54; 30, с. 28–49].

Ю. А. Ровинський, зокрема, наголошував, що фінансові правовідносини виступають одним із видів правовідносин і характеризуються загальними ознаками і рисами, притаманними всім правовідносинам у суспільстві, а відрізняються своїми специфічними особливостями [7, с. 133]. Навряд чи можна заперечувати таку позицію.

Поняття «правовідношення» є однією із найскладніших та найглибших правових абстракцій, що характеризує правову форму суспільного життя в цілому [31, с. 15]. Воно традиційно розглядається в юридичній науці як особливе ідеологічне відношення, що виникає в результаті впливу правової норми на поведінку людей [32, с. 5; 33, с. 20] або як суспільне відношення, урегульоване нормою права [34, с. 349–350; 35, с. 23]. Не вдаючись до масштабної теоретико-правової дискусії з цього предмета, зазначимо, що нам імпонує друга позиція, адже саме в аналізі цього аспекту полягає завдання нашого дослідження. Утім найбільш повно та універсально, на нашу думку, розкриває поняття правовідносин С. С. Алексєєв: «під правовідношенням розуміють такий, що виникає на підставі норм права, індивідуалізований суспільний зв'язок між особами, який характеризується наявністю суб'єктивних юридичних прав та обов'язків та підтримується (гарантується) примусовою силою держави» [36, с. 82].

Виходячи із зазначеного, можна зробити висновок, що фінансовим правовідносинам, які і будь-яким іншим правовідносинам, властиві такі ознаки [11, с. 14]:

1. Фінансові правовідносини виникають на основі норм права. Наявність норм права, які регламентують поведінку учасників будь-яких правовідносин, у тому числі й фінансових, відрізняє правовідносини від інших суспільних відносин. Значення фінансових відносин для держави і суспільства обумовлює їх регулювання нормами права.

2. Фінансові правовідносини характеризуються наявністю у сторін суб'єктивних юридичних прав і обов'язків. Однією з обов'язкових характеристик правовідносин є їх зміст, який полягає в сукупності прав і обов'язків суб'єктів цих відносин. Саме шляхом установлення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків для учасників відносин у сфері руху публічних грошових коштів здійснюється правове регулювання їх поведінки.

3. Фінансові правовідносини являють собою суспільний зв'язок конкретних осіб. Норми фінансового права встановлюють права та обов'язки у сфері руху публічних грошових коштів «взагалі», для невизначеного кола осіб. Правовідносини, у свою чергу, є чітко індивідуалізованими. Це завжди відносини як мінімум двох осіб, які чітко визначені та мають взаємні права та обов'язки, встановлені нормами фінансового права.

4. Здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків у сфері фінансів забезпечується можливістю державного примусу. Як у будь-яких інших правовідносинах, здійснення суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків гарантоване системою державного примусу. У випадку невиконання суб'єктами тих чи інших приписів

фінансового права держава має виключне право на застосування примусових заходів, спрямованих на покарання винної особи, спонукання її до правомірної поведінки та відновлення порушеного права держави та інших осіб.

Указані ознаки здебільшого знаходять своє відображення у визначеннях фінансових правовідносин, які наводять представники вітчизняної науки фінансового права. Так, на думку Ю. А. Ровинського, фінансовими правовідносинами є вид суспільних відносин – фінансових, урегульованих фінансово-правовою нормою [7, с. 133]. На нашу думку, цьому визначенню, незважаючи на його правильність у цілому, бракує повноти. Як зазначено вище, будь-які правовідносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини. Разом з тим визначення фінансових правовідносин, на наш погляд, повинно містити характеристики, притаманні саме правовідносинам у сфері фінансів. Крім цього, здається, що це визначення дещо тавтологічне, адже воно вказує на «фінансові відносини, урегульовані фінансово-правовими нормами».

Більш вдалим ми вважаємо визначення фінансових правовідносин, яке наводить Н. І. Хімічева: «фінансові правовідносини – це врегульовані нормами фінансового права суспільні відносини, учасники яких виступають як носії юридичних прав і обов'язків та реалізують такі, що містяться в цих нормах, приписи з виникнення, розподілу й використання державних і муніципальних грошових фондів і доходів» [9, с. 66].

Крім цього, важливими є акценти вчених на окремих ознаках фінансових правовідносин, які, не будучи включе-

ними у відповідні визначення, тим не менш є важливими характеристиками правовідносин у сфері фінансів та допомагають усвідомити їх сутність і значення. Так, С. Д. Ципкін зазначав, що фінансові правовідносини «завжди відображають певні економічні відносини. Останні спочатку проходять крізь суспільну свідомість, а вже потім їх ідеальна форма та відображений зміст закріплюються у правових відносинах» [37, с. 19].

Важливу ознаку фінансових правовідносин виділяє також Ю. А. Ровинський, зазначаючи, що фінансові правовідносини є юридичною формою вираження й закріплення фінансових відносин, які, у свою чергу, є формою визначення економічних відносин [7, с. 134; 23, с. 9]. Т. С. Єрмакова підкреслює правовий характер фінансових відносин, що від самого початку відрізняє їх від інших економічних відносин. При цьому вона вирізняє також інші ознаки фінансових правовідносин. Зокрема, авторка вказує, що до загальних ознак фінансових правовідносин належить пов'язаність їх виникнення, зміни та припинення безпосередньо з нормативними актами, оскільки суб'єкти фінансового права самі собою не вправі установлювати або припиняти правовідносини, оскільки це функція держави, яка не пов'язує ці відносини з волевиявленням сторін [38, с. 10].

О. Ю. Грачова та Е. Д. Соколова, аналізуючи суспільні відносини, які є предметом фінансового права, вказують на їх головну особливість – те, що вони виникають у процесі фінансової діяльності держави і органів місцевого самоврядування. Звідси, зазначають учені,

й інша їх риса – вони являють собою різновид майнових відносин, оскільки виникають із приводу ресурсів, грошових коштів [39, с. 20]. На нашу думку, в цьому положенні містяться два важливих акценти. По-перше, неодмінною характеристикою фінансових правовідносин є їх майновий характер, оскільки у фінансово-правовому регулюванні предметом виступають відносини, переважно пов'язані з рухом грошей. По-друге, вчені зосереджують увагу на фінансовій діяльності не тільки держави, а й органів місцевого самоврядування. Не слід забувати, що публічними фінансовими ресурсами є не тільки ті, управління якими здійснюється на державному рівні, а й муніципальні фонди коштів.

У цілому ми погоджуємося з наведеними позиціями. На наш погляд, можна взяти за основу визначення Н. І. Хімічевої [9, с. 66] та з урахуванням висловленого вище найбільш чітко охарактеризувати фінансові правовідносини як урегульовані нормами фінансового права суспільні майнові відносини у сфері виникнення, розподілу й використання публічних грошових коштів (грошових фондів і доходів держави та територіальних громад).

Слід зазначити, що податкове право традиційно розглядається представниками фінансово-правової науки як невід'ємна частина фінансового права. Так, І. В. Рукавішнікова вказує, що се-

ред інститутів фінансового права можна умовно виділити три види: інститути, які поряд із фінансово-правовим регулюванням зазнають впливу інших галузей права; інститути, віднесення яких до фінансово-правових викликає спори серед учених, та традиційні інститути фінансового права, знаходження яких у фінансовому праві є науково обґрунтованим і визнається більшістю знавців фінансів. При цьому до традиційних інститутів, що складають основу фінансового права, вчена відносить: бюджетне право, інститут формування державних доходів, податкове право (за винятком правовідносин, що виникають у сфері правопорушень), інститут державних видатків тощо [40, с. 34].

Виходячи з цього, варто зробити висновок, що податкові правовідносини є невід'ємною частиною фінансових правовідносин, так само як і податкове право є частиною фінансового. Таким чином, з огляду на наведений вище аналіз позицій учених та з урахуванням власних висновків щодо податкових правовідносин пропонуємо визначити останні як урегульовані нормами податкового права суспільні відносини, які мають владно-публічний характер і виникають між суб'єктами (платниками податків та державою в особі уповноважених органів), наділеними правами й обов'язками у сфері справляння податків і зборів та здійснення податкового контролю.

Список використаної літератури

1. Нитти Ф. С. Основные начала финансовой науки : пер. с итал. / Ф. С. Нитти ; под ред. и с доп. А. Смирнского. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1904. – 624 с.
2. Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И. И. Янжул. – М. : Статут, 2002. – 555 с.
3. Тургенев Н. И. «Опыт теории налогов» / Н. И. Тургенев // У истоков финансового права. – М. : Статут, 1998. – 432 с. (Сер. Золотые страницы российского финансового права).

4. Злобин Н. Н. Налог как правовая категория : монография / Н. Н. Злобин. – М. : РПА МЮ РФ, 2003. – 170 с.
5. Воронова Л. К. Радянське фінансове право / Л. К. Воронова. – К. : Вища школа, 1973. – 203 с.
6. Советское финансовое право : учебник / отв. ред. Воронова Л. К., Химичева Н. И. – М. : Юрид. лит., 1987. – 464 с.
7. Ровинский Е. А. Основные вопросы теории советского финансового права / Е. А. Ровинский. – М. : Госюриздат, 1963. – 193 с.
8. Советское финансовое право / отв. ред. Е. А. Ровинский. – М. : Госюриздат, 1961. – 350 с.
9. Финансовое право : учебник / отв. ред. Н. И. Химичева. – 3-е изд. – М. : Юрист, 2004. – 749 с.
10. Цыпкин С. Д. Правовое регулирование налоговых отношений в СССР / С. Д. Цыпкин. – М. : Госюриздат, 1955. – 76 с.
11. Дмитрик О. О. Зміст та класифікація фінансових правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук / О. О. Дмитрик. – Х., 2003. – 187 с.
12. Криницький І. Є. Теоретичні проблеми податкового процесу : [монографія] / І. Є. Криницький. – Х. : Право, 2009. – 320 с.
13. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права : в 6 т. Т. 2 : Введение в теорию налогового права / Н. П. Кучерявенко. – Харьков : Легас, 2004. – 600 с.
14. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права : в 6 т. Т. 3 : Учение о налоге / Н. П. Кучерявенко. – Харьков : Легас ; Право, 2005. – 600 с.
15. Кучерявенко Н. П. Налоговый процесс : [учеб. пособие] / Н. П. Кучерявенко. – К. : Правова єдність, 2010. – 390 с.
16. Фінансове право України : навч. посіб. / за ред. Л. К. Воронової. – К. : Прав. єдність, 2009. – 395 с.
17. Усенко Є. А. Правове регулювання процедур вирішення податкових спорів : монографія / Є. А. Усенко. – Х. : Право, 2011. – 182 с.
18. Храбров А. О. Правове регулювання виникнення, зміни і припинення податкового обов'язку : дис. ... канд. юрид. наук / А. О. Храбров. – Х., 2004. – 198 с.
19. Демин А. В. Нормы налогового права : монография / А. В. Демин. – Красноярск : Сиб. федер. ун-т, 2010. – 410 с.
20. Пепеляев С. Г. Налоговое право : учеб. пособие / С. Г. Пепеляев. – М. : ФБК-Пресс, 2000. – 601 с.
21. Петрова Г. В. Налоговые отношения: теория и практика налогового регулирования / Г. В. Петрова. – М. : Олита, 2003. – 360 с.
22. Порохов Е. В. Теория налоговых обязательств : учеб. пособие / Е. В. Порохов. – Алматы : Жети Жаргы, 2001. – 168 с.
23. Яговкина В. А. Налоговое правоотношение (теоретико-правовой аспект) / В. А. Яговкина. – М. : Граница, 2004. – 104 с.
24. Гурвич М. А. Советское финансовое право : учебник / М. А. Гурвич. – М. : Юрид. лит., 1954. – 354 с.
25. Карасева М. В. Финансовое правоотношение / М. В. Карасева. – М. : Норма, 2001. – 288 с.
26. Пацурківський П. С. Проблеми теорії фінансового права / П. С. Пацурківський. – Чернівці : Чернівецьк. ун-т, 1998. – 276 с.
27. Советское финансовое право : учебник / Л. К. Воронова, И. В. Мартыанов. – Киев : Вища шк., 1983. – 240 с.
28. Советское финансовое право : учебник / отв. ред. Г. С. Гуревич. – М. : Юрид. лит., 1985. – 272 с.
29. Цыпкин С. Д. Финансово-правовые нормы и отношения / С. Д. Цыпкин // Советское финансовое право : учебник. – М. : Юрид. лит., 1982. – 424 с.
30. Финансовое право : учебник / отв. ред. Н. И. Химичева. – М. : БЕК, 1996. – 749 с.
31. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А. М. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 264 с.
32. Кечекян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С. Ф. Кечекян. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 187 с.
33. Толстой Ю. К. К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1959. – 88 с.
34. Теория государства и права : учебник / под ред. С. С. Алексеева. – М. : Юрид. лит., 1985. – 480 с.
35. Халфина Р. О. Обще учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 348 с.
36. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 360 с.

37. Советское финансовое право : учебник / под ред. В. В. Бесчеревных, С. Д. Цыпкина. – М. : Юрид. лит., 1982. – 424 с.
38. Ермакова Т. С. Финансовое правоотношение (теоретические проблемы) : учеб. пособие / Т. С. Ермакова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 33 с.
39. Грачева Е. Ю. Финансовое право : учеб. пособие / Е. Ю. Грачева, Э. Д. Соколова. – М. : Юриспруденция, 2000. – 304.
40. Рукавишников И. В. Метод финансового права / отв. ред. Н. И. Химичева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристь, 2006. – 285 с.

Стаття надійшла до редколегії 01.04.2013.

Самсин И. Подотраслевая природа налогово-правовых отношений и их признаки

В статье рассматривается история становления и развития налоговых отношений. Автор анализирует различные подходы ученых к изучению данного вопроса, раскрывает особенности налоговых правоотношений и определяет их взаимосвязь с общественными отношениями, являющимися предметом финансового права. Также в статье предлагается авторское определение налоговых отношений.

Ключевые слова: правовая природа отношений; финансовые правоотношения; институты финансового права; признаки налогово-правовых отношений.

Samsin I. Sub-sectoral nature of tax – legal relations and their attributes

The article discusses the history and development of tax relations. The author analyzes the different approaches of scientists to study the issue, reveals features of tax relations and determine their relationship to the social relations that are the subject of financial law. Also in the article the author's definition of tax relations.

Keywords: legal nature of relations, financial legal relations, financial institutions law, signs tax – legal relations.

Д. ЛУЧЕНКО,

доцент Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава
Мудрого», кандидат юридичних наук

УДК 342.92

Про основні ознаки адміністративно-правового спору

У статті розглянуто основні ознаки адміністративно-правового спору. Аналізується публічно-правова природа адміністративно-правових спорів. Досліджуються проблеми порядку і процесуальних форм вирішення адміністративно-правових спорів.

Ключові слова: адміністративно-правовий спір, публічно-правовий спір, юридичний конфлікт, оскарження, адміністративний позов, адміністративна скарга.

Категорія адміністративно-правового спору є однією з центральних при розгляді багатьох питань адміністративного права. Зокрема, правильне розуміння природи адміністративно-правового спору, його основних ознак є важливим при дослідженні проблем оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень, оскільки дозволяє побачити відмінності оскарження в адміністративному праві від оскарження в інших галузях права. Цей момент актуалізує дослідження адміністративно-правового спору як складової вивчення інституту оскарження.

Адміністративно-правовий спір неодноразово перебував у центрі уваги вчених-юристів. Серед останніх робіт у цій сфері можна згадати праці таких науковців пострадянського простору, як В. Авер'янов, О. Бринцев, Л. Бринцева, О. Зеленцов, В. Кривцова, О. Кузьменко, Є. Лупарева, Ю. Педько, Н. Писаренко, О. Рябченко, В. Сьоміна, Г. Ткач, Н. Хаманьова та ін. Проте розуміння основних ознак адміністративно-правового спору, що є необхідною передумовою відмежування цього спору від інших (передусім публічно-правових) спорів, потребує уточнення і становить мету цієї статті.

Перш за все потрібно зазначити, що при розгляді ознак адміністративно-правового спору важливим є розмежування категорій правового спору і юридичного конфлікту. Не заглиблюючись у це питання, яке достатньо ретельно досліджене у літературі [1–4], зазначимо, що у даному випадку ми виходимо з наступного.

Кожен юридичний конфлікт має зовнішні прояви, до яких належать правовий спір і правопорушення¹. Поза цими проявами жодного юридичного конфлікту не існує. При цьому правовий спір може мати і безконфліктний характер, коли суб'єкти права мають протилежні позиції, але єдину ціль, що дає можливість узгодити їхні позиції. В умовах демократичної, правової держави спір між суб'єктами владних повноважень не повинен свідчити про наявність юридичних конфліктів усередині державного апарату. Можна згадати своєрідний спір про юрисдикцію при вирішенні окремих спорів, що існує між Вищим адміністративним судом України і Вищим господарським судом України. Так, Вищий адміністративний суд України в оглядовому листі від 21.12.2007 р. № 1329/9/1/13-07 вказав, що справи про визнання недійсними рішень органів місцевого самовряду-

вання про відмову у наданні земельних ділянок у власність є адміністративними. Натомість Вищий господарський суд України в Узагальненні судової практики розгляду господарськими судами справ у спорах, пов'язаних із земельними правовідносинами від 01.01.2010 р. зайняв протилежну позицію². Наведена різниця підходів не є (або принаймні не має бути) конфліктною, оскільки зумовлена (має бути зумовлена) спільною метою учасників такого спору, якою є оптимальна організація системи правосуддя. Тому юридичний конфлікт правильно розглядати не як передумову виникнення юридичного спору, а як зміст такого спору, коли йдеться про конфліктний спір. При цьому, ще раз акцентуємо увагу, спір може бути і безконфліктним.

Із наведеного випливає перша ознака адміністративно-правового спору – він існує у зв'язку з виникненням між суб'єктами адміністративних правовідносин як конфліктних, так і безконфліктних ситуацій, зумовлених різним розумінням цими суб'єктами своїх прав і обов'язків. У випадку наявності юридичного конфлікту адміністративно-правовий спір виступає одним із проявів останнього поряд з адміністративним правопорушенням. Важко погоди-

¹ Відмітимо, що в літературі існує й інша позиція, відповідно до якої правопорушення теж вважається правовим спором [5, с. 9]. Однак прихильники такої позиції, на нашу думку, плутають сутність відносин, що виникають при розгляді спору і справи про адміністративне правопорушення, з правовим статусом учасників справи. В останньому випадку відсутній спір про право, а має місце притягнення правопорушника до відповідальності. Спір процесуального характеру у таких відносинах виникає у випадку оскарження постанови у справі про адміністративне правопорушення.

² Крапку у цьому спорі поставив Конституційний Суд України у Рішенні від 01.04.2010 № 1-6/2010 у справі за конституційним поданням Вищого адміністративного суду України щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 143 Конституції України, пунктів «а», «б», «в», «г» статті 12 Земельного кодексу України, пункту 1 частини першої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України. Орган конституційного судочинства погодився з тим, що вказані спори у сфері земельних відносин є адміністративними.

тись із В. Авер'яновим, який вказував, що адміністративно-правовим спором є і процедура накладення адміністративних стягнень на громадянина [6, с. 139]. У даному випадку відсутній спір про право, адже при накладенні стягнення відбувається лише визначення факту вчинення правопорушення і міри покарання за нього; особа, яка притягується до адміністративної відповідальності, не може, наприклад, оспарювати свій обов'язок утримуватися від певної поведінки, визначеної законодавцем як правопорушення, чи обов'язок зазнати негативних наслідків у випадку вчинення останнього, чи право компетентного органу накласти стягнення і тому подібне.

Другою ознакою адміністративно-правового спору є те, що він є різновидом публічно-правового спору. Усі правові спори, з огляду на тип правовідносин, в яких вони виникають, інтерес, яким зумовлені ці відносини, та суб'єктний склад спору, можна поділити на приватноправові й публічно-правові. Указаний поділ впливає із загальновизнаного у романо-германській правовій сім'ї поділу права на приватне і публічне. Як справедливо зазначає Г. Шмідт, цей ідеологічно дуже важливий поділ впливає з розуміння відокремленості держави і громадянського суспільства [7, с. 76].

Адміністративно-правовому спору, як різновиду публічно-правового спору, властива низка специфічних рис:

а) він виникає у правовідносинах, що характеризуються юридичною нерівністю, врегульовані імперативним методом правового регулювання і в основі яких присутній публічний (а не

індивідуальний, приватний) інтерес¹. Слід враховувати, що коли йдеться про юридичну нерівність учасників правовідносин, то мається на увазі, що певна галузь права, яка визначається як публічно-правова, врегульовує відносини, суб'єкти яких є юридично нерівними [8, с. 256]. Це не виключає того моменту, що у таких галузях можуть виникати відносини, учасники яких не характеризуються юридичною нерівністю, проте не означає, що тим самим змінюється якість відносин. Зокрема, коли виникає спір між органами державної влади щодо реалізації певного повноваження, то у такому спорі учасники не є юридично нерівними, однак самі правовідносини щодо здійснення державної влади залишаються такими, що поширюються на юридично нерівних суб'єктів. У зв'язку з цим, вважаємо, що поділ адміністративно-правових спорів на горизонтальні (ініційовані суб'єктом владних повноважень) і вертикальні (ініційовані фізичними чи юридичними особами), запропонований Л. Бринцевою [3, с. 86], не є переконливим. Ці спори виникають в аналогічних за своєю суттю відносинах і вирішуються в однакових процесуальних формах (з урахуванням особливостей процесуального статусу суб'єкта владних повноважень), а отже, підстав для їх розрізнення немає. Так само ми не можемо повністю погодитись з Н. Писаренко і В. Сьоміною, які вказують, що адміністративно-правові спори виникають, як правило, з відносин між нерівними

¹ Наявність такого інтересу є ознакою саме відносин, в яких виникає публічно-правовий спір, а не самих цих спорів, як вважає Л. Бринцева [3, с. 80].

учасниками [9, с. 23]. Ці спори завжди виникають з відносин, які характеризуються нерівністю їх учасників (адміністративно-правові відносини), однак сторони таких спорів не завжди є юридично нерівними;

б) однією зі сторін спору є носій публічної влади – суб'єкт владних повноважень. Розглядаючи це питання у контексті розмежування адміністративної і господарської юрисдикції, Вищий господарський суд України у листі «Про результати вивчення та узагальнення судової практики вирішення господарськими судами спорів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища» від 01.01.2009 р. вказав, що у випадку, якщо суб'єкт (у тому числі орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа) у спірних правовідносинах не здійснює вказані владні управлінські функції щодо іншого суб'єкта, який є учасником спору, такий спір не має встановлених нормами Кодексу адміністративного судочинства України ознак справи адміністративної юрисдикції, і, відповідно, не повинен вирішуватись адміністративним судом. При цьому є хибним підхід, згідно з яким публічно-правовий спір є спором, в якому захищаються права держави [10, с. 53]. У такому спорі можуть захищатися як права держави, так і права фізичних і юридичних осіб у стосунках із державою. Більше того, адміністративна юстиція виникає передусім саме задля захисту прав приватних осіб від неправомірного чи непропорційного впливу держави на них, що підтверджується змістом ст. 2 КАСУ [11], де визначено завдання адміністративного судочинства;

в) суб'єкти цього спору наділені специфічними способами захисту своїх прав. О. Бринцев зазначає, що поряд із загальноправовими способами захисту прав (визнання права, припинення дій, що порушують право тощо) у публічно-правових спорах наявні також і специфічні способи захисту прав, зокрема, визнання недійсним нормативного акта органу державної влади і місцевого самоврядування, визнання недійсним акта індивідуальної дії органу державної влади і місцевого самоврядування, встановлення наявності чи відсутності компетенції (повноважень) суб'єкта владних повноважень [10, с. 50]. До вказаного переліку можна додати скасування нормативних і індивідуальних актів суб'єктів владних повноважень. Згідно з ч. 4 ст. 105 КАСУ адміністративний позов також може містити вимогу про примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності;

г) адміністративно-правовий спір розглядається у процесуальній формі, яка відрізняється від форм розгляду приватноправових спорів. У даному випадку йдеться про позовне провадження у разі вирішення спору в судовому порядку, що має свої особливості порівняно із розглядом цивільних позовів, і провадження за адміністративною скаргою, коли спір вирішується у позасудовому (адміністративному) порядку.

Адміністративно-правові спори є, очевидно, найбільшим за обсягом різноманітним публічно-правових спорів. Що ж відрізняє адміністративно-правовий спір серед інших публічно-правових спорів (конституційно-правових, про-

цесуальних)? У літературі немає єдиного підходу до цього питання. Серед критеріїв відмежування адміністративно-правових спорів (а також публічно-правових спорів, підвідомчих адміністративним судам) виокремлюють сферу відносин (державне чи публічне управління або сфера реалізації державної влади), особливий суб'єкт спору (хоча б однією зі сторін є суб'єкт владних повноважень), специфічний характер відносин, в яких виник спір, тощо.

Думається, що в основу розмежування має бути покладений комплексний критерій, який включає такі аспекти:

по-перше, сфера правовідносин, в яких виникає адміністративно-правовий спір. Ця сфера включає правовідносини різної галузевої належності, і пов'язана зі здійсненням публічного управління. Управлінський критерій як підставу для розгляду відповідної категорії справ адміністративними судами Верховний Суд України згадує в Інформаційному листі від 26.12.2005 р. № 3.2-2005, Вищий адміністративний суд України – у Інформаційному листі від 25.07.2007 р. № 09.1-22/688, а також у спільному з Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ Інформаційному листі № 334/8/13-11| 259/0/4-11 від 11.03.2011 р.;

по-друге, особливості суб'єктного складу, що передбачає, що принаймні однією зі сторін адміністративного спору є орган державної влади чи місцевого самоврядування, їх посадова особа, інший суб'єкт, що відповідно до закону здійснює повноваження у сфері публічного управління;

по-третє, зазначені вище суб'єкти виступають у адміністративно-право-

вому спорі саме як суб'єкти владних повноважень, а не, наприклад, як сторона у господарському договорі. Відповідно є помилковою позиція законодавця, який з огляду на певну сферу відносин (господарювання) передає окремі з таких спорів до господарської юрисдикції;

по-четверте, юридична форма здійснення повноважень, до яких належать рішення і дії. Як форму також можна розглядати і бездіяльність суб'єкта владних повноважень. Вона має похідний характер від дії, адже вчинення бездіяльності суб'єктом владних повноважень визначається завжди крізь порушення (або непорушення) носієм влади обов'язку вчинити дію. Важливість цього критерію зумовлена тим, що законність здійснення повноважень буде оцінюватися органом, компетентним розглядати адміністративно-правові спори, саме крізь оцінку вказаних юридичних форм;

по-п'яте, підстава вирішення адміністративно-правового спору, що має значення для відмежування цих спорів від спорів, підвідомчих Конституційному Суду України у тих випадках, коли інші аспекти цих спорів збігаються (наприклад, це має місце у випадку існування інституту конституційної скарги, на необхідність впровадження якої активно наголошують вітчизняні фахівці [12–15]). Підставою вирішення адміністративно-правового спору є законність рішень, дій або бездіяльності суб'єкта владних повноважень, тоді як у конституційно-правовому спорі такою підставою буде дотримання відповідним суб'єктом конституційності при прийнятті акта, що оспорюється.

Наступною ознакою адміністративно-правових спорів, про що вже частково згадувалося, є те, що вони вирішуються компетентними органами в особливій процесуальній формі (адміністративний позов, адміністративна скарга). Тут слід враховувати, що виникнення адміністративно-правового спору не слід пов'язувати з порушенням справи за зверненням суб'єкта адміністративно-правових відносин до органу, уповноваженого вирішувати вказані спори. Інший підхід утворював би логічну пастку: ми мали б визнати, що скаргник звертається до компетентного органу задля вирішення адміністративно-правового спору, якого ще не існує. Таке ж бачення відтворене і у КАСУ, відповідно до ст. 3 якого справа адміністративної юрисдикції (адміністративна справа) розуміється як переданий на вирішення адміністративного суду публічно-правовий спір, у якому хоча б однією зі сторін є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень. Відповідно, спір існує і до порушення адміністративної справи.

Необхідно розуміти, що особливість процесуальних форм вирішення адміністративно-правових спорів (обмеженість процедур досудового чи позасудового врегулювання цих спорів, менша диспозитивність розгляду, особливі механізми забезпечення рівності сторін спору тощо) зумовлена саме публічністю матеріально-правових відносин, в яких ці спори виникають, а не лише

необхідністю досягнення рівності учасників адміністративної справи, як іноді вказується у літературі [9, с. 23], хоча і останнє, безумовно, має велике значення. Принцип рівності сторін властивий будь-якому судовому процесу, а не лише адміністративному, і зумовлений необхідністю забезпечення справедливості, законності й обґрунтованості рішення, прийнятого за наслідками розгляду відповідного спору.

Для вирішення адміністративно-правових спорів передбачено судовий і адміністративний порядки. Судовий розгляд цих спорів здійснюється судами адміністративної юрисдикції. У випадку адміністративного оскарження суб'єктом розгляду виступає орган чи посадова особа, що вповноважений розглядати адміністративні скарги. Зокрема, може йтися про вищий орган чи посадову особу (модель, закладена у ст. 16 Закону України «Про звернення громадян» [16]), керівника відповідного органу (модель, закладена у ст. 82 Закону України «Про виконавче провадження» [17]), спеціальну раду (комісію) із розгляду скарг (ст. 7 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» [18], ст. 102 проекту Адміністративно-процедурного кодексу України, розробленого Міністерством юстиції України у 2012 р.) тощо.

Судовий і адміністративний порядок вирішення спорів пов'язані між собою. Вітчизняне законодавство в цілому виходить із факультативності процедур адміністративного оскарження, їх невикористання не перешкоджає зверненню до суду. Цей підхід схвально оцінений і у наукових джерелах. Так, Л. Кисіль та В. Тимошук розглядають адміністра-

тивне оскарження як один із видів адміністративної процедури або як її факультативну стадію [19, с. 105; 20, с. 144]. І. Грибок наголошує на тому, що законодавство повинно надавати особі право вибору способу оскарження (адміністративний чи судовий порядок) [21, с. 154]. Таке розуміння, на нашу думку, у цілому відповідає вітчизняним державно-правовим реаліям сьогодення. Проте, вважаємо, що у майбутньому зі зміцненням демократичних засад діяльності органів публічної влади в Україні, з метою зменшення навантаження на судову систему і пришвидшення вирішення адміністративних спорів можна буде повернутися до концепції обов'язковості використання засобів адміністративного оскарження при зверненні до суду з адміністративним позовом.

Останнім часом у літературі також активно обговорюється можливість впровадження інших позасудових способів вирішення адміністративно-правових (як й інших публічно-правових) спорів (медіація, посередництво, третейський суд тощо) [22, с. 333; 23, с. 18; 24, с. 140–141]. Не зупиняючись на цьому питанні окремо, зауважимо, що впровадження таких порядків вирішення публічно-правових спорів, на наш погляд, не відповідає природі тих відносин, в яких ці спори виникають. Очевидно, що реалізація перш за все публічного інтересу в цих відносинах зумовлює другорядність договірних форм їх регулювання. Навіть за умови значного делегування державою низки публічних повноважень недержавним структурам розгляд спорів, що виникають у зв'язку з цим, не може відбувати-

ся у третейському суді або інших подібних структурах. Крім того, не можна не згадати, що в європейських країнах часто забороняється застосування арбітражу не лише при вирішенні адміністративних справ, а й будь-яких справ за участю державних органів, установ, підприємств взагалі (зокрема, така заборона діє у Франції).

Інша справа, що потрібно, очевидно, посилювати диспозитивні начала розгляду адміністративно-правових спорів у судовому та адміністративному порядку. Зокрема, на нашу думку, важливим завданням розвитку законодавства у цій сфері є поширення механізмів примирення на сферу адміністративного оскарження. Це, з одного боку, відповідало б європейським стандартам (Рекомендація Ради Європи № 0.К (86) про заходи з попередження і скорочення надмірного навантаження судів, Рекомендація Rec (2001) 9 Комітету міністрів держав – членів Ради Європи про альтернативні методи врегулювання спорів між адміністративними органами і приватними особами від 05.09.2001 р.), а з другого боку – сприяло б більш ефективному розв'язанню адміністративно-правових спорів.

Наприкінці, відмітимо, що наведена характеристика адміністративно-правового спору, безумовно, не є вичерпною. Самостійного розгляду потребує лише окреслене у цій статті питання критеріїв відмежування адміністративно-правового спору від інших публічно-правових спорів, що є необхідною передумовою вдосконалення адміністративно-процесуального законодавства і може бути предметом подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Демократичні засади державного управління та адміністративне право : монографія / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Юрид. думка, 2010. – 496 с.
2. Зеленцов А. Б. Адміністративно-правовий спор (теоретико-методологические подходы к исследованию) / А. Б. Зеленцов // Государство и право. – 2001. – № 1. – С. 68–79.
3. Бринцева Л. В. Адміністративно-правовий спір: сутність, поняття, ознаки : монографія / Л. В. Бринцева. – Х. : ФІНН, 2010. – 112 с.
4. Лупарев Е. Б. Общая теория административно-правового спора : монография / Е. Б. Лупарев. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. – 248 с.
5. Шергин А. П. Административная юрисдикция / А. П. Шергин. – М. : Юрид. лит., 1979. – 144 с.
6. Адміністративна юстиція України: проблеми теорії і практики. Настільна книга судді / за заг. ред. О. М. Пасенюка. – К. : Істина, 2007. – 608 с.
7. Шмідт Г. Розмежування публічно-правових і приватноправових спорів / Г. Шмідт // Матеріали конференції з нагоди запровадження адміністративного судочинства в Україні, м. Київ, 29 верес. 2006 р. – К. : б/в, 2006. – С. 75–77.
8. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
9. Писаренко Н. Б. Адміністративно-правові спори (удосконалення порядку вирішення) : монографія / Н. Б. Писаренко, В. А. Сьоміна. – Х. : Право, 2011. – 136 с.
10. Бринцев О. В. Розмежування компетенції адміністративних і господарських судів: проблеми і перспективи / О. В. Бринцев. – Х. : Право, 2007. – 64 с.
11. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV // Офіц. вісн. України. – 2005. – 28 серп. (№ 32). – Ст. 1918 з наст. змінами.
12. Селіванов А. О. Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди / А. О. Селіванов. – К. : УАІД «Рада», 2009; Стрижак А. Верховенство права і конституційне судочинство в Україні / А. Стрижак // Право України. – 2010. – № 3. – С. 62–71.
13. Ткачук П. Роль і місце Конституційного Суду України у захисті основних прав і свобод людини / П. Ткачук, А. Ткачук // Вісн. Конституц. Суду України. – 2010. – № 4. – С. 118–131.
14. Ткачук П. Питання доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні / П. Ткачук // Вісн. Конституц. Суду України. – 2011. – № 4–5. – С. 75–81.
15. Гультай М. Конституційна скарга як спосіб вирішення конституційно-правового спору [Електронний ресурс] / М. Гультай // Віче. – 2012. – № 20. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3335/>
16. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.96 р. № 393/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – 19 листоп. (№ 47). – Ст. 256, з наст. змінами.
17. Про виконавче провадження : Закон України від 21.04.99 р. № 606-XIV // Офіц. вісн. України. – 1999. – 28 трав. (№ 19). – Ст. 813, з наст. змінами.
18. Про ліцензування певних видів господарської діяльності : Закон України від 01.06.2000 р. № 1775-III // Офіц. вісн. України. – 2000. – 21 лип. (№ 27). – Ст. 1109, з наст. змінами.
19. Тимошук В. П. Інститут адміністративного оскарження: проблеми та перспективи розвитку / В. П. Тимошук // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2008. – № 4. – С. 105–110.
20. Кисіль Л. Є. Правове регулювання процедури адміністративного оскарження / Л. Є. Кисіль // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2008. – № 3. – С. 144–150.
21. Грибок І. О. Розвиток інституту адміністративного оскарження в умовах адміністративної реформи в Україні / І. О. Грибок // Держава і право: Юридичні і політичні науки. Вип. 16. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2002. – С. 153–156.
22. Тихомиров Ю. А. Теория компетенции / Ю. А. Тихомиров. – М. : Юстицинформ, 2001. – 336 с.
23. Талапина Э. В. Новые институты административного права / Э. В. Талапина // Государство и право. – 2006. – № 5. – С. 14–21.
24. Сало Л. Медіація як спосіб альтернативного вирішення окремих публічно-правових спорів / Л. Сало // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVI регіон. наук.-практ. конф. 8–9 лют. 2010 р. – Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2010. – С. 140–141.

Стаття надійшла до редколегії 23.05.2013.

Лученко Д. Об основных признаках административно-правового спора

В статье рассматриваются основные признаки административно-правового спора. Анализируется публично-правовая природа административно-правовых споров. Исследуются проблемы порядка и процессуальных форм разрешения административно-правовых споров.

Ключевые слова: административно-правовой спор, публично-правовой спор, юридический конфликт, обжалование, административный иск, административная жалоба.

Luchenko D. About main features of administrative legal conflict

In the article main features of administrative legal conflict are highlighted. Public nature of these conflicts is analyzed. Problems of the order and procedural forms of resolving of administrative legal conflicts are researched.

Keywords: administrative legal conflict, public legal conflict, appealing, administrative suit, administrative appeal

І. БОЙКО,

*доцент кафедри адміністративного права
Національного університету «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»,
кандидат юридичних наук*

УДК 342.9

Роль адміністративного права у формуванні правового статусу людини і громадянина

У статті проаналізовані способи впливу адміністративного права на формування правового статусу людини і громадянина, принципи адміністративно-правового статусу та їх закріплення в законодавстві. Наводяться шляхи вдосконалення чинного законодавства щодо регламентації прав і свобод громадян, які реалізуються у сфері виконавчої влади.

Ключові слова: адміністративне право; правовий статус людини і громадянина; принципи адміністративно-правового статусу людини і громадянина.

В юридично організованому суспільстві положення людини знаходить своє юридичне закріплення. Призначення держави як володарюючої політичної організації – правовими засобами спрямовувати і регулювати суспільні відносини. Основним способом такого регулювання є визначення поведінки суб'єктів різноманітних суспільних відносин. Здійснюючи функцію регулювання суспільних відносин і процесів, держава впливає на досить широку сферу життя людини. Межі й характер свободи людини визначаються об'єктивними закономірностями розвитку суспільства.

Різноманітні зв'язки права та людини найбільш повно можуть бути охарактеризовані через поняття правового статусу, в якому відбиваються всі основні сторони юридичного буття людини і громадянина: інтереси, потреби, взаємовідносини з державою, трудова та суспільно-політична діяльність тощо.

Поняття «статус» вказує на місце людини в системі суспільних відносин, визначає систему її соціальних функцій. Саме правовий статус відображає те, що «особистість може вчиняти, що вона вчиняє, які результати її дій і як вони

оцінюються іншими людьми, суспільством» [1, с. 176].

Правовий статус людини як правове явище розглядається з двох боків. По-перше, він важливий із точки зору виконання функцій і завдань держави, по-друге – це складова частина загальної проблеми прав особистості.

Більшість прав, свобод і обов'язків громадян реалізуються у сфері функціонування виконавчої влади. Виконавча влада є тією владою, з якою особа має постійні контакти. У сфері державного управління людина має комплекс прав, свобод та обов'язків. У зв'язку з цим важливим є питання про адміністративно-правовий статус громадянина. Адміністративно-правовий статус громадянина є складовою частиною його загального правового статусу – це правове положення особистості в її стосунках із суб'єктами виконавчої влади.

Традиційно адміністративне право розглядається як право управлінське, адже термін *administratio* з латинської перекладається як управління. Саме управлінський фактор обумовлює нерівність становища людини і громадянина у відносинах з органами виконавчої влади, підвладність останнім. У той же час у науковій літературі висловлена думка стосовно мовних джерел назви галузі права, що досліджується. Так, О. В. Кузьменко зазначає, що можна вважати її походження й від *administro*, що означає прислугую, допомагаю [2, с. 69]. Дійсно, походження слів, термінів, понять – питання не достатньо досліджене. Загальновідомим є перше визначення назви галузі права. Утім не можна виключати й інші розуміння. Такий підхід дозволить по-іншому по-

глянути на призначення адміністративного права. І саме він найбільше відповідає конституційному положенню, закріпленому в ст. 3 Основного Закону України: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. А права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Розуміння адміністративного права як такого, що покликане служити людині та громадянинові й допомагати реалізовувати права і свободи через діяльність органів виконавчої влади та інших суб'єктів, що здійснюють владні управлінські функції, нам уявляється актуальним і слушним у даний період розвитку суспільства і держави.

У сфері дії адміністративного права перебувають різноманітні суспільні відносини. Частина з них мають управлінський характер, адже традиційно адміністративне право регулює такий тип відносин. І сьогодні державне регулювання різних сфер економіки, соціально-культурного та адміністративно-політичного будівництва потребує адміністративно-правового забезпечення. Проте поряд з цим, як зазначають українські вчені-правники, існує низка правових відносин, які виникають у зв'язку із діяльністю органів виконавчої влади щодо:

– розгляду і вирішення індивідуальних адміністративних справ за зверненнями приватних (фізичних і юридичних) осіб;

– надання різноманітних адміністративних (управлінських) послуг у вигляді дозвільно-ліцензійних, реєстраційних та інших подібних дій;

– прийняття зобов'язуючих рішень щодо приватних осіб у процесі вирішення різних публічних господарських справ (наприклад, будівництво шляхів, енергетичних мереж, відведення земель для будь-яких загальнодержавних потреб тощо);

– захисту порушених прав і свобод громадян (адміністративний розгляд скарг і судочинство в адміністративних судах);

– застосування до осіб заходів адміністративного примусу [3, с. 95].

Таким чином, адміністративне право регулює управлінські відносини, а також ті, в яких реалізуються й забезпечуються права і свободи громадян органами виконавчої влади й іншими суб'єктами, що здійснюють делеговані функції державного управління.

Характер механізму адміністративно-правового регулювання суспільних відносин, природу зв'язків, які формуються в процесі цього регулювання, визначають принципи адміністративного права. Принципи адміністративного права також здійснюють вплив на формування правового статусу людини і громадянина. У науковій літературі називають такі принципи адміністративного права: законність, пріоритет прав і свобод людини і громадянина, рівність громадян перед законом, демократизм нормотворчості й реалізації права, взаємної відповідальності держави і людини, гуманізму і справедливості у взаємовідносинах між державою і людиною [3, с. 98]. Саме ці вихідні,

базові ідеї покладаються в основу правового статусу людини і громадянина. На їх основі формуються норми, що містять права, свободи й обов'язки людини.

Особливої уваги потребує дослідження принципу верховенства права при визначенні адміністративно-правового статусу людини і громадянина. Він закріплений як загальноправовий принцип у ст. 8 Конституції України. Жоден нормативно-правовий акт не наводить вичерпного викладення сутності цього принципу. Проте практика Європейського суду з прав людини, а також рішення Конституційного Суду України дають можливість визначити різноманітні аспекти принципу верховенства права. Зазначимо, що вперше характеристику вимог принципу верховенства права подано у Рішенні Конституційного Суду у справі про призначення судом більш м'якого покарання [4]. Відповідно до розуміння Конституційного Суду «верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України».

Отже, ми можемо розглядати верховенство права як вимогу до законодавчого органу створювати право таким чином, щоб у ньому виявлявся і забезпечувався пріоритет прав і свобод людини і громадянина. При цьому поділяємо думку професора В. Б. Авер'янова, який тлумачив принцип верховенства права як об'єднання вимог, що забезпечують, по-перше, підпорядкування діяльності всіх без винятку державних інститутів потребам реалізації й захисту прав людини; по-друге, пріоритетність цих прав перед усіма іншими цінностями демократичної, соціальної, правової держави [5].

Стосовно діяльності органів виконавчої влади, які сприяють реалізації прав громадян, а також охороняють і захищають їх права і свободи, то вона повинна відповідати принципу законності. Адже згідно з Конституцією України вони як органи державної влади, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19). Верховенство права у деяких випадках повинно виявлятися в діяльності органів виконавчої влади, наприклад при реалізації дискреційних повноважень. А в цілому ж говорити про верховенство права можна тільки як про загально-правовий принцип взаємовідносин органів виконавчої влади і громадян.

На практиці може мати місце протиставлення принципів верховенства права і законності при формуванні правового статусу людини і громадянина. Як приклад зазначимо, що згідно з постановою Верховної Ради України «Про Засади державної політики України в галузі прав людини» від 17 червня

1999 р. [6] одним із принципів такої політики є визнання презумпції особистої свободи людини відповідно до принципу, згідно з яким дозволено все, крім того, що прямо забороняється законом. Передусім необхідно з'ясувати, чи охоплює такий акт права людини, які реалізуються у сфері діяльності виконавчої влади. На нашу думку, відповідь на це питання має бути ствердною, оскільки, по-перше, сама постанова жодним чином не обмежує сферу свого застосування, а навпаки, у ній йдеться про адміністративне та адміністративно-правове законодавство. По-друге, навіть якщо припустити, що презумпція особистої свободи людини більш прийнятна для сфери цивільних правовідносин, то слід врахувати позиції Європейського суду з прав людини щодо поширення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод на процедуру розгляду адміністративних справ. Трактуючи практику Європейського суду з прав людини, Д. Галліган зазначає, коли суб'єкт владних повноважень приймає рішення або вчиняє дії, які впливають на існуючі права особи, якими вона наділена відповідно до національного законодавства, то ці права вважаються цивільними. Результатом цього підходу є практика, відповідно до якої, якщо право існує відповідно до законодавства країни-учасниці, непотрібно додаткових ознак або умов для того, щоб визнати його цивільним. Таким чином, будь-яке право, яке юридично закріплене в національному законодавстві, і на яке впливають адміністративні процедури, може вважатися цивільним у розумінні ст. 6 Конвенції [7, с. 214–218]. Зрештою, ст. 6 Конвенції належить

застосовувати до адміністративних правовідносин у будь-якій ситуації, коли ці правовідносини впливають на цивільні права [7, с. 214–217]. Такі позиції наведені на користь того, щоб розуміти особисту свободу людини як принцип державної політики достатньо широко, у тому числі й стосовно адміністративно-правового статусу людини і громадянина. Звідси можемо стверджувати, що людині у відносинах з органами виконавчої влади має бути дозволено все, що прямо не заборонено законом.

Натомість законами України [8; 9] передбачено, що заміщення деяких посад (наприклад, державного службовця, працівника міліції, нотаріуса тощо) пов'язане тільки з наявністю громадянства України. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 04.02.1994 р. [10] встановлював, що іноземці та особи без громадянства не можуть призначатися на окремі посади або займатися певною трудовою діяльністю, якщо відповідно до законодавства України призначення на ці посади або заняття такою діяльністю пов'язане з належністю до громадянства України (ч. 4 ст. 8). І таке формулювання цілком відповідало зазначеному вище принципу особистої свободи людини, адже загальний за характером Закон про правовий статус іноземців та осіб без громадянства встановлював заборону щодо зайняття певних посад, а які це посади, визначали інші закони. Чинний Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22.09.2011 р. [11] подібного обмеження не встановлює. І це нівелює дію принципу державної політики, згідно з яким людині до-

зволено все, що прямо не заборонено законом. На нашу думку, необхідно доповнити нині діючий Закон нормою такого змісту, яка містилася в попередньому Законі.

Громадянин як суб'єкт адміністративного права може бути учасником різноманітних правових відносин, які умовно можна поділити на типи. По-перше, це відносини з приводу реалізації громадянином належного йому суб'єктивного права. Тут можна назвати дві ситуації. Перша – реалізація саме суб'єктивного права. Вона передбачає виконання відповідних обов'язків органами виконавчої влади, що і обумовлює реалізацію права. Друга – коли громадянин має намір реалізувати право, що має характер свободи. У цьому випадку органи виконавчої влади теж можуть мати певні обов'язки, але їх виконання тільки сприяє або опосередковує реалізацію таких свобод (свобода пересування та вибору місця проживання). По-друге, із приводу виконання громадянином покладених на нього обов'язків. Такі обов'язки можуть виявлятися в активних діях громадян або в утриманні від дій. По-третє, з приводу порушення прав громадянина. Правовідносини із захисту порушених прав можуть виникати всередині виконавчої гілки влади, тобто коли громадянин оскаржує неправомірні дії до вищого органу або вищої посадової особи, а також поза сферою виконавчої влади, тобто коли справу розглядає суд. Характерною особливістю таких правовідносин є те, що в них не тільки реалізується право громадянина (на звернення), а й захищаються його права. І по-четверте, з приводу скоєння громадянином протиправ-

них дій. Протиправна поведінка особи тягне за собою негативну реакцію держави, зокрема з боку органів виконавчої влади. Метою правовідносин з приводу скоєння громадянином правопорушення є винесення справедливого рішення та притягнення до відповідальності і покарання винуватої особи. Громадянин при цьому здебільшого наділений обов'язками, але має й певні права (право оскарження, право на захист, право вимагати прийняття справедливого рішення, право надавати докази).

Оскільки адміністративне право як галузь права та галузь законодавства є достатньо динамічною, то типи вищезазначених правовідносин постійно зазнають змін у своєму змісті за рахунок запровадження нових процедур адміністративно-правового характеру.

Із приводу цього згадаємо про Закон України «Про адміністративні послуги», прийнятий 06.09.2012 р., що набув чинності 07.10.2012 р. [12]. У преамбулі Закону визначено його мету – реалізація прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Законодавець запровадив такий спосіб реалізації, як адміністративна послуга, яку визначає як результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи. Адміністративна послуга надається за заявою фізичної або юридичної особи. Надання адміністративної послуги пов'язане із забезпеченням умов для реалізації прав, свобод та інтересів особи. Адміністративну послугу надає орган виконавчої влади, інший державний орган, орган

влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їх посадові особи через реалізацію ними владних повноважень. Право на отримання особою конкретної адміністративної послуги та кореспондуюче повноваження адміністративного органу визначаються лише в законі. Результатом адміністративної послуги в процедурному значенні є адміністративний акт – рішення або дія адміністративного органу, яким задоволено звернення особи. Такий адміністративний акт має конкретного адресата – споживача (отримувача) адміністративної послуги, тобто особу, яка звернулася за послугою.

Саме іменування адміністративної процедури послугою свідчить про позицію законодавця стосовно відносин людини і виконавчої влади. Навіть у цій назві закладено принцип служіння людині з боку держави.

Адміністративно-правовий статус людини і громадянина охоплює також і процесуальну складову. Сучасна українська адміністративно-процесуальна доктрина представлена працями таких вчених, як А. О. Селіванов [13], М. М. Тищенко [14], О. В. Кузьменко [15; 16], В. Г. Перепелюк [17; 18]. Останніми роками зміст правового статусу громадянина розширився за рахунок законодавчого запровадження адміністративно-судочинських проваджень і відповідно встановлення норм, які визначають процесуальне положення громадянина. Статус громадянина як учасника адміністративного процесу визначається через категорію адміністративної процесуальної правосуб'єктності. Зміст прав та обов'язків адміністративно-процесуального характеру залежить від

виду провадження, в якому він бере участь.

Підсумовуючи наведене, зазначимо, що адміністративно-правовий статус людини і громадянина, будучи складовою загального правового статусу, визначає становище фізичної особи у відносинах з органами виконавчої влади, їх посадовими особами та іншими суб'єктами, що здійснюють функції державного управління. Характер таких взаємовідносин визначається принципами, особлива роль серед яких належить верховенству права. Ми розгляда-

ємо цей принцип як вимогу, спрямовану до законодавця, при встановленні правових норм визначати та забезпечувати пріоритетність прав і свобод людини. Сучасні тенденції розуміння сутності й призначення адміністративного права спрямовані на визначення цієї галузі права як такої, що покликана служити людині, забезпечувати реалізацію її прав та інтересів. Відповідно на законодавчому рівні запроваджуються процедури, які сприяють досягненню цієї мети і по суті являють собою сервісні провадження.

Список використаної літератури

1. Ануфриев Е. А. Социальный статус и активность личности / Е. А. Ануфриев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984.
2. Кузьменко О. В. Взаємообумовленість та взаємозалежність змісту адміністративного процесу та адміністративної процедури від предмета адміністративного права / О. В. Кузьменко // Проблеми теорії та практики адміністративної юстиції : зб. наук. ст. / М. І. Смокович, М. І. Цуркан, В. Г. Перепелюк та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2012.
3. Адміністративне право України. Акад. курс : підручник : у 2 т. Т. 1 : Загальна частина / відп. ред. В. Б. Авер'янов. – К. : Юрид. думка, 2007.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 р. // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
5. Авер'янов В. Принцип верховенства права в реформуванні українського адміністративного права [Електронний ресурс] / В. Авер'янов // Юрид. практика. – 2006. – № 18 (436). – Режим доступу: <http://www.yurpractika.com/art>
6. Про Засади державної політики України в галузі прав людини : постанова Верхов. Ради України від 17 червня 1999 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 35. – Ст. 303.
7. Galligan D. J. Due Process and Fair Procedure (Належний процес та справедливі процедури) / D. J. Galligan. – Oxford : Clarendon Press, 1996.
8. Про державну службу : Закон України від 16.12.1993 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
9. Про міліцію : Закон УРСР від 20.12.1990 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
10. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 04.02.1994 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 23. – Ст. 161.
11. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2012. – № 19–20. – Ст. 179.
12. Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012 р. // Офіц. вісн. України. – 2012. – № 76. – Ст. 3076.
13. Селіванов А. О. Адміністративний процес в Україні: реальність і перспективи розвитку наукових доктрин / А. О. Селіванов. – К. : Ін Юре, 2000. – 68 с.
14. Тищенко Н. М. Гражданин в административном / Н. М. Тищенко. – Харьков : Право, 1998.
15. Кузьменко О. В. Теоретичні засади адміністративного процесу / О. В. Кузьменко. – К., 2005.

16. Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права / О. В. Кузьменко. – К., 2005.
17. Перепелюк В. Г. Адміністративний процес / В. Г. Перепелюк. – Чернівці, 2001.
18. Перепелюк В. Г. Адміністративний процес. Загальна частина : навч. посіб. / В. Г. Перепелюк. – Чернівці : Рута, 2003.

Стаття надійшла до редколегії 25.04.2013.

Бойко И. Роль административного права в формировании правового статуса человека и гражданина

В статье проанализированы способы воздействия административного права на формирование правового статуса человека и гражданина, принципы административно-правового статуса и их закрепление в законодательстве.

Ключевые слова: административное право; правовой статус человека и гражданина; принципы административно-правового статуса человека и гражданина.

Boiko I. The role of administrative law in shaping the legal status of human and civil

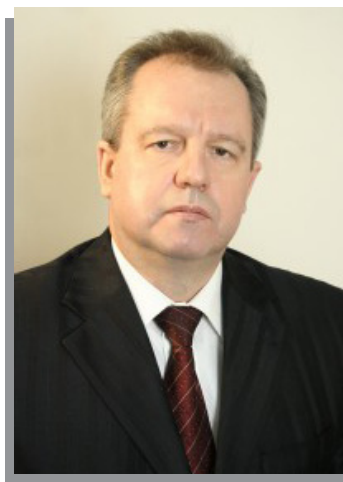
In this scientific paper analyzed how the impact of administrative law on the formation of the legal status of a person and citizen, the principles of administrative and legal status and their recognition under the law.

Keywords: administrative law, the legal status of a person and citizen, principles of administrative and legal status of man and citizen.

• ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА •

А. ГЕТЬМАН,

проректор з наукової роботи Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України

УДК 349.6:340.134

Концепція розвитку екологічного права та законодавства як передумова забезпечення національної екологічної політики

На підставі дослідження чинного екологічного законодавства, наукових та методологічних розробок у галузі екологічного права, положень Конституції України та міжнародних екологічних норм пропонується Концепція розвитку екологічного права та законодавства України.

Ключові слова: національна екологічна політика, кодифікація екологічного законодавства, Концепція розвитку екологічного законодавства України.

Сучасний етап розвитку екологічного законодавства України викликає у багатьох фахівців почуття незадоволення його станом. Про це свідчить низка наукових статей та виступів науковців, представників правозастосовчих органів на наукових, науково-практичних конференціях, семінарах, «круглих столах» тощо. Усвідомлюється суспільна потреба в необхідності подальшого розвитку та вдосконалення цієї галузі пра-

ва та законодавства. Екологічне законодавство належить до молодих та, як засвідчує теорія і практика, складних галузей законодавчої системи України. У зв'язку з наведеним виникає нагальна потреба у розробленні Концепції розвитку екологічного права та законодавства України. Метою такої Концепції повинні стати пропозиції стосовно основ екологічного законодавства як діючої і такої, що розвивається, нормативно-

правової системи, яка спирається на прогностичні оцінки і перспективні програми соціально-економічного розвитку держави; обґрунтування системної основи і принципів побудови, дії і розвитку законодавства, маючи на увазі встановлення обґрунтованих пропозицій співвідношення видів законів, законів і підзаконних актів, законів і міжнародно-правових актів, а також внутрішнього зв'язку між підрозділами системами законодавства (галузі, підгалузі, нормативно-правові комплекси і правові інститути); чітке визначення критеріїв законодавчого регулювання; розробка механізму забезпечення дії закону, його моніторингу; забезпечення функціонування законодавства по виконанню умов проведення державних реформ в економічній, соціальній, судовій, адміністративній та інших сферах; вдосконалення законодавства в напрямі розробки механізму врівноваження «викиликів» глобалізаційних процесів, що можуть мати негативний характер; розробка рекомендацій щодо оптимізації процесу підготовки, прийняття й реалізації законів [1].

Слід зазначити, що питання розробки Концепцій розвитку законодавства в цілому та його окремих складових (окремих галузей права і законодавства), у т. ч. й екологічного, вже декілька років перебувають у полі зору вчених-правників пострадянських держав. Проводяться дослідження щодо розробки Концепції розвитку законодавства РФ [2], екологічного законодавства РФ [3], земельного, лісового та надрового законодавства РФ [4], екологічного законодавства республіки Казахстан [5]. У межах цих досліджень аналізуються

поняття екологічного законодавства, його сучасний стан, фактори, що мають вплив на розвиток екологічного законодавства, об'єкт (об'єкти) екологічних відносин, предмет екологічного законодавства, методи правового регулювання екологічних відносин, проблеми екологізації інших галузей законодавства та співвідношення екологічного й інших галузей законодавства, розвиток екологічного законодавства в глобалізаційному контексті, принципи екологічного права. Важливе значення в цих роботах надається концепції правового закону, правилам екологічної нормотворчості, систематизації екологічного законодавства, основним напрямам і станам розвитку екологічного законодавства, пріоритетам (послідовності) у прийнятті й доповненні актів, переліку діючих та пропонуєваних нормативних правових актів екологічного спрямування, підготовці головного акта екологічного законодавства (історія питання, його значення та місце в екологічному законодавстві, головний акт екологічного законодавства в контексті кодифікації, зарубіжний досвід та зміст головного акта). У процесі розробки Концепції велика увага приділена загальній характеристиці механізму правового регулювання екологічних відносин, в межах якого розглядаються такі питання: екологічне нормування, еколого-технічна регламентація, екологічна стандартизація, оцінка впливу на навколишнє середовище і екологічна експертиза, планування використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища, екологічне ліцензування, екологічні договори, екологічний аудит, економіко-правовий механізм

природокористування та охорони навколишнього середовища, організаційно-правові заходи інформаційного забезпечення раціонального природокористування і охорони навколишнього середовища, екологічне виховання і освіта, екологічний контроль, юридична відповідальність за екологічні правопорушення.

Розробка Концепції розвитку екологічного права та законодавства є викликом сьогодення. На думку Ю. О. Тихомирова, у період великих перетворень з усією гостротою постають питання про нову роль права, про оновлення і розвиток законодавства. Без їх вирішення неможливо успішно формувати правову державу. Потрібна сучасна наукова концепція, яка дозволить передбачити динаміку розвитку законодавства, співвідношення його галузей і підгалузей, визначати пріоритетні законодавчі акти на найближчу перспективу і послідовність прийняття інших законів з урахуванням потреб економіки, соціальної і політичної сфер [6].

Створення наукової Концепції розвитку екологічного права та законодавства може розглядатися як важлива передумова для подолання однієї із негативних рис сучасної публічної влади, пов'язаної із ігноруванням наукових розробок та рекомендацій із питань вдосконалення чинного екологічного законодавства. Зокрема, на сьогодні відсутня чітка послідовність та визначеність в основних законодавчих актах, що приймаються Верховною Радою України стосовно проведення кодифікації екологічного законодавства. Так, Основними напрямками державної політики України в галузі охорони довкіл-

ля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, затвердженими постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 р., передбачається розробка та прийняття Екологічного кодексу України. Натомість, нещодавно прийнятий Закон України від 21 грудня 2010 р. «Про Основні засади (Стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 р.» кодифікації екологічного законодавства у формі Екологічного кодексу України не передбачає.

Розробка Концепції також має стати умовою для подолання перешкод на шляху до реалізації та запровадження механізму правового супроводження національної екологічної політики.

Національна екологічна політика в сучасних умовах розглядається як інтегрований фактор соціально-економічного розвитку України, який сприяє забезпеченню переходу до сталого розвитку економіки та впровадження екологічно збалансованої системи природокористування. Однак ефективність регулювання відносин по охороні навколишнього природного середовища, раціональному природокористуванню та забезпеченню екологічної безпеки залишається недостатньо високою. Про це свідчить стан довкілля на значній території України, суттєве зменшення мінерально-сировинних ресурсів, погіршення стану здоров'я населення та ін.

Антропогенне та техногенне навантаження на навколишнє природне середовище в кілька разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу та продовжує зростати. На сьогодні у державі накопичено понад 35 млрд тонн відходів, 17 % її території зазнає

підтоплення, а понад 18 % вражено інтенсивною ерозією.

Щільність викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря останнім часом становить понад 130 кілограмів на кожного мешканця, що в десятки разів перевищує зазначений показник у розвинутих країнах світу.

В Україні найвищий в Європі рівень споживання водних ресурсів, вирубування лісів, розораності земель. Як приклад, розораність сільськогосподарських угідь у Херсонській області становить 90,1 %, у Миколаївській – 84,6 %, у Запорізькій – 84,2 %, в Одеській – 80,2 %, тоді як у цілому в Україні – 78,5 %. Такого рівня розораності не має жодна країна світу [7]. Близько 15 відсотків території України з населенням понад 10 млн перебуває у критичному екологічному стані.

Таким чином, сучасна екологічна ситуація в Україні на всіх рівнях як офіційних, так і неофіційних, однозначно визначається як кризова. Швидкість деградації довкілля в Україні перевищила швидкість процесів біологічного пристосування живих організмів до середовища існування, тобто порушення екосистеми набуває незворотного характеру.

Причини кризи здебільшого мають суб'єктивний характер, що проявляється у ставленні людини, суспільства та держави до навколишнього природного середовища. Можливо виділити декілька основних чинників, що ведуть до поглиблення кризових явищ в екологічній складовій нашої держави.

По-перше, відсутність політичної волі держави до послідовного та ефективного здійснення діяльності з охоро-

ни довкілля та забезпечення раціонального природокористування. Верховною Радою України 5 березня 1998 р. була прийнята постанова «Про основні напрямки державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки». Нею було передбачено здійснення низки заходів організаційно-управлінського, політико-правового, соціально-економічного, гуманістичного спрямування із вирішення екологічних проблем в контексті національної екологічної безпеки України.

Утім зволікання із розбудовою системи екологічної стратегії України не дозволили та й не надали можливість повною мірою реалізувати вимоги цієї постанови.

По-друге, недостатній розвиток законодавства і права в галузі природокористування та охорони довкілля. За наявності великої кількості законодавчих та нормативно-правових актів, що регулюють екологічні суспільні відносини, всі, або майже всі вони страждають від серйозних недоліків: значна кількість декларативних положень, неузгодженість, а іноді й прямі суперечності, недостатнє регулювання екологічних процедур (екологічного нормування, ліцензування, оцінки впливу на навколишнє природне середовище, організації та проведення екологічної експертизи тощо), відсутність ефективних механізмів реалізації нормативних вимог, конкуренція норм чинних законів та інших нормативно-правових актів.

По-третє, дефекти організації державного управління охороною навколишнього природного середовища та забезпечення раціонального природо-

користування. Мова йде перш за все про систему спеціально уповноважених державних органів, на які покладено організацію та забезпечення виконання вимог законодавства у цій сфері. Чого лише коштує хаотично-періодична зміна назв цих органів: Державний комітет земельних ресурсів; Державне агентство земельних ресурсів; Міністерство охорони навколишнього природного середовища і ядерної безпеки; Міністерство екології та природних ресурсів; Міністерство охорони навколишнього природного середовища. І цей перелік можна продовжувати.

Наступним чинником є відомчі інтереси, які задовольняються головним чином за рахунок ігнорування екологічних інтересів суспільства. Це явище має назву «відомчий егоїзм», коли відповідні підприємницькі структури, що мають особисті інтереси, лобіюють необхідні рішення в Уряді та парламенті, які суперечать вимогам Конституції, екологічному законодавству та загальним екологічним потребам держави.

До причин поглиблення кризових явищ у сфері охорони довкілля слід також віднести дефіцит фінансування програм і заходів з охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки. Однією з причин низького рівня фінансування за розділом 20 «Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека» Держбюджету України є те, що видатки на збереження довкілля не належать до захищених статей, визначених Законом України про Державний бюджет. Бюджетним кодексом України встановлено, що податки, збори та інші податкові платежі зараховуються до бюджетів повністю. Тобто

збори за спеціальне використання природних ресурсів направляються до бюджету не цільовим призначенням на природоохоронні заходи, як це передбачено ст. 46 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», а «розчиняються» в його дохідній частині. Ситуація ускладнюється також тим, що більшість відомств не вважають пріоритетними проблеми збереження довкілля.

За розрахунками, на охорону навколишнього природного середовища, недопущення і ліквідацію надзвичайних ситуацій та наслідків стихійного лиха, за статистичними даними витрачається лише 11–19 % зборів за використання природних ресурсів та за забруднення довкілля [8].

Завершуючи перелік основних чинників, що ведуть до поглиблення кризових явищ в екологічній складовій нашої держави, не можна не згадати і про вкрай низький рівень правосвідомості, екологічних знань та екологічної культури. Вкрай низький рівень загальної і екологічної культури, небувалий моральний занепад суспільства, безкарність – це загальний фон, на якому відбувається деградація навколишнього природного середовища.

Здійснювати власну екологічну політику – це суверенне право держави. Ця теза розглядається як фундаментальний принцип міжнародного екологічного права, але оскільки екологічні проблеми не визнають державних кордонів, тому він застосовується лише в контексті з вимогою: «держави, що забезпечує діяльність на своїй території, не завдає екологічної шкоди іншим державам» (принцип 21 Стокгольмської декларації

1972 р. та принцип 2 Декларації Ріо-де-Жанейро 1992 р.). Формування екологічної політики повинно базуватися на європейському підході та мати превентивний характер, відповідати вимогам національної та загальноєвропейської екологічної безпеки.

У статті 16 Конституції України в акумульованому вигляді сформульовані основні напрями екологічної політики, а саме: гарантування екологічної безпеки; підтримання екологічної рівноваги на території України; подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу; збереження генофонду українського народу. Поряд з цим конституційними основами екологічної політики є: право власності на природні ресурси (ст. 13); право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля та відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення (ст. 50); земля проголошена основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (ст. 14); кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66).

Сучасна екологічна політика розробляється і впроваджується в напружених політичних умовах, за яких різноманітні політичні цілі та інтереси відомств часто призводять до конфліктів між окремими суб'єктами суспільства. Звичайними, на жаль, стають ситуації, коли надзвичайно складно дійти політичного консенсусу між екологічними органами та природокористувачами,

інтереси яких часто лобіюються відповідними відомствами та місцевим владними і неурядовими структурами.

Розглядаючи зміст екологічної політики крізь призму конкретних результатів дій щодо реалізації декларованих намірів, прикро визначати, що природо- і енергозатратний, ресурсомісткий тип сучасної економіки країни визначає її невисоке місце в стратегії розвитку. Натомість екологічні фактори повинні впливати на структуризацію й шляхи модернізації економіки.

Формування екологічної політики є процесом, що належить до найвищих рівнів політики, який репрезентує всеохоплюючий підхід до конкретних екологічних проблем, врівноважуючи цілі економічного розвитку та охорони довкілля, розглядаючи їх вплив на розподіл національних багатств та макроекономіку. Утім найважливішим є те, що екологічну політику повинні впроваджувати на мікрорівні, на кожному підприємстві та іншому об'єкті, що впливає на стан довкілля. Прийнятність екологічної політики та її дотримання залежать від того, якою мірою нижчі рівні урядових органів, промисловості та інших суб'єктів регулювання сприймають встановлені цілі та завдання екологічної політики як такі, що є справедливими та реальними. Від досягнення між ним консенсусу залежить кінцевий успіх екологічної політики [9]. Безумовно, на наведених засадах еколого-правової доктрини і буде розвиватися екологічна політика держави.

Нова екологічна політика повинна містити у своїй основі такі передумови: людина не може бути здоровою у хворому навколишньому природному се-

редовищі; неможливо вирішувати екологічні проблеми поза економічним розвитком або всупереч йому; зменшення витрат природних ресурсів і забруднення навколишнього природного середовища з урахуванням на одиницю кінцевого економічного результату; скорочення екологічного збитку повинне стати необхідною умовою подальшого економічного розвитку [10].

З урахуванням наведеного не можна оминати увагою Закон України від 21 грудня 2010 р. «Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 р.», де в розгорнутому вигляді спрогнозовані та сформульовані найбільш принципові положення правового механізму реалізації екологічної політики та його концептуальні чинники.

Перш за все в Основних засадах визначаються принципи національної екологічної політики, серед яких можна виділити такі: посилення ролі екологічного управління в системі державного управління України з метою досягнення рівності трьох складових розвитку (економічної, екологічної, соціальної), яка зумовлює орієнтування на пріоритети сталого розвитку; врахування екологічних наслідків під час прийняття управлінських рішень, при розробленні документів, які містять політичні та/або програмні засади державного, галузевого (секторального), регіонального та місцевого розвитку; запобігання надзвичайним ситуаціям природного і техногенного характеру, що передбачає аналіз і прогнозування екологічних ризиків, які ґрунтуються на результатах стратегічної екологічної оцінки, державної екологічної експертизи, а також

державного моніторингу навколишнього природного середовища; участь громадськості та суб'єктів господарювання у формуванні та реалізації екологічної політики, а також урахування їхніх пропозицій при вдосконаленні природоохоронного законодавства, невідворотність відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища; доступність, достовірність та своєчасність отримання екологічної інформації; державна підтримка та стимулювання вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють модернізацію виробництва, спрямовану на зменшення негативного впливу на навколишнє природне середовище, та ін.

Велика увага у вказаних Основних засадах приділяється подальшому вдосконаленню законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища, що безпосередньо пов'язане із необхідністю вирішення стратегічних завдань формування Концепції розвитку екологічного права та законодавства. Зокрема, наголошується на необхідності ефективного функціонування системи законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища, спрямованого на досягнення національних пріоритетів. Основними вимогами такого законодавства є його відповідність Конституції України, наближення до відповідних директив ЄС, забезпечення впровадження багатосторонніх екологічних угод (конвенцій, протоколів тощо), стороною яких є Україна, соціальна спрямованість, реалістичність, економічна ефективність. Законодавство має сприяти гнучкому застосуванню відповідних економічних

інструментів для стимулювання впровадження інноваційних екологічних технологій, розв'язанню екологічних проблем на місцевому рівні.

Основними засадами передбачена також необхідність: забезпечити дотримання законодавства України, що гарантує право громадян на доступ і користування землями водного фонду і землями рекреаційного, оздоровчого, природоохоронного та історико-культурного призначення; завершити формування національної законодавчої бази з питань біобезпеки та забезпечити її подальше вдосконалення з урахування відповідних положень законодавства ЄС. Розглянути доцільність розроблення підзаконних актів щодо участі громадськості у прийнятті рішень або ратифікації Алматинської поправки до Орхуської конвенції.

Найважливішою організаційною умовою ефективної реалізації екологічної політики є стабільність системи державного управління охороною навколишнього природного середовища, що припускає не тільки стабільність відповідного законодавства, а й належне кадрове і матеріально-технічне забезпечення діяльності органів управління на всіх рівнях.

Реалізація механізму екологічної політики повинна стати відкритим про-

цесом для участі всіх верств населення, до цієї роботи повинні залучатися широкі кола науковців і фахівців. Наукові та технічні знання, на яких ґрунтується екологічна політика, повинні всебічно висвітлюватися засобами масової інформації, що сприяє взаємодії між процесом створення екологічної політики і громадською думкою, у результаті якої можна досягти соціального консенсусу.

Наявність дієвої екологічної політики буде запорукою того, що за екологічні помилки, зроблені сьогодні, не доведеться розплачуватися дорогою ціною завтра. А цілі економічного та соціального розвитку досягатимуться з урахуванням потреби забезпечення безпечного для життя, здоров'я та діяльності людини навколишнього природного середовища, збереження природних багатств для майбутніх поколінь.

Таким чином, розробка Концепції розвитку екологічного права та законодавства є важливою складовою в алгоритмі формування єдиної, логічно послідовної, всебічно виваженої та обґрунтованої доктрини національної екологічної політики України, пошуку найбільш ефективних та оптимальних форм і методів її реалізації.

Список використаної літератури

1. Бринчук М. М. Концепция развития экологического законодательства Российской Федерации / М. М. Бринчук. – СПб. : Из-во Юрид. ин-та, 2009. – С. 3.
2. Концепция развития российского законодательства / под ред. Т. Я. Хабриевой, Ю. А. Тихомирова, Ю. П. Орловского. – М., 2004. – 858 с.
3. Боголюбов С. А. Концепция развития экологического законодательства / С. А. Боголюбов, И. Ф. Панкратов, Л. А. Заславская // Правовая реформа: концепция развития российского законодательства. – М., 1995. – С. 153–157; Игнатъева И. А. О создании концепции развития экологического законодательства / И. А. Игнатъева // Экологическое право России : сб. материалов науч.-практ. конф. 1996–1998 / под ред. А. К. Голиченкова. – М., 1999. – С. 216–219; Бринчук М. М. Концепция развития экологического законодательства Российской Федерации / М. М. Бринчук. – СПб., 2009. – 165 с.

4. Голиченков А. К. Концепция развития земельного законодательства России / А. К. Голиченков, О. М. Козырь // Вестник МГУ. Сер. 11 Право. – 1995. – № 4; Клюкин Б. Д. Концепция развития горного законодательства / Б. Д. Клюкин, О. М. Теплов // Концепция развития российского законодательства. – М., 1995. – С. 156–163; Боголюбов С. А. Концепция развития российского законодательства / С. А. Боголюбов, Ю. И. Шуплецова. – М., 2004. – С. 815–823.
5. Голиченков А. К. Концепция формирования экологического законодательства в Республике Казахстан / А. К. Голиченков, М. М. Бринчук, Е. В. Новикова, С. А. Медведев // Доживем до понедельника. – 1996. – 24 мая.
6. Тихомиров Ю. А. Общая концепция развития российского законодательства / Ю. А. Тихомиров // Концепция развития российского законодательства. – изд. 3-е. – М., 1998. – С. 5.
7. Пономаренко Г. Економіко-правова та екологічна охорона земель як складова національної безпеки / Г. Пономаренко, В. Миронов // Право і безпека. – 2005. – № 4 (1). – С. 150–153.
8. Біляєва О. С. Проблеми стимулювання охорони навколишнього природного середовища в Україні / О. С. Біляєва // Актуальні проблеми економічної безпеки України в умовах її інтеграції до світового співтовариства : матеріали конф. ; Держ. митна служба України ; Акад. митної служби України. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 41–42.
9. Зеркалов Д. В. Екологічна безпека: управління, моніторинг, контроль : посібник / Д. В. Зеркалов. – К. : КНТ, Дакор, Основа, 2007. – 412 с.
10. Васильєва М. И. Концептуальные вопросы совершенствования экологической политики и законодательства об охране окружающей среды / М. И. Васильева // Экологическое право. – 2007. – № 2. – С. 9.

Стаття надійшла до редколегії 31.05.2013.

Гетьман А. Концепция развития экологического права и законодательства как предпосылка обеспечения национальной экологической политики

На основании исследования действующего законодательства, научных и методологических разработок в сфере экологического права, положений Конституции Украины и международных экологических норм предлагается Концепция развития экологического права и законодательства Украины.

Ключевые слова: национальная экологическая политика, кодификация экологического законодательства, Концепция развития экологического законодательства Украины.

Getman A. Concept of development of the environmental law and legislation as a prerequisite for provision of the national environmental policy

Conception of Development of the Environmental Law and Legislation of Ukraine is offered on the basis of research of the legislation in force, scientific and methodological developments in the field of the Environmental Law, provisions of the Constitution of Ukraine and international environmental norms.

Keywords: national environmental policy, codification of the environmental legislation, Conception of Development of the Environmental Legislation of Ukraine.

В. МІЛАШ,

*доцент кафедри господарського права
Національного університету «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»,
доктор юридичних наук*

УДК 346.3(477)

Правове регулювання договірних відносин із надання послуг за сучасних ринкових умов

Статтю присвячено аналізу доктринальних підходів щодо розуміння послуги як об'єкта договірних відносин, її правовим особливостям, тенденціям розвитку сфери послуг у цілому. В статті піднято та проаналізовано проблемні аспекти правового регулювання договірних відносин з надання послуг.

Ключові слова: послуга, предмет договору про надання послуг, результативність послуги, якість послуги, належне виконання зобов'язань з надання послуг.

За умов глобалізації світової економіки, глибоких соціально-економічних трансформацій сфера послуг набуває найдинамічнішого розвитку, а від її належного правового забезпечення залежать зростання національної економіки, підвищення конкурентоспроможності країни на світових ринках послуг. Утім чинні законодавчі акти, які встановлюють загальні положення щодо зобов'язання, договору про надання послуг та договорів про надання окремих видів послуг, не завжди складаються в чітку та послідовну систему регулювання, чим породжують численні колізії та є причи-

ною формування неоднозначної практики вирішення спорів, що виникають із приводу належного виконання договірних зобов'язань із надання послуг.

На доктринальному рівні науковому аналізу піддавалися найрізноманітніші аспекти правового регулювання договірних відносин із надання послуг, окремі з яких до сьогодні залишаються дискусійними. Серед науковців, які досліджували означену проблематику, варто назвати: М. М. Брагінського, В. В. Вітрянського, В. В. Луця, А. А. Мірозян, В. В. Рєзнікову, Д. І. Степанова, Л. В. Саннікову, Н. В. Федорченко та ін.

У межах суспільного виробництва надаються споживчі та виробничі послуги, а природа окремих видів послуг є варіативною залежно від характеру потреб, що ними задовольняється. Слід відзначити, що ще за радянських часів у правовій доктрині почала формуватися концепція договору на обслуговування громадян як самостійного типу цивільно-правового договору, яка згодом так і не набула законодавчої формалізації. Указана концепція ґрунтувалася на виокремленні в межах сфери послуг підсфери обслуговування громадян, де відбувається задоволення їх особистих потреб шляхом отримання ними побутових, медичних, освітніх, житлово-комунальних, туристичних послуг, послуг громадського харчування, готельного обслуговування тощо.

Згідно із ч. 3 ст. 175 ГК України, зобов'язання майнового характеру, що виникають між суб'єктами господарювання та негосподарюючими суб'єктами – громадянами, не є господарськими і регулюються іншими актами законодавства [1, ст. 144]. У свою чергу, ч. 1 ст. 45 Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. [2, ст. 422] зараховує до *договорів споживання договори щодо придбання товарів та одержання послуг особою (споживачем) не для цілей підприємницької діяльності.*

Специфіка договору про надання споживчих послуг¹ зумовлюється їх

¹ Поняття послуги споживчого характеру містить Закон України «Про захист прав споживачів», який визначає послугу як діяльність виконавця з надання (передання) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб.

суб'єктним складом та трансформується, по-перше, у наділенні споживача широким спектром споживчих прав, передбачених ч. 3 ст. 10 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 р. (у редакції Закону України від 1 грудня 2005 р.) [3, ст. 84]. По-друге, специфіка договору про надання споживчих послуг об'єктивується в наділенні вказаного договору природою договору приєднання. Крім того, *договір про надання споживчих послуг у більшості випадків поєднує ознаки й договору приєднання, і публічного договору* (тобто є *публічним договором приєднання*), відповідно споживач (замовник) одночасно володіє правами, наданими в межах правових режимів публічного договору та договору приєднання. І тільки у випадку передання споживачем до суду розбіжностей, що виникли під час укладення публічного договору приєднання, останній повністю втрачає властивості договору приєднання (уважається, що споживач через суд бере участь у визначенні договірних умов) [4, с. 181–182]. Нарешті, споживчі послуги, на відміну від господарських (ділових) послуг, не залучаються до міжнародного обігу (міжнародної торгівлі послугами), тому більшість міжнародних договорів (конвенцій) прямо виключають їх зі сфери своєї дії (Конвенція ООН «Про міжнародний фінансовий факторинг» 1988 р., Конвенція ООН «Про міжнародний фінансовий лізинг» 1988 р. та ін.).

Виходячи зі змісту ч. 3 ст. 175 ГК України, *послуга є об'єктом господарсько-правового регулювання за умови, що її надання здійснюється в межах господарської діяльності послугодавця,*

а її замовником є учасник господарського обороту, який шляхом її отримання задовольняє господарські потреби.

Залежно від зв'язку зі сферою матеріального виробництва виокремлюють: послуги, що сприяють виробництву товарів; послуги із забезпечення належного технічного рівня виробництва; послуги посередників, організацій транспорту і зв'язку, що сприяють поставці й збуту товарів; фінансові послуги тощо [5, с. 172].

Послуги, спрямовані на задоволення господарських потреб (як власних, так й інших учасників господарського обороту), *надаються в межах господарсько-правових режимів* (комерційне представництво, фінансовий лізинг, транспортне експедирування, маркетинг, консалтинг та ін.), *а правовий режим надання окремих видів послуг залежить від характеру потреб, які задовольняються ними* (банківські, страхові, інвестиційні, транспортні послуги тощо).

На теоретичному рівні серед правових ознак послуги, що надається в межах суспільного виробництва, відзначають такі: її надання є частиною господарської діяльності виконавця; її невіддільність від «джерела» (особи, яка її надає); набуття в межах суспільного виробництва товарної форми (мінової та споживчої вартості); відсутність уречевленого (упредметненого) результату (невідчутність); нерозривність виробництва і споживання, тобто збіг процесу надання виконавцем послуги й моменту її прийняття замовником [6, с. 10]; нездатність до зберігання [7, с. 184] та неможливість її подальшого обігу; диференційованість якості послуги [8, с. 18] та ін.

Більшість дослідників відмежування послуг від робіт здійснює за юридичними наслідками дій, що становлять їх зміст (наявністю чи відсутністю уречевленого результату). Указаний погляд втілено в ЦК України, про що свідчить аналіз змісту ст. 901 ЦК України, у якій основний акцент зроблено *на збігові моментів надання послуги та її споживання*, що можливо тільки щодо результатів діяльності, які не набувають речової форми. Натомість результати господарської діяльності, що набувають речової форми (у вигляді майна, створеного в процесі такої діяльності, або у відновленні чи покращенні споживчих характеристик уже наявного майна шляхом змінення його стану – ремонт, реконструкція тощо), можуть споживатися протягом тривалого часу.

Про визнання послуги як самостійного об'єкта, з приводу якого учасники господарського обороту вступають у господарсько-договірні зв'язки, свідчить законодавче визнання (ст. 6 ГК України) однією з основних засад господарювання вільного руху капіталів, товарів і *послуг* на території України.

З економічного погляду господарська послуга є благом, яке становить діалектичну єдність господарської діяльності, пов'язаної з наданням відповідних видів послуг, і результату, що досягається в процесі такої діяльності. Із правових підходів *господарська послуга одночасно є господарською операцією (сукупністю послідовних дій, які фактично становлять її зміст) та об'єктом, з приводу якого учасники господарських відносин взаємодіють як продавці (виконавці послуг) та покупці (замовники послуг).*

Замовник (покупець) господарської послуги має за мету одержання потрібного для нього результату, заради якого він вступає у відповідні договірні відносини. Щодо кваліфікації такого результату в доктрині існує два протилежних погляди. За одним із них, предметом договору на надання послуг є сама послуга, але не як діяльність, а як результат, засобом досягнення якого виступає ця діяльність. За іншим поглядом, інтерес одержувача послуги завжди задовольняється безпосередньою поведінкою її виконавця, а основною характеристикою послуг є негарантованість її результату. Але слід відрізнити *результативність самої послуги* як показник її якості від *потрібного замовникові кінцевого результату, досягнення якого послуга тільки сприяє*. Наприклад, для підвищення власних конкурентних позицій на відповідному товарному ринку, популяризації товарів у колі споживачів та збільшення обсягу їх продажу виробник зазначених товарів може вступати в господарсько-договірні зв'язки з приводу отримання рекламних, консалтингових, маркетингових послуг тощо. Однак отримання потрібного замовникові вищевказаних послуг результату залежить не тільки від належного виконання дій, що становлять їх зміст, а й перебуває в прямому зв'язку з цілою низкою чинників, незалежних від дій їх виконавців (реальною якістю товарів, загальним рівнем попиту та пропозиції на такі товари, загальним рівнем доходів тих категорій суб'єктів, на який цей товар розраховано, тощо).

Вимоги до якості послуг установлені національними стандартами, доку-

ментами міжнародних, зокрема професійних, організацій, правилами, розробленими національними саморегулювними організаціями та професійними асоціаціями, а також сформульовано в рамках систем якості, що діють у межах підприємства, яке надає послуги.

Усесвітньою федерацією національних організацій зі стандартизації є Міжнародна Організація зі Стандартизації (ISO), у складі якої Україну в ISO представляє Державний комітет України з питань технічного регулювання та споживчої політики. Під егідою ISO підготовлений Міжнародний стандарт ISO 9004-2-91 «Адміністративне управління якістю та системи управління якістю», покликаний стимулювати організації більш ефективно здійснювати керівництво аспектами їх діяльності з надання послуг. Указаний документ визначає якість послуги як сукупність її властивостей і характеристик, що забезпечує задоволення зумовлених і передбачуваних потреб замовника. Згідно з п. 5.4.1 Стандарту ISO 9004-2-91, сервісна організація (організація, що надає послуги) повинна розробити, документально оформити, упровадити та підтримувати систему якості як засіб реалізації внутрішньофірмової політики у сфері якості послуг.

У сфері підвищення рівня якості надання певних видів послуг активно працюють професійні асоціації, саморегулювні організації, що максимально повною мірою дозволяє врахувати специфіку певного виду діяльності, у межах якого надаються послуги. Так, для сприяння підвищенню рівня маркетингових послуг в Україні та захисту суб'єктів ринку від некваліфікованого маркетин-

гового обслуговування, Українською асоціацією маркетингу (УАМ) на основі чинних міжнародних стандартів розроблено стандарти якості маркетингових досліджень УАМ 91.12.0-2108654-001-2002.

Сьогодні функціонує низка міжнародних організацій, основним завданням яких є узагальнення сформульованих на звичайному рівні основних правил і вимог до проведення діяльності з надання різних видів послуг, а також гармонізація відповідних вимог, розроблених національними асоціаціями, саморегулювальними організаціями.

Прикладом стандарту професійної діяльності, визнаним у міжнародному професійному середовищі, є *система стандартів діяльності актуаріїв*, підготовлена Радою з актуарних стандартів (ASB), що функціонує під егідою Американської академії актуаріїв. Відповідно до Кваліфікаційних вимог до осіб, які можуть займатися актуарними розрахунками, затверджених Розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 8 лютого 2005 р. № 3519 для одержання свідоцтва на право займатися актуарними розрахунками та їх посвідчувати необхідно скласти відповідні іспити за однією з міжнародних систем підготовки актуаріїв, зокрема британського Інституту та факультету актуаріїв або американського Товариства актуаріїв [9, ст. 465].

Належний рівень результативності аудиторських послуг дозволяє забезпечити дотримання їх виконавцями аудиторських стандартів. Рішенням Аудиторської палати від 30 листопада 2006 р. встановлено обов'язкове застосування суб'єктами аудиторської

діяльності *Міжнародних стандартів контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг* (далі – Міжнародних стандартів аудиту) як національних стандартів, починаючи з 1 січня 2007 р. Міжнародні стандарти аудиту розроблено Радою з міжнародних стандартів аудиту та надання впевненості з метою уніфікації підходу щодо проведення високоякісного аудиту в усьому світі, сприяння розвитку аудиту в країнах, де рівень професіоналізму нижче загальносвітового [10].

Крім того, слід зазначити, що *господарська послуга завжди є похідною від господарсько-виробничих зобов'язань з її надання*, отже, *ефект результативності послуги виникає в момент її завершення за умови дотримання під час її надання не тільки вимог щодо її якісних характеристик, а й загальних умов (принципів) виконання зобов'язань* як таких (їх виконання відповідно до вимог чинного законодавства та умов договору, який є підставою їх виникнення, належними сторонами в установлений термін тощо).

Згідно зі ст. 193 ГК України, до виконання господарських договорів застосовують відповідні положення ЦК України з урахуванням особливостей, передбачених ГК України. Згідно з ч. 3 ст. 180 ГК України під час укладання господарського договору сторони зобов'язані у будь-якому разі погодити предмет, ціну та строк дії договору.

У частині 4 ст. 180 ГК України розвинуто положення про предмет договору як про об'єкт права, щодо якого сторони вступають у договірні відносини. ГК України не надає самого визначення

предмета господарського договору, а узагальнювальною назвою «умови про предмет договору» охоплює найменування (номенклатуру, асортимент) і кількість продукції (робіт, послуг), а також вимоги до її якості. Проте природа послуги як об'єкта господарських прав об'єктивно унеможливорює застосування до неї кількісних параметрів, а її *якісні характеристики є симбіозом низки показників: дотримання послідовності дій, що становлять її зміст та виконання всіх необхідних вимог щодо їх здійснення; дотримання правил експлуатації та вимог щодо якості об'єкта, інших матеріальних об'єктів, які залучаються під час надання послуги (наприклад, дотримання вимог технічних регламентів, установлених щодо окремих складів зберігання, чи правил перевезення, установлених для конкретного виду транспорту та/або конкретного виду вантажу та ін.); рівень кваліфікації (професійність, компетентність) виконавця послуги.*

Згідно зі ст. 905 ЦК України, строк договору про надання послуг установлюється за домовленістю сторін, якщо інше не встановлено законом або іншим нормативно-правовим актом [11, ст. 356]. При цьому сторони договору можуть визначити, що договір діє до припинення прав та обов'язків, які виникли з нього, або до настання певної події. Зобов'язання, строк (термін) виконання якого визначений указівкою на подію, що неминуче має настати, підлягає виконанню з настанням цієї події. Згідно з ч. 2 ст. 530 ЦК України, якщо строк (термін) виконання боржником обов'язку не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги, кредитор має

право вимагати його виконання в будь-який час. У пункті 32 Інформаційного листа ВГСУ від 7 квітня 2008 р. звернено увагу на те, що відсутність у господарському договорі строку дії не створює підстави вважати його неукладеним, якщо наявні у справі докази не свідчать про те, що справжня воля сторін полягала в намірі досягнути згоди про строк дії договору в майбутньому.

Важливими умовами належного виконання зобов'язання є те, що як боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок *особисто*, так і кредитор – *особисто* прийняти надане виконання, якщо інше не встановлено договором або законом, не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Згідно зі ст. 902 ЦК України *виконавець повинен надати послугу особисто*, що зумовлено об'єктивним взаємозв'язком процесу надання послуги з кваліфікацією (професійністю) її виконавця та одночасним впливом цих чинників на формування якісних характеристик послуги. За частиною 2 цієї ж статті *у випадках, установлених договором, виконавець має право покласти виконання послуги на іншу особу*, при цьому залишаючись відповідальним у повному обсязі перед замовником за порушення договору. *При вирішенні питання про можливість виконання зобов'язань з надання послуги третьою особою вищезазначені нормативні положення є спеціальними щодо положень, які визначають загальні умови виконання зобов'язань.* Йдеться про ч. 1 ст. 528 ЦК України, за якою виконання обов'язку може бути покладено боржником на іншу особу, якщо з умов договору, вимог ЦК України, інших ак-

тів законодавства або суті зобов'язання не впливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто. У цьому разі кредитор зобов'язаний прийняти виконання, запропоноване за боржника іншою особою. Утім у низці випадків чинне законодавство безпосередньо встановлює можливість *покладення виконання послуги на іншу особу* за наявності певних обставин (ч. 2 ст. 943 ЦК України, ч. 1 ст. 1005 ЦК України, ст. 1041 ЦК України тощо). Таким чином, слушною вбачається пропозиція про необхідність внесення доповнень до ч. 2 ст. 902 ЦК України щодо права виконавця на покладення виконання договору про надання послуг на іншу особу як у випадках, встановлених договором, так і законом [12, с. 27].

За загальним правилом не вважається проведеним належним чином виконання зобов'язання частинами та дострокове виконання. Управнена сторона має право не приймати виконання зобов'язання частинами або дострокове виконання зобов'язання, якщо інше не передбачено або чинними нормативно-правовими актами, або договором, або не впливає зі змісту зобов'язання. Проте *послуга є неподільним об'єктом, що свідчить про неможливість виконання зобов'язань з її надання частинами* та дію вищевказаного правила тільки в частині дострокового виконання зобов'язання за умови чіткого визначення у законі та/або договорі граничного терміну надання відповідної послуги.

Згідно зі ст. 198 ГК України, грошові зобов'язання учасників господарських відносин повинні бути виражені й підлягають оплаті у гривнях. Ця стаття передбачає можливість вираження

грошових зобов'язань в іноземній валюті лише у випадках, якщо суб'єкти господарювання мають право проводити розрахунки між собою в іноземній валюті відповідно до законодавства. Однак чинне законодавство не містить заборони на встановлення в договорі еквіваленту національної валюти (прив'язування національної валюти до еквіваленту у вигляді іноземної валюти визначає тільки кінцеву суму, що буде підлягати сплаті за поставлені товари, надані послуги, виконані роботи). Відповідно до ч. 2 ст. 524 ЦК України сторони можуть визначити грошовий еквівалент зобов'язання в іноземній валюті. Якщо в зобов'язанні визначено грошовий еквівалент в іноземній валюті, то згідно з ч. 2 ст. 533 ЦК сума, що підлягає сплаті у гривнях, визначається за офіційним курсом відповідної валюти на день платежу, якщо інший порядок її визначення не встановлений договором або законом чи іншим нормативно-правовим актом. Отже, сторони договірної зобов'язання з надання господарської послуги можуть включати до договору валютне застереження, за яким сума платежу в національній валюті (гривнях) буде перераховуватися відповідно до змінювання курсу покупки чи продажу іноземної валюти (середньозваженого курсу декількох іноземних валют одночасно), якщо інше не передбачено чинним законодавством.

Відповідно до ст. 907 ЦК договір про надання послуг може бути розірваний, зокрема, шляхом односторонньої відмови від договору в порядку та на підставах, установлених ЦК, іншим законом або за домовленістю сторін. Чинне законодавство (ст. 10 Закону України

«Про захист прав споживачів») установлює загальні підстави для розірвання в односторонньому порядку договорів про надання споживчих послуг. Так, якщо виконавець своєчасно не розпочав виконання зобов'язань за договором або виконує їх так повільно, що надати послугу у визначений термін стає неможливим, споживач має право відмовитися від договору про надання послуг і вимагати відшкодування збитків. Якщо значну частину обсягу послуги (понад 70 % загального обсягу) уже було виконано, споживач має право розірвати договір лише стосовно частини послуги, що залишилася. Якщо під час надання послуг стане очевидним, що їх не буде виконано з вини виконавця згідно з умовами договору, споживач має право призначити виконавцеві відповідний строк для усунення недоліків, а в разі невиконання цієї вимоги у визначений термін – розірвати договір і вимагати відшкодування збитків або доручити виправлення недоліків третій особі за рахунок виконавця.

Щодо господарських послуг діють нормативні вимоги, установлені ГК України. Так, згідно зі ст. 188 ГК України, *зміна та розірвання договорів в односторонньому порядку не допускаються, якщо інше не передбачено законом* (наприклад, лізингоодержувач за наявності передбачених у Законі України «Про фінансовий лізинг» підстав може відмовитися в односторонньому порядку від виконання своїх договірних зобов'язань) *або договором* (за відсутності в законі прямої вказівки про неможливість одностороннього розірвання певного договору). Крім того, у разі порушення зобов'язання однією зі сто-

рін господарського договору, зокрема про надання послуг, інша сторона, якщо це передбачено у договорі, може застосовувати щодо порушника оперативно-господарську санкцію у вигляді тимчасової односторонньої відмови від виконання зобов'язання (до моменту усунення порушення іншою стороною).

Слід відзначити, що всі договори, предметом яких є послуги, що надаються в межах суспільного виробництва, вітчизняне законодавство поєднало в єдиний договірний тип, який репрезентовано однією базовою договірною моделлю. Так, згідно зі ст. 901 ЦК України, за договором про надання послуг, одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням іншої (замовника) надати послугу, яка споживається у процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором. Але за умов великої різноманітності послуг, поглиблення їх диверсифікації нормативне закріплення єдиної базової моделі договору про надання послуг і спільних правил щодо укладання та виконання таких договорів не є вдалим з погляду її практичного застосування.

Серед загальних критеріїв, що сприяють потребу спеціалізації правового регулювання господарських відносин, ст. 258 ГК України визначає економічну форму результату господарської діяльності (якою може бути той чи інший вид послуги) та особливості суб'єктів, між якими виникають господарські відносини. Це означає, що *законодавче регулювання сфери послуг повинно бути спрямовано на формуван-*

ня найбільш оптимальних правових режимів надання різних видів послуг з урахуванням специфіки галузевих ринків та/або видів діяльності, у межах яких вони надаються, їх внутрішнього змісту й напрямків розвитку сфери послуг як такої.

Еволюційним процесом розвитку господарсько-договірного регулювання сфери послуг є поява договірних конструкцій, які поєднують елементи різних послуг (комплексні договори) або інтегрують елементи договору про надання послуг з елементами договорів інших типів (змішані договори). До названих договірних конструкцій застосовують у відповідних частинах правила про договори, елементи яких вони поєднують.

Комплексні й змішані договори створюють можливість найбільш ефективної та повномасштабної реалізації потреб учасників господарського обороту. Наприклад, договір про надання маркетингових послуг, окрім надання самих маркетингових послуг, може передбачати здійснення заходів *трейдингу*, спрямованих на реалізацію маркетингової стратегії (рекламування в будь-яких формах товару (роботи, послуги); заходи стимулювання збуту; адресну роботу з постійними та потенційними покупцями, дистриб'юторами, суб'єктами, що займаються роздрібною торгівлею; координовані зусилля з організації прес-конференцій, брифінгів, заяв і публікацій у засобах масової інформації [13, с. 215]; продаж товарів через Інтернет, публікацію в мережі прес-релізів, вивчення конкурентів шляхом відвідування їх серверів, зокрема здобуття інформації про зв'язки

з їхніми партнерами; використання маркетингових технік із метою нарощування цінності бренда через змінювання й коригування його раціональних або емоційних характеристик у застосуванні до продукту, продуктової лінійки або бренда в цілому; бенчмаркінг (системний аналіз успішного досвіду функціонування інших суб'єктів на певних ринкових сегментах з метою його використання для підвищення ефективності власного виробництва й оптимізації бізнес-процесів); пошук партнерів; інженерний консалтинг; екологічний консалтинг; юридичний консалтинг тощо).

Так само поєднання інжинірингових послуг (у чистому вигляді) з елементами будівельного підряду та постачання (обладнання, матеріалів, необхідних для будівництва нового об'єкта) опосередковується змішаним договором комплексного інжинірингу, предметом якого охоплено інтелектуальні послуги щодо проектування об'єктів і розроблення планів будівництва, трансферу технологій, необхідних для будівництва промислових об'єктів та їх експлуатації, постачання обладнання, техніки, монтажу установок, інших необхідних інженерних робіт, а також підготовку кваліфікованого персоналу. Крім того, у межах комплексного інжинірингу можуть надаватися спеціальні послуги, зумовлені проблемами створення конкретного об'єкта (проведення економічних досліджень ринку, надання юридичних послуг тощо).

Від комплексних і змішаних договорів, поява яких викликана складним характером господарського обороту, слід відрізняти випадки включення в договірні конструкції елементів окре-

мих послуг, які мають допоміжний характер щодо основного змісту договору. Такі послуги можуть надаватися за договорами різних договірних типів із метою задоволення додаткових (супутніх) потреб управненої сторони. Наприклад, предметом договору комерційної концесії, окрім передання в користування майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, як правило, охоплено послуги щодо впровадження та правильного й ефективного використання інтелектуальної власності правоволодільця в підприємницькій діяльності користувача, а також заходи контролю правоволодільця за діяльністю останнього.

Підсумовуючи усе вищенаведене, слід зазначити, що сьогодні *розвиток сфери послуг відбувається за декількома напрямками*: глобалізація сфери послуг і лібералізація світової торгівлі послугами; підвищення ролі послуг у національній економіці й підвищення темпів зростання внутрішньої та зовнішньої торгівлі ними; значне розширення номенклатури послуг за рахунок

виникнення нових послуг та активного уособлення й виділення в самостійній галузі послуг, які раніше мали внутрішньофірмовий допоміжний характер (маркетингові, рекламні, аудиторські, бухгалтерські послуги, інжиніринг та ін.); збільшення у межах третинного сектору економіки частки інформаційних послуг; організація інтегрованих компаній, які надають споживачеві «пакет» послуг [14, с. 8, 9]; перехід від традиційного способу надання послуг до більш складних форм співпраці в межах господарського обороту; підвищення наукомісткості сфери послуг; посилення конкурентної боротьби, індивідуалізація попиту замовників (споживачів) послуг і, як наслідок, підвищення вимог щодо їх якості та ін.

Отже, масштабність і функціональна різноманітність послуг, сучасні тенденції розвитку сфери послуг в цілому актуалізують необхідність чіткого окреслення меж галузевого правового регулювання договірних відносин із надання послуг та посилюють потребу його вдосконалення.

Список використаної літератури

1. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – Ст. 144.
2. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23 червня 2005 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 32. – Ст. 422.
3. Про захист прав споживачів : Закон України від 12 травня 1991 р. (у ред. Закону від 1 грудня 2005 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 7. – Ст. 84.
4. Груздев В. В. Возникновение договорного обязательства по российскому гражданскому праву : монография / В. В. Груздев. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – 272 с.
5. Телестакова А. А. Окремі питання визначення критеріїв класифікації договорів про надання послуг / А. А. Телестакова // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2011. – № 1. – С. 172–175.
6. Санникова Л. В. Услуги в гражданском праве России / Л. В. Санникова. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 160 с.
7. Степанов Д. И. Услуги как объект гражданских прав : монография / Д. И. Степанов. – М. : Статут, 2005. – 349 с.
8. Гриняк А. А. Особливості розмежування договорів підряду та договорів із надання послуг / А. А. Гриняк // Підприємництво, госп-во і право. – 2012. – № 4. – С. 18–20.

9. Про затвердження кваліфікаційних вимог до осіб, які можуть займатися актуарними розрахунками : Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 8 лютого 2005 р. № 3519 // Офіц. вісник України. – 2005 р. – № 8. – Ст. 465. – С. 362.
10. Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua>
11. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
12. Михалюк О. Правова природа виконання зобов'язання третьою особою у договорах про надання послуг / О. Михалюк // Підприємництво, госп-во і право. – 2012. – № 4. – С. 24–27.
13. Измайлова Е. В. Правовое регулирование маркетинговых операций / Е. В. Измайлова // Коммерческое право: актуальные проблемы и перспективы развития : сб. ст. / сост. Е. А. Абросимова, С. Ю. Филиппова. – М. : Статут, 2011. – С. 213–228.
14. Дюмулен И. И. Международная торговля услугами / И. И. Дюмулен. – М. : Экономика, 2003. – 313 с.

Стаття надійшла до редколегії 04.06.2013.

Милаш В. Правовое регулирование договорных отношений по предоставлению услуг в современных рыночных условиях

Стаття посвящена аналізу доктринальних підходів к пониманию услуги как объекта договорных отношений, ее правовых особенностей, тенденций развития сферы услуг в целом. В статье подняты и проанализированы проблемные аспекты правового регулирования договорных отношений по предоставлению услуг.

Ключевые слова: услуга, предмет договора на предоставление услуг, результативность услуги, качество услуги, надлежащее выполнение обязательств по предоставлению услуг.

Milash V. The legal regulation of contractual arrangements for the provision of services in the current market conditions

The article is devoted to the analysis of doctrinal approaches to the understanding of services as an object of contractual relations, its legal characteristics and trends in the development of the service industry as a whole. The problem aspects of the legal regulation of contractual relationship for the provision of services are also analyzed in the article.

Keywords: service, subject of a contract for services, the effectiveness of services, quality of service, the proper fulfillment of the obligations to provide services.

• ПИТАННЯ СУДОУСТРОЮ ТА БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ •

В. ТАТЬКОВ,

*Голова Вищого господарського суду України,
кандидат юридичних наук*

УДК 347.98

Принцип спеціалізації як критерій у розмежуванні судових юрисдикцій

Стаття присвячена аналізу теоретичних та практичних аспектів поняття й застосування принципу спеціалізації як критерію у розмежуванні юрисдикцій судових органів.

Ключові слова: принцип спеціалізації, юрисдикція, публічно-правовий спір, судова реформа, господарське судочинство, адміністративне судочинство, підвідомчість.

Чинна Конституція України 1996 р., закріплюючи засади правової, демократичної держави, зокрема здійснення правосуддя виключно судами, серед основних принципів побудови системи судів загальної юрисдикції визначає принцип спеціалізації [1]. Цей важливий аспект діяльності системи правосуддя слід розглядати у поєднанні з фундаментальними конституційними принципами, такими як розподіл влади, рівність прав громадян, верховенство права і принцип правової визначеності. Отже, спеціалізація у системі судів за-

гальної юрисдикції, яка притаманна вітчизняній конституційній моделі, виявляється одним із засобів реалізації їх принципів, у той час як механізм її реалізації має забезпечити якісне і передбачуване правозастосування.

Актуальність дослідження принципу спеціалізації як критерію у розмежуванні юрисдикцій судових органів полягає у тих доктринальних і правозастосовних питаннях, які породила судова реформа, що здійснюється сьогодні в Україні. Оскільки так звана «мала судова реформа», яка проводилась відпо-

відно до європейських правових стандартів, не забезпечила ефективного переходу до чіткої спеціалізації судів, як це визначено Конституцією України, проблема подальшого реформування судової влади залишилася актуальною. Вона стосувалася фактичної реалізації принципу незалежності судової влади та суддів, належного професійного рівня суддівського корпусу, матеріально-технічного й інформаційного забезпечення суддів та соціального забезпечення суддів і деяких інших важливих питань. Ураховуючи, що 10 травня 2006 р. було затверджено Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [2] і визначено курс на створення науково обгрунтованої методологічної основи розвитку правосуддя в Україні на найближчі десять років, тобто до 2016 р., звернення до питань принципів, на яких будується сучасне судочинство загалом і принципу спеціалізації зокрема, вбачається вельми своєчасним.

Це питання постало на порядку денному і у зв'язку з роботою Конституційної Асамблеї, створеної за ініціативи Президента України з метою підготовки Концепції конституційної реформи.

Науковий аналіз вищеназваних проблем здійснювали у своїх публікаціях як науковці різних галузей права, так і практичні працівники. Так, питання судової реформи в Україні і забезпечення конституційного принципу спеціалізації стали предметом досліджень таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як О. А. Беяневич, Ю. П. Битяк, А. Г. Бобкова, Й. Г. Богдан, В. І. Борисова, О. В. Васьковський, М. К. Галантич, І. П. Го-

лосніченко, О. В. Дзера, В. В. Долежан, І. Б. Коліушко, А. Т. Комзюк, О. Л. Копиленко, В. В. Костицький, О. М. Клименко, Н. С. Кузнєцова, Р. О. Куйбіда, Р. А. Майданик, В. К. Мамутов, В. М. Палій, В. Г. Перепелюк, С. В. Прилуцький, Г. В. Рижкова, М. В. Руденко, А. О. Селіванов, В. В. Сердюк, Н. В. Сібільова, І. В. Спасибо-Фатєєва, В. С. Стефанюк, Р. О. Стефанчук, М. М. Хамник, В. І. Шишкіна, В. С. Щербина, Я. М. Шевченко, В. І. Ярема та ряду інших.

Своє ставлення до процесів реформування вітчизняної судової системи висловили практичні працівники, зокрема судді, а саме В. С. Балух, В. М. Бобрович, О. В. Бринцев, Н. М. Ващиліна, Н. О. Волковицька, Т. Б. Дроботова, Т. П. Карпечкін, В. М. Коваль, О. В. Кот, В. О. Кравчук, С. І. Крамар, О. С. Кулебякін, Н. М. Курченко, В. І. Кухар, Н. П. Лугова, В. А. Макаревич, А. Й. Осетинський, Д. О. Попков, Д. М. Притика, О. С. Фонова, М. М. Хамник та багато інших.

Метою цієї статті є доктринальний аналіз принципу спеціалізації як критерію у розмежуванні юрисдикцій судів і його місця у системі принципів судочинства в Україні, а також вироблення конкретних пропозицій, спрямованих на удосконалення чинного законодавства України та практики його застосування.

Принцип спеціалізації як критерій розмежування юрисдикцій судових органів отримав своє реальне законодавче втілення в Україні лише з набуттям нею незалежності, а прийнятий у 2010 р. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [3] (далі – Закон) підтвердив виняткову важливість судової гілки вла-

ди в житті держави. Втім історія свідчить, що поряд із загальними судами завжди існували суди для вирішення спорів, які виникали з комерційної діяльності, незалежно від того, за яких умов вона здійснювалася [4, с. 15–23].

Цілком успішний процес її становлення можна проілюструвати на прикладі системи господарських судів як найбільш розвинених спеціалізованих судів України, врахувавши, що за Вищим господарським судом України законом нині закріплено право остаточної касації, а суди господарської юрисдикції отримали можливість нарівні із судами інших юрисдикцій представництва у Раді суддів України та на З'їзді.

Судовий захист господарських правовідносин був і залишається одним із найважливіших чинників ефективного розвитку економіки України. Тому цілком виправданими є зміни саме у структурі системи господарських судів: на сьогодні вона складається з 8 апеляційних округів, які об'єднують 27 місцевих судів. Касаційною інстанцією є Вищий господарський суд України.

Звернемо увагу на те, що відповідно до ст. 32 Закону Вищий господарський суд України наділений повноваженнями з розгляду справ відповідної судової юрисдикції в касаційному порядку згідно з процесуальним законом; аналізує статистику, вивчає та узагальнює судову практику; надає методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики; дає спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування за-

конодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції та здійснює інші повноваження, визначені законом.

Ураховуючи світовий та вітчизняний досвід розподілу судових повноважень між вищими та найвищими судовими органами, було досягнуто єдиної позиції з приводу надання вищим судам повноважень касаційної інстанції, яка здійснює розгляд скарг у складі трьох суддів. Касаційному розгляду, як правило, передую апеляційний, що здійснюється апеляційними судами також у складі трьох суддів. Місцевими судами, для порівняння, розглядаються справи, як правило, одноособово.

Для того, щоб визначити спеціалізацію усіх судів України, яка була б адекватною для всіх сучасних вимог, необхідно з'ясувати питання юрисдикції спеціалізованого суду [5, с. 16], тобто компетенції суду щодо розгляду конкретних категорій справ із подальшим визначенням специфічної процедури вирішення цих спорів та відповідної інституційної моделі. Спеціалізована юрисдикція передбачає процесуальну спеціалізацію, відповідно до якої особливості процедури розгляду конкретних справ, що підлягають юрисдикції певних спеціалізованих судів, мають бути оптимізовані до властивостей справ, які вони розглядають. Інакше кажучи, спеціалізовані суди повинні відправляти правосуддя за нормами спеціальних кодексів, які максимально пристосовані до розгляду тих категорій справ, що віднесені до їх компетенції. Однією з вимог спеціалізації є чітке розмежування компетенції кожної ланки судів загальної юрисдикції. Отже,

принцип спеціалізації має ємний, багатоаспектний характер і містить певні вимоги до розбудови судів загальної юрисдикції.

Принципи територіальності і спеціалізації характеризуються ідеєю єдності і цілісності судової влади у відправленні правосуддя: жодний із судів не наділяється особливим статусом, а суди розрізняються між собою лише предметом відання, колом та обсягом повноважень.

У літературі звертається увага на те, що, розглядаючи переваги та недоліки судової спеціалізації, міжнародні експерти і дослідники єдині у висновку – спеціалізовані судові юрисдикції можна створювати або не створювати (власне, вирішення цієї дилеми залежить від конкретного концептуального бачення розвитку судової та правової системи, історично-правових та політичних передумов), проте, у будь-якому випадку, створення спеціалізованої юрисдикції матиме сенс лише за умови обґрунтованого обрання правової сфери спеціалізації та чіткого окреслення її меж, ізоляції юрисдикції [5, с. 16].

Практичні працівники стверджують, що «якщо такі межі встановити неможливо або проблематично, артикуляція судової юрисдикції повністю викривлює сутність ідеї, не тільки не сприяє забезпеченню правової визначеності, а й створює підґрунтя для використання спеціалізації юрисдикцій виключно з метою отримання сприятливого рішення, тобто в особистих інтересах тієї чи іншої сторони спору, що прямо суперечить концептуальній меті, яка зазвичай закладається у спеціалізацію системи правосуддя, або навіть і конституційному задуму» [6, с. 68–74], і на-

водять приклади (зокрема, з історії права Англії) того, що використання суперечностей у визначенні юрисдикції судів, отримання учасниками спорів зиску з конфлікту юрисдикцій має історичне коріння.

У вітчизняній правовій літературі останніх років піддаються аналізу і узагальненню конкретні прояви конкуренції спеціалізованих судових юрисдикцій, зокрема, адміністративної та господарської, які виникли після прийняття Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), створених з метою захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень (ст. 2 КАС України).

Зміст наведеної норми має на меті, очевидно, втілити у життя ідею забезпечити судовим захистом права осіб у нерівноправних, специфічних відносинах із державою, створивши для цього особливі процесуальні правила. Втім, на нашу думку, формулювання ст. 2 КАС України свідчить скоріше про наявність у сучасній правовій системі доволі суперечливих підходів до проблеми спеціалізації судів, що вже не перший рік підтверджує вітчизняна судова практика. Особливо гостро ці питання постали у сфері земельних, конкурентних відносин, відносин власності.

Водночас слід відзначити, що відсутність обґрунтованого підходу до роз-

межування юрисдикцій, створила неабиякі труднощі для громадян і юридичних осіб. На думку ряду суддів: «... шляхом запровадження розгалуженої системи спеціалізованих судових юрисдикцій було створено істотні перешкоди у доступі громадян до правосуддя. Складність системи судових органів, конфлікти компетенції тощо в підсумку віддаляють суд від народу. Безсистемні спроби штучного коригування питань підвідомчості, у т. ч. шляхом прийняття спеціальних законів (зокрема, щодо зміни підвідомчості справ за спеціальними виплатами), не забезпечують достатнього впорядкування відносин у цій сфері і також не додають авторитету судовій владі» [7, с. 36–38]. З такою точкою зору не можна погодитись.

Дійсно, сьогодні науковці і практики ставлять ряд питань – чи можливо взагалі провести «демаркаційну лінію» для чіткого розмежування юрисдикцій між публічно-правовим та приватноправовим спором (наприклад, у сфері оренди земельної ділянки, що перебуває у комунальній власності); якою є юридична природа повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування у галузі тих же земельних відносин і чи здійснюють такі органи владні управлінські функції при вирішенні питань, що належать до їх повноважень у цій сфері, чи визначає їх такими законодавство та чи змінюватиметься фактичний результат розгляду спору, залежно від юрисдикції суду та численних супровідних факторів – від праворозуміння суддів, відмінностей процесуальних правил розгляду справи тощо [6, с. 68–74]. Це ставить під сумнів, що цей критерій можна визнати належним, оскільки він

не вирішує всіх питань щодо розмежування спорів.

Відповіді на частину цих питань намагалися дати Вищий господарський суд України [див.: 8; 9], Вищий адміністративний суд України [10] у своїх роз'ясненнях, існує значна за обсягом і неоднозначна судова практика, але проблеми так само хвилюють своєю невирішеністю як науковців, так і практичних працівників, суспільство в цілому.

І в даному разі слід погодитися з тими авторами, які вважають недоречним вести мову про можливість авторського доктринального підходу для формулювання висновків і пропозицій щодо визначення критеріїв поділу права на публічне і приватне, паралельного розвитку у різних юрисдикціях практики по земельних спорах, щодо проблем юрисдикції суду стосовно розгляду того чи іншого конкретного спору, оскільки проблема розмежування підвідомчості потребує не тільки рекомендаційних роз'яснень вищих судів (адміністративних і господарських), які сьогодні формують різну, інколи протилежну за розумінням судову практику, спотворюючи принцип правової визначеності, але в першу чергу змін на нормативному рівні [6].

Безумовно, ми підтримуємо думку, що спеціалізація судової діяльності не повинна мати цілісного, так би мовити «тотального» і всеосяжного характеру [11]. Пояснити це можна тим, що тенденція спеціалізації, яка панує у світі, повною мірою відображає розмаїття діяльності людини в тій чи іншій сфері, галузі господарювання, сприймає породжені цим розмаїттям особливості правового регулювання і має специфіч-

ний, вибірковий характер для кожної конкретної країни, тому судова спеціалізація лише надає додаткові гарантії справедливого правосуддя.

Спеціалізація судів не може також розглядатись як самоціль, вона є лише гарантією забезпечення належного та ефективного правосуддя і потребує перш за все удосконалення вже відомих історії судочинства форм здійснення правосуддя. Крім того, непродумане і непідготовлене з точки зору історичних, економічних, соціологічних потреб створення судів, невластивих національній системі судочинства, може спровокувати проблеми розмежування їх компетенції, що негативно позначиться на роботі останніх.

Із набранням чинності з 1 вересня 2005 р. КАС України була запроваджена окрема спеціалізована адміністративна юрисдикція у судовій системі. Цей факт безумовно слід оцінити позитивно, водночас не можна не відзначити, що це призвело до суттєвого розбалансування системи розгляду спорів, які виникають із податкових, земельних та інших відносин, пов'язаних, зокрема, з державним регулюванням діяльності господарюючих суб'єктів.

Аналіз норм КАС, як і подальше їх обговорення в літературі, свідчать, що юрисдикція адміністративних судів була виділена із загальної та господарської юрисдикції виключно за ознаками предметності (всі публічно-правові спори) і суб'єктності (наявність у однієї із сторін статусу органу державної влади, або владних повноважень), без врахування інших критеріїв, скажімо, вже існуючої спеціалізації: господарських судів. Таким чином, як правильно зазначають автори, юрисдикція адміністра-

тивних судів де-юре поширилась і на справи за зверненням господарюючих суб'єктів щодо оскарження ними рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових чи службових осіб. Разом з тим, у галузевих (підгалузевих) спорах між суб'єктами господарювання та суб'єктами владних повноважень з питань правильності застосування положень податкового, митного, земельного тощо законодавства виникає змішування ознак предметності адміністративної та господарської юрисдикції, оскільки на законодавчому рівні були недостатньо опрацьовані наукові засади розмежування адміністративної і господарської юрисдикції, насамперед у сфері визначення публічного або приватного характеру спорів [див.: 6; 11].

Отже, під час визначення основних критеріїв та засад організації судів за принципом спеціалізації необхідно насамперед створити наукове підґрунтя, яке має сприяти як виваженості, так і послідовності заходів, пов'язаних із проведенням судово-правової реформи.

Підсумовуючи наведене, можна зробити такі висновки:

- одним із системоутворюючих конституційних принципів організації судустрою в Україні є принцип спеціалізації судових органів;
- принцип спеціалізації слід розглядати у поєднанні з фундаментальними конституційними принципами, такими як розподіл влади, рівність прав громадян, верховенство права і принцип правової визначеності;
- історія свідчить, що поряд із загальними судами завжди існували суди для вирішення спорів, які виникали з комерційної діяльності, незалежно від

того, за яких умов вона здійснювалася, утім, принцип спеціалізації як критерій розмежування юрисдикцій судових органів отримав своє справжнє законодавче втілення в Україні лише з набуттям нею незалежності;

– спеціалізація судів – це наявність у судовій системі поряд із судами загальної юрисдикції також спеціалізованих судів, а спеціалізація як принцип побудови судової системи означає, що конкретний суд як елемент цієї системи наділений повноваженнями розглядати і вирішувати судові справи, що впливають із певного виду правовідносин;

– формулювання ст. 2 КАС України свідчить про наявність у сучасній правовій системі досить суперечливих підходів до проблем спеціалізації судів, що вже не перший рік підтверджує вітчизняна судова практика. Особливо гостро ці питання постали у сфері земельних, конкурентних відносин, відносин власності та інтелектуальної власності;

– спеціалізація судової діяльності не повинна мати цілісного, так би мовити «тотального» і всеосяжного характеру, оскільки тенденція спеціалізації, яка існує в світі, повною мірою відображає розмаїття діяльності людини в тій чи іншій сфері, галузі господарювання, сприймає породжені цим розмаїттям особливості правового регулювання і має специфічний, вибірковий характер для кожної конкретної країни, тому судова спеціалізація лише надає додатко-

ві гарантії справедливого правосуддя;

– спеціалізація судів не може розглядатись як самоціль, вона є лише гарантією забезпечення належного та ефективного правосуддя і потребує удосконалення вже відомих історії судочинства форм здійснення правосуддя, в той час як непродумане і непідготовлене з точки зору історичних, економічних, соціологічних потреб створення судів, невласливих національній системі судочинства, може спровокувати проблеми розмежування їх компетенції, що негативно позначиться на роботі останніх;

– під час визначення основних критеріїв та засад організації судів за принципом спеціалізації необхідно використовувати наукове підґрунтя, яке має сприяти як виваженості, так і послідовності заходів, пов'язаних із проведенням судово-правової реформи;

– поступальний, послідовний підхід до реформування системи судів відповідно до принципу спеціалізації дозволить вирішити питання підвідомчості окремих судів і впровадити оптимальні збалансовані критерії виділення судових юрисдикцій;

– процес, який пройшла Україна у розбудові власної судової системи, поступове втілення в життя реформи судоустрою, яка відповідає світовим тенденціям, дозволяє вже сьогодні зробити висновок про подальшу стабільність і передбачуваність функціонування такої системи.

Список використаної літератури

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 10.05.2006 р. № 361/2006. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/4333.html>.

3. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 41. – Ст. 529.
4. Татьков В. І. Від комерційних судів імперії до господарських судів України / В. І. Татьков // Становлення господарської юрисдикції в Україні – 20 років досвіду. Проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 24 – 26 трав. 2011 р.). – О. : Астропринт, 2011. – С. 15–23.
5. Central European and Eurasian Law Initiative. Specialized Courts: A Concept Paper, 1996. – С. 16.
6. Осетинський А. Й. Конкуренція судових юрисдикцій в аспекті забезпечення усталеної судової практики у земельних спорах / А. Й. Осетинський // Земельні відносини: правове регулювання та судова практика: матеріали наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 10 – 11 черв. 2009 р.). – Чернігів, 2009. – С. 68 – 74.
7. Бринцев О. В. Судова реформа: неочікувані результати / О. В. Бринцев // Становлення господарської юрисдикції в Україні – 20 років досвіду. Проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 24 – 26 трав. 2011 р.). – О. : Астропринт, 2011. – С. 36–38.
8. Про деякі питання практики виконання рішень, ухвал, постанов господарських судів України : постанова Вишого господарського суду України від 17.10.2012 р. № 9 // Вісн. господ. судочинства. – 2012. – № 6. – Ст. 39.
9. Про деякі питання практики застосування конкурентного законодавства : постанова Вишого господарського суду України від 26.12.2011 р. № 15 // Вісн. господ. судочинства. – 2012. – № 1. – Ст. 9.
10. Про визначення судової юрисдикції щодо вирішення справ за скаргами (позовними заявами) на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [Електронний ресурс] : Лист Вишого адміністративного суду України, Вишого спеціалізованого суду України від 12.03.2011 р. № 334/8/13–11, від 11.03.2011 р., 259/0/4 –11. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-viznachennja-sudovoyi-yurisdikciyi-shodovirishennja-spr-doc51135.html>
11. Сердюк В. Єдність судової системи в контексті судово-правової реформи [Електронний ресурс] / В. Сердюк // Юрид. вісник України. – 2008. – № 5. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>.

Стаття надійшла до редколегії 07.02.2013.

Татьков В. Принцип специализации как критерий в разграничении судебных юрисдикций

Статья посвящена анализу теоретических и практических аспектов понятия и применения принципа специализации как критерия в разграничении юрисдикций судебных органов.

Ключевые слова: принцип специализации, юрисдикция, публично-правовой спор, судебная реформа, хозяйственное судопроизводство, административное судопроизводство, подведомственность.

Tat'kov V. The principle of specialty as a criterion in legal competence distinguishing

The article analyzes the theoretical and practical aspects of the Constitutional and legislative basis for application of the principle of specialty as a criterion in legal competence distinguishing.

Keywords: principle of specialty, legal competence, judicial reform, public dispute, commercial legal proceedings, administrative legal proceedings, jurisdiction.

В. ГОЛІНА,

завідувач кафедри кримінології

і кримінально-виконавчого права

*Національного університету «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»,*

доктор юридичних наук, професор,

член-кореспондент НАПрН України

УДК 343.851

Кримінологічна політика України як ресурс у протидії злочинності (реалії і можливості)

У статі розглядаються реалії і можливості кримінологічної політики як ресурсу держави у протидії злочинності.

Ключові слова: кримінологічна політика України, ресурс, протидія злочинності.

У Рекомендації R (96) Комітету міністрів країнам-членам ЄС відносно політики боротьби зі сучасною злочинністю в період соціальних перетворень від 5 вересня 1996 р. пропонується кожній країні ЄС мати гармонічну і раціональну політику боротьби зі злочинністю та її проявами, спрямовану на запобігання злочинності, яка включає соціальну превенцію (наприклад, соціально-економічну політику, освіту, культуру, інформацію тощо) і ситуативну превенцію (зокрема, заходи, що спрямовані на зменшення кількісних можливостей і засобів вчинення злочинів), індивідуалізацію кримінальної репресії, більш широке застосування альтернативних

ув'язненню покарань, соціальну реінтеграцію злочинців і надання допомоги потерпілим.

Отже, залежно від радикалізму заходів можна класифікувати їх на оперативні, або ситуативні, заходи, орієнтовані на стримання криміналу шляхом нормативно-правового силового реагування на можливі чи реальні злочинні прояви. Ця діяльність більш пов'язана з адміністративно-правовою, кримінально-процесуальною, кримінально-виконавчою політикою і з відповідними правоохоронними і правозастосовними державними органами, службовими особами, громадськими організаціями і т. д. Радикально впливати на криміно-

генний потенціал суспільства вони нездатні, але забезпечують соціальну стабільність і утримання злочинності на припустимому рівні.

Стратегічні заходи спрямовані на зміну фундаментальних основ соціального буття, культури, правосвідомості з метою зниження криміногенного потенціалу суспільства і підвищення ступеня кримінологічного благополуччя (безпеки) населення. Ефект цих заходів може проявитися через роки [1, с. 295–296]. Стратегічному напрямку запобігання злочинності на сучасному етапі розвитку України відповідає реформаторська кримінологічна політика, яка гармонічно поєднує соціально-економічну політику країни, її культурні традиції, політичний режим, панівну ідеологію, ресурсні можливості та ін., за національною системою впливу на злочинний потенціал соціуму. Саме він генерує кримінальну готовність і трансформацію останньої у різні злочинні прояви [2, с. 166–175].

Перше, з чим зіштовхується теорія і практика їх запобігання, – це розуміння кримінологічної політики, її місця у системі протидії злочинності, наявний стан та ефективність впровадження її стратегій і невикористаний державний запобіжний ресурс. Співвідношення між потенційним, наявним і використаним ресурсом визначається інфраструктурою суспільства, його реально усвідомленими, адекватно відображеними у відповідних сигналах потребами [3, с. 185, 187].

У різні часи тими чи іншими авторами кримінологічна політика розглядалася то як складова частина кримінально-правової політики (М. П. Чубин-

ський, В. С. Зеленецький, С. С. Босхолов, О. М. Литвак, П. Л. Фріс та ін.), то як самостійний, тісно поєднаний із соціально-економічною та правовою політикою запобіжний напрям – кримінологічна політика держави щодо запобігання злочинності, яка має свою сутність, засади, принципи, доктринальні приписи, реальний і можливий запобіжний ресурс та інші вихідні дані (М. М. Бабаєв, А. Ф. Зелінський, В. В. Голіна, В. В. Василевич та ін.) [4, с. 53–63].

На нашу думку, кримінологічна політика – це складова частина державної соціальної політики, яка на основі Конституції України й інтегрованих кримінологічною наукою знань і світового досвіду визначає методологічні засади та стратегії, котрими керується держава та її інституції при здійсненні нерепрезентивної протидії злочинності.

Підтвердженням того, що кримінологічна політика відбулася як складова частина державної політики у сфері запобігання злочинності, є Концепція реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р. Метою Концепції, як зазначається у цьому документі, є забезпечення ефективної реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень шляхом розроблення та здійснення комплексу заходів, спрямованих на виявлення та усунення причин й умов учинення злочину, захист інтересів людини, суспільства і держави від протиправних посягнень, а також налагодження дієвої співпраці між центральними і місцевими органами виконавчої влади, Радою міністрів

Автономної Республіки Крим та громадськістю в зазначеній сфері. У Концепції визначаються шляхи і способи розв'язання низки проблем, очікувані результати від її реалізації, обсяг фінансових, матеріально технічних, трудових ресурсів [5]. Постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 р. № 767 було затверджено План заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 р. [6].

Аналізуючи наведену модель державної політики у сфері профілактики правопорушень (а це кримінологічна політика), можна зробити висновок, що остання письмово зафіксована у певних документах, в яких містяться (або проглядаються) перспективні (стратегічні) і поточні (оперативні) шляхи, способи саме запобігання злочинності. Але якщо це державна політика, то вона повинна бути затверджена Законом України, а не Розпорядженням (як щось другорядне) Кабінету Міністрів України. Сьогодні Верховна Рада України – вищий законодавчий орган з потужним директивним потенціалом – знаходиться наче осторонь запобігання злочинності в Україні, хоча, як це не дивно, запобігання і протидія її окремим частинам (наприклад, корупції, організованій злочинності, легалізації (відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, тощо) регулюються законами України. Таке положення зумовлено, на наш погляд, недосконалістю конституційного розподілу повноважень Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України стосовно національної політики у сфері запобігання і про-

тидії (боротьби) злочинності. Відповідно до п. 17 ст. 85 Конституції України виключно законами України визначаються «основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку». У пункті 1 ст. 106 Конституції України Президент України «забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави». Згідно з п. 7 ст. 116 Конституції України Кабінет Міністрів України «здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю». Тобто Кабінет Міністрів України не визнає і не розробляє основ забезпечення громадського порядку і боротьби зі злочинністю, але лише здійснює заходи щодо забезпечення громадського порядку і боротьби зі злочинністю. Отже, виключно законами України повинні визначатися основи забезпечення громадського порядку і боротьби зі злочинністю. Так воно й було, коли Законом України від 25 червня 1993 р. була прийнята перша в країні Державна програма боротьби зі злочинністю [7]. І це було конституційно вірно. Але згодом аналогічні програми, однак із різною назвою, затверджувалися то Президентом України, то (з 2007 р.) Постановою Кабінету Міністрів України, а з 2011 р. замість програми діють згадані Концепція і План заходів щодо її реалізації. Певну плутанину у нормативне забезпечення Державної кримінологічної політики вніс Закон України «Про державні цільові програми» від 18 березня 2004 р. [8] і постанова Кабінету Міністрів України від 31 січня 2007 р. № 106 «Про затвердження Порядку розроблен-

ня та виконання державних цільових програм» [9], в яких державні цільові програми класифікувалися на загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, науково-культурного розвитку, охорони довкілля, які охоплюють всю територію держави або значну кількість її регіонів, мають довгостроковий період виконання і здійснюються центральними і місцевими органами влади; інші програми, метою яких є розв'язання окремих проблем розвитку економіки і суспільства, а також проблем розвитку окремих галузей економіки та адміністративно-територіальних одиниць, що потребують державної підтримки.

З незрозумілого розсуду програма боротьби зі злочинністю та державної безпеки віднесена до інших, тобто другорядних програм, які мовби не відповідають критеріям загальнодержавності. Виникає запитання: невже державна політика у сфері запобігання злочинності, яка руйнує суспільство і державу, спричиняє мільйонні жертви, багатомільярдні матеріальні (прямі й побічні) збитки і витрати, може бути віднесена до «інших програм»? Вважаємо, це помилка. У правовій, демократичній, соціальній державі така програма повинна займати одне з перших місць у ієрархії державних політик і прийматися законом. Саме у процесі обговорення проекту програми і плану в Верховній Раді України ці документи можуть отримати відповідну нормативну цілісність і змістовність.

Якщо звернутися до наведеної Концепції і Плану щодо її реалізації, то привертає увагу безсистемний набір численних – подекуди дрібних, абстрактно сформульованих, неконкретизованих,

а тому безперспективних – з точки зору їх виконання суб'єктами запобігання злочинності – проблем і заходів. Цей стереотип чиновницького визначення шляхів і способів розв'язання проблем, до речі, наспіх сформульованих або запозичених із минулих таких самих концепцій, планів заходів, програм, – данина застарілим підходам до вирішення проблем запобігання злочинності. Утім у самій концепції зазначається, що «погіршення соціально-економічної ситуації в державі негативно позначається на криміногенній ситуації, зумовлює необхідність формування принципово нових підходів до розв'язання проблем у сфері профілактики правопорушень» [8]. Але ніяких «принципово нових підходів» до розв'язання перелічених у Концепції проблем у Плані заходів з її виконання не відбулося.

Вимоги «нових підходів» примушують розглянути ресурс кримінологічної політики з точки зору реалій сьогодення і перспективних можливостей для досягнення її цілей.

Сучасна кримінологічна наука України базується на вихідних положеннях теорії запобігання злочинності, в арсеналі якої існує трирівнева система запобіжного впливу: загальносоціальний, спеціально-кримінологічний і індивідуальний напрям. Кожний з них має свої ресурси (більш-менш значні запаси, які можна використати за потреби). Будь-яка держава і суспільство прагне того, щоб мати достатній і необхідний ресурси для мінімізації об'єктивних і суб'єктивних соціальних суперечностей і негативних наслідків використання інших політик, у тому числі у сфері протидії злочинності.

Ресурсний потенціал загальносоціального напрямку запобігання злочинності полягає в тому, що він спрямований на вдосконалення суспільних відносин з метою поступового, але невинного усунення різноманітних негативних явищ, криміногенних суперечностей, що, крім іншого, формують у людей викривлену правосвідомість, злочинну мотивацію і відповідну поведінку. За сферами та цілями здійснення загальносоціальні заходи можуть бути такими: соціально-економічні, господарчо-управлінські, ідеологічні, культурно-виховні, соціально-демографічні, правові, технічні, технологічні, екологічні, архітектурні, фінансові, освітні, інформаційні, комунікаційні, оборонні та ін. І хоча їх здійснення – це буденна, поточна діяльність держави, яка проводиться не заради боротьби чи злочинності (у неї більш фундаментальні цілі), але – і тут треба змінювати кримінологічний погляд на цей напрям – при розробці, плануванні й реалізації заходів загальносоціального характеру обов'язковим їх результатом повинно бути зростання антикриміногенного потенціалу в суспільстві і підвищення правосвідомості громадян. Однак для проведення в країні саме такої політики необхідні, з одного боку, політична воля влади, а з другого – зацікавленість у її проведенні і підтримка населення. Без цього стверджувати, що в країні дійсно впроваджується кримінологічна політика, – що найменше не розуміти серйозності проблеми протидії злочинності. У нашій свідомості не викорінене поверхове і непрофесійне уявлення про це явище. Ресурс загальносоціального напрямку запобігання злочинності є ще не вичерпаним.

Загальносоціальний напрям кримінологічної політики є основою, фундаментом радикальної спеціальної діяльності щодо запобігання злочинності.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинності – це конкретна системна протидія злочинним проявам, а отже, і самій злочинності. Воно є загальною назвою комплексу різноманітних за природою, галузевою визначеністю, правовою регламентацією, спеціалізацією, професіональністю, масштабістю, суб'єктами, криміногенними явищами й процесами, кадрами, ресурсним забезпеченням, засобами, принципами заходів і видів діяльності державних органів, приватних установ, підприємств, фірм, громадських організацій і громадян, що мають за мету скоротити і послабити рівень і суспільну небезпечність злочинних проявів, криміногенний потенціал у суспільстві [2], не допустити формування і реалізації злочинної мотивації або припинити вже початі злочини, реінтегрувати у суспільство раніше засуджених. Ресурс спеціально-кримінологічного запобігання злочинності як складової ресурсу кримінологічної політики включає не тільки ресурс кримінології, а й запобіжний ресурс інших галузей знання (наприклад, технічні засоби, інформаційні, генетичні, біотехнологічні заходи та ін.).

Треба зауважити, що впровадження у практику кримінологічної політики – достатньо витратна за ресурсним забезпеченням, складна за обсягом і професіоналізмом робота. Правоохоронні органи, на які розраховує влада, нездатні за своїми ресурсами охопити усю багатогранність її проблем, а тим більше власними силами.

«Нові підходи» до запобігання і протидії злочинності не передбачають радикального «революційного» руйнування існуючих теорій і інститутів, які протистоять злочинності, але ми виходимо з розуміння того, що в сучасних непростих із різних точок зору умовах державі і суспільству потрібно дещо змінити стереотипи підходів до запобігання злочинності. З одного боку, це зменшення рівня криміногенного потенціалу суспільства – цього могутнього джерела правопорушень, злочинів, девіацій, деструктивної поведінки, збочень, віктимності та інше, чому має служити професійно використаний ресурс загальносоціального запобігання злочинності. А з другого – перейти до невеликих за кількістю стратегій [10, с. 13], призначення яких – зниження або обмеження девіаційних, деліктогенних і кримінальних проявів криміногенного потенціалу чи захищення матеріальних і духовних соціальних цінностей від злочинних посягань.

Узагальнення вітчизняного і світового досвіду запобігання злочинності свідчить, що досягти певних позитивних результатів у протидії злочинності можна використовуючи ресурс відомих стратегій, як-от: стратегія зменшення можливостей вчинення злочинів; стратегія втручання при кризових ситуаціях;

стратегія залучення громадськості до запобігання злочинності; стратегія виховної та інформаційної роботи серед населення; віктимологічна стратегія. Можуть бути сформульовані й інші стратегії.

1. *Стратегія зменшення можливостей вчинення злочинів.* Провідна ідея цієї стратегії, на наш погляд, – це поєднання усвідомлення і навіть страху

перед викриттям злочинних дій з утрудненням їх вчинення внаслідок наявності ефективних різних бар'єрів, захисних споруд, охорони, перешкод, конструкцій, приладів, застережень, погроз відповідальністю і покаранням, поради, усунення ускладнень у сфері документообігу, дозволів, налагоджування належного зв'язку з органами влади і управління, швидкості реагування органів охорони громадського порядку на факти можливих чи розпочатих кримінальних проявів, створення мережі адаптаційних і реінтеграційних центрів, притулків, суттєвого зниження рівня дитячої безпритульності, бродяжництва, жебрацтва, п'янства, наркоманії, проституції, а також тактового інформування громадян про динаміку криміногенної обстановки з метою зменшення їх віктимності, навчання населення дотримання правил безпечної поведінки та багато іншого. Ресурс цієї стратегії запобігання злочинності, спрямований на випередження виникнення кримінальної мотивації, обмеження, усунення проявів криміногенного потенціалу, а також захист матеріальних і духовних цінностей суспільства, використовується у країні дуже слабо. Але там, де окремі елементи цієї стратегії впроваджуються, є позитивні результати, про це свідчить світовий (США, Велика Британія, ФРН та ін.) і вітчизняний досвід (м. Вінниця, м. Донецьк).

2. *Стратегія втручання при кризових ситуаціях.* Ресурс цієї стратегії можна розглядати і з вузьких, і з широким позицій. Із вузьких позицій стратегія розрахована на надання послуг екстреного характеру (поради за телефо-

ном довіри, соціальна допомога, дієтосикація у випадках зловживання наркотичними речовинами чи звичайне фізіотерапевтичне лікування і т. д.). У широкому розумінні стратегія припускає розв'язання міжособистих групових, етнічних, націоналістичних, сімейних та інших хронічних небезпечних конфліктів. Пріоритетними напрямками у цьому слід визначити: розвідувально-пошукову роботу у кримінальній сфері; отримання за допомогою оперативно-розшукових засобів відповідної інформації про злочинні, у тому числі терористичні структури, організовані злочинні угруповання, їх лідерів, технічне озброєння, об'єкти нападу, міжнародні зв'язки, канали фінансування тощо; розвідка у кримінальному середовищі з метою збирання інформації про підготовку вчинення масштабних і резонансних злочинів; створення спеціалізованих підрозділів протидії злочинним проявам, які за своїми можливостями, організаційною побудовою, оперативною реакцією на швидкозмінні ситуації у сфері злочинності могли б на рівних здійснювати боротьбу з нею; своєчасне виявлення і припинення небезпечних – різних за природою походження – конфліктів та ін. Зайво казати, що окремі блоки заходів розглядуваної стратегії у країні здійснюються. Однак теоретичних розробок її ресурсу в запобігання злочинності, особливо у перспективі, немає.

3. *Залучення громадськості до запобігання злочинності.* Світова практика і вітчизняний досвід радянського періоду свідчать про потужний ресурс участі громадськості у запобіганні злочинності. Форми і глибина такої участі різні: від інтелектуальної до фізичної,

які можна класифікувати як стихійну і організовану участь громадськості у боротьбі зі злочинністю. Перша форма участі – прояв довіри до влади і правоохоронних органів, результат переборювання страху перед злочинністю, солідарність у підтримці зусиль держави щодо наведення правопорядку в країні і непорушності загальнолюдських цінностей (мітинги підтримки, хода, «під наглядом сусідів», «зупини злочинця», участь у суспільних заходах та ін.). Другу форму участі можна класифікувати таким чином: а) громадські організації, функцією яких є вирішення (на рівні громади) суперечок, примирення ворогуючих сторін, медіація та ін.; б) громадські організації, що виконують як інформаційну, так і в основному силову фізичну функцію (патрулювання, «офісний патруль», запобігання ситуативній злочинності і делінквентності тощо); в) громадські організації, що виконують віктимологічні функції (наприклад, La Strada). Головне розумно сполучати громадську ініціативу з дотриманням законності, а тому участь громадськості у запобіганні злочинності має бути законодавчо врегульованою.

4. *Виховна і інформаційна робота серед населення.* Просвіта про безпеку і самозахист – нагальна і життєво необхідна проблема сучасності, оскільки вона стосується не тільки окремої людини (легковажної, необачної, зайво довірливої, ризикової та ін.), а й цілого класу громадян (підприємців, бізнесменів, службовців, фермерів, пенсіонерів, безробітних, неповнолітніх, жінок тощо). Тому взагалі у країні повинна бути розгорнута широкомасштабна робота серед населення. Завданням цієї

стратегії є також протидія кримінальній ідеології, подолання страху населення перед злочинністю, забезпечення «імунітету» суспільного організму до різних соціальних перекручень і злочинних проявів. Ця робота теж повинна бути організована і нормативно забезпечена.

5. *Стратегія віктимологічного запобігання.* Невід'ємною складовою кримінологічного запобігання злочинності є його віктимологічний аспект. З цієї тези випливає щонайменше три висновки: по-перше, усвідомлення суспільством і державою віктимологічного ресурсу у протидії злочинності, необхідність його використання, активізації і оптимізації; по-друге, віктимологічне запобігання злочинності базується на кримінологічних положеннях з певною специфікою; по-третє, кримінологічні стратегії запобігання злочинності обов'язково повинні мати потужний віктимологічний аспект. Об'єктами віктимологічного запобігання є такі соціально-психологічні і навіть генетичні

явища, як віктимність і віктимізація. Ці явища виступають, так би мовити, «тіньовим співучасником» злочинності та її проявів. Зрозуміло, що віктимологія як запобіжний ресурс здатна притаманними їй заходами вкорінювати у свідомість населення знання віктимологічного характеру про особисту безпеку (суб'єктивний ресурс), надавати рекомендації щодо послаблення процесу віктимізації в країні і оптимізації зазначених ресурсів (об'єктивний ресурс). Особливістю віктимології як ресурсу влади є можливість досягнення позитивного результату при єдності об'єктивного і суб'єктивного її ресурсу і паралельному здійсненні заходів запобігання злочинності. Впровадження зазначених ресурсів – достатньо складна за обсягом, професіоналізмом і ресурсним забезпеченням робота. Правоохоронні органи, на які розраховує влада, нездатні охопити, як вже зауважувалося, всю багатогранність, тонкощі, винахідливість у вирішенні окреслених питань із віктимології.

Список використаної літератури

1. Иншаков С. М. Исследование преступности. Проблемы методики и методологии : монография / С. М. Иншаков. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2012. – 335 с.
2. Голина В. В. Криміногенний потенціал суспільства: поняття, зміст, форми реалізації / В. В. Голина / Проблеми законності : зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. – Вип. 119. – С. 166–176.
3. Жалинский А. Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ / А. Э. Жалинский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 2013. – 400 с.
4. Голина В. В. Кримінологічна політика України: сутність та передумови її формування / В. В. Голина, М. Г. Колодяжний // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 23. – С. 53–63.
5. Офіц. вісн. України. – 2011. – № 93. – Ст. 3389.
6. Офіц. вісн. України. – 2012. – № 73. – Ст. 2935.
7. Збірник законодавства України. – 2000. – Т. 6 – 6 (ПВР) 39.
8. Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 25. – Ст. 352.
9. Офіц. вісн. України. – 2007. – № 8. – Ст. 313.
10. Бородин С. В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы / С. В. Бородин. – М. : Наука, 1990. – 272 с.

Стаття надійшла до редколегії 22.05.2013.

Голина В. Криминологическая политика Украины как ресурс в противодействии преступности (реальность и возможности)

В статье рассматриваются реальность и возможности криминологической политики Украины как ресурса государства в противодействии преступности.

Ключевые слова: криминологическая политика, ресурс, противодействие преступности.

Golina V. Criminological policy of Ukraine as a resource of the state in the crime counteraction (realities and possibilities)

The article examines realities and possibilities of criminological policy as a resource of the state in the crime counteraction.

Keywords: criminological policy of Ukraine, resource, crime counteraction.

Відділення теорії та історії держави і права Національної академії правових наук України

У перші роки після утворення у 1993 р. відділення теорії та історії держави і права об'єднувало 11 осіб: 4 дійсних члени (академіки): В. В. Копейчиков, М. В. Костицький, А. Й. Рогожин, М. В. Цвік та 7 членів-кореспондентів: М. І. Козюбра, О. Л. Копиленко, В. С. Кульчицький, О. М. Мироненко, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, М. М. Страхов. Академіки М. В. Костицький, А. Й. Рогожин і М. В. Цвік входили до складу членів – засновників АПрН України.

У наступні після заснування роки склад відділення постійно поповнювався новими членами за рахунок їх обрання загальними зборами АПрН України. На сьогодні до складу відділення теорії та історії держави і права входять дійсні члени (академіки): В. Д. Гончаренко (м. Харків), В. С. Журавський (м. Київ), О. В. Зайчук (м. Київ), О. Л. Копиленко (м. Київ), М. В. Костицький (м. Київ), В. М. Литвин (м. Київ), В. В. Медведчук (м. Київ), О. В. Петришин (м. Харків), П. М. Рабінович (м. Львів), О. Д. Святоцький (м. Київ), О. Ф. Скакун (м. Севастополь), Д. В. Табачник (м. Київ) та члени-кореспонденти: В. М. Єрмолаєв (м. Харків), А. П. Заєць (м. Київ), М. І. Козюбра (м. Київ), А. М. Колодій (м. Київ), А. Ф. Крижановський (м. Одеса), В. В. Лемак (м. Ужгород), С. І. Максимов (м. Харків), О. М. Мироненко (м. Київ), О. Г. Мурашин (м. Київ), Ю. М. Оборотов (м. Оде-

са), Н. М. Оніщенко (м. Київ), В. О. Рум'янцев (м. Харків), С. В. Шевчук (м. Київ), О. Н. Ярмиш (м. Київ).

За роки існування відділення пішли з життя видатні українські вчені – академіки В. В. Копейчиков, А. Й. Рогожин і М. В. Цвік та члени-кореспонденти В. С. Кульчицький, Ю. І. Римаренко, В. М. Селіванов, М. М. Страхов, які зробили значний внесок у науку теорії та історії держави і права.

У 1993–2000 рр. відділення очолював академік-секретар А. Й. Рогожин, у 2002–2012 рр. академік-секретар М. В. Цвік. У наш час відділення теорії та історії держави і права очолює академік-секретар В. Д. Гончаренко.

При відділенні створені і функціонують бюро з координації проблем теорії держави і права і бюро з координації проблем історії держави і права. Керівником першого бюро є академік П. М. Рабінович, а другого – член-кореспондент – В. О. Рум'янцев. Обидва координаційні бюро займалися, зокрема, координацією дослідницької роботи і узгодженням наукової тематики. Здійснювався також аналіз тем дисертаційних досліджень з теорії та історії держави і права, а також філософії права з метою встановлення їх актуальності, новизни, усунення дублювання, заповнення в разі необхідності прогалин у галузі зазначених юридичних

наук. За ініціативою бюро регулярно проводилися сумісні «круглі столи», зокрема, кафедрами теорії держави і права, історії держави і права України та зарубіжних країн, міжнародного права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», в якому працюють члени відділення. Ці «круглі столи» присвячувалися обговоренню найбільш актуальних питань як теорії, так й історії держави і права України та зарубіжних країн. Огляди роботи «круглих столів» друкувалися у «Віснику Академії правових наук України».

Основними напрямками, за якими здійснювалася і здійснюється діяльність відділення, є: «Методологічні проблеми правової науки», «Політико-правове реформування українського суспільства», «Праворозуміння та верховенство права», «Теорія прав людини», «Наукові засади правотворчого та правозастосовного процесів», «Зародження, становлення та розвиток Української держави» тощо. У межах цих основних наукових напрямів кожен член відділення здійснював дослідження більш конкретних актуальних питань теоретичного й історико-правового спрямування. Своєрідним підсумком багаторічних досліджень членами відділення цих питань став перший том видання: «Правова система України: історія, стан та перспективи»: у 5 т. – Х.: Право, 2008. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 728 с. У написанні цього тому взяли участь члени відділення – академіки В. С. Журавський, В. В. Медведчук, О. В. Петри-

шин, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, Д. В. Табачник, М. В. Цвік, члени-кореспонденти: В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, А. П. Заєць, О. В. Зайчук, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, В. В. Лемак, О. М. Мироненко, Н. М. Оніщук, В. О. Рум'янцев, С. В. Шевчук, О. Н. Ярмиш.

У 2011 р. зазначена п'ятитомна робота була видана російською мовою.

Ця унікальна наукова праця здобула високу оцінку і у 2012 р. удостоєна Державної премії України в галузі науки і техніки. Лауреатами премії стали член відділення – перший віце-президент НАПрН України академік О. В. Петришин та член-кореспондент НАПрН України Н. М. Оніщенко.

За час існування відділення його членами видано десятки особистих і колективних монографій із теоретико-правової та історико-правової тематики. Назвемо лише деякі з опублікованих членами відділення тільки за останні роки монографічних досліджень: В. М. Литвин. «Земля в історичній долі України» (2009); В. М. Литвин. «Історична і політична наука та суспільна практика в Україні» (2009); В. В. Медведчук. «Політична система: сучасні проблеми розвитку громадського суспільства і держави» : в 2 т. Т. 1 (у співавт., 2009); О. В. Петришин. «Політична система: сучасні проблеми розвитку громадського суспільства і держави» : в 2 т. Т. 2 (у співавт., 2010); В. М. Литвин. «Україна: Хроніка поступу – 2001–2010» (2011); П. М. Рабінович. «Права людини й оновлення Конституції України» (у співавт., 2011); О. М. Мироненко. «Конституційний Суд України: історія і сучасність, доктрина і практика» (2011); О. В. Зайчук. «Діалог суспіль-

ства і влади: європейські правові стандарти та досвід» (у співавт., 2011); О. Г. Мурашин. «Трансформація правової системи України: євроінтеграційний вимір» (у співавт., 2011); Н. М. Онищенко. «Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи» (у співавт., 2011); О. В. Рум'янцев. «Еволюція етосу юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис)» (у співавт., 2011); О. Л. Копиленко. «Кодифікація господарського законодавства: український досвід і перспективи розвитку» (у співавт., 2012); П. М. Рабінович. «Конституційно-правовий статус людини: можливості удосконалення в Україні» (у співавт., 2012); М. І. Козюбра. «Верховенство права: історія, теорія і практика» (у співавт., 2012); А. Ф. Крижановський. «Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції» (у співавт., 2012); О. Г. Мурашин. «Громадянське суспільство і правова держава: теоретичні моделі та досвід реалізації» (у співавт., 2012); Н. М. Онищенко. «Правова система України в умовах сучасних національних та міжнародних тенденцій розбудови державності» (у співавт., 2012); О. Н. Ярмиш. «Поліція в Україні (початок XVIII ст. – 1917 р.)» (у співавт., 2012); О. Н. Ярмиш. «Міністерство внутрішніх справ за добу УНР та Української держави (1917–1920 рр.)» (у співавт., 2012).

За розглядуваний період членами відділення опублікована велика кількість наукових статей у фахових виданнях України та зарубіжних країн, виконаних у межах науково-дослідних напрямів. При цьому кількість статей із року в рік зростала. Так, тільки у 2009–2012 рр. членами відділення опубліковано 703 наукові статті.

Наукові доробки членів відділення впроваджувалися також шляхом написання статей до енциклопедичних видань юридичного спрямування. Так, перу, практично, усіх членів відділення належить величезна кількість статей, розміщених у такому унікальному виданні, як *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998–2004.

Важливим напрямом роботи членів відділення є написання і видання підручників і навчальних посібників із таких навчальних дисциплін, як теорія держави і права, історія держави і права України, історія вчень про державу і право. При цьому слід зазначити, що робота з написання підручників розпочалася вже у перші роки існування Української незалежної держави після розпаду у 1991 р. СРСР. Ця робота продовжується і в сучасний період. При цьому підручники і навчальні посібники за профілем відділення друкуються практично щороку. Так у 2009 р. вийшли друком такі видання: В. М. Литвин : *Історія України* : підручник. – К. : Наук. думка, 2009; *Загальна теорія держави і права*: [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009; Скаун О. Ф. *Теорія держави і права* : підручник. – К. : Прав. єдність (Алерта : КНТ, ЦУЛ), 2009.

Плідним на видання навчальної літератури видався 2011 р. Була, зокрема, видана така навчальна література: *Курс лекцій з питань законотворчості* : навч. посіб. [О. В. Богачова, О. В. Зайчук,

О. Л. Копиленко та ін.]. – К. : МП «Леся», 2011; Оборотов Ю. М. Общетеоретическая юриспруденция : учеб. курс. – Одеса : Феникс, 2011; Онищенко Н. М. Правова система сучасності : навч. посіб. для магістрів права / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Юрид. думка, 2011.

Видавали навчальну літературу члени відділення і у 2012 р., про що свідчать, зокрема, такі роботи: Історія вчень про державу і право: у таблицях і дефініціях : навч. посіб. / О. В. Зінченко, О. В. Петришин. – Х. : Право, 2012; Порівняльне правознавство : підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2012; Основи правознавства : навч. посіб. / С. В. Ківалов, П. П. Музиченко, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижановський. – Х. : Одіссей, 2012; Актуальні проблеми теорії держави і права (для магістрів і спеціалістів) / В. В. Лемак, В. В. Копча та ін. – Ужгород: Вид-во УжНУ, 2012.

У 2013 р. члени відділення академік В. Д. Гончаренко, члени-кореспонденти В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев опублікували Історію держави і права України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев ; за ред. В. Д. Гончаренка. – Х. : Право, 2013.

Викладений у матеріалах підручників і посібників матеріал його автори – члени відділення застосовують у навчальному процесі, оскільки є викладачами провідних вищих юридичних закладів освіти.

За період існування відділення його члени брали активну участь в організації і роботі близько 200 наукових, науково-практичних конференцій, симпозиу-

мів, «круглих столів», які проходили у Києві, Харкові, Одесі, Львові, Ужгороді та інших містах України, а також за кордоном, і були присвячені актуальним питанням юридичної науки і практики. Беручи участь у роботі пленарних засідань, секцій з теорії держави і права, історії держави і права, члени відділення апробовували свої наукові досягнення в процесі дискусій, акцентували увагу на найактуальніших проблемах розбудови Української правової держави, методології правової науки, українського парламентаризму, міжнародно-правових і внутрішніх аспектів забезпечення прав людини і громадянина, дослідженнях державно-правового будівництва в Україні на різних етапах її історії тощо.

Розбудова Української незалежної держави вимагала і вимагає постійних зв'язків правової науки з державно-правовою практикою, наукового супроводження процесу вдосконалення державного керівництва, правотворчості, правотлумачення і правозастосування тощо. Реалізації цієї вимоги сприяє те, що у складі відділення перебувають провідні державні діячі України: академіки В. С. Журавський, В. М. Литвин, Д. В. Табачник, судді Конституційного Суду України у відставці – М. В. Костицький, О. М. Мироненко, М. І. Козюбра. Практично усі члени відділення співробітничали на громадських засадах із центральними державними органами України. Це співробітництво здійснювалося у різних формах, а саме: членство у наукових радах при центральних державних органах, консультативна робота у комітетах Верховної Ради України, експертиза законопроектів

тів, проектів нормативних актів Кабінету Міністрів України, міністерств і відомств, безпосередня участь у розробці цілої низки різноманітних правових актів.

Таким чином, за двадцятирічне функціонування відділення теорії держави і права як науковим і науково-організаційним підрозділом Національної академії правових наук України накопичений величезний досвід визначення основних напрямів діяльності такої галузі правової науки, як теорія та історія держави і права, здійснення фундаментальних наукових досліджень у цій галузі, впровадження їх результатів у практику органів державної влади та органів місцевого самоврядування усіх рівнів, судів, правоохоронних органів.

У той же час слід зазначити, що на сьогодні ще далеко не всі питання вирішено в теоретичній, історико-правовій науці, практиці розбудови Української правової держави, забезпеченні прав людини і громадянина, функціонуванні досконалої правової системи країни.

Перспективи і подальші напрями розвитку юридичної науки. Існує низка проблем, недостатньо опрацьованих або таких, які ще взагалі не були предметом загальнотеоретичних і філософсько-правових досліджень. Цим і зумовлюється необхідність проведення досліджень у таких напрямках.

Дослідження реального стану здійснення та захищеності основоположних прав людини та інших суб'єктів за посередництвом конкретно-соціологічних методів і методик. Адже та інформація з цих питань, що подається, наприклад, у доповідях Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, у матеріалах віт-

чизняних і зарубіжних громадських правозахисних організацій, а також відомчою та загальнодержавною статистикою, досить часто не збігається. Тому розробка згаданої методики стосовно праволюдних досліджень є одним із актуальних завдань юридичної науки.

Істотною прогалиною у таких дослідженнях є й недостатня розробленість проблеми ефективності юридичних гарантій прав і свобод людини та громадянина. Це питання також має бути виведене на рівень конкретно-соціологічних досліджень, які спиратимуться на науково обґрунтовані критерії та методику вивчення такої ефективності. До інших напрямів можна віднести такі:

- подальший розвиток загальної теорії прав і свобод людини і громадянина (включаючи, зокрема, дослідження діалектики універсального й конкретно-історичного у правах людини, природи міжнародних праволюдних стандартів та критерії відповідності їм національної юридичної практики);

- удосконалення методології виявлення соціальної сутності прав людини з використанням евристичних можливостей таких концептуальних дослідницьких підходів, як: соціально-антропологічний, потребовий, герменевтичний;

- виявлення й аналіз проблем, що існують у правовій системі України, із застосуванням практики Європейського суду з прав людини та вироблення пропозицій, спрямованих на розв'язання таких проблем;

- розробка та обґрунтування загальнотеоретичних понять, які послужили б доктринальною базою такого застосування (зокрема, понять «практика» Єв-

ропейського суду з прав людини, «критерії відповідності» їй національного законодавства та правозастосування).

Залишається чимало складних дискусійних питань у галузі вітчизняної історико-правової науки, насамперед таких, як предмет історико-правової науки, періодизація історії держави і права України, методологія історико-правової науки, історико-правове джерелознавство. На часі здійснення видання найбільш вагомих історичних пам'яток українського права із сучасними коментарями до них. Особливе занепокоєння викликає стан підготовки навчальної літератури з курсу історії держави і права України, що викладається у вищих навчальних закладах країни юридичного профілю. На сьогодні за участю провідних істориків права видано чималу кількість підручників з історії держави і права України, у тому числі й тих що мають гриф Міністерства освіти і науки

України. Вони написані в різні періоди розбудови Української держави, яка постанала у 1991 р., різними авторами (колективами авторів), із різними поглядами на методологічні засади науки історії держави і права України, періодизацію, фактологічну базу багатовікового українського державотворення. Тому одним із перспективних завдань відділення є розробка концепції і детального проспекту фундаментального підручника з навчального курсу «Історія держави і права України» і на цій основі підготовка новітнього підручника із залученням для його написання провідних істориків права з Києва, Харкова, Львова, Одеси, Донецька, інших міст України.

Підбиваючи підсумок, можна стверджувати, що і в майбутньому робота відділення теорії та історії держави і права НАПрН України буде такою ж конструктивною і плідною, якою вона відзначалась у минулому двадцятиріччі.

Матеріал підготували:

В. Гончаренко, академік-секретар відділення теорії та історії держави і права НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;

П. Рабінович, заступник академіка-секретаря відділення теорії та історії держави і права НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України

Основні напрями наукових досліджень у галузі конституційного, муніципального, міжнародного права, адміністративного права і процесу, фінансового та інформаційного права

Виповнюється 20 років від того дня, коли почало функціонувати відділення державно-правових наук і міжнародного права Національної академії правових наук України, очолюваного від моменту заснування академіками В. В. Цветковим, Ю. М. Тодикою, а нині – академіком НАПрН України Ю. П. Битяком. До складу відділення входять 11 академіків (О. М. Бандурка, Ю. П. Битяк, А. С. Васильєв, Л. К. Воронова, С. В. Ківалов, М. П. Кучерявенко, А. О. Селіванов, М. Ф. Селівон, В. Ф. Сіренко, О. В. Скрипнюк, І. А. Тимченко) і 22 члени-кореспонденти (О. Ф. Андрійко, Ю. Г. Барабаш, М. В. Буроменський, В. Д. Волков, В. М. Гаращук, С. П. Головатий, В. Н. Денисов, О. В. Задорожний, В. П. Колісник, В. В. Конопльов, І. О. Кресіна, Л. Т. Кривенко, Є. Б. Кубко, Н. М. Мироненко, Г. О. Мурашин, В. Я. Настюк, Н. Р. Нижник, В. І. Олефір, О. П. Орлюк, В. Г. Пилипчук, В. М. Шаповал, М. Я. Швець). Іноземні члени відділення – Карл-Герман Кестнер (м. Тюбінген, Федеративна Республіка Німеччина) та Веніамін Федорович Яковлев (м. Москва, Російська Федерація).

Основними напрямками наукових досліджень відділення є проблеми конституційного, муніципального, міжнарод-

ного права, адміністративного права і процесу, фінансового та інформаційного права. При відділенні функціонують чотири координаційних бюро: з проблем конституційного права, з проблем міжнародного права, з проблем адміністративного і фінансового права, й з проблем інформаційного права та інформаційної безпеки (останнє було утворене у складі відділення згідно з рішенням президії НАПрН України від 30.06.2011 р. № 78/10 з метою розвитку правової науки та координації фундаментальних і прикладних правових досліджень в інформаційній сфері). Бюро проводять активну роботу з координації наукових досліджень у країні в межах напрямів їх діяльності. Роботу з узгодження діяльності цих бюро виконують академік-секретар відділення, його заступник – академік М. Кучерявенко і учений секретар відділення – член-кореспондент Н. Нижник. Робота відділення і координаційних бюро проводилась на плановій основі. У планах визначені найбільш актуальні проблеми, які підлягають розробці й координації у сфері конституційного, муніципального, міжнародного права, адміністративного права і процесу, фінансового та інформаційного права. Аналізується

і корегується тематика кандидатських і докторських дисертацій. За 20 років функціонування відділення державно-правових наук і міжнародного права його члени видали наукової і науково-методичної продукції загальним обсягом понад 5360 друкованих аркушів. Серед них багато монографічних досліджень. Були видані підручники з кожної галузі права, що входять у наукову сферу відділення, багато з яких перевидавалися в оновленому та переробленому вигляді. Це свідчить про те, що члени відділення приділяють постійну увагу проблемам вищої школи. Членами відділення особисто чи у співавторстві підготовлено і видано понад 80 навчальних посібників з конституційного, міжнародного, адміністративного і фінансового, інформаційного права.

Члени відділення були організаторами або учасниками понад 600 міжнародних і республіканських наукових, науково-практичних конференцій, симпозіумів, «круглих столів». Серед таких заходів особливо слід відзначити міжнародні конференції, присвячені річницям прийняття Конституції України, 50-річчю Загальної декларації прав людини і громадянина, 50-річчю Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, конференції, семінари і «круглі столи», присвячені питанням внесення змін до Основного Закону України. Особливо слід відмітити наукову конференцію «Конституція України – основа розбудови правової демократичної, соціальної держави та формування правової системи», яка проводилась 23–24 червня 2011 р. у м. Харкові й була присвячена п'ятнадцятиріччю

прийняття Конституції України. Конференція організована Національною академією правових наук України спільно з Адміністрацією Президента України та Національним університетом «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 19 вересня 2012 р. у приміщенні Національної академії правових наук України за участю членів відділення разом із Комісією з питань народовладдя Конституційної Асамблеї, Московською державною юридичною академією ім. О. Є. Кутафіна, Російською академією правосуддя був проведений «круглий стіл» на тему: «Конституційно-правові механізми забезпечення народовладдя і підвищення ефективності діяльності представницьких органів влади». 29 січня 2013 р. у рамках виконання міжнародної програми «Оцінка ситуації та надання пропозицій щодо вжиття заходів для покращення виконання судових рішень державними установами, які є сторонами у справі» у м. Харкові у приміщенні президії Національної академії правових наук України відбувся «круглий стіл» для обговорення питань виконання судових рішень державними установами, які є сторонами у справі. Участь у зустрічі, окрім першого віце-президента НАПрН України О. В. Петришина, академіка-секретаря відділення Ю. П. Битяка та інших членів відділення, взяли також Державний радник Франції Ів Дутрійо, суддя Верховного адміністративного суду Литви, Голова Верховного адміністративного суду Литви у 2002–2008 рр. Віргіліус Валанчус, постійний радник проекту Крістоф Вюрц, представники адміністративних судів України, викладачі Національного університету «Юри-

дична академія України імені Ярослава Мудрого». У ході зустрічі обговорювались питання виконання судових рішень суб'єктами владних повноважень та висловлювались конкретні пропозиції щодо вирішення існуючих проблем у цій сфері. В означених та багатьох інших заходах члени відділення брали активну участь як організатори, доповідачі.

Члени відділення беруть активну участь у законотворчій і нормотворчій роботі. Народні депутати України різних скликань – академіки О. Бандурка, С. Ківалов, В. Сіренко, член-кореспондент С. Головатий зробили значний безпосередній внесок у законотворчий процес; академіки О. Бандурка, Ю. Битяк, С. Ківалов, А. Селіванов, М. Селівон, В. Сіренко, О. Скрипнюк, І. Тимченко, члени-кореспонденти Ю. Барабаш, М. Буроменський, В. Колісник, Є. Кубко, В. Шаповал включені до складу Конституційної Асамблеї, де беруть активну участь в опрацюванні проектів пропозицій до Концепції внесення змін до Конституції України. Академіки Л. Воронова, М. Кучерявенко, члени-кореспонденти В. Гаращук, І. Кресіна, Н. Мироненко, Г. Мурашин, В. Настюк, Н. Нижник та інші члени відділення брали участь у підготовці законодавчих, інших нормативно-правових актів, виступали як експерти. Академіки М. Селівон, І. Тимченко, член-кореспондент В. Шаповал, будучи свого часу членами Конституційного Суду України, зробили вагомий внесок у забезпечення в країні конституційної законності шляхом як тлумачення конституційних приписів, так і розгляду щодо відповідності законів Конституції України.

При відділенні функціонує Науково-дослідний інститут державного будів-

ництва та місцевого самоврядування, який було створено 14 червня 2000 р. згідно з постановою Кабінету Міністрів України. Директором Інституту є кандидат юридичних наук, доцент, голова Комісії Конституційної Асамблеї України з питань адміністративно-територіального устрою і місцевого самоврядування С. Г. Серьогіна. Діяльність Інституту є широкопрофільною, охоплює розробку юридичних аспектів правового статусу людини і громадянина, проблем функціонування органів державної влади, конституційно-правових, адміністративно-правових відносин та державно-правової конфліктології, питання становлення та реалізації місцевого самоврядування, правового регулювання відносин у сфері публічних фінансів, порівняльного правознавства, з державно-правових проблем тощо. Інститут здійснює проведення комплексних фундаментальних і прикладних досліджень, підготовку проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів, проведення наукових експертиз, надання науково-методичної допомоги органам місцевого самоврядування, підготовку наукових кадрів найвищої кваліфікації через аспірантуру, створює інформаційну базу з проблем державного будівництва та місцевого самоврядування, зокрема видає фаховий збірник наукових праць «Державне будівництво та місцеве самоврядування» тощо.

При відділенні також функціонує Науково-дослідний інститут інформатики і права НАПрН України, який очолює доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент НАПрН України

В. Г. Пилипчук. Інститутом створено комплексну, багатофункціональну комп'ютеризовану систему інформаційно-аналітичного забезпечення законодавчої, правозастосовної та правоосвітньої діяльності, послугами якої користуються щоденно тисячі державних і недержавних структур, юридичних та фізичних осіб як в Україні, так і за її межами. Нині в Інституті інформатики і права НАПрН України розвивається наукова школа інформаційного права, розпочато формування наукової школи філософії інформаційного права та наукової школи інформаційної безпеки (в галузі юридичних наук), значення яких актуалізується в умовах інформаційної глобалізації та інтеграції України у світовий інформаційний простір. Створено науково-організаційні передумови для подальшого розвитку наукової школи правової інформатики та формування інших наукових шкіл в інформаційній сфері. Отримані при цьому наукові здобутки лягли в основу низки законопроектів, стратегій, концепцій і програм, які стосуються інформаційної діяльності, відповідних навчальних курсів для вищих навчальних закладів України.

Досить плідно працювали члени відділення з проблем конституційного права. Про це свідчить передусім видана ними останніми роками наукова і науково-методична література. Так, неабияке значення для вітчизняної науки та практики мало ініційоване Академією видання Науково-практичного коментаря Конституції України, яке побачило світ у 2003 р. У 2011 р. з нагоди святкування 15-річчя Конституції України здійснено його друге видання, матеріали якого, порівняно із попереднім, були істотно

оновлені. Фундаментальні досягнення вітчизняної державно-правової науки знайшли відображення також у п'ятитомнику «Правова система України: історія, стан та перспективи», що стало першим за роки незалежності нашої країни виданням, в якому комплексно та всебічно висвітлено питання становлення національної правової системи на різних етапах розвитку української державності. За безпосередньої участю членів відділення державно-правових наук і міжнародного права було підготовлено другий том вказаного видання «Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення» за загальною редакцією Ю. П. Битяка. Гідним підсумком суспільного визнання цієї праці стало ухвалення у 2012 р. Комітетом з Державних премій України в галузі науки і техніки рішення про присудження колективній монографії «Правова система України: історія, стан та перспективи» Державної премії України в галузі науки і техніки. Члени відділення Ю. П. Битяк та Л. К. Воронова стали лауреатами Державної премії за цю роботу. Серед інших досліджень членів відділення можна вказати такі: В. Ф. Погорілко. Нова Конституція України. – К., 1996; Ю. Н. Тодыка, Е. В. Супрунюк. Конституция Украины – основа стабильности конституционного строя и реформирования общества. – Симферополь, 1997; Ю. Н. Тодыка. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина. – Х., 1998; Ю. Н. Тодыка, В. Д. Яворский. Выборы народных депутатов Украины: конституционно-правовой аспект. – Х., 1998; Ю. Н. Тодыка, В. Д. Яворский. Выборы органов мест-

ного самоуправління: конституційно-правовий аспект. – Х., 1998; Ю. Н. Тодыка. Основы конституционного строя Украины. – Х., 1999; Ю. Н. Тодыка, В. Д. Яворский. Президент Украины: конституційно-правовий статус. – Х., 1999; Ю. Н. Тодыка. Конституция Украины: проблемы теории и практики. – Х., 2000; В. Погорілко, В. Федоренко. Референдуми в Україні: історія і сучасність. – К., 2000; Ю. Н. Тодыка. Конституция Украины – Основной Закон государства и общества. – Х., 2001; Ю. Н. Тодыка. Гражданство Украины: конституційно-правовий аспект. – Х., 2002; В. Шаповал. Державний лад країн світу. – К., 1999; Конституційно-правові форми безпосередньої демократії / За ред. В. Ф. Погорілка. – К., 2001; О. В. Скрипнюк, І. О. Кресіна, Н. М. Оніщенко та ін. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні. – К., 2006; А. О. Селіванов. Питання парламентського права в рішеннях Конституційного Суду України. – К., 2008; А. О. Селіванов, А. А. Стрижак. Питання теорії конституційного правосуддя в Україні. – К., 2010; О. В. Скрипнюк. Нормотворча діяльність Президента України та її нормотворче забезпечення. – К., 2011; О. В. Скрипнюк, В. Б. Ковальчук. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці. – К., 2011; А. О. Селіванов. Конституційні проблеми в сучасній теорії права. – К., 2011; Ю. П. Битяк, І. І. Бодрова, С. Г. Серьогіна. Правове регулювання організації та діяльності апарату глави держави: зарубіжний і вітчизняний досвід. – Х., 2012; Ю. П. Битяк, С. Г. Серьогіна. Проблеми конституційно-пра-

вового регулювання організації та функціонування органів влади Автономної Республіки Крим. – Х., 2012 та ін.

Загалом доцільно відзначити істотне розширення діапазону актуальних конституційно-правових досліджень, що значною мірою обумовлено потребами переосмислення процесів державотворення на основі загальнолюдських цінностей, демократизацією суспільно-політичного життя, становленням України як суверенної, демократичної та правової держави.

У межах основних центрів української конституційно-правової науки розроблялись важливі наукові проблеми розвитку вітчизняного конституціоналізму. Серед них: проблеми формування правової держави та народовладдя, захисту конституційного ладу, конституційних основ національної безпеки України; конституційно-правові засоби забезпечення взаємодії вищих органів державної влади, форми врегулювання державно-правових конфліктів, процедури в конституційному праві; проблеми парламентаризму, конституційних основ формування громадянського суспільства, конституційно-правового статусу політичних партій, проблеми конституційно-правового регулювання мовних та інформаційних відносин, питання виборчої системи та виборчого права, конституційно-правового статусу уряду, проблеми гарантування прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, прав громадян на участь в управлінні державними справами, стимулювання політичної активності громадян, формування дієвих інститутів сучасного громадянського суспільства тощо. Особлива увага приділяється пробле-

мам організації і діяльності органів публічної влади, а саме – Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, місцевих державних адміністрацій, органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Оптимізація існуючої системно-структурної організації влади, удосконалення правового статусу владних інституцій, виборчої системи, посилення демократичних засад у публічно-владному механізмі, подальша децентралізація влади, розв’язання низки проблем правової регламентації місцевого самоврядування стали пріоритетними напрямками конституційно-правових досліджень.

Непересічне значення в контексті процесів демократизації та гуманізації сучасної держави має дослідження проблематики прав людини і громадянина. У цьому сенсі відомою далеко за межами України є діяльність львівської наукової школи під керівництвом академіка НАПрН України П. М. Рабіновича, здійснювана в межах Лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України. На сьогодні у відповідних дослідженнях особлива увага приділяється природно-правовим засадам праволюднинної проблематики. У такому широкому аспекті ці питання у вітчизняній загальній теорії прав людини раніше не розглядалися. Широко аналізуються також міжнародні стандарти прав людини, причому не тільки на базі відповідних міжнародно-правових актів – Загальної декларації прав людини і громадянина та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., а й на основі дослідження міжнародно-правової практики їх

застосування – насамперед практики Європейського суду з прав людини. Вивчення правозастосовної практики здійснюється також за посередництвом аналізу правотлумачної діяльності органів конституційної юрисдикції різних країн (Україна, Федеративна Республіка Німеччина, Сполучені Штати Америки).

Активізація дослідницької роботи характерна для науки муніципального права, про що свідчать захист дисертаційних робіт з актуальних проблем організації та здійснення місцевого самоврядування, видання монографій, підручників та навчально-методичних посібників. Водночас досягнутий рівень розвитку відповідного напрямку поки що не повною мірою відповідає потребам правотворчої діяльності та практики муніципального управління. Вкрай актуальною залишається проблема впровадження відповідних наукових розробок у політико-правову практику.

Аналіз розвитку в Україні конституційно-правових процесів свідчить про те, що науковцям у сфері конституційного права слід акцентувати увагу на вирішенні багатьох актуальних проблем становлення і розвитку в Україні конституціоналізму, серед яких: формування сучасної національної конституційно-правової ідеї, здатної консолідувати весь Український народ; визначення базових положень Конституції України, що потребують оновлення (базові конституційні цінності; форма правління; тип виборчої системи; форма територіального устрою; структура парламенту; формування судової влади; статус прокуратури; організація державної виконавчої влади на місцях; організація місцевого самоврядування); аналіз проб-

лематики виборчого законодавства, надання пропозицій щодо запровадження його кодифікації; розробка дієвих механізмів забезпечення реального народовладдя (референдний процес; мирні масові заходи; народна законодавча ініціатива; відкликання виборцями посадових осіб місцевого самоврядування тощо). У галузі дослідження проблематики прав людини і громадянина також існує низка проблем, що недостатньо опрацьовані, або взагалі не були предметом правових досліджень. Так, істотною прогалиною праволюдних досліджень є нерозробленість проблеми ефективності юридичних гарантій прав і свобод людини та громадянина.

Сучасний етап розвитку місцевого самоврядування в Україні характеризується необхідністю широкомасштабної муніципальної реформи, оновленням правової основи місцевого самоврядування, законодавчим забезпеченням оптимізації моделі організації та здійснення муніципальної влади. Розвиток муніципального права як галузі наукових знань має забезпечувати формування доктринальних основ муніципальної демократії, науковий прогноз розвитку місцевого самоврядування, критичну оцінку практики діяльності муніципальних органів. Це ставить перед наукою муніципального права завдання розробки комплексу теоретико-правових та практико-прикладних проблем. Одним із найбільш складних завдань у цій сфері є кодифікація законодавства з питань організації місцевого самоврядування та розробка Муніципального кодексу України (Кодексу місцевого самоврядування), який має включати розділи щодо місцевого, районного, регіо-

нального самоврядування, статусу депутатів місцевих рад, служби в органах місцевого, районного, регіонального самоврядування.

За 20 років науковці-адміністративісти, члени відділення зробили вагомий внесок у розробку актуальних проблем адміністративного права і адміністративного процесу. В центрі їх уваги залишались проблеми правових засад організації та здійснення державного управління, державного контролю у сфері виконавчої влади, функціонування інституту державної служби, адміністративно-правових засобів захисту прав і свобод людини і громадянина, різних аспектів застосування адміністративно-примусових заходів та адміністративного деліктного законодавства, низка інших важливих проблемних питань.

Членами відділення, зокрема, були опубліковані такі роботи з актуальних проблем адміністративного права: Н. М. Мироненко. Правовая охрана интеллектуальной собственности. – К., 1996; В. В. Цветков. Державне управління: основні фактори ефективності. – Х., 1996; О. М. Бандурка, М. М. Тищенко. Адміністративний процес. – Х., 2001; Виконавча влада і адміністративна реформа. – К., 2002; Державне управління в умовах адміністративної реформи в Україні (керівник – член-кореспондент Н. Р. Нижник). – К., 2002; В. В. Цветков. Демократія – управління – бюрократія. – К., 2001; Ю. П. Битяк. Державна служба в Україні: організаційно-правові засади. – Х., 2005; Державне управління і політика. – К., 2006; В. Б. Авер'янов, Є. Б. Кубко. Права громадян у сфері виконавчої влади: орга-

нізаційно-правове забезпечення реалізації та захисту. – К., 2006; Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К., 2007; Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право. – К., 2007; С. А. Романюк, Н. Р. Нижник, В. І. Тимцуник та ін. Регіональна виконавча влада України: історія і сучасність. – К., 2007; Нижник Н., Новик В. Перспективи вдосконалення системи територіальної організації влади. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: оптимальна модель. – К., 2007; Н. Р. Нижник, Н. Т. Гончарук та ін. Адміністративна реформа в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи. – К., 2009; Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції / Ю. П. Битяк, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х., 2010; Публічна адміністрація в Україні: становлення та розвиток / за заг. ред. А. В. Толстоухова, Н. Р. Нижник, Н. Т. Гончарук. – Д., 2010; Демократичні засади державного управління та адміністративне право / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К., 2010; Реформування адміністративно-територіального устрою: український та зарубіжний досвід / І. О. Кресіна, Є. В. Перегуда, А. А. Коваленко та ін. – К., 2011 тощо.

Фахівці відділення в галузі адміністративного права брали активну участь у розробці й науковому супроводженні адміністративної реформи, виступали організаторами проведення багатьох науково-практичних конференцій, присвячених проблемам цієї реформи. У наукових роботах членів відділення

з огляду на завдання реформи основний акцент був зроблений на постановці і розв'язанні проблем, пов'язаних з якісним поліпшенням організації та діяльності системи органів виконавчої влади, їх взаємодії, оптимізації розмежування між ними компетенції.

Адміністративісти у своїх роботах обґрунтовували пропозиції щодо створення умов для реалізації органами виконавчої влади своїх повноважень у межах Конституції і законів України, забезпечення пріоритетності законодавчої регламентації компетенції, організації і функціонування виконавчих органів. Звертається увага на необхідність забезпечення публічного контролю з боку громадськості за діяльністю виконавчих органів, на шляхи підвищення ефективності державного управління, посилення відповідальності органів виконавчої влади, їх посадових осіб за прийняті ними рішення, дії або бездіяльність перед громадянами, іншими суб'єктами адміністративно-правових відносин, права яких було порушено.

Останніми роками фахівці-адміністративісти значну увагу приділяли стратегічним напрямам реформування державної служби в Україні, враховуючи трансформаційний етап розвитку нашої держави і суспільства. Ґрунтовно опрацьовано питання концептуальних засад державної служби як правового інституту, основні шляхи її вдосконалення на сучасному етапі, понятійний апарат щодо цієї тематики, зміст інституту проходження державної служби, проблеми правової регламентації поведінки державних службовців.

Значна увага приділяється питанням державного контролю у сфері виконав-

чої влади. При цьому акцентується на тактичних і стратегічних завданнях удосконалення змісту та механізму державного контролю як важливої функції управлінської діяльності, наголошується на необхідності оновлення змісту принципів контролю у державному управлінні.

Серед актуальних проблем адміністративного права, що потребують подальшого наукового опрацювання, залишаються, зокрема: принципи адміністративного права; джерела адміністративного права; сучасні методи і форми управлінської діяльності; участь громадян в управлінні й адміністративно-правовий захист їх прав, свобод і законних інтересів у цій сфері; розвиток теорії адміністративно-процесуального права; кодифікація адміністративного законодавства та її вдосконалення, у тому числі законодавства про адміністративні правопорушення; шляхи підвищення ефективності контрольної діяльності органів виконавчої влади; реформування місцевих і центральних органів державної влади; питання правового статусу державних службовців.

Недостатньо розробленими залишаються питання адміністративного процесу. Адміністративно-процесуальне право, яке в Україні знаходиться в стадії становлення, має бути спрямоване на забезпечення прав людини і громадянина. Сьогодні є труднощі з визначенням предмета та понятійного апарату адміністративно-процесуального права. Сама проблематика адміністративної юстиції значною мірою виходить за межі адміністративно-правової і значною мірою стає правозахисною, стосується забезпечення прав людини і гро-

мадянина. У цілому питання взаємодії адміністративного права з суміжними галузями права в Україні аналізується недостатньо, і цій проблемі необхідно приділяти більше уваги.

Зберігають актуальність проблеми джерел адміністративного права та його кодифікації. Хоча їм і присвячено низку наукових праць українських вчених-адміністративістів, але складність проблеми вимагає продовження її дослідження. Це пов'язано насамперед з тим, що суттєві соціально-економічні і політико-правові перетворення, які здійснюються в Україні, зміна місця й ролі держави в життєдіяльності суспільства, визнання на конституційному рівні прав людини як найвищої соціальної цінності та як важливого конституційного обов'язку держави, ставлять перед вітчизняною наукою адміністративного права низку нових актуальних проблем, які потребують свого адекватного вирішення. Це стосується й питання кодифікації норм адміністративного права України, яка є однією з форм систематизації його норм. Завдання цієї кодифікації – розвиток і зміцнення правових основ у сфері державного управління в Україні. Цей напрямок наукових досліджень в Україні має стати пріоритетним, оскільки ефективність адміністративно-правового регулювання значною мірою залежить від удосконалення адміністративно-правових норм, їх систематизації та кодифікації. Проблеми, пов'язані з кодифікацією адміністративного права України, безумовно, потребують комплексних і фундаментальних наукових досліджень.

Унаслідок демократизації суспільства в межах адміністративних відно-

син набувають розвитку нові відносини, які складаються у процесі надання органами виконавчої влади так званих «управлінських послуг» громадянам і юридичним особам. Тому є необхідність ґрунтового наукового осмислення правової природи таких послуг, вироблення загальноприйнятої позиції щодо самого поняття «управлінські послуги». У світлі адміністративної реформи потребує більш глибокого осмислення і наукового обґрунтування поняття адміністративного договору. Актуальність розробки тематики адміністративних договорів сьогодні в Україні зумовлюється перетворенням відносин власності, скасуванням планового розподілу ресурсів, демократизацією взаємовідносин суб'єктів права.

Важливо зосередити зусилля на науковому обґрунтуванні подальшого проведення адміністративної реформи, визначення чинників, які перешкоджають втіленню в життя її концептуальних засад. Йдеться про вироблення чіткої стратегії здійснення заходів адміністративної реформи та контроль за їх проведенням з глибоким аналізом їх можливих позитивних і негативних наслідків. Актуальною є проблема організації та оновлення змісту державного контролю в системі виконавчої влади. Реформування цього контролю має відповідати ідеології проведення адміністративної реформи. Зміст такого контролю полягає у підвищенні рівня організованості в управлінській діяльності і відповідальності посадових осіб, забезпеченні системності й цілеспрямованості управлінської діяльності. Усе це повинно працювати на забезпечення прав людини і громадянина. Відповідно

координаційне бюро з питань адміністративного і фінансового права повинно зосередити свої зусилля на виробленні стратегії наукових досліджень означеної тематики на майбутнє.

Інтенсивним є розвиток вітчизняної фінансово-правової науки, адже якісні перетворення неминуче зачепили сферу публічних фінансів, включаючи бюджетні відносини, формування податкової системи, що, у свою чергу, зумовило виникнення й розвиток не тільки відповідного фінансового законодавства, а й нових напрямів розвитку фінансово-правової науки.

Вагомий внесок у вирішення проблем фінансового права зробили фахівці в цій галузі. Це насамперед праці академіків Л. Воронової, М. Кучерявенка. Якісні кроки було зроблено за цей період на рівні загальних досліджень у галузі фінансового права. Регулярно готуються до друку оновлені підручники з фінансового та податкового права. Серед монографічних досліджень, які побачили світ останнім часом, заслуговують на увагу такі: Актуальні питання науки фінансового права / за ред. М. П. Кучерявенка. – Х., 2010; Очерки финансово-правовой науки современности : монография / под общ. ред. Л. К. Вороновой и Н. И. Химичевой. – Москва – Харьков, 2011; Очерки бюджетно-правовой науки современности : монография / под общ. ред. Е. Ю. Грачевой и Н. П. Кучерявенко. – Москва – Харьков, 2012. Завдяки підтримці контактів із науковцями Росії та інших країн регулярно проводяться міжнародні наукові заходи. Так, 15–16 квітня 2010 р. у місті Харкові була проведена Міжнародна науково-практична конференція «Сис-

темоутворюючі категорії в фінансовому праві: стан та перспективи розвитку» в роботі якої взяли участь науковці з України, Росії, Казахстану, Білорусії, фахівці у галузі фінансового та податкового права. Вагоме практичне значення мало видання у 2012 р. трьох частин науково-практичного коментаря до Податкового кодексу України / за ред. М. П. Кучерявенка та І. Х. Темкіжева.

Однією з найбільш принципових і водночас дискусійних проблем фінансово-правової теорії на сучасному етапі є побудова моделі системи фінансового права. Проблема системи фінансово-правової галузі має не лише науково-теоретичний характер. Її вирішення дозволить сформулювати пропозиції стосовно перспективної законотворчої діяльності, а також оптимізувати викладання навчальних дисциплін фінансово-правового циклу. Формування сучасної концепції системи фінансового права є необхідним для перегляду структури підручників з фінансового права та інших фінансово-правових дисциплін.

Хоча на сьогодні для галузевих юридичних наук є традиційним виокремлення загальної та спеціальної частин, проте, у фінансово-правовій галузі такий підхід варто застосовувати з обережністю. Ідеться про обґрунтування в останніх наукових розробках концепції відсутності у фінансовому праві загальної частини, спільної для всіх фінансово-правових підгалузей та інститутів, оскільки в цій галузі фактично відсутні групи взаємопов'язаних інститутів, які регулюють всю сукупність відносин у сфері публічних фінансів.

Останніми роками стрімко розвиваються відносини публічного страхуван-

ня, які фактично знаходяться на межі приватного та публічного регулювання. Незважаючи на те, що за своєю природою відповідні платежі є внесками для забезпечення страхових виплат, порядок їх сплати та форма відповідних страхових договорів встановлюються імперативно, що дозволяє ставити питання про належність інституту публічного страхування до галузі фінансового права.

У науці фінансового права також обґрунтовуються критерії розмежування предмета фінансово-правового та банківського регулювання, виходячи з відсутності підстав включення банківського права до системи фінансового права лише на підставі імперативного методу регулювання банківських відносин. Засновуючись на цьому, можна говорити, що до предмета фінансового права можуть бути включені лише ті відносини, які опосередковують рух публічних грошових коштів.

Значно більш помітним останніми роками став вплив фінансово-правової науки на законотворчу діяльність. Станом на 2010 р. Україна була майже єдиною країною серед держав колишнього Радянського Союзу, яка не мала Податкового кодексу. Важливість кодифікації податкового законодавства складно переоцінити. Єдиний кодифікований акт, яким регулюються всі аспекти справляння податків і зборів, забезпечує стаке надходження переважної частини доходів державного і місцевих бюджетів. Без чіткого й ефективного правового регулювання відносин оподаткування державі складно виконувати покладені на неї Конституцією функції. Наприкінці 2010 р. було нарешті прийнято Податковий кодекс України, розробка якого стала можливою значною

мірою завдяки зусиллям науковців Національної академії правових наук України. Прийняття відповідного нормативно-правового акта ознаменувало якісно новий етап розвитку податкового законодавства.

Не менш важливими є зміни у бюджетному законодавстві, адже якщо інститут податкового права регулює відносини щодо руху публічних грошових фондів «знизу до гори» – від платників до держави, то бюджетне право покликане врегулювати процеси розподілу та подальшого використання цих фондів. Саме тому зміни у податковому законодавстві неминуче призвели до внесення коректив до Бюджетного кодексу України. Враховуючи масштабність трансформацій у сфері правового регулювання оподаткування, було прийнято нову редакцію Бюджетного кодексу України, що враховує основні тенденції правового регулювання відносин оподаткування, що закладені в Податковому кодексі України.

Важливим кроком, який було запроваджено у правовому регулюванні фінансової діяльності, стало введення замість чотирьох загальнодержавних соціальних зборів єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Тепер можна говорити про виокремлення та законодавче закріплення інституту публічного страхування, яке раніше розглядалось, скоріше, як теоретична конструкція. Нормативне закріплення теоретичних фінансово-правових конструкцій свідчить про високу пріоритетність наукових розробок у сфері публічних фінансів, що здійснюються Академією.

В умовах подальшої інформатизації суспільства необхідною є активна ді-

яльність координаційного бюро з інформаційного права та інформаційної безпеки щодо аналізу найбільш перспективних напрямів наукових досліджень у відповідній галузі, зокрема: участь у розробках, орієнтованих на виконання завдань Національної програми інформатизації, Національної програми правової освіти населення та Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу; Указу Президента України «Про Єдину комп'ютерну інформаційну систему правоохоронних органів з питань боротьби зі злочинністю», Закону України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 09.01.2007 р. № 537-V; розроблення проблем системної інформатизації законотворчої, правозастосовної, виборчої, правоохоронної, судової та правоосвітньої діяльності тощо.

В умовах становлення України як незалежної, суверенної держави значно підвищується роль міжнародного права як галузі, і науки у відстоюванні національних інтересів нашої держави, утвердженні України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Розвиток зв'язків України з країнами СНД, іншими міждержавними утвореннями ставить перед фахівцями з міжнародного права низку актуальних питань. Проблеми глобалізації у світі, міграційні процеси, питання міждержавних кордонів потребують розширення діапазону наукових досліджень у цій галузі науки і права.

Проблемами міжнародного права займаються науковці відділення: членкореспонденти М. Буроменський, С. Голловатий і В. Денисов. У своїх працях

вони досліджували питання імплементації норм міжнародного права у внутрішнє законодавство України, виконання зобов'язань України щодо положень Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, міжнародної правосуб'єктності фізичної особи (індивіда), міжнародно-правового захисту національних меншин, реституції культурних цінностей з огляду на національні інтереси України. Відповідно досліджувалися право народу України на повернення культурних цінностей та міжнародно-правовий механізм їх повернення.

У контексті процесів глобалізації продовжує зростати значення порівняльно-правових досліджень. Порівняльне правознавство на сучасному етапі дозволяє адекватно відобразити діалектичні зміни суспільного і наукового життя, що відбуваються у світі. Для України інструментальна роль порівняльно-правових досліджень найбільш актуальною є в розрізі процесів інтеграції вітчизняної правової системи до європейського правового простору. Як наслідок, основними напрямками відповідних досліджень у вітчизняній юридичній науці виступають питання становлення та функціонування правових систем у світі, формування правового простору в ЄС, аналізу права держав – учасниць СНД, адаптації законодавства України до міжнародного права, та власне порівняльне галузеве право (трудове, цивільне, конституційне, кримінальне тощо). Слід зазначити, що попри очевидну актуальність, в Україні сьогодні відчувається брак широкомасштабних комплексних порівняльних досліджень.

У тісному зв'язку із загальними порівняльно-правовими дослідженнями перебувають питання європейського права. Увага до проблем міжнародного права на сучасному етапі розвитку вітчизняної науки зумовлена розвитком та зміцненням незалежної Української держави, її приєднанням до європейських і світових інтеграційних процесів, а отже, і формуванням національної правової системи, яка б відповідала сучасним тенденціям правового розвитку та міжнародним стандартам. Адаптація національного законодавства до законодавства Європейського Союзу, подальша інтеграція України у світовий правовий простір вимагають ґрунтовного аналізу особливостей правової природи міждержавних європейських утворень, особливостей формування сучасного права у європейських країнах. Беручи до уваги реалізацію євроінтеграційних прагнень України та реформи, що були запроваджені в ЄС у зв'язку з набуттям чинності Лісабонською угодою (01.12.2009 р.), у галузі міжнародного права та порівняльного правознавства доцільним вбачається проведення подальших наукових досліджень за такими напрямками, як реформування інституційних механізмів ЄС, розвиток правосуб'єктності ЄС, правове регулювання спільної безпекової та зовнішньої політики, вплив права ЄС на розвиток конституційного права та інших галузей права держав-членів ЄС, держав-кандидатів на вступ до ЄС, держав, що мають статус сусіда ЄС, правовий супровід реалізації програми Східного партнерства тощо.

Матеріал підготував: Ю. Битяк, ака-
демік-секретар відділення державно-право-
вих наук і міжнародного права НАПрН
України, доктор юридичних наук, профе-
сор, академік НАПрН України

Інформація про роботу відділення цивільно-правових наук Національної академії правових наук України

Відділення цивільно-правових наук НАПрН України об'єднує 6 дійсних членів Академії (академіків) та 18 членів-кореспондентів НАПрН України. У відділенні сформовано 5 координаційних бюро: цивільного права, цивільного процесу, сімейного права, трудового права, міжнародного приватного права; дві лабораторії: лабораторія з проблем корпоративного права (м. Івано-Франківськ), лабораторія з проблем адаптації цивільного законодавства України до стандартів Європейського Союзу (м. Хмельницький). Відділення активно співпрацює з НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України та НДІ інтелектуальної власності НАПрН України.

Робота відділення спрямовується на консолідацію зусиль цивілістів України з метою подальшого розвитку і поглиблення методології приватного права, вдосконалення цивільного, цивільно-процесуального, сімейного і трудового законодавства України та практики його застосування.

У 2011 р. члени відділення ініціювали створення і виступили засновниками Всеукраїнської громадської організації «Асоціація цивілістів України». Відділення разом з асоціацією проводить низку наукових заходів. Зокрема, у квітні 2012 р. у м. Одеса була проведена

II Міжнародна науково-практична конференція «Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспективи», в якій взяли участь (очну чи заочну) практично всі члени відділення, а також запрошені представники більш ніж 20 наукових установ із різних міст Російської Федерації, у квітні 2013 р. у м. Києві був проведений III Міжнародний цивілістичний форум, головним організатором якого виступили відділення цивільно-правових наук НАПрН України та Асоціація цивілістів України, в якому взяли участь фахівці приватного права з різних регіонів України, а також цивілісти Російської Федерації, Казахстану, Азербайджану, Киргизії.

Відділення систематично проводить наукові заходи. Так, у лютому 2013 р. на базі КРЦ НАПрН України відділення організувало науково-практичний круглий стіл «Джерела цивільного права: поняття, система, співвідношення з джерелами права інших галузей права».

Відділення, виконуючи консолідуючу роль при здійсненні наукових заходів, виступає співорганізатором цивілістичних читань: Масловські читання (разом з Національним університетом «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» м. Харків); Матвіївські цивілістичні читання; Цивіліс-

тичні читання пам'яті проф. О. А. Підпригори (разом із Київським національним університетом імені Тараса Шевченка) та інших заходів.

Традиційними для відділення стали обговорення наукових доповідей за результатами виконаних докторських досліджень.

У грудні 2012 р. були заслухані доповіді й у цілому підтримані результати по докторських дисертаціях С. Гринько (НДІ приватного права і підприємництва), А. Гриняка (НДІ приватного права і підприємництва), І. Венедиктової (КНУ імені Тараса Шевченка).

Відділення започаткувало практику видання ювілейних збірників. Так, у жовтні 2012 р. був виданий двотомник з нагоди ювілею академіка Я. М. Шев-

ченко (том I – Вибрані твори, том II – Збірник наукових статей).

Відділення бере активну участь у підготовці матеріалів до «Щорічника українського права». У 2012 р. подано 10 статей.

Науковці відділення активно працюють над підготовкою III тому академічного видання «Правова доктрина України».

Силами науковців відділення здійснюється підготовка до видання нового юридичного журналу «Приватне право» (додаток до журналу «Право України»).

У 2012 р. був підготовлений номер журналу «Право України» з актуальною темою «Цивільно-правовий договір та його функції у регулюванні суспільних відносин». У підготовці цього номера взяли участь практично всі члени відділення.

Матеріал підготувала:

Н. Кузнєцова, академік-секретар відділення цивільно-правових наук НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України

Здобутки та перспективи наукової діяльності відділення екологічного, господарського та аграрного права

Відділення екологічного, господарського та аграрного права (до 2002 р. – відділення аграрного, земельного та екологічного права, яке того ж року розширилось шляхом переведення до його складу науковців господарського права з інших відділень Академії правових наук України) впродовж двадцяти років є одним із провідних наукових підрозділів Академії. Зараз у складі відділення працює 7 академіків (Ю. Шемшученко, В. Андрейцев, А. Гетьман, В. Мамутов, Н. Малишева, В. Семчик, В. Щербина), 11 членів-кореспондентів (Г. Балюк, А. Бобкова, О. Вінник, Г. Знаменський, В. Костицький, О. Коцюба, В. Нагребельний, В. Носік, О. Подцерковний, А. Статівка, М. Шульга).

За час існування відділення його членами були такі відомі вчені-правознавці, які пішли з життя: В. Янчук, О. Погрібний, І. Побірченко, В. Шелестов, В. Попов.

Науково-дослідна, науково-педагогічна та науково-організаційна робота членів відділення спочатку здійснювалась за трьома напрямками – проблеми екологічного, аграрного і земельного права, а з 2002 р. члени відділення активно працюють також над проблемами господарського права.

Однією з провідних є еколого-правова проблематика. Членами відділення

(академіки Ю. Шемшученко, В. Андрейцев, Н. Малишева, А. Гетьман, члени-кореспонденти Г. Балюк, В. Костицький) було підготовлено і опубліковано низку монографічних праць та підручників з екологічного, космічного та ядерного права, видано двотомник «Екологічне законодавство України», надруковано сотні наукових статей, проведено понад 20 наукових і науково-практичних конференцій та «круглих столів», підготовлено ґрунтовні рекомендації щодо вдосконалення вітчизняного екологічного законодавства.

Однією з найважливіших проблем, яка була і залишається у полі зору науковців відділення, є проблема ефективності екологічного законодавства. Вона має два взаємопов'язані аспекти: перший – якість екологічного законодавства; другий – його практична реалізація.

Щодо першого аспекту необхідно відзначити, що на цей час Україна має одну з найкращих систем екологічного законодавства в Європі, яка побудована на обґрунтованих юридичною наукою засадах як комплексна галузь у вигляді піраміди. На її вершині знаходиться Конституція України, яка зафіксувала загальні принципи охорони довкілля в Україні. Далі йде Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» як стрижневий акт екологіч-

ного законодавства. Від нього відгалужуються галузеві закони і кодекси: закони України «Про охорону атмосферного повітря», «Про тваринний світ», «Про рослинний світ», «Про природно-заповідний фонд», Земельний, Лісовий, Водний кодекси України, а також Кодекс України про надра. Ці закони і кодекси, які останнім часом зазнали значних змін, є стрижневими для підгалузевої комплексної галузі екологічного законодавства України. Норми цих законів і кодексів конкретизуються і розвиваються в інших численних нормативно-правових актах – указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України, наказах та інструкціях міністерств і відомств тощо.

Системний підхід до побудови екологічного законодавства, проте, не свідчить про його реальну високу ефективність. Тут багато що залежить від практики його реалізації. Залишаються не вирішеними й питання подальшого поліпшення якості екологічного законодавства. В умовах глобалізації виникають нові екологічні відносини, які потребують внесення змін і доповнень до системи екологічного законодавства України, його гармонізації з міжнародним і європейським правом, актуалізуються проблеми природоресурсного, ядерного, космічного права.

До найбільш актуальних сучасних еколого-правових проблем належать: проблема предмета екологічного права і еколого-правової термінології, його розмежування із окремими суміжними галузями. Таким загальним предметом є явище, яке у нашому законодавстві позначається різними термінами – «природа», «довкілля», «екологія», «на-

вколишнє природне середовище», «навколишнє середовище» тощо.

Така термінологічна непорядкованість не на користь справі. Після Стокгольмської 1972 р. конференції ООН з навколишнього середовища (environment) стала офіційною концепцією ООН. Вона сприйнята іншими міжнародними організаціями і багатьма країнами. Розвивається міжнародне право навколишнього середовища (environmental law). Визнання принципу верховенства міжнародного права зобов'язує впорядкувати вітчизняну юридичну термінологію у сфері екологічних відносин. За висхідну для нашого законодавства слід взяти концепцію охорони навколишнього середовища (довкілля).

Друга проблема стосується права власності на природні ресурси. Це право по-різному регулюється в Конституції України і чинному екологічному законодавстві. Зокрема, у ст. 13 Конституції України говориться, що «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України... є об'єктами права власності Українського народу». Конструкція «право власності народу» на природні ресурси була запозичена з Конституції України 1978 р. Зараз вона зіткнулася з новими вимогами до використання природних ресурсів, обумовленими переходом країни до ринкової економіки.

Саме через це у новому Земельному кодексі України зафіксовано право приватної, комунальної і державної власності на землю. Є нюанси у регулюванні права власності й на інші природні ресурси.

Природа єдина, і до всіх її об'єктів мають застосовуватися загальні прин-

ципи щодо їх охорони і використання. Очевидно, що гармонізація норм Конституції України з екологічним правом щодо власності на природні ресурси буде предметом розгляду в процесі оновлення Конституції.

Існує проблема і щодо конституційного положення про право власності Українського народу на атмосферне повітря. Як нематеріальний субстрат, що знаходиться у стані перманентного турбулентного руху, воно не може бути відокремлене від повітряного середовища, а отже, й привласнене фізичною чи юридичною особою.

Актуальною залишається проблема, яка стосується розробки і прийняття Екологічного кодексу України. Це зумовлено тим, що Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» вже безнадійно застарів і не відповідає сучасним потребам. Його, звичайно, можна реанімувати шляхом внесення відповідних змін і доповнень, але це не більше, ніж паліатив. Радикальне ж вирішення цього питання полягає у прийнятті концептуально нового за формою і змістом акта екологічного законодавства, а саме – Екологічного кодексу України, над проектом якого плідно працювали члени відділення – фахівці екологічного права. Змістовну структуру проекту кодексу складає преамбула і такі розділи: Загальна частина; Еколого-правовий статус людини і громадянина; Організаційна система державного регулювання і управління в галузі охорони довкілля; Функції управління в галузі охорони довкілля; Заходи щодо забезпечення екологічної безпеки; Економічне регулювання охорони довкілля; Екологічне

зонування територій; Національна екологічна мережа; Охорона рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин, рослин; Юридична відповідальність за порушення законодавства в галузі охорони довкілля та інші заходи реагування на порушення законодавства в галузі охорони довкілля. Саме Екологічний кодекс України повинен стати головним нормативно-правовим актом, спрямованим на забезпечення екологічної безпеки у державі.

Одним із найважливіших напрямів розвитку екологічного права є гармонізація національного екологічного законодавства з відповідним міжнародним і європейським правом. Вона впливає із принципів глобалізації та інтеграції різних правових систем для вирішення загальних питань. Йдеться про узгодження вимог національного екологічного законодавства із відповідними вимогами міжнародного і європейського права.

При цьому слід підкреслити, що гармонізація не є тотожною адаптації. Остання означає приведення національного законодавства у точну відповідність до права Європейського Союзу. Гармонізація є більш гнучким поняттям і передбачає взаємний вплив національного і міжнародного права. У разі ратифікації Верховною Радою України міжнародного договору він стає частиною законодавства України.

У свою чергу, міжнародне право збагачується за рахунок прогресивних новел у національному законодавстві. Однією з таких новел, наприклад, є норма ст. 50 Конституції України, якою зафіксоване право громадян України на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Це право було теоретично обґрунтовано в 70–80-х роках ХХ ст. російськими і українськими правознавцями. Воно зараз висвітлене не тільки в нашій Конституції, а й у конституціях Росії, Білорусі, Казахстану та інших пострадянських країн. Конституції Західної Європи не містять відповідних норм. Право людини на безпечне навколишнє середовище не зафіксоване у Загальній декларації прав людини і Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини, а також в інших міжнародно-правових актах. Як бачимо, наше законодавство пішло вперед у даному питанні стосовно міжнародного і європейського права. Отже, настав час гармонізувати останні з нормами і принципами національного законодавства шляхом прийняття Міжнародної конвенції про право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Ще одна важлива проблема пов'язана з пошуком шляхів поліпшення практичної реалізації екологічного законодавства. Вона має вирішуватися засобами екологічного, технологічного, організаційного, контрольного та іншого характеру. Особливе значення серед них мають економічні методи. Слід нарешті зрозуміти, що без належного фінансування екологічної діяльності марно розраховувати на позитивні результати.

Існує також гостра потреба у більш широкому використанні такого запобіжного засобу, як екологічна експертиза проєктів будівництва. Правові засади її проведення в основному створено. Однак цей засіб застосовується незадовільно. Висновки експертних установ часто ігноруються, а винні в цьому не несуть жодної відповідальності.

Поза увагою фахівців у галузі екологічного права не повинні залишатися проблеми, пов'язані з невідворотністю застосування юридичних санкцій за екологічні правопорушення. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що при зростанні кількості таких правопорушень не спостерігається активізація боротьби з ними. Зараз як ніколи існує високий рівень латентної злочинності. Не спрацьовує принцип невідворотності покарання за вчинені економічні правопорушення. Настав час посилити юридичні санкції за злочини у цій сфері. Йдеться насамперед про санкції матеріального характеру щодо юридичних осіб, які забруднюють довкілля. Принцип «забруднювач платить» має пронизувати екологічну діяльність і тих, хто забруднює довкілля, і тих, хто контролює цей процес.

Застосування матеріальної відповідальності юридичних осіб за забруднення довкілля слід довести до автоматизму на основі комп'ютерних систем контролю. Такі системи діють у США та багатьох європейських країнах. Це примусило б керівників забруднюючих виробництв предметніше займатися екологією.

Перші кроки становлення і розвитку галузі аграрного законодавства і науки аграрного права збіглися з перебудовними процесами, які розпочалися в Україні з дня прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України, якою було проголошено, що Україна самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя, самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах, забезпечує

захист усіх форм власності. Актом проголошення Верховною Радою УРСР незалежності України від 24 серпня 1991 р. та його схваленням всенародним референдумом, який відбувся 1 грудня 1991 р., було встановлено, що Україна самостійно вирішує внутрішні і зовнішні питання політичного і соціального життя народу України, розвитку її економіки, рівноправного розвитку різних форм власності і господарювання. З дня проголошення незалежності на території України мають чинність виключно Конституція України та її закони. В Україні почала створюватись власна правова система. В законодавчій діяльності Верховної Ради України значне місце було відведено розробці і прийняттю законів, якими регулюються суспільні відносини в агропромисловому комплексі України. Було відроджено право приватної власності на майно і землю. На основі нових принципів економічних відносин з метою їх врегулювання і забезпечення аграрної реформи було прийнято низку законів, інших нормативних актів, зокрема: Земельний кодекс України в новій редакції від 13 березня 1992 р., закони «Про селянське (фермерське) господарство» (1991 р.), «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (1992 р.), «Про споживчу кооперацію» (1992 р.), «Про зерно і ринок зерна» (2008 р.) та ін., у підготовці яких активну участь брали члени відділення.

Із прийняттям перелічених законів у юридичній науці виникла проблема їх узагальнення і наукової оцінки. За результатами узагальнення були прийняті пропозиції членів відділення В. Семчика, Ю. Шемшученка, В. Янчука, О. По-

грібного, В. Шелестова про формування галузі аграрного права і науки аграрного права. В Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України з 1990 р. почав функціонувати відділ правових проблем екологічного, аграрного і земельного права.

У середині 90-х років у провідних юридичних вузах України (Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Одеська національна юридична академія, Київський університет права, юридичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка) були створені кафедри аграрного права, започатковано викладання аграрного права як навчальної дисципліни.

У 1997 р. було встановлено спеціальність «аграрне право» (12.00.06) замість «сільськогосподарського права», що існувало до цього.

За участю членів відділення – академіків В. Андрейцева, В. Семчика, члена-кореспондента О. Погрібного у 1996 р. було підготовлено і видано підручник «Аграрне право України» за редакцією академіка В. Янчука, а в 1999 р. – його друге видання.

Із часу заснування відділення науковцями у галузі аграрного права досліджувались основні проблеми і напрями наукових пошуків у питаннях організаційно-правового забезпечення перебудовних процесів в агропромисловому комплексі України. За матеріалами аналізу чинного законодавства та практики його застосування, аграрної економічної і юридичної літератури були сформульовані завдання аграрно-

правової науки щодо правового забезпечення розвитку агропромислового комплексу України, зокрема:

- ефективне, послідовне і безперешкодне проведення аграрної і земельної реформ, приватизації землі і державного майна підприємств АПК;

- створення умов для свободи підприємництва в АПК, рівноправного розвитку фермерських господарств – основної форми сільськогосподарського виробництва, сільськогосподарських виробничих кооперативів, господарських товариств, інших форм приватного господарювання;

- пріоритетність державної інвестиційної політики, спрямованої на першочергове формування матеріально-технічної бази для сільськогосподарських товаровиробників;

- створення аграрного і земельного ринків біржової торгівлі, іпотеки і умов для еквівалентного товарообміну між промисловістю і сільським господарством на основі паритетного ціноутворення на їх продукцію, рівноправного розподілу доходів між виробниками сільськогосподарської продукції і посередниками;

- державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників за допомогою таких важелів, як кредитування, квотування, ліцензування, дотації, страхування і широка рівноправна свобода підприємництва;

- захист права власності та економічних інтересів вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників у внутрішніх і зовнішніх відносинах та ін.

Деякі з цих питань досліджувались у відділі правових проблем екологічно-го, аграрного і земельного права Інсти-

титу держави і права імені В. М. Корецького НАН України, очолюваному академіком НАН і НАПрН України Ю. Шемшученком та творчою групою наукових дослідників під керівництвом академіка НАПрН і члена-кореспондента НАН України В. Семчика. У розробці окремих наукових питань брали участь також члени відділення В. Янчук, О. Погрібний, В. Нагребельний, О. Коцюба, А. Статівка.

На підставі наукових досліджень зроблені відповідні наукові висновки і положення. В Україні існує достатня законодавча база для здійснення аграрної реформи. Конституцією і законами України встановлено право приватної, комунальної і державної власності. Усі форми власності визнані рівноправними і рівною мірою захищаються державою. Конституцією України не заборонено застосування в Україні права колективної власності юридичних осіб, яке особливо поширене в сільському господарстві. Право колективної власності слід розглядати як різновид права приватної власності юридичних осіб, створених групою громадян на засадах членства. Законами передбачені порядок, правила та умови роздержавлення аграрної економіки і приватизації землі і державної власності для створення і діяльності селянських (фермерських) господарств, колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів, господарських товариств, інших форм господарювання.

Проте практика свідчить про те, що процес роздержавлення і приватизації проходив повільно, непослідовно, мала місце кампанійщина щодо державної і моральної підтримки то одних, то ін-

ших форм приватного господарювання. Узагальнюючими причинами уповільнення цього процесу були: відсутність державної підтримки розвитку селянських (фермерських) господарств, гальмування їх створення з боку керівників колективних сільськогосподарських підприємств і органів місцевого самоврядування; хибність державної політики, яка була спрямована на те, щоб за рахунок сільського господарства підняти економіку країни і подолати економічну кризу; відсутність державної підтримки виробника сільськогосподарської продукції у відносинах із посередниками та в зовнішньоекономічних стосунках; відсутність правових заходів для забезпечення паритету цін на сільськогосподарську і промислову продукцію та енергоносії; порушення законодавства і прав членів колективного сільськогосподарського підприємства в процесі його ліквідації чи реорганізації в інші форми господарювання приватного типу; відсутність державної підтримки розвитку сільськогосподарської виробничої кооперації.

За матеріалами наукового узагальнення чинного законодавства та практики його застосування були підготовлені наукові доповіді і наукові записки, які надсилалися до Кабінету Міністрів України, Президії НАН України, Міністерства аграрної політики України, Держкомзему України, Укоопспілки з обґрунтуванням рекомендацій щодо вдосконалення аграрного законодавства, зокрема законів «Про селянське (фермерське) господарство», «Про колективне сільськогосподарське підприємство», «Про споживчу кооперацію», «Про пріоритетність соціального роз-

витку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» та ін.

Членами відділення за двадцятирічний період було опубліковано з питань аграрного права низку монографій, підручників, навчальних посібників, надруковано понад 500 наукових статей, проведено 28 міжнародних і національних наукових і науково-практичних конференцій, «круглих столів» та інших наукових заходів.

Члени відділення значну увагу приділяли проблемам ефективності аграрного законодавства і правовим механізмам їх реалізації. Ефективність аграрного законодавства у їхніх працях визначена як співвідношення між соціальною метою і завданнями аграрного законодавства України та фактичними результатами їх реалізації, встановити таку ефективність, обчислити її можна із застосуванням комп'ютерної техніки, загальноюридичних, економічних і статистичних методів за тривалий (не менше 10–15 років) період, важливе значення як у загальнотеоретичному плані, так і для визначення ефективності аграрного законодавства має метод функціонально-правового аналізу. Використання цього методу дає змогу дослідникам орієнтуватись у величезній кількості законодавчих актів (кількість яких із року в рік зростає), матеріалах узагальнення практики їх реалізації, виявити правові норми, що не спрацьовують або спрацьовують недостатньо, створює сприятливі умови для розробки науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення законодавства і механізму його застосування.

Кожен із перелічених вище законів про АПК спрямований на здійснення

аграрної реформи, сприяння підприємству і переходу до ринкової економіки, підтримку і захист різних форм власності (приватної, комунальної і державної), створення рівноправних умов для різних форм господарювання у сільському господарстві, застосування ринкових механізмів в економічних відносинах. Ефективність аграрного законодавства вимірюється результатами економічних і соціальних перетворень на селі інноваціями та інвестиціями, темпами підвищення життєвого рівня сільського населення, для забезпечення одержання яких вони приймалися. Практика сільськогосподарського виробництва свідчить, що до цього часу забезпечити ефективність аграрного законодавства не вдалося.

Складовими елементами ефективності аграрних заходів є: їх відповідність Конституції України; державна підтримка сільського господарства і вітчизняного виробника сільськогосподарської продукції; стабільність закладених у законах правових норм, своєчасне реагування на неефективні закони; відсутність дублювання і прогалин у законі; поінформованість громадян про закони, про їх права та обов'язки; ефективність державного управління сільським господарством і агропромисловим комплексом у цілому; дійовий механізм реалізації законів; невідворотна відповідальність посадових осіб, державних службовців усіх рівнів і рангів за неналежне виконання законів, за їх порушення.

У галузі земельного права науковими дослідженнями займалися члени відділення Ю. Шемшученко, В. Андрейцев, В. Семчик, А. Гетьман, О. Коцюба,

Н. Малишева, О. Погрібний, В. Попов, М. Шульга. За їх участю розроблялись питання теорії земельного права України та його співвідношення з конституційним, екологічним та іншими галузями права, наукові теми з питань проведення земельної реформи в Україні, права власності на землю, приватизації землі, механізму реалізації права власності на землю і землекористування, правового режиму земель сільськогосподарського призначення, житлової та громадської забудови, природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, лісового і водного фонду, земель промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Переведення у 2002 р. до складу відділення науковців господарського права значно активізувало дослідження господарсько-правового характеру. Основними результатами цих досліджень можна вважати активну участь членів відділення (В. Мамутов, І. Побірченко, В. Щербина, Г. Знаменський, А. Бобкова, М. Вінник, О. Подцерковний) у розробці теорії господарського права, у підготовці актів господарського законодавства, зокрема Господарського кодексу України, у вивченні та узагальненні практики їх реалізації, підготовці науково-обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення і розвитку господарського та господарсько-процесуального законодавства України.

На найближчу перспективу відділення має на меті основну увагу зосередити на: розробці проблем розвитку, реа-

лізації та підвищення ефективності екологічного законодавства України; реалізації права громадян на екологічну безпеку; гармонізації екологічного, господарського та аграрного законодавства з відповідними галузями права ЄС; консолідації і кодифікації господарського законодавства; розвитку земельного та аграрного права і підвищення ефективності його реалізації; правовому забез-

печенні земельної та аграрної реформ, інвестиційної та інноваційної діяльності у сільському господарстві; оптимізації співвідношення компетенції у сфері господарювання центральних і регіональних органів державної влади та органів місцевого самоврядування; вдосконаленні взаємодії держави та економіки, а також публічно-приватного партнерства в економічній сфері.

Матеріал підготували:

Ю. Шемшученко, академік-секретар відділення екологічного, господарського та аграрного права НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАН України та НАПрН України;

В. Нагребельний, вчений секретар відділення екологічного, господарського та аграрного права НАПрН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, член-кореспондент НАПрН України

Діяльність відділення кримінально-правових наук Національної академії правових наук України: двадцять років досвіду

Виборовши у 1991 р. незалежність, український народ створив підґрунтя для формування соціальних, економічних та правових засад розбудови України як демократичної, соціальної, правової держави. Перед ученими-правознавцями та юристами-практиками постало складне завдання – створити принципово нову систему і стратегію реформування законодавства, визначити напрями його застосування, розробити дієвий механізм забезпечення й охорони прав і свобод людини і громадянина, поширити передовий досвід законотворення та підвищити правову культуру.

Тому практично у перші місяці набуття Україною незалежності група науковців і практичних працівників виступила з ініціативою створити Всеукраїнське громадське об'єднання «Академія правових наук України». Четвертого березня 1992 р. у Харкові у приміщенні Української юридичної академії відбулася установча конференція, присвячена створенню Академії правових наук України. Учасники конференції одностайно проголосували за створення Академії.

Процес створення Академії правових наук України як громадської організації завершився офіційною реєстрацією її Статуту Міністерством юстиції

України 31 березня 1992 р., а вже через рік, у 1993 р., за Указом Президента України «Про Академію правових наук України» від 23 липня 1993 р. № 275/93 Академія стає вищою галузевою науковою установою України. Цим Указом президентом-організатором Академії правових наук України призначено ректора Української юридичної академії, доктора юридичних наук, професора В. Я. Тація, а дійсними членами-засновниками Академії затверджено таких відомих науковців-правознавців України, як: Б. М. Бабій, Ф. Г. Бурчак, А. С. Васильєв, Л. К. Воронова, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, А. П. Закалюк, М. В. Костицький, В. К. Мамутов, А. Й. Рогожин, В. І. Семчик, В. В. Сташис, І. А. Тимченко, В. В. Цветков, М. В. Цвік, Ю. С. Шемшученко, Л. П. Юзьков.

На загальних зборах Академії, що відбулися у 1993 р., було створено шість відділень, які стали її головними науковими структурними підрозділами, покликаними здійснювати наукову, законопроектну і координаційну роботу. Одним із відділень Академії стало відділення кримінально-правових наук. Академіком-секретарем відділення кримінально-правових наук обрано провідного українського науковця-правознавця, професора, академіка НАПрН України В. В. Сташиса. Заступником

академіка-секретаря на той час став М. П. Мелентьєв, а вченим секретарем – І. М. Даньшин. До відділення увійшли дійсні члени Академії: В. Я. Тацій, М. І. Бажанов, Ф. Г. Бурчак, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, А. П. Закалюк, В. О. Коновалова; члени-кореспонденти: Е. О. Дідоренко, І. П. Лановенко, М. М. Михеєнко, М. І. Панов, М. Я. Сегай, О. Я. Светлов, В. П. Тихий.

Предметом головної уваги науковців відділення кримінально-правових наук із моменту його створення стала науково-дослідницька та законопроектна діяльність. Тому від самого початку свого заснування відділенням проводилися дослідження з найбільш актуальних проблем наук кримінально-правового спрямування, а також із проблем удосконалення кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства та практики його застосування, приведення цього законодавства у відповідність до міжнародних зобов'язань України, розв'язання проблем протидії злочинності у сфері економічних відносин і боротьби з тероризмом, розвитку теорії кримінально-виконавчого права, проблем імплементації міжнародних стандартів у діяльність органів та установ виконання покарань, питань реформування кримінально-виконавчої системи країни, криміналістичного забезпечення інноваційними технологіями діяльності правоохоронних органів та ін. Це стало можливим завдяки організації роботи у складі відділення за постановою Президії АПРН України «Про особистий склад координаційних бюро відділень Академії правових наук України» від 21 червня 1995 р. № 4/3 шести

координаційних бюро: 1) з проблем кримінального права (В. В. Сташис (голова бюро), М. І. Бажанов (заступник голови), О. Я. Светлов (заступник голови), Ю. В. Баулін (вчений секретар), В. К. Матвійчук, Є. Л. Стрельцов, В. П. Тихий, С. С. Яценко – члени бюро); 2) з проблем кримінально-виконавчого права (В. Г. Лихолоб (голова бюро), М. П. Мелентьєв (заступник голови), С. Я. Варенюк (вчений секретар), Л. В. Багрій-Шахматов, Г. О. Радов, В. В. Скибицький, В. М. Трубніков – члени бюро); 3) із загальнотеоретичних проблем кримінології та конкретних кримінологічних досліджень (А. П. Закалюк (голова бюро), І. М. Даньшин (заступник голови), Ю. В. Александров (вчений секретар), В. В. Голіна, А. Ф. Зелінський, І. П. Лановенко, І. К. Туркевич – члени бюро); 4) з проблем кримінального процесу (М. М. Михеєнко (голова бюро), В. Т. Нор (заступник голови), В. В. Шибіко (вчений секретар), С. А. Альперт, Т. Н. Варфоломієва, З. Д. Смітєнко, М. Є. Шуміло – члени бюро); 5) з проблем криміналістики, юридичної психології та судових експертиз (В. О. Коновалова (голова бюро), В. К. Стринжа (заступник голови), Г. А. Матусовський (вчений секретар), П. Д. Біленчук, В. Г. Гончаренко, А. М. Костенко, В. К. Лісиченко, М. В. Скороп'як, Г. А. Юхновець – члени бюро); 6) з проблем удосконалення діяльності прокурорського нагляду (А. О. Пінаєв (голова бюро), Л. М. Давиденко (заступник голови), І. Є. Марочкін (вчений секретар), О. Р. Михайленко, Ю. С. Полянський, Н. В. Сібільова – члени бюро). Крім того, при бюро з проблем удосконалення діяльності прокурорсько-

го нагляді було створено секцію з проблем оперативно-розшукової діяльності (І. П. Козаченко (голова секції), А. І. Грищенко (вчений секретар), В. І. Бараненко, Е. О. Дідоренко, Ю. Ф. Жаріков, М. С. Камінчик, Є. Д. Лук'янчиков, О. П. Снігирьов – члени секції).

Аналізуючи діяльність відділення кримінально-правових наук у галузі науково-дослідних робіт та її координації у наступні роки, слід відмітити, що зусилля науковців зосереджувалися не лише на проведенні власних або у складі наукових колективів фундаментальних та прикладних досліджень, а й (що важливо відмітити) – на моніторингу стану наукових досліджень, що проводилися науково-дослідними установами та навчальними закладами юридичного профілю, та визначенні пріоритетних напрямів дослідницької роботи на майбутнє. Такими напрямками у галузі кримінально-правових наук були, зокрема, визначені: розробка теоретичних проблем удосконалення кримінального законодавства та практики його застосування, у тому числі питання криміналізації та декриміналізації суспільно небезпечних діянь, соціальної обумовленості кримінально-правової заборони, класифікації злочинів, удосконалення системи покарань, боротьби з економічною злочинністю та організованими формами злочинності; розв'язання проблем запобігання злочинності у сфері банківської, підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності на об'єктах приватизації; реформування кримінально-виконавчого законодавства, судової влади та чинного процесуального законодавства з метою підвищення надійності доказування на усіх

стадіях процесу, визначення процесуальних функцій та їх розмежування між суб'єктами процесуальної діяльності, запровадження суду присяжних та апеляційного перегляду судових справ; розробка нових методик розслідування злочинів, а також втілення в слідчо-судову практику досягнень науки і техніки.

На цьому етапі діяльності відділення кримінально-правових наук академіки В. Я. Тацій, Ф. Г. Бурчак, В. В. Сташис, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий входили до складу комісії з розробки Концепції судово-правової реформи. Під керівництвом академіка А. П. Закалюка була розроблена програма «Стратегія і основні рекомендації щодо тактики боротьби з організованою злочинністю». Визначальним вектором діяльності відділення упродовж 1992–2001 рр. була й робота над проектом Кримінального кодексу України у складі робочої групи Кабінету Міністрів України (академіки В. Я. Тацій, В. В. Сташис, М. І. Бажанов, Ф. Г. Бурчак, члени-кореспонденти Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, М. І. Панов, В. П. Тихий, І. П. Лановенко, М. П. Мелентьєв, О. Я. Светлов, С. С. Яценко). Водночас науковці відділення брали участь у підготовці зауважень та рекомендацій щодо проектів законів про внесення змін і доповнень до чинного КК України.

Значною подією, якою відмічена діяльність всього відділення кримінально-правових наук, стало створення у 1995 р. Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України (нині – Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України), директором-організатором якого було призначено професора В. І. Борисова. Це була

перша в Україні науково-дослідна установа подібного роду. На Інститут було покладено проведення досліджень із правового забезпечення діяльності Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України в галузі боротьби зі злочинністю і розробка наукових концепцій розвитку законодавства, підготовка та наукове обґрунтування законопроектів у галузі боротьби зі злочинністю. Для виконання цих завдань Інститут мав здійснювати фундаментальні та прикладні дослідження розвитку законодавства в галузі боротьби зі злочинністю; брати участь у підготовці загальнодержавних і регіональних програм боротьби зі злочинністю та проектів законодавчих актів; проводити науково-правову експертизу проектів законів України, указів Президента України та постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України у зазначеній сфері; складати аналітичні інформаційні огляди стану законодавства у сфері боротьби зі злочинністю; аналізувати практику застосування цього законодавства і на цій підставі розробляти методики розслідування окремих видів злочинів і криміналістичні засоби боротьби зі злочинними проявами; проводити кримінологічні дослідження і на підставі їх результатів розробляти пропозиції щодо удосконалення заходів боротьби зі злочинністю та іншими суміжними з нею правопорушеннями; вивчати пенітенціарну систему та формулювати пропозиції щодо удосконалення відбування кримінального покарання.

Протягом 1995–1996 рр. по відділенню кримінально-правових наук членами-кореспондентами було обрано В. І. Борисова та Ю. В. Бауліна.

Із середини 90-х років ХХ ст. відділення кримінально-правових наук плідно співпрацює з Координаційним комітетом по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України. Так, представниками відділення за дорученням зазначеного Координаційного комітету неодноразово аналізувався стан українського законодавства про боротьбу з корупцією та організованою злочинністю з метою підготовки пропозицій щодо необхідних змін та доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України. Чимало зусиль було докладено під час роботи над проектами Закону України «Про кримінологічну експертизу проектів нормативно-правових актів» та Положення про порядок проведення кримінологічної експертизи. Майже у ті самі роки розпочалося співробітництво із представниками зарубіжної науки і практики у галузі боротьби зі злочинністю – участь у виконанні низки наукових досліджень із конкурсної тематики в межах науково-дослідної Програми «Американсько-українське партнерство» Академії правових наук України та Національного інституту юстиції Департаменту юстиції США, а також за Програмою стипендіатів-дослідників, що проводився Харківським центром по вивченню організованої злочинності при Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого спільно з Американським університетом у Вашингтоні. Пізніше були установлені творчі контакти з Американською кримінологічною асоціацією, Міжнародною асоціацією адвокатів, Інститутом відкритого

товариства (м. Цуг, Швейцарія). Так, разом з останньою організацією виконаний проект «Пілотажний дослідницький проект застосування в Україні затримання і запобіжного заходу у виді взяття під варту». Так само вчені відділення підтримували й продовжують підтримувати тісні творчі зв'язки з юридичним факультетом Московського державного університету, Московською юридичною державною академією, Саратовською державною юридичною академією, Єкатеринбурзькою юридичною академією та ін.

У 1999 р. відбулися Загальні збори Академії правових наук України. Президентом Академії одноголосно було обрано академіка НАН України та АПрН України В. Я. Тація; віце-президентом – академіка АПрН України Ю. М. Грошевого; академіком-секретарем відділення кримінально-правових наук – академіка АПрН України В. В. Сташиса. Наступного року відділення кримінально-правових наук Академії висунуло для обрання Загальними зборами Академії іноземним членом вченого-правознавця, віце-президента Російської академії наук, академіка РАН, доктора юридичних наук, професора В. М. Кудрявцева, який одноголосно був обраний першим іноземним членом Академії правових наук України.

Початок нового тисячоліття ознаменувався істотним розширенням напрямів наукових досліджень, що здійснювалися відділенням кримінально-правових наук, та підвищенням їх якості. Члени відділення головну увагу зосередили, зокрема, на таких проблемах: кримінальне право і права людини; кримінальна відповідальність у сфері гос-

подарської діяльності; кримінальне право та організована злочинність; кримінальне право та корупція; судово-правова реформа та підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів; реформування кримінально-виконавчої системи України; використання досягнень науково-технічного прогресу у боротьбі зі злочинністю та ін. Саме ці проблеми стали визначальними орієнтирами у подальшій науково-дослідній роботі Академії на найближчі роки. За результатами цих досліджень проводилися численні науково-практичні конференції, семінари, наради, «круглі столи» із залученням широкого кола практичних працівників і представників органів влади (суддів Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Генеральної прокуратури України, МВС України, СБУ, народних депутатів, посадових осіб Адміністрації Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства юстиції України та ін.).

Після першого читання проекту нового Кримінального кодексу України у Верховній Раді України (жовтень 1998 р.) Робоча група по доопрацюванню проекту зазначеного Кодексу, до якої входили й члени відділення кримінально-правових наук, розпочала напружену роботу по врахуванню зауважень, що надійшли від суб'єктів законодавчої ініціативи. За підсумками цієї роботи проект був підготовлений до другого читання. Одночасно йшла постійна робота над розробкою проекту Кримінального процесуального кодексу України, Концепції судово-правової реформи, Концепції реформування органів дізнання і досудового слідства та іншими, важ-

ливими для країни нормативно-правовими актами.

Багато зусиль для розвитку вітчизняної кримінологічної науки доклав академік А. П. Закалюк, яким у 1998 р. запроваджене видання Інформаційного бюлетеня Координаційного бюро з проблем кримінології АПрН України. У цьому періодичному за характером виданні щорічно оприлюднюються результати кримінологічних досліджень за рік минулий та окреслюються у вигляді координаційного плану ті наукові напрями, над якими передбачається працювати українським кримінологам наступного року.

У 2000-х роках, незважаючи на складні умови, Академія продовжила плідно працювати, розвиватися та успішно виконувати свої статутні обов'язки. Вчені відділення кримінально-правових наук продовжили роботу над аналізом досвіду реформування вітчизняної системи кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства, розробку його наукових засад, виявлення й узагальнення новітніх тенденцій і процесів, що відбувалися у злочинності на той час, пошук оптимальних шляхів і напрямів боротьби зі злочинністю, визначення ефективних техніко-криміналістичних та тактичних прийомів та засобів протидії злочинності. Наступними роками члени відділення кримінально-правових наук брали активну участь у підготовці та організації заходів із проведення низки парламентських слухань, присвячених найактуальнішим проблемам розбудови національної системи права та протидії злочинності.

Академіками НАПрН починаючи з 2001 р. стали: В. І. Борисов, Ю. В. Ба-

улін, С. Б. Гавриш, Н. О. Гуторова, В. С. Зеленецький, О. М. Костенко, В. Т. Нор, Д. М. Притика, В. П. Тихий, В. Ю. Шепітько, членами-кореспондентами – В. В. Голіна, В. К. Грищук, С. М. Гусаров, В. А. Журавель, В. В. Коваленко, О. М. Литвак, В. Т. Маляренко, І. Є. Марочкін, В. О. Навроцький, Є. Л. Стрельцов, В. В. Тіщенко, В. О. Туляков, В. І. Шакур. Іноземним членом Національної академії правових наук України по відділенню кримінально-правових наук у 2012 р. став доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету МДУ ім. М. В. Ломоносова В. С. Комісаров.

До останньої миті свого життя академіком-секретарем відділення кримінально-правових наук із часу створення цього відділення залишався В. В. Сташис – відомий науковець, людина, яка здійснила вагомий внесок у становлення та розвиток юридичної науки й освіти незалежної України. У 2012 р. академіком-секретарем відділення кримінально-правових наук Академії був обраний В. І. Борисов.

Майже з моменту створення відділення кримінально-правових наук розпочалася активна робота з планування та координації наукових досліджень. Так, починаючи з 1995 р. щороку готувалися аналітичні довідки про стан науково-дослідних робіт та дисертаційних досліджень по кожній галузі кримінально-правового циклу, що включають: експертну оцінку найважливіших досліджень і розробок відповідних галузей науки та уявлення про загальний розвиток науки на майбутній період часу; розробку пропозицій щодо визна-

чення пріоритетних напрямів досліджень; підготовку аналітичних оглядів основних тем, які координуються відділенням кримінально-правових наук, а також пропозицій щодо удосконалення механізму розгляду тем докторських та кандидатських дисертацій. Згодом щорічне видання під егідою Академії «Перелік тем дисертаційних досліджень із проблем держави і права» стає традиційним. Воно й зараз користується в Україні значною популярністю серед широкого юридичного загалу. Цим виданням НАПрН України ставить за мету поширення інформації серед наукової громадськості щодо основних напрямів дисертаційних досліджень, які виконуються в країні. Підготовці цього видання передуює значна робота, у тому числі координаційних бюро відділення кримінально-правових наук Академії, що дає змогу вченим радам вищих навчальних закладів освіти та науково-дослідних установ юридичного профілю здійснювати планування науково-дослідної роботи, виконувати дисертаційні дослідження з найбільш актуальних проблем держави і права, уникати повторення та дублювання тематики, забезпечувати ефективний контроль за виконанням дисертаційних досліджень. Координаційні бюро відділення кримінально-правових наук при рецензуванні тем звертають увагу на ті з них, що не мають належного рівня актуальності, не належать до заявленої спеціальності, некоректно сформульовані та ін.

Останніми роками вченими відділення спільно із фахівцями Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України проводиться

значна робота щодо моніторингу якості докторських дисертацій, підготовлених за тими чи іншими дисциплінами кримінально-правового циклу. Водночас практика висуває все нові й нові проблеми, що вимагає значного розширення та поглиблення у подальшому наукових досліджень. Тому одне з головних завдань, які сьогодні стоять перед вченими відділення кримінально-правових наук Академії, полягає в необхідності постійно визначати пріоритетні напрями здійснення фундаментальних і прикладних наукових досліджень як на найближчі роки, так і на віддалену перспективу.

Перше десятиліття – початок другого десятиліття ХХІ ст. поставило на порядку денному для вчених відділення кримінально-правових наук необхідність проведення досліджень у кримінальному праві за такими темами: визначення місця і ролі кримінального законодавства у забезпеченні та захисті прав людини, з'ясування підстав і меж допустимих обмежень цих прав і свобод при криміналізації і пеналізації діянь; розробка проблематики впливу кримінального закону на так звану нову злочинність – організовану, транснаціональну та пов'язану з такими новими соціальними процесами, як тероризм, корупція, злочинність у сфері економіки, засобів масової інформації, екології, незаконного обігу наркотичних засобів, відмивання брудних грошей, торгівлі людьми, зброєю та ін.; дослідження меж криміналізації та декриміналізації діянь, їх пеналізації та депеналізації; розширення впливу кримінального права на діяльність юридичних осіб тощо; дослідження перспектив повноцінної інтеграції кримінального законодавства

України в міжнародно-правову систему протидії злочинності, узгодження кримінального законодавства України з міжнародними зобов'язаннями України та ін. Сучасними ключовими проблемами кримінологічної науки і практики у зазначений час стали: отримання науково обґрунтованих уявлень про рівень, структуру та динаміку злочинності в Україні; з'ясування дійсної соціальної сутності причин й умов злочинності та її окремих видів і груп; прогнозування динаміки розвитку злочинності у країні; розробка методологічного забезпечення проведення кримінологічних досліджень; удосконалення положень про кримінологічну характеристику найбільш поширених та суспільно небезпечних злочинів (економічна злочинність, організована злочинність, злочинність проти життя і здоров'я особи, злочини у сфері господарської, службової діяльності); практична реалізація можливостей Державної автоматизованої системи кримінологічної інформації тощо.

Серед основних напрямів наукових досліджень на стику перших десятиліть нового століття у галузі кримінального процесу слід назвати: розробку теоретичних засад кримінально-процесуального законодавства та принципів судочинства з урахуванням особливостей їх реалізації у кримінальному законодавстві; з'ясування процесуального статусу суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності; розробку проблем доказів та доказування по кримінальних справах; дослідження підстав прийняття рішень органами, які ведуть боротьбу зі злочинністю, та судами; розв'язання проблем, пов'язаних з імплементацією норм міжнародного права у криміналь-

но-процесуальне законодавство України, а також проблем регулювання відносин, що виникають під час виконання зобов'язань по міжнародних договорах про співробітництво та надання правової допомоги у кримінальних справах.

Наукова діяльність у сфері кримінально-виконавчого права протягом цього часу була присвячена: розробці засад теорії кримінально-виконавчого права; розгляду питань реформування кримінально-виконавчої системи; узагальненню практики застосування норм нового Кримінально-виконавчого кодексу України; дослідженню теоретичних та практичних проблем застосування окремих покарань; з'ясуванню особливостей кримінально-виконавчих правовідносин; теоретичному обґрунтуванню політики у сфері виконання покарань; вирішенню організаційно-правових проблем трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі; імплементації міжнародних стандартів поведінки із засудженими в діяльність національних органів та установ виконання покарань; дослідженню проблем виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та ін.

Пріоритетним напрямом у науковій роботі членів відділення в галузі проблем судової та правоохоронної діяльності виявився розгляд таких актуальних у теоретичному і практичному плані питань, як: співвідношення прокурорського нагляду та судового контролю на стадії досудового слідства; стан та перспективи розвитку досудового слідства; перспективи створення і розвиток судів присяжних; проблеми оптимізації функцій прокуратури; теоретичні засади оцінки ефективності діяльності ор-

ганів прокуратури; проблеми координації правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю; питання, пов'язані з підтримкою обвинувачення у кримінальному судочинстві, та ін.

У галузі криміналістики, судової експертизи, юридичної психології та оперативно-розшукової діяльності проводилися наукові розвідки за такими темами: розробка окремих криміналістичних засобів та інноваційних технологій у боротьбі зі злочинністю; розробка інноваційних засад техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції; проблеми криміналістики та юридичної психології; проблеми забезпечення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового слідства; проблеми криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів; проблеми уніфікації наукових підходів до формування криміналістичних методик; проблеми інформатизації судочинства; проблеми судової експертології; криміналістична характеристика та основи розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом; криміналістичне прогнозування і проблеми оптимізації процесу розкриття і розслідування корисливо-насиленіських злочинів; проблеми розслідування злочинів, що вчиняються у фінансово-кредитній сфері, та ін.

Члени відділення кримінально-правових наук у різні роки взяли активну участь в організації Кримінологічної асоціації України, запровадженні Конгресу криміналістів та створенні Всеукраїнської громадської організації «Асоціація кримінального права».

Серед найбільш вагомих науково-організаційних заходів, вжитих відділенням кримінально-правових наук останнім часом, стало запровадження щорічної міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої багатьом проблемам розвитку кримінально-правової науки і практики, із залученням науковців нашої держави та зарубіжних країн, представників органів державної влади та місцевого самоврядування, а також практичних працівників, завданням яких є забезпечення процесу боротьби зі злочинністю. У цілому з метою обговорення актуальних питань, які розроблялися в межах тем наукових досліджень, члени відділення кримінально-правових наук Академії за роки його функціонування взяли участь у сотнях наукових заходів національного та міжнародного рівнів представництва.

За минулі роки значну роль науковці відділення відіграли при підготовці на виконання доручень Верховної Ради України, її комітетів, Кабінету Міністрів України, міністерств і відомств, Адміністрації Президента України, правоохоронних органів та ін. низки науково-правових висновків, пропозицій та зауважень до чинного законодавства, а також численних законопроектів, концепцій, програм та ін. у сфері забезпечення діяльності правоохоронних органів та боротьби зі злочинністю. Серед них, зокрема: Державна програма щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки, проект Концепції захисту суспільної моралі в Україні, проект Закону України «Щодо внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської

діяльності)», проект Плану заходів з реалізації Концепції державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю, План заходів з реалізації Концепції соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк, до 2015 року, проект Концепції кодексу про кримінальні проступки (антигромадські правопорушення), закони України «Про Вищу раду юстиції», «Про судоустрій та статус суддів», проекти законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації законодавства та забезпечення конституційних прав і свобод осіб, які взяті під варту та які відбувають покарання в установах виконання покарань», «Про пробацію», «Про обрання суддів», «Про звільнення суддів», «Про кримінологічну експертизу проектів нормативно-правових актів» тощо. Крім того, вони брали участь у підготовці понад десяти постанов Пленуму Верховного Суду України щодо судової практики у кримінальних справах на базі нового КК України. У цей час треба відзначити, що науковці відділення беруть безпосередню участь у правовому супроводженні реалізації Концепції реформування кримінальної юстиції України. Так, з 2010 р. тривала робота робочої групи під керівництвом академіка НАПрН України В. І. Борисова щодо підготовки проекту Закону України «Про кримінологічну експертизу проектів нормативно-правових актів» та пропозицій до проекту Концепції кодексу про кримінальні проступки (антигромадські правопорушення). Також напруженою була робота членів відділення над проектом Кримінального процесуального кодексу Укра-

їни, прийнятого 13 квітня 2012 р., що зумовлювалося різними підходами з боку розробників цього Кодексу до бачення концептуальної моделі майбутнього кримінального процесу – чи буде він змішаного типу або змагальним. Ідеологія пропозицій та зауважень, що надавалися до проекту КПК, ґрунтувалася на загальноновизнаних міжнародно-правових стандартах кримінального судочинства, демократичних принципах права у сфері захисту прав і законних інтересів людини, а також на усталеному для національної правової системи підході до визначення типу кримінального процесу України.

Останнім часом одним із головних завдань Академії в цілому є науково-консультативне супроводження діяльності Конституційної Асамблеї, утвореної відповідно до Указу Президента України від 21 лютого 2011 р. Метою Асамблеї є: підготовка пропозицій щодо вдосконалення конституційного регулювання суспільних відносин, забезпечення максимальної демократичності та деполітизації цього процесу, а також започаткування широкого обговорення конституційних ініціатив, залучення до нього громадськості, вчених, міжнародних експертів. До складу Науково-експертної групи Конституційної Асамблеї увійшли, зокрема, В. Я. Тацій, В. П. Тихий, В. Т. Маляренко, В. Т. Нор. Членами цієї Асамблеї є також В. І. Борисов, Н. О. Гуторова, О. Г. Шило та ін.

Одним із важливих досягнень, у тому числі й науковців відділення кримінально-правових наук, стало видання багатотомної академічної монографії «Національна система України: історія, стан та перспективи», метою якої був

аналіз стану української правової науки, законодавства, практики його застосування та окреслення перспектив їх розвитку. Один із її авторів – член-кореспондент НАПрН України В. В. Голіна став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки. Починаючи з 2013 р. відділення кримінально-правових наук залучено до роботи з підготовки до опублікування фундаментального видання під назвою «Правова доктрина України».

Члени відділення кримінально-правових наук забезпечують представництво й в органах законодавчої, виконавчої та судової влади. Так, заступником Голови Конституційного Суду України є Ю. В. Баулін, почесним суддею у відставці цього суду – В. П. Тихий. С. Б. Гавриш був депутатом Верховної Ради України третього і четвертого скликань.

Підсумки роботи відділення кримінально-правових наук НАПрН України за 20 років його функціонування переконливо свідчать про те, що його науковці працюють досить плідно, творчо, нат-

хненно. Саме створення відділення дало змогу об'єднати зусилля провідних науковців України у галузі кримінально-правових наук, кардинально підвищити рівень наукових розробок, суттєво поліпшити якість правових досліджень та їх позитивний вплив на правозастосовну практику у сфері боротьби зі злочинністю. Проте практика висуває все нові й нові проблеми, вимагаючи значного розширення та поглиблення наукових досліджень. Тому одне з головних завдань, які стоять перед відділенням, як і перед Академією в цілому, полягає в необхідності постійного визначення основних напрямів здійснення фундаментальних і прикладних наукових досліджень, що виявлятимуться теоретичною базою боротьби зі злочинністю, відповідно до викликів часу.

Отже, багаторічна діяльність Академії в цілому і відділення зокрема свідчить про значний внесок вчених у розробку правової бази здійснюваних в українському суспільстві масштабних реформ державотворення як такого.

Матеріал підготували:

В. Борисов, академік-секретар відділення кримінально-правових наук НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України

В. Батиргарєва, заступник директора з наукової роботи НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса: до 20-ї річниці створення Національної академії правових наук України

Визнавши необхідність правового забезпечення проведення в Україні реформ, що відбувалися у середині 90-х років відразу в багатьох сферах життєдіяльності українського суспільства, постановою Академії правових наук України (тепер – Національна академія правових наук України) № 4/4-Н від 21 червня 1995 р. був створений Інститут вивчення проблем злочинності (нині – Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса). Відтоді й започаткувалася історія становлення та функціонування одного з провідних наукових структурних підрозділів Національної академії правових наук України.

На Інститут було покладено значний обсяг завдань, що стосувалися проведення фундаментальних та прикладних досліджень, спрямованих на правове забезпечення діяльності Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, судових та правоохоронних органів, органів місцевого самоврядування у сфері боротьби зі злочинністю; розробки наукових концепцій розвитку законодавства та практики його застосування; наукового обґрунтування та підготовки загальнодер-

жавних і регіональних програм протидії злочинним проявам у тих чи інших сферах суспільного життя, а також проєктів законодавчих актів, зокрема Кримінального, Кримінального процесуального та Кримінально-виконавчого кодексів України; підготовки науково-правових висновків щодо чинних і тих, що розробляються, нормативно-правових актів у відповідній сфері; складання аналітичних інформаційних оглядів стану та тенденцій розвитку законодавства в галузі боротьби зі злочинністю, аналізу практики застосування цього законодавства; розробки методик розслідування окремих видів злочинів тощо. Зазначені напрями науково-дослідної діяльності Інституту були визначені постановою відділення кримінально-правових наук Академії правових наук України № 1 від 25 січня 1996 р.

Виконувати цей значний обсяг роботи мав невеликий на час створення Інституту колектив, який структурно був організований у три наукових відділи, а саме: відділ кримінально-правових проблем та кримінально-виконавчого законодавства; відділ загальної теорії кримінології та кримінологічних досліджень та відділ дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності.

На перших порах проблема пошуку досвідчених наукових кадрів не дозволила організувати в Інституті масштабні дослідження, та все одно вже з 1 жовтня 1995 р. фактично розпочалася науково-дослідна робота за кількома напрямками. Виконання дослідницьких завдань було покладено на тимчасові творчі колективи, які об'єднали цілком досвідчених у різних галузях науки фахівців Харкова. Директором Інституту був призначений д-р юрид. наук, проф. кафедри кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (нині – Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого») В. І. Борисов, який очолює його понад 15 років. Поряд із організаційно-управлінською роботою, яка вимагала значних зусиль і часу, притаманних періоду становлення, В. І. Борисов багато уваги приділяв науковій і законопроектній діяльності, зокрема, був одним із розробників нового Кримінального кодексу України та коментарів до нього, автором низки монографій, співавтором підручників та посібників із кримінального права тощо. У 2005–2008 рр. директором Інституту був д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України Ю. В. Баулін.

Здійснення координації наукових розробок, що проводилися в Інституті, та вирішення загальних питань, пов'язаних з організацією наукових досліджень, були покладені на заступника директора з наукової роботи, посаду якого з квітня 1997 р. по лютий 2012 р. займав д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України В. С. Зеленецький. Нині цю посаду обіймає д-р юрид. наук, ст. наук. співроб. В. С. Батиргарєєва.

Одним із перших в Інституті розпочав роботу *сектор дослідження проблем судової діяльності* (нині – сектор дослідження проблем судової, слідчої та прокурорської діяльності), який структурно увійшов до відділу дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності. Основним завданням зазначеного сектору стало проведення наукових фундаментальних та прикладних досліджень у галузях кримінально-процесуального права та організації і функціонування судової влади. Перші наукові розробки сектору почалися у четвертому кварталі 1995 р., тобто через декілька місяців після вирішення питання щодо утворення Інституту. В той період йшов лише пошук наукових кадрів, не було ще сталого складу науковців, тому основною формою діяльності було створення тимчасових наукових колективів. У секторі досліджувалися дві теми: «Судова влада і проблеми її формування» і «Навантаження та умови праці слідчих підрозділів як фактор якісної діяльності правоохоронних органів». Керівництво першою темою здійснював акад. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. Ю. М. Грошевий. Керівництво другою темою, яка виконувалася на підставі рішення Ради національної безпеки та оборони України та Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України, здійснював вчений зі значним досвідом практичної роботи канд. юрид. наук, доц. Г. К. Кожевников.

У межах першого фундаментального комплексного дослідження «Судова влада та проблеми її формування та функціонування», яке проводилося

з 1997 по 2002 р. (керівник – акад. НАПрН України Ю. М. Грошевий), працівниками сектору були досягнуті вагомі наукові результати. Так, зокрема, теоретична частина дослідження була оприлюднена у низці монографій та наукових статей, зокрема, «Возбуждение уголовного дела» (1998 р., В. С. Зеленецький), «Обеспечение безопасности субъектов уголовного процесса» (2001 р., В. С. Зеленецький); використовувалася при підготовці підручників та навчальних посібників, науково-практичних коментарів та ін.

З 2002 по 2007 р. сектор проводив роботу з фундаментального дослідження «Кримінально-процесуальне пізнання та його критерії» (керівник – акад. НАПрН України Ю. М. Грошевий). Формами впровадження отриманих наукових результатів стали 6 монографій, 15 науково-практичних та навчальних посібників і підручників, 185 наукових статей, тез доповідей та повідомлень на науково-практичних конференціях, семінарах, «круглих столах» загальним обсягом понад 340 д. а.

У 2007 р. розпочалася робота над підтемою «Кримінально-процесуальні заходи вдосконалення діяльності органів кримінальної юстиції» фундаментальної теми «Фундаментальні та прикладні проблеми боротьби зі злочинністю» (керівник підтеми – акад. НАПрН України В. С. Зеленецький). Результатами наукового дослідження стали численні монографії, науково-практичні посібники, наукові статті; матеріали роботи над проектами КПК України, Закону України «Про прокуратуру і статус прокурорів», Закону України «Про порядок прийняття, реєстрації, пере-

вірки і вирішення заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини»; наукові висновки, зауваження, пропозиції та рекомендації щодо 20-ти проектів законів України; наукова експертиза проекту КПК України, розробленого Національною комісією із зміцнення демократії та утвердження верховенства права.

З 2012 р. і дотепер співробітники сектору проводять дослідження з наряду «Концептуальні основи побудови сучасного кримінального процесу України» фундаментальної теми «Концептуальні основи побудови сучасного кримінального процесу України та проблеми гармонізації вітчизняного законодавства у сфері кримінальної юстиції із законодавством Європейського Союзу» (керівник підтеми – акад. НАПрН України В. С. Зеленецький).

З моменту створення зазначеного сектору до 2004 р. його завідувачем був канд. юрид. наук, доц. В. М. Хотенець, з 2004 до грудня 2011 р. – канд. юрид. наук, доц. Н. В. Сібільова. Сьогодні завідувачем сектору є д-р юрид. наук, проф. О. Г. Шило.

У 1995 р. був створений тимчасовий творчий колектив із провідних криміналістів та представників інших галузей знань для розробки теми «Використання сучасних досягнень науки і техніки в боротьбі зі злочинністю (інформаційний пошук та обґрунтування напрямку впровадження технічних засобів у правоохоронну діяльність)», який у 1996 р. перетворився на лабораторію під однойменною назвою «Використання сучасних досягнень науки і техніки в боротьбі зі злочинністю». Завідувачем лабораторії свого часу був призначений

д-р юрид. наук, проф. М. В. Салтевський. З 1999 р. і дотепер лабораторію очолює д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України В. Ю. Шепітько.

Протягом 1995–2012 рр. співробітники лабораторії, окрім зазначеної теми, проводили дослідження за такими фундаментальними та прикладними науковими темами, як: «Розробка науково-прикладної програми використання досягнень науки і техніки у боротьбі з тяжкими злочинами проти особи, перш за все з вбивствами на замовлення, тероризмом, пов'язаними з викраденням людей»; «Криміналістичні, правові та організаційні проблеми використання технічних засобів у боротьбі зі злочинністю»; «Криміналістичні проблеми збирання доказів технічними засобами у кримінальному процесі»; «Проблеми криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів»; «Проблеми забезпечення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового слідства»; «Криміналістичні засоби та інноваційні технології у боротьбі зі злочинністю»; «Проблеми техніко-криміналістичного забезпечення якості слідчої діяльності» та ін.

У межах цих досліджень здійснювалися розробки дослідних зразків техніко-криміналістичних засобів, їх комплектів, баз даних і комп'ютерних програм, автоматизованих робочих місць слідчого і судового експерта, які були продемонстровані співробітникам правоохоронних органів України, Росії, Білорусі, Німеччини та інших країн більш ніж на 20 виставках.

З 2012 р. колектив лабораторії працює над виконанням фундаментальної

наукової теми «Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції». За період 2012–2013 рр. співробітниками лабораторії завершено роботу над розробкою комп'ютерного алгоритму «Спосіб формування суб'єктивного портрета „RAIPS-портрет”» (комп'ютерного фотопортрета), продовжено роботу з формування електронної бази знань «Практика слідчого», електронної довідкової системи «Опис предметів» та електронної системи тестування щодо оцінювання рівня знань з криміналістики, розпочато роботу зі створення спеціалізованих комплектів науково-технічних засобів з використанням сучасних цифрових мікроскопів та інформаційних технологій. Упровадження в практичну діяльність правоохоронних органів України новітніх криміналістичних засобів та інноваційних технологій, створених колективом лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю», безумовно, сприятиме оптимізації їх діяльності.

У 1998 р. організовано Бюро судових експертиз, основними напрямками діяльності якого стало проведення судових фоноскопичних, психологічних та трасологічних експертиз, експертиз із дослідження об'єктів інтелектуальної власності, надання консультацій. Діяльність Бюро забезпечується науковим потенціалом лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю».

Фактично від часу створення Інституту й до 2009 р. в Інституті функціонував *сектор дослідження проблем боротьби з корупцією та організованою злочинністю* (з 2007 р. – перейме-

нований у сектор дослідження проблем прокурорської діяльності та досудового слідства), який структурно належав до відділу дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності. Наукові пошуки сектор проводив одразу в кількох напрямках – вивчення стану, проблем та суперечностей як у правозастосовній практиці, так і в нормативній базі; формування понятійного апарату; встановлення системи взаємодії правоохоронних органів у боротьбі з організованою злочинністю (в межах теми «Компетенція спеціальних підрозділів з питань боротьби з організованою злочинністю щодо здійснення ними оперативно-розшукової та слідчої діяльності та питання підвищення її якості») та в напрямі розробки криміналістичної концепції економічних злочинів, їх класифікації, а також використання математичних, кібернетичних, економетричних, статистичних методів аналізу, виявлення та розслідування економічних злочинів (у межах теми «Використання досягнень науки і техніки в боротьбі з окремими видами тяжких злочинів у сфері економіки і фінансів з ознаками корупції»).

У 1998 р. науковці сектору дослідження проблем боротьби з корупцією та організованою злочинністю розпочали роботу над новою фундаментальною темою «Система та види методик розслідування економічних злочинів з ознаками корупції, які вчиняються групами осіб» (1998–1999 рр.), яка завершилася створенням теоретичних засад розслідування економічних злочинів та наданням відповідних методичних рекомендацій працівникам правоохоронних органів.

Починаючи з 2000 р. основну увагу науковців сектору в межах виконання теми «Криміналістична характеристика злочинів, що вчиняються в кредитно-фінансовій сфері» (2000–2001 рр.) було зосереджено на дослідженні найбільш поширених нині механізмів злочинної діяльності, пов'язаних з ухиленням від оподаткування в особливо великих розмірах при здійсненні фінансово-господарських операцій, розкраданням грошових коштів, у тому числі бюджетних, «тіньовим» обміном валюти, незаконними конвертаційними операціями та ін.

З 2002 р. сектор працював над виконанням досліджень за темою «Криміналістична характеристика легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» (2002–2006 рр.), оскільки, виходячи з необхідності вдосконалення та оптимізації процесу розкриття та розслідування злочинів у сфері економіки, актуальною є розробка концепції криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Новітні здобутки роботи сектору знайшли відображення, зокрема в монографії «Экономические преступления: криминалистический анализ» (Г. А. Матусовський, 1999).

У 2007 р. сектором у межах загальної теми «Фундаментальні та прикладні проблеми боротьби зі злочинністю», а з 2008 р. як самостійна тема виконувалось дослідження за напрямом «Окремі криміналістичні методики розслідування злочинів: проблеми формування та модернізації».

До жовтня 2003 р. незмінним керівником сектору був заслужений професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого,

д-р юрид. наук, проф. Г. А. Матусовський. На превеликий жаль, талановитий вчений пішов із життя. З початку 2004 р. й до моменту реорганізації керівництво сектором було покладено на д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України В. А. Журавля.

Сектор дослідження проблем злочинності та її причин (до 2007 р. – сектор вивчення причин злочинності) був створений у 1996 р. З 2002 р. сектор входить до складу відділу кримінологічних досліджень.

З дня існування до 2007 р. сектор очолював д-р юрид. наук, проф. О. Г. Кальман, а з 1 жовтня 2007 р. й дотепер співробітники сектору працюють під керівництвом д-ра юрид. наук, проф. Б. М. Головкина. Напрямами наукової діяльності сектору на сучасному етапі є: сімейно-побутова злочинність; злочинність неповнолітніх; корислива насильницька злочинність; економічна злочинність у паливно-енергетичній сфері; проблеми латентної віктимності в Україні.

Наукова та науково-організаційна діяльність сектору дослідження проблем злочинності та її причин заснована на проведенні масштабних фундаментальних та прикладних досліджень у межах кримінологічного напряму відповідно до основних напрямів та пріоритетних завдань Інституту.

За час існування сектору було виконано значний обсяг науково-дослідної роботи в рамках таких тем фундаментальних досліджень: «Теоретичні та прикладні проблеми фінансового і ресурсного забезпечення боротьби зі злочинністю в Україні», «Теоретичні і практичні проблеми попередження

злочинів у сфері службової діяльності в Україні», «Теоретичні і прикладні проблеми запобігання злочинності у паливно-енергетичному комплексі України» та ін. Результати проведених наукових досліджень знайшли своє практичне втілення у низці монографій, наукових статтях, висновках і рекомендаціях, які отримали схвалення серед широкого юридичного загалу. Зокрема, у 2013 р. вийшла друком колективна монографія під назвою: «Злочинність у паливно-енергетичній сфері України: кримінологічна характеристика та запобігання».

Слід відзначити, що доробки науковців сектору ґрунтуються не тільки на загальнотеоретичних, а й підкріплюються багатьма емпіричними дослідженнями. Так, у рамках фундаментальної теми дослідження «Проблема латентної віктимності та шляхи її розв'язання в Україні», розробка якої триває дотепер, заслуговує на увагу проведене широкомасштабне всеукраїнське опитування громадян, в якому взяло участь понад 4 тис. респондентів. За результатами цього дослідження передбачається визначення обсягів латентної віктимізації населення, з'ясування чинників, що її продукують, а також вивчення негативних наслідків для суспільства.

Крім того, науковці сектору беруть активну участь у науковому забезпеченні законопроектної та нормотворчої діяльності, здійснюючи підготовку науково-правових висновків, пропозицій тощо до проектів законів України з питань кримінологічної політики, концепцій та інших нормативних актів за дорученням центральних органів державної влади та суб'єктів законодавчої ініціативи; у розробці прогнозів розвитку злочинності та

пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства; здійснюють міжгалузеве співробітництво з установами, що проводять суміжні наукові дослідження; у здійсненні міжнародного наукового співробітництва.

Основним завданням *сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю* (з 2001 по 2006 р. – лабораторії соціології та порівняльного правознавства у галузі боротьби зі злочинністю, а з 2007 по 2009 р. – лабораторії дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю) є проведення комплексних фундаментальних та прикладних досліджень, пов'язаних із вивченням кримінологічних, соціологічних вимірів злочинності, діяльності системи кримінальної юстиції у порівняльному аспекті, а також законодавства України у сфері протидії злочинності, можливості його гармонізації до законодавства Європейського Союзу.

Із січня 2007 р. сектор очолює д-р юрид. наук, проф. О. Ю. Шостко.

Про необхідність створення подібного наукового підрозділу наголошувалося ще в постанові Президії АПрН України 1998 р., якою ініційовано проведення порівняльно-правових досліджень. Того ж року був утворений тимчасовий творчий колектив для проведення досліджень за темами «Порівняльно-правовий аналіз законодавства європейських держав та США, що регулює боротьбу з організованою злочинністю». Починаючи з 1999 р. силами вже постійно діючого колективу науковців розпочалося дослідження за темою «Порівняльний аналіз законодавства

держав Європи та США по боротьбі з організованою злочинністю у сфері економіки» (1999–2001 рр.). Науковим керівником цих тем був канд. юрид. наук, доц. В. В. Афанасьєв.

Плідну наукову роботу лабораторія почала з теми «Правове регулювання міграційних процесів як засіб попередження злочинності: соціологічний та порівняльно-правовий аналіз» (2001–2003 рр.). Упродовж 2004 – I кв. 2006 р. лабораторія вела науковий пошук за напрямом «Теоретичні та прикладні проблеми попередження злочинів у сфері службової діяльності в органах виконавчої влади країн Ради Європи: соціологічний та порівняльно-правовий аналіз». Потім науковці працювали над підтемою «Соціальні та організаційно-правові проблеми імплементації європейських стандартів попередження службових злочинів в публічній сфері: порівняльний аналіз» (II кв. 2006 р. – III кв. 2007 р.) у рамках теми фундаментального наукового дослідження «Кримінологічні проблеми запобігання злочинності в Україні». Очолював лабораторію в той час канд. філос. наук, доц. О. В. Сердюк.

Після завершення роботи за зазначеною вище темою колектив науковців працював над такими темами: 1) «Проблеми порівняльно-правового аналізу та адаптації законодавства України у сфері боротьби зі злочинністю із законодавством Європейського Союзу» (2008–2011 рр.) під керівництвом О. Ю. Шостко. Робота була присвячена вивченню законодавства ЄС у сфері боротьби зі злочинністю, оцінки можливостей використання провідного європейського досвіду в цій площині з ура-

хуванням особливостей національної правової системи. Вагомим результатом роботи науковців лабораторії за цією темою стала колективна монографія «Проблеми адаптації законодавства України у сфері протидії злочинності до законодавства Європейського Союзу».

У період з 2007 по 2009 р. співробітники підрозділу працювали над прикладною темою: «Порівняльно-правовий аналіз ефективності діяльності правоохоронних органів». Це дослідження стало підґрунтям колективної монографії «Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні», де шостий розділ було присвячено порівняльно-правовому аналізу ефективності діяльності органів досудового розслідування та прокурора у сфері протидії злочинності. За цю наукову працю О. Ю. Шостко і О. В. Сердюк у 2011 р. разом із іншими авторами монографії отримали премію імені Ярослава Мудрого в номінації «За видатні досягнення в науково-дослідницькій діяльності з проблем правознавства».

У 2012 р. колектив науковців у складі сектору під керівництвом О. Ю. Шостко завершив дослідження за напрямом «Правові та інституційні механізми протидії корупційним правопорушенням» у межах загальної теми «Комплексне дослідження кримінально-правових, кримінально-процесуальних, криміналістичних та кримінологічних заходів протидії корупційній злочинності на сучасному етапі розвитку українського суспільства», результатом чого стало депонування цієї колективної роботи.

На цей час співробітники сектору працюють над фундаментальною те-

мою: «Концептуальні основи побудови сучасного кримінального процесу України та проблеми гармонізації вітчизняного законодавства у сфері кримінальної юстиції із законодавством Європейського Союзу» (2012–2016 рр.).

Сектор кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю створений у межах відділу кримінально-правових проблем та кримінально-виконавчого законодавства у 1995 р. До 2000 р. сектором керував канд. юрид. наук, доц. В. П. Ємельянов; у 2000–2001 рр. його очолювала канд. юрид. наук, доц. Л. В. Дорош; з 2002 р. по вересень 2006 р. посаду керівника сектору займала акад. НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. Н. О. Гуторова; з вересня 2006 р. по жовтень 2011 р. – канд. юрид. наук, доц. Л. М. Демидова; а з жовтня 2011 р. і дотепер колективом керує канд. юрид. наук, доц. О. О. Пашенко.

Протягом 1995–1996 рр. вирішувалися питання кадрового забезпечення сектору. Їх успішне розв’язання дало змогу з початку 1997 р. взятися за розробку фундаментальної теми «Кримінальне право України. Проблеми теорії і практики застосування» (науковий керівник – академік-секретар відділу кримінально-правових проблем НАПрН України, професор, академік НАПрН України В. В. Сташис). Метою цього дослідження стало наукове осмислення як нових кримінально-правових інститутів, так і відомих раніше, але таких, що зазнали впливу сучасного розвитку суспільства; розробка нових концепцій, спрямованих на вдосконалення теорії і практики застосування кримінального права України. Вагомим підсумком творчого пошуку в цьому напрямі стала

підготовка разом із науковцями кафедри кримінального права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого двадцяти восьми томів робочих матеріалів до проекту Кримінального кодексу України. Напрацювання науковців, що розробляли цю тему (проф., акад. НАН України та НАПрН України В. Я. Тацій, проф., акад. НАПрН України В. В. Сташис, проф., акад. НАПрН України В. І. Борисов та ін.) були втілені в новий Кримінальний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 р.

Напрацювання науковців сектору кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю широко використовуються під час роботи правоохоронних органів із попередження та боротьби зі злочинністю. Зокрема, свого часу особливий попит мав науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України, виданий в 2003 р., що швидко поширився серед спеціалістів. Зміни в законодавстві та новітні наукові дослідження викликали необхідність підготовки ще кількох видань зазначеного коментаря.

З 2007 по 2011 р. сектор проводив роботу над підтемою «Теоретичні проблеми кримінальної відповідальності та покарання» у межах виконання фундаментальної теми «Фундаментальні та прикладні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні». Результати проведених наукових досліджень впроваджено в юридичну практику та діяльність державних органів шляхом підготовки монографій, публікацій у пресі і в наукових виданнях. Також співробітники сектору брали участь у здійсненні наукових досліджень за державною,

відомчою та конкурсною тематиками, у розробці законопроектів. Були підготовлені наукові висновки, зауваження та пропозиції на проекти постанов Пленуму Верховного Суду України, науково-правові висновки за зверненнями правоохоронних органів, установ, підприємств. Зараз проводиться велика робота над проектом Кодексу про кримінальні проступки.

З 2012 р. співробітники сектору проводять дослідження «Теоретичні питання удосконалення кримінального законодавства та практики його застосування». Керівником теми є академік В. Я. Тацій. Рішення про створення *сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства* (з 1995 по 2007 р. – сектор проблем кримінально-виконавчого законодавства) у структурі Інституту було прийнято ще у 1995 р., але фактична наукова діяльність розпочалася у 1997 р. виконанням теми «Проблеми теорії та практики виконання покарань», значним здобутком якої стало створення цілком визначеної теоретичної моделі ексекутивної діяльності, що знайшла своє викладення в опублікованій монографії А. Х. Степанюка «Сущность исполнения наказания» (1999).

Треба зазначити, що з початку наукової роботи сектор працював під керівництвом д-ра юрид. наук, проф. А. Х. Степанюка. Багаторічна науково-дослідна діяльність співробітників сектору здійснювалася за вельми широким переліком фундаментальних та прикладних досліджень. За хронологією сектором також опрацьовувалась тема «Проблема імплементації міжнародних стандартів у кримінально-виконавче законодавство

України», за якою було проведено моніторинг концепцій та практики виконання покарань в окремих країнах (Російській Федерації, Польщі, Угорщині, Чехії), потім співробітниками сектору виконувалась тема «Проблеми реформування кримінально-виконавчої системи України».

Зокрема, здобутками таких тем, як «Виконання покарання як стадія кримінальної відповідальності» та «Теоретичні та прикладні проблеми виконання кримінальних покарань», стала розробка основ теорії виконання покарань, дослідження проблем виконання покарань, альтернативних позбавленню волі, й підготовка пропозицій щодо перспектив створення служби пробачії в Україні. Головний результат дослідження за темою «Ефективність діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України: поняття, критерії, методика виміру та шляхи підвищення» знайшов своє відображення у теоретичній розробці та запропонуванні нових критеріїв оцінки ефективності діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України. За підсумками роботи над прикладною темою «Теоретичні основи забезпечення якості кримінально-виконавчого законодавства та кримінально-виконавчої діяльності» науковцями окреслено критерії та показники якості, що висувуються до кримінально-виконавчого законодавства, надана загальна характеристика якості Кримінально-виконавчого кодексу України.

Фактичні здобутки проведених досліджень знайшли втілення у виданнях: Довідник працівника кримінально-виконавчої інспекції (2005), науково-практичний посібник «Ефективність діяль-

ності державної кримінально-виконавчої служби України» (2009), Термінологічний довідник із застосування кримінально-виконавчого законодавства (2010), науково-практичний посібник «Організація роботи персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України з підготовки засуджених до звільнення» (2010), монографія «Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі» (2010) тощо.

На сьогодні наукові пошуки у секторі здійснюються за такими основними напрямками: теоретичні та практичні проблеми застосування норм Кримінально-виконавчого кодексу України; оптимізація виконання кримінальних покарань; реформування Державної кримінально-виконавчої служби України; виправлення та соціальна адаптація засуджених; питання правового статусу засуджених в Україні. Продовжуються дослідження за темами: «Теоретичні і прикладні питання реінтеграції до суспільства осіб, які відбули покарання у виді позбавлення та обмеження волі» та «Теоретичні та прикладні проблеми реформування Державної кримінально-виконавчої служби України».

Усі науковці сектору беруть участь у підготовці наукових висновків для центральних органів виконавчої влади, пропозицій та доповнень до чинного законодавства згідно з напрямом своєї діяльності. Так, нещодавно для Комісії з питань правоохоронної діяльності Конституційної Асамблеї співробітниками сектору підготовлено аналітичну доповідь на тему «Міжнародний досвід конституційного регулювання статусу засуджених». Також фахівцями сектору надавалися зауваження щодо таких най-

більш значущих для кримінально-виконавчого законодавства нормативних актів, як: проект Закону України «Про пробацію», Концепція створення та розвитку системи пробації в Україні, проект Концепції Державної програми розвитку Державної кримінально-виконавчої служби України на період до 2015 року, Концепція розвитку та модернізації органів і установ, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України; Концепція державної політики у сфері реорганізації кримінально-виконавчої системи, проект Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк» тощо.

Сектор дослідження проблем запобігання злочинності (до 2007 р. – сектор дослідження попередження злочинності серед неповнолітніх та молоді) був створений у 1995 р. як підрозділ, основним завданням якого було вивчення кримінологічної характеристики злочинності неповнолітніх і молоді, особи злочинця неповнолітнього та молодого злочинця, детермінації і попередження злочинності серед контингенту осіб віком від 14 до 29 років. Роботу над фундаментальними дослідженнями сектор розпочав з 1998 р., коли його керівником було призначено д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України В. В. Голіну, який очолює сектор і до цього часу.

За час роботи сектору було виконано значний обсяг наукових досліджень, актуальних для теорії і практики боротьби зі злочинністю, в основу яких покладено не тільки теоретичні, а й переважно емпіричні дослідження. Ці дослідження були спрямовані на з'ясування науково-

обґрунтованих уявлень про кримінологічну характеристику злочинності в Україні та її проявів, її детермінацію, особу злочинця та запобігання злочинності.

Особливістю досліджень за темами «Сучасні проблеми насильницької злочинності проти особи та її попередження» (1998–1999 рр.), «Кримінологічна характеристика злочинів, що посягають на особисту волю людини, та її попередження» (2000–2001 рр.) та ін. було виявлення детермінант цих злочинів у сучасних умовах становлення України та розробки дієвих заходів їх запобігання.

У подальшій своїй діяльності сектор зосередив свою увагу на дослідженнях, які мають важливий не лише теоретичний, а й прикладний характер. Так, протягом 2002–2006 рр. виконувалась робота за напрямом «Кримінологічна характеристика корисливо-насильницької злочинності неповнолітніх та особливості попередження її у великому місті» у межах теми фундаментального дослідження «Теоретичні проблеми попередження злочинності». Отримані результати цього дослідження надали змогу розробити реальні заходи запобігання злочинності неповнолітніх не тільки у Харкові, а й в інших великих містах України. Видана монографія за цією темою отримала схвалення у працівників правоохоронних органів України. Продовженням цієї тематики стало дослідження за напрямом «Кримінологічні основи боротьби зі злочинністю в Україні» у межах теми «Фундаментальні та прикладні проблеми боротьби зі злочинністю» (2007–2012 рр.).

Практика організованої боротьби зі злочинністю внесла на порядок денний

питання щодо дослідження практики програмування і планування протидії злочинності в Україні. З цією метою вивчено державні та регіональні (місцеві) програми і плани запобігання злочинності. Дослідження спрямовувалося не тільки на вивчення цих програм і планів, а й розробку важливих теоретичних питань, таких як: проблеми кримінологічної політики; концептуальних основ програмування та регіонального планування; визначення стратегічних напрямів запобігання злочинності тощо. Зусиллями фахівців сектору у 2012 р. видано монографію «Державне програмування та регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні», яка була розіслана у всі регіони та великі міста України.

На цей час співробітники сектору працюють над фундаментальною темою «Теоретичні і прикладні проблеми участі громадськості у запобіганні злочинності: вітчизняний та міжнародний досвід».

Протягом 2005–2012 рр. в Інституті функціонувала *наукова лабораторія дослідження злочинності проти прав і свобод людини і громадянина*. Цю лабораторію очолював д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України В. П. Тихий. Зазначеним структурним підрозділом розроблялися теми «Теоретичні і прикладні проблеми відповідальності за порушення виборчих прав за кримінальним законодавством України» (2005–2007 рр.) та «Теоретичні і прикладні проблеми забезпечення безпеки людини за кримінальним законодавством України».

З 2000 по 2006 р. в Інституті існувала *лабораторія «Вдосконалення правового становища жінок та попередження жіночої злочинності»*, яка структурно була підпорядкована відділу загальної теорії кримінології та кримі-

нологічних досліджень. Завідувачем лабораторії була канд. юрид. наук, доц. О. М. Руднева.

За період існування лабораторії її співробітниками проведено дослідження на тему «Соціальні та правові аспекти становища жінок в Україні та попередження жіночої злочинності» (2001–2003 рр.). У межах фундаментальної теми «Теоретичні проблеми попередження злочинності» лабораторія розробляла самостійний напрям «Теоретичні та прикладні проблеми попередження насильницьких злочинів і правопорушень у сімейно-побутовій сфері» (2004–2006 рр.), головною метою якого стало комплексне вивчення насильницької злочинності в сімейно-побутовій сфері, аналіз процесу криміналізації поведінки правопорушників та феноменологічних аспектів і закономірностей злочинів та правопорушень у сімейно-побутовій сфері, розробка заходів їх попередження, розробка проектів нормативних актів у цій сфері та коментування чинного законодавства. До вагомих досягнень науковців лабораторії, без сумніву, можна віднести підготовку коментаря до Закону України «Про попередження насильства у сім'ї», збірника документів «Виконання Конвенції з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок: позиція держави та погляд громадянського суспільства».

З 1996 по 2004 р. у структурі Інституту функціонував *відділ економіко-правових проблем попередження економічних правопорушень*, який розміщувався у м. Донецьку і організаційно був підпорядкований Інституту економіко-правових досліджень НАН України. Від часу його створення і до 2004 р. цей відділ очолював канд. юрид. наук,

доц. В. В. Хахулін, а з 2004 р. його керівником було призначено канд. юрид. наук, доц. О. О. Ашуркова. Науковці відділу проводили здебільшого спільні дослідження в галузях господарського, екологічного та кримінального права.

У 2013 р. в Інституті створено новий структурний підрозділ – *лабораторію дослідження правових проблем запобігання і протидії корупції*, що зумовлено значною актуалізацією питання боротьби з корупційними проявами в українському суспільстві. Очолив лабораторію д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України В. Я. Настюк.

У складі творчих колективів співробітниками секторів і лабораторій Інституту здійснювалася і продовжує здійснюватися робота над багатьма науковими проектами, виконання яких випливало, зокрема, з Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки, затвердженої Указом Президента України від 25 грудня 2000 року за № 1376/2000. Уже самі назви свідчать про широту та різноманітність наукових розробок: «Проведення дослідження проблем протидії торгівлі людьми як виду діяльності організованої злочинності та розробка заходів, спрямованих на поширення у громадян знань та навичок, необхідних їм для того, щоб не стати жертвами зазначених злочинів»; «Теоретичні та прикладні проблеми рецидивної злочинності, які були раніше засуджені і утримуються в місцях позбавлення волі після повторного засудження»; «Криміналістична профілактика економічних злочинів»; «Наукове забезпечення створення міжвідомчої автоматизованої бази даних про причини і умови наркозлочинності» та ін. У 2006–2007 рр. творчим колек-

тивом науковців Інституту з метою реалізації Плану заходів щодо реалізації Концепції забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, на 2005–2006 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2005 р. № 110-р, виконувалось дослідження за темою «Проблеми захисту прав та законних інтересів потерпілих від злочинів». У наступні роки в Інституті проводились дослідження під назвами «Розробка критеріїв ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні та запропонування шляхів її підвищення» (2007–2009 рр.), «Теоретичні проблеми забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні» (2008–2010 рр.), «Дослідження кримінально-процесуальних проблем забезпечення доступу до правосуддя потерпілих від злочину» (2009 р.), «Комплексне дослідження кримінально-правових, кримінально-процесуальних, криміналістичних та кримінологічних заходів протидії корупційній злочинності на сучасному етапі розвитку українського суспільства» (2010–2012 рр.), «Дослідження теоретичних та практичних проблем соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі (на виконання Плану заходів щодо реалізації Концепції соціальної адаптації осіб, які відбули покарання у виді позбавлення волі на певний строк, до 2015 року)» (2010–2012 рр.). У наш час творчими колективами Інституту виконується ще дві теми: «Теоретичні і прикладні питання реінтеграції до суспільства осіб, які відбули покарання у виді позбавлення та обмеження волі (на виконання пунктів

1, 2, 4, 15 Плану заходів щодо реалізації Концепції соціальної адаптації осіб, які відбули покарання у виді позбавлення волі на певний строк, до 2015 року)» (2010–2013 рр.) та «Теоретичні та прикладні проблеми запобігання і протидії корупції в Україні» (2013–2015 рр.).

Сьогодні Інститут є однією з провідних науково-дослідних установ юридичного профілю в Україні, що здійснює низку фундаментальних та прикладних досліджень у сфері боротьби зі злочинністю, надає висновки, консультації, виконує наукові експертизи в галузі нормативного регулювання цієї сфери, а також видає наукову продукцію (монографії, посібники, коментарі, довідники, словники тощо), організовує науково-практичні конференції, семінари, «круглі столи», готує аспірантів та здобувачів для забезпечення в майбутньому потреб, що необхідні для проведення наукових досліджень. У 2012 р. Інституту присвоєно ім'я видатного правознавця Української держави – академіка НАПрН України В. В. Сташиса.

Важливу роль відіграє Інститут у підготовці проектів та внесенні змін і доповнень до законодавчих та інших нормативних актів України щодо регулювання різноманітних аспектів боротьби зі злочинністю та їх вдосконалення. Зокрема, у 2012 р. зроблені пропозиції та зауваження до проектів законів України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо введення інституту кримінальних проступків», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за посягання у сфері інформаційної безпеки», «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу

України щодо підвищення рівня захисту прав засуджених осіб», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації законодавства та забезпечення конституційних прав і свобод осіб, які взяті під варту та які відбувають покарання в установах виконання покарань» та ін. Крім того, лише у 2012 р. підготовлені пропозиції до Державної програми щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки, пропозиції та зауваження на проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Плану заходів з виконання Концепції реалізації політики у сфері профілактики правопорушень до 2015 р.», пропозиції та зауваження до проекту Орієнтованої структури Національної стратегії боротьби з наркотиками на період до 2020 р. та ін.

Прикладом впровадження в законодавчу діяльність та правозастосовну практику значних наукових результатів, одержаних у процесі проведення Інститутом фундаментальних і теоретико-прикладних досліджень, стала активна участь провідних науковців Інституту в розробці проектів ключових кодексів Української держави – Кримінального, Кримінального процесуального та Кримінально-виконавчого. Ці кодекси вже діють. Також надаються пропозиції щодо внесення відповідних змін і доповнень до законодавчих та інших нормативних актів України, які регулюють різноманітні аспекти боротьби зі злочинністю.

Відчувають допомогу від Інституту в підготовці законодавчих документів усі гілки державної влади – Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Верховний Суд України, а також такі цен-

тральні установи держави, як Генеральна прокуратура України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство юстиції України, Служба безпеки України, Державний департамент України з питань виконання покарань та ін.

Інститут підтримував творчі контакти з іноземними науковими установами, зокрема з Інститутом відкритого товариства (м. Цуг, Швейцарія). Так, разом із цією організацією було виконано роботу «Пілотажний дослідницький проект застосування в Україні затримання і запобіжного заходу у виді взяття під варту». Раніше співробітники Інституту брали участь у виконанні низки наукових досліджень з конкурсної тематики в межах науково-дослідницької Програми «Американсько-українське партнерство» Академії правових наук України та Національного інституту юстиції Департаменту юстиції США, а також за Програмою стипендіатів-дослідників, що її проводив Харківський центр по вивченню організованої злочинності при Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого спільно з Американським університетом у Вашингтоні.

Значну увагу в Інституті приділяють підготовці висококваліфікованих наукових кадрів за спеціальностями: кримінальне право і кримінологія, кримінально-виконавче право; кримінальний про-

цес і криміналістика, судова експертиза. На сьогоднішній день в аспірантурі Інституту навчається 15 аспірантів і 19 здобувачів наукового ступеня кандидата юридичних наук. З 2011 р. в Інституті функціонує докторантура. У 2012 р. створена спеціалізована вчена рада по захисту кандидатських дисертацій за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. В Інституті видається фаховий збірник наукових праць «Питання боротьби зі злочинністю» з періодичністю два рази на рік.

Обсяг наукової продукції Інституту свідчить про його впевнений поступ у вивченні актуальних проблем протидії злочинності та її запобігання. Лише у 2012 р. фахівцями Інституту надруковано наукової продукції загальним обсягом 894,8 друк. арк. Це монографії, наукові статті та тези наукових доповідей у збірниках наукових праць і наукових журналах, науково-практичні посібники, коментарі, довідники, словники, наукові звіти тощо.

Отже, сьогодні Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України бере активну участь у розвитку та збагаченні правової наукової думки в Україні.

Матеріал підготували:

В. Борисов, директор НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;

В. Батиргарєєва, заступник директора з наукової роботи НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

На шляху розвитку національної доктрини державного будівництва та місцевого самоврядування

Постановою Кабінету Міністрів України № 959 від 14 червня 2000 р. «Про створення Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування» у складі Академії правових наук України (яка на той час ще не мала статусу Національної) було організовано науково-дослідну структуру для проведення комплексних досліджень проблематики процесів розбудови державності в Україні. Сфера наукових пошуків відповідно до Статуту новоствореної установи охоплювала юридичні аспекти питань правового статусу людини і громадянина, проблеми функціонування органів державної влади, конституційно-правових, адміністративно-правових відносин та державно-правової конфліктології, питання становлення та реалізації місцевого самоврядування, правового регулювання відносин у сфері публічних фінансів, порівняльного правознавства з державно-правових проблем тощо.

Поставлені перед Інститутом завдання пов'язані з вирішенням основоположних, базових, відправних для всієї юридичної науки та практики питань, адже становлення державності в трансформаційний період розвитку суспільства, безумовно, є однією з найскладніших теоретичних і практичних проблем, що залишаються актуальними для політичних еліт, вчених-правознавців

і юристів-практиків України. Основу наукового колективу Інституту складають провідні фахівці – академіки та члени-кореспонденти Національної академії правових наук України, доктори та кандидати юридичних наук – фахівці у галузі конституційного права, адміністративного та фінансового права, державного будівництва та місцевого самоврядування, теорії держави та права, міжнародного права, соціології та політології.

Багатоплановість завдань, що стоять перед Інститутом, відображає його організаційна структура. Так, Інститут державного будівництва та місцевого самоврядування містить два наукових відділи: відділ конституційно-правових проблем державного будівництва (завідувач – чл.-кор. НАПрН України В. П. Колісник) та відділ правових проблем місцевого самоврядування (завідувач – д-р юрид. наук П. М. Любченко). До складу відділів входить п'ять секторів: проблем формування та функціонування органів державної влади (зав. сектору – д-р філос. наук О. Г. Данильян), проблем державно-правової конфліктології (зав. сектору – д-р соціол. наук Л. М. Герасіна), проблем державного управління та адміністративного права (зав. сектору – чл.-кор. НАПрН України В. М. Гаращук), муніципального права та місцевого самоврядування (зав. сек-

тору – канд. юрид. наук, доц. К. Є. Соляник) і нарешті, порівняльного правознавства з проблем місцевого самоврядування (зав. сектору – канд. юрид. наук, доц. О. Ю. Лялюк).

Окрім того, у складі Інституту функціонує три науково-дослідні лабораторії: Львівська лабораторія прав людини і громадянина (зав. лабораторії – акад. НАПрН України П. М. Рабінович), Лабораторія проблем правового регулювання відносин у сфері публічних фінансів (акад. НАПрН України М. П. Кучерявенко), а також Лабораторія європейського права та порівняльного правознавства (канд. юрид. наук, ст. наук. співроб. І. В. Гетьман), що знаходяться у м. Харкові.

Вищим колегіальним органом, який вирішує основні питання наукової діяльності та кадрової роботи Інституту згідно зі Статутом, є Вчена рада, до складу якої входять провідні науковці та спеціалісти, які працюють в Інституті, зокрема академіки НАПрН України Ю. П. Битяк, В. Д. Гончаренко, М. П. Кучерявенко, М. І. Панов, О. В. Петришин, члени-кореспонденти НАПрН України Ю. Г. Барабаш, В. М. Гаращук, В. П. Колісник.

Різноманітними є форми роботи Інституту. Це, зокрема: проведення комплексних фундаментальних і прикладних досліджень, підготовка проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів, проведення наукових експертиз, надання науково-методичної допомоги органам місцевого самоврядування, підготовка наукових кадрів найвищої кваліфікації через аспірантуру, створення інформаційної бази з проблем державного будівництва та місцевого самоврядування тощо.

За час існування Інституту його науковцями було належним чином завершено наукове опрацювання цілої низки актуальних для вітчизняної юридичної науки фундаментальних тем, серед яких: «Проблеми правового регулювання організації і діяльності апарату Президента України» (канд. юрид. наук, доц. С. Г. Серьогіна); «Державно-правовий розвиток України в контексті європейської інтеграції» (канд. юрид. наук, доц. І. В. Яковюк); «Проблеми державного будівництва та місцевого самоврядування в умовах розвитку конституціоналізму в Україні» (д-р юрид. наук, доц. П. М. Любченко); «Дослідження проблем правового регулювання статусу територіальних громад, організації та діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування»; «Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства» (канд. юрид. наук, доц. І. В. Яковюк); «Правові основи організації та функціонування органів держави» (акад. НАПрН України О. В. Петришин); «Проблеми правового регулювання функціонування місцевого самоврядування і відносин комунальної власності» (д-р юрид. наук П. М. Любченко); «Проблеми реалізації прав людини та громадянина в Україні у світлі європейських стандартів (загальнотеоретичні та прикладні аспекти)» (акад. НАПрН України П. М. Рабінович); «Конституційно-правовий статус органів державної влади та проблеми державно-правової конфліктології» (акад. НАПрН України О. В. Петришин); «Система правових засобів державного регулювання ринкової економіки у перехідний період» (акад. НАПрН України Ю. П. Битяк); «Історія

конституційного будівництва в Україні» (чл.-кор. НАПрН України В. Д. Гончаренко); «Теоретико-правові проблеми забезпечення діяльності місцевої влади: порівняльний аналіз національного та світового досвіду» (чл.-кор. НАПрН України І. В. Жилінкова).

Інший важливий напрям діяльності Інституту полягає в розробці і правовій експертизі законопроектів та інших правових актів, рекомендацій і пропозицій з питань державно-правового будівництва, інших питань, які стосуються різних сфер діяльності державних органів, місцевих рад та всієї системи органів місцевого самоврядування. Відповідна робота проводиться як на замовлення органів державної влади та органів місцевого самоврядування, так і за власною ініціативою. Традиційно значна увага приділяється розробці зауважень і пропозицій до чинного законодавства з метою його удосконалення і приведення у відповідність до європейських правових стандартів, проведенню правової експертизи проектів законів та інших правових актів, підготовці висновків щодо подань відповідних суб'єктів до Конституційного Суду України. Результати такої роботи Інституту втілюються у документах (пропозиціях, рекомендаціях, зауваженнях, експертних висновках та ін.), які готуються на замовлення відповідних органів влади та за власною ініціативою. Останніми роками Інститутом була підготовлена ціла низка законопроектів.

Так, науковці Інституту беруть активну участь у роботі Конституційної Асамблеї, зокрема, у роботі її комісій, координаційних бюро. На базі Львівської лабораторії прав людини і грома-

дянина Інституту розроблено пропозиції стосовно удосконалення тексту понад третини статей Конституції України, які були опубліковані у 18 випуску (Серії І) Праць Лабораторії, та надіслані до Секретаріату Президента України, Конституційної Ради, відповідних профільних Комітетів Верховної Ради України, Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, народним депутатам, відповідним науково-дослідним і навчальним закладам.

Відомим юридичному загалу є проект Закону України «Про нормативно-правові акти України», що має досить складну й тривалу історію обговорення. Так само науковцями Інституту були розроблені: Кодекс загальних правил поведінки державних службовців, проекти законів України «Про державний контроль», «Про службу в органах державної влади», «Про консультативні і допоміжні органи при Президентові України», «Про центральні органи виконавчої влади», «Про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення організаційно-правового забезпечення місцевої демократії в Україні», які вносились до компетентних органів державної влади.

Показником затребуваності є залучення науковців Інституту до складу робочих груп з розробки цілої низки проектів нормативно-правових актів, серед яких проекти: Адміністративно-процедурного кодексу України; Кодексу України про адміністративні проступки; Податкового кодексу України; нової редакції Закону України «Про державну службу»; Закону України «Про вищу освіту в Україні»; Закону України «Про державний контроль у сфері діяльності

органів виконавчої влади та їх посадових осіб» та багатьох інших.

Важливе значення в контексті оптимізації системи влади в Україні мають підготовлені для Верховної Ради України: проекти змін і доповнень до законів України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», «Про адміністративно-територіальний устрій України», проект Кодексу законів про місцеве самоврядування в Україні (Муніципального кодексу України). Поряд із цим науковцями Інституту проводилась правова експертиза цілої низки проектів нормативно-правових актів, серед яких проекти законів України: «Про внесення змін і доповнень до Митного кодексу України», «Про внесення змін до Кодексу адміністративно-судочинства України щодо підсудності справ у спорах, в яких однією з сторін є Верховна Рада України, Президент України чи Кабінет Міністрів України» (реєстр. № 3406 від 21.11.2008 р.), «Про Верховну Раду України» (реєстр. № 4039), «Про Антикорупційний комітет України», «Про внесення змін до Закону України “Про вищу освіту”», «Про державний контроль у сфері діяльності органів виконавчої влади та їх посадових осіб», «Про Кабінет Міністрів України» (реєстр. № 1312), «Про процедуру підготовки проекту нової редакції Конституції України» (№ 2245 від 20.03.2008 р.), «Про внесення змін до Закону України “Про Конституційний Суд України”» (реєстр. № 2354 від 09.04.2008 р.), «Про засади державної регіональної політики» (№ 6/13-48 від 15.05.2008 р.), «Про затвердження змін до Конституції Автономної Республіки Крим» (реєстр. № 1485), «Про внесення змін до деяких

законодавчих актів України» (щодо проходження публічної служби та звільнення з неї посадових осіб) (реєстр. № 2013 від 06.02.2008 р.), «Про запобігання та припинення корупційних дій», «Про основні засади запобігання та протидії корупції в Україні», «Про Антикорупційне бюро України», «Про фінансовий контроль в Україні», «Про державну прикордонну міліцію», «Про внесення змін до Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність”» та багато інших.

Активною є співпраця Інституту із органами державної влади і в контексті розробки проектів інших нормативно-правових актів. Так, для Адміністрації Президента України свого часу були розроблені: Концепція переходу України до парламентсько-президентської республіки; зауваження та пропозиції до проекту Концепції реформування політичної системи України; проект Указу Президента України «Про проведення спеціальної перевірки відомостей щодо кандидатів на посади державних службовців, призначення на які здійснюється Президентом України та Кабінетом Міністрів України». Для Кабінету Міністрів України розроблена Концепція внесення змін до законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві державні адміністрації»; проект Закону України «Про центральні органи виконавчої влади»; проект Концепції та основних напрямів удосконалення системи адміністративно-територіального устрою України; рекомендації щодо удосконалення інвестиційного законодавства тощо.

Інститут регулярно готує наукові висновки для Конституційного Суду Укра-

їни. Зокрема, лише за останній час були підготовлені висновки щодо: відповідності Конституції України норм статей 52, 98, 99 Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI; відповідності пункту 5 частини п'ятої статті 214 Кодексу адміністративного судочинства України положенням статей 8, 55, пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України; відповідності Конституції України Закону України від 4 вересня 2008 р. № 374-VI «Про організацію і порядок діяльності Верховної Ради України» (Голос України. – 2009. – 17 лют. – № 28) та Регламенту Верховної Ради України від 19 вересня 2008 р. № 547-VI (Офіц. вісн. України. – 2008. – № 73. – Ст. 2451); відповідності вимогам статей 157 та 158 Конституції України проекту Закону України «Про внесення змін та доповнень до Конституції України»; відповідності Конституції України Указу Президента України «Про чергові заходи щодо подальшого здійснення адміністративної реформи в Україні». Співробітниками Інституту проведена наукова експертиза положень, викладених у конституційному поданні 50 народних депутатів України щодо тлумачення положень Конституції (п. 29 ст. 85; п. 13 ст. 92; ч. 5 ст. 140) і законів України «Про столицю України – місто-герой Київ» та «Про місцеве самоврядування в Україні»; підготовлено пояснення до Конституційного подання Президента України щодо офіційного тлумачення п. 15 ч. 1 ст. 106 Конституції України, пояснення до Конституційного подання 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень ст. 91, ч. 2 ст. 84, п. 34 ч. 1

ст. 85, ч. 1 ст. 86 Конституції України, ч. 2, ч. 3 та ст. 15 Закону України «Про статус народного депутата України» стосовно депутатських запитів до Президента України; пояснення до Конституційного подання 47 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень ч. 1 ст. 105 та ч. 1 ст. 111 Конституції України стосовно співвідношення між поняттями користування Президентом України правом недоторканності на час виконання повноважень та процедурою усунення його з поста в порядку імпічменту та ін.

Значна робота також проводиться над проектами правових актів для Верховного Суду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Центральної виборчої комісії України, Головного управління державної служби України та інших органів державної влади.

Враховуючи те, що Інститут є профільною науковою установою з вивчення проблем організації та функціонування місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування, іншим важливим напрямом його діяльності є співпраця з місцевими органами влади. Результати цього співробітництва також є досить широкими. Зокрема, фахівці Інституту брали участь у розробці проектів Статутів територіальних громад міст Києва, Харкова, Запоріжжя, Типового Положення про органи самоорганізації населення в м. Києві. Для Харківської обласної державної адміністрації підготовлені зауваження та пропозиції до проекту Концепції державної регіональної політики,

аналітичні довідки «Про напрямки урядової міжрегіональної політики», «Про стан Харківського регіону та бачення напрямків його розвитку». На підставі діагностики соціально-економічної ситуації регіону вироблено ряд розділів Проекту концептуальних основ стратегії розвитку Харківського регіону. Для Асоціації міст України розроблено та передано до органів місцевого самоврядування різних регіонів України пакет проектів нормативно-правових актів, спрямованих на оптимізацію регулювання суспільних відносин у сфері підприємництва, а саме: положення «Про оренду комунального майна», методики розрахунків орендної плати, Типовий договір оренди комунального майна; Типовий договір на організоване перевезення пасажирів, Положення про проведення концесійного конкурсу на право організованого перевезення пасажирів, Типовий концесійний договір на право організованого перевезення пасажирів; Правила розміщення зовнішньої реклами в м. Харків, Типовий договір на розміщення зовнішньої реклами. Здійснено і впроваджено ряд інших науково-практичних розробок. Діяльність Інституту у цьому напрямі продовжує розширюватися.

Інститут проводить регулярні консультації з Харківським міським головою щодо координації усіх розробок і проведення правових експертиз проектів нормативно-правових актів для Харківської міської ради. Активною є участь установи у діяльності комісій, робочих груп органів місцевого самоврядування. Співробітники Інституту неодноразово брали участь у Загальних зборах членів Асоціації органів місце-

вого самоврядування Харківської області, виступали на засіданнях постійних депутатських комісій Харківської обласної ради, брали участь у підготовці проектів рішень обласної ради. Рішенням Харківської обласної ради від 27 березня 2009 р. № 1167-V передбачено активне залучення Інституту до вирішення проблем, з якими стикаються у своїй діяльності органи місцевого самоврядування області (підготовка та видання збірників нормативних актів, організація та проведення навчально-методичних заходів і т. ін.). Поряд із відзначеним, Інститут веде активну роботу з підготовки наукових висновків на запити органів місцевого самоврядування, місцевих органів державної влади, підприємств і установ державної та комунальної форм власності.

Важливе значення має участь співробітників Інституту у міжнародному науковому співробітництві. Так, Інститут тривалий час співпрацює з Координатором проектів ОБСЄ в Україні у напрямі дослідження та визначення перспектив розвитку місцевого самоврядування в Україні. У результаті співробітництва було проведено масштабне соціологічне опитування депутатів органів місцевого самоврядування. На базі Львівської лабораторії прав людини і громадянина Інституту також здійснюється наукове співробітництво із Інститутом конституційної та правової політики (COLPI) Інституту відкритого суспільства (Угорщина, м. Будапешт), з Міжнародним Центром юридичного захисту прав людини «Interrights» (Велика Британія, Лондон), з Ягеллонським університетом у Кракові (Центр прав людини юридичного факультету).

Науковцями Інституту здійснюється підготовка та видання значного обсягу наукової та науково-популярної літератури: монографій, наукових енциклопедій, підручників, навчальних посібників, хрестоматій, коментарів законодавства, словників, довідників, брошур, а також наукових статей та тез наукових доповідей. Серед монографій, підготовлених співробітниками Інституту, може бути виділена ціла низка фундаментальних праць, таких як: «Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції» (Київ, 2012); «Европейская интеграция: проблемы теории и практики» (Москва, 2012); «Організаційні форми роботи представницьких органів місцевого самоврядування» (Харків, 2012); «Форма правління: питання конституційно-правової теорії та практики» (Харків, 2011); «Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції» (Харків, 2010); «Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми» (Харків, 2010); «Проблеми функціонування місцевих рад та їх виконавчих органів» (Харків, 2009); «Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні» (Харків, 2009); «Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства» (Харків, 2007); «Державна служба в Україні: організаційно-правові засади» (Харків, 2005); «Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства» (Харків, 2006); «Правовий статус асоціацій місцевих рад України: питання теорії та практики» (Харків, 2006); «Проблеми права і влади у суспільствах, що транс-

формуються: міждисциплінарний аналіз» (Харків, 2004); «Джерела адміністративного права України» (Київ, 2005); «Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект)» (Харків, 2004); «Міське самоврядування в системі публічної влади: теоретико-правовий аналіз» (Харків, 2006); «Правові проблеми комунальної власності» (Харків, 2007); «Теоретичні проблеми правового регулювання грошового обігу в Україні» (Харків, 2004); «Проблеми правової конфліктології: феноменологічний, гносеологічний та праксеологічний аналіз» (Харків, 2004); «Налоговые процедуры: правовая природа и классификация» (Київ, 2009); «Місцеві органи влади в механізмі демократичної держави: теоретико-правовий аналіз» (Харків, 2009); «Міське самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави» (Харків, 2004); «Виконавчі органи місцевих рад в Україні: правовий статус і організація роботи» (Харків, 2004). Значним є вклад співробітників Інституту у підготовку фундаментального енциклопедичного п'ятитомного видання «Правова система України: історія, стан та перспективи», що побачило світ у 2008 р. завдяки зусиллям Національної академії правових наук України і присвячене аналізу загальних проблем формування і розвитку правової системи України.

Інститут систематично видає низку збірників наукових праць. Так, за час роботи було випущено двадцять чотири випуски збірника наукових праць «Державне будівництво та міське самоврядування», який внесено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати ди-

сертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук.

На базі Львівської лабораторії Інституту видаються «Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України» (голова редколегії – академік НАПрН України П. М. Рабінович), які публікуються у двох серіях: серія I. Дослідження і реферати та серія II. Коментарі прав і законодавства. Також Лабораторією Інституту регулярно видається Бюлетень Експрес-інформація: Рішення Європейського суду з прав людини. Загалом, показники Львівської лабораторії прав людини і громадянина є важливою складовою наукової діяльності Інституту. Щорічно науковцями цього структурного підрозділу Інституту перекладається і коментується понад 30 актуальних для України рішень Європейського суду з прав людини. Публікація перекладів рішень Європейського суду з прав людини і коментарів до них здійснюється у журналах «Право України», «Юридический вестник» та у газеті «Юридичний вісник України». Переклади рішень та коментарі до них видаються також окремими випусками і надсилаються до Верховного Суду України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, органів юстиції та юридичних бібліотек України.

У складі Інституту діє аспірантура за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Підготовка наукових кадрів здійснюється також у результаті прикріплення як здобувачів. За час функціонування аспірантури науковцями Інституту була захищена ціла низка

дисертаційних досліджень. Особи, які успішно завершують навчання в аспірантурі Інституту, після цього продовжують працювати в Інституті на наукових посадах, удосконалюючи власний професійний рівень та укріплюючи кадровий потенціал наукової установи, що відкрила їм шлях до наукового життя. Загалом слід відзначити, що в Інституті створена і функціонує плідна система підготовки наукових кадрів, яка повністю відповідає тематиці здійснюваних в Інституті наукових досліджень.

Результати роботи Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України не лише вказують на здобутки, а й окреслюють перспективи подальшого наукового опрацювання проблематики розбудови державності у нашій країні. Зміна соціально-політичних пріоритетів обумовлює появу нових форм взаємодії права, державної влади і громадянина, вимагає удосконалення механізмів реалізації системи публічних потреб і інтересів. Успішний розвиток України як правової, демократичної, соціальної держави залежить від забезпечення оптимальної системи централізації і децентралізації, чіткого розмежування та збалансування повноважень і відповідальності органів виконавчої влади на всіх рівнях у сфері надання державних послуг населенню, створення ефективно діючої системи влади та управління у регіонах, забезпечення належних правових і фінансово-матеріальних умов для їх розвитку, створення оновленого і дієздатного державного апарату.

Ми глибоко переконані, що процес визначення пріоритетів та механізмів

реалізації необхідних заходів у сфері державного будівництва та місцевого самоврядування, розробка відповідних нормативно-правових актів, здійснення інституційних перетворень є можливими лише завдяки спільній роботі посадових осіб органів влади та фахівців у галузі конституційного, адміністративного, муніципального права, науковців спеціалізованих установ.

Колектив Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України у свою чергу докладатиме зусиль задля того, аби доктринальне забезпечення процесів державного будівництва та місцевого самоврядування у нашій країні відповідало потребам українського суспільства.

Матеріал підготувала:

С. Серьогіна, директор НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, доктор юридичних наук, доцент

Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності Національної академії правових наук України

Не є секретом, що у розвинених країнах світу спостерігається виразна переорієнтація державної політики на використання об'єктів інтелектуальної власності як головного ресурсу економічного зростання. В Україні також є усвідомлення того, що питання, пов'язані зі створенням та використанням об'єктів права інтелектуальної власності, а також із захистом прав на них, є дуже важливими для майбутнього нашої держави. З урахуванням того, що право інтелектуальної власності є особливою та досить складною частиною цивільного права, і набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності, а тим більше їх ефективне використання та захист мають ґрунтуватися на надійній нормативній та науковій базі, а також потребують залучення висококваліфікованих спеціалістів, створення спеціалізованої наукової установи у сфері інтелектуальної власності було природним завершенням усвідомлення вказаних вище завдань та проблем.

Таким чином, ініціатива президента Національної академії правових наук України академіка В. Я. Тація щодо створення Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності була підтримана Міністерством освіти та науки та Міністерством юстиції України, і за активного сприяння Кабінету Міністрів України вперше в державі Постановою

від 29 травня 2001 р. № 582 було прийнято рішення створити у м. Києві у складі Академії правових наук України Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності.

НДІ інтелектуальної власності НАПрН України функціонує як бюджетна неприбуткова організація, заснована на державній формі власності та є суб'єктом наукової діяльності, створеним із метою сприяння соціально-економічному розвитку України, зростання її науково-технічного і культурного потенціалу.

Основними напрямками наукової діяльності Інституту є: проведення фундаментальних та прикладних наукових досліджень у сфері інтелектуальної власності, розроблення нових наукових напрямів; участь у розробці концепцій, проектів законів та інших нормативно-правових актів з питань інтелектуальної власності; проведення науково-правових та судових експертиз з питань інтелектуальної власності; координація наукових робіт з найважливіших проблем у сфері інтелектуальної власності та підготовка наукових кадрів.

Не буде перебільшенням сказати, що Інститут, який очолював у 2001 р. доктор юридичних наук, професор О. Д. Святоцький, та який виступив ідейним організатором і новатором цього виду наукової спеціалізації Академії правових

наук, за роки, що відтоді минули, став унікальною в Україні науковою установою, що провадить теоретичні та практичні дослідження у сфері права та економіки інтелектуальної власності.

За роки діяльності НДІ інтелектуальної власності НАПрН України за вагомих внесок у справу розбудови України та високий професіоналізм був відзначений, зокрема: Дипломом Кабінету Міністрів України та Ради підприємців України: Всеукраїнська премія «Народна шана» (2005 р.); Почесною відзнакою Загальноукраїнської програми «Україна. Сталий розвиток» (2006 р.); Почесною грамотою Міністерства економіки Автономної Республіки Крим (2007 р.); Дипломом «Міжнародний академічний рейтинг популярності “Золота Фортуна”» (2010 р.) тощо.

Здійснюючи наукові дослідження з різних питань сфери інтелектуальної власності та інноваційної діяльності, фахівці Інституту накопичили істотний теоретичний потенціал та практичний досвід, який дозволив йому посісти гідне місце в національній системі охорони та захисту прав інтелектуальної власності.

У стінах Інституту свої зусилля об'єднують найкращі фахівці країни, що спеціалізуються у галузі права та економіки інтелектуальної власності. Наразі до складу Інституту входять 1 академік НАПрН України, 2 членкореспонденти НАПрН України, 1 членкореспондент НАН України, 10 докторів наук (8 – юридичних, 1 – економічних, 1 – технічних наук); 27 кандидатів наук (15 – юридичних, 4 – технічних, 5 – економічних, 2 – філологічних наук, 1 – педагогічних наук); у тому числі:

6 професорів, 11 доцентів, 3 старших наукових співробітники; 2 заслужених юристи України, 1 заслужений діяч науки і техніки; 7 атестованих судових експертів (внесених до Реєстру судових експертів, що ведеться Мін'юстом України); 4 оцінювачі (у т. ч. нематеріальних активів), сертифікованих Фондом Держмайна України; 4 патентних повірених, внесених до Державного реєстру патентних повірених, що ведеться ДСІВ; провідні фахівці, що спеціалізуються на дослідженні проблем у сфері інтелектуальної власності.

Переважає кількість фахівців Інституту мають дві і більше вищих освіти, з інтелектуальної власності зокрема, й отримали визнання з боку наукової громадськості та держави. Так, за вагомих досягнень у професійній діяльності, за високий професіоналізм, значний особистий внесок у розвиток правової науки та високі показники в роботі співробітників Інституту було нагороджено грамотами Верховної Ради України за заслуги перед Українським народом, почесними грамотами Кабінету Міністрів України, Апарату Ради Національної безпеки і оборони України, Міністерства освіти і науки України, Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, Почесними грамотами та подяками Президента Академії правових наук України, нагрудними знаками «За заслуги у розвитку судової експертизи» тощо. За академічні курси з інтелектуальної власності та фінансового права, створені у складі Інституту, співробітникам Інституту присуджено Премію імені Ярослава Мудрого (2003 р., 2011 р.). Серед співробітників Інституту працюють молоді вчені – стипендіати Кабіне-

ту Міністрів України. Із лав Інституту вийшли фахівці, які нині представляють Україну у міжнародних організаціях, зокрема Всесвітній організації інтелектуальної власності.

У стінах Інституту працювало та працюють чимало видатних постатей. Зокрема, неможливо уявити наш Інститут без здобутків та творчого доробку кандидата юридичних наук Б. Г. Прахова, який був одним із організаторів створення та розвитку національної системи охорони інтелектуальної власності, визнаним патентознавцем, винахідником, автором понад 200 наукових праць, зокрема 123 монографій, книг, підручників і статей із питань інтелектуальної власності та патентно-ліцензійної роботи. Б. Г. Прахов зробив значний внесок у створення законодавчих основ у сфері охорони інтелектуальної власності, під його керівництвом вивчилися перші патентні повірені незалежної України. Підсумком його професійних досягнень стала участь в Енциклопедії інтелектуальної власності, випущеній у 2012 р. його учнями.

Завідувач економіко-правового відділу, член-кореспондент АН України, доктор економічних наук, професор О. Б. Бутнік-Сіверський здійснює вагомую наукову роботу в напрямі теоретико-методологічних та практичних засад формування складових механізму господарювання, капіталізації підприємств, бухгалтерського та податкового обліку, стратегій та розвитку економіки та фінансів суб'єктів господарювання, розробки методології та методик аналізу фінансово-господарської діяльності, оцінки майна та майнових прав, експрес-аналізу, діагностування розвитку

підприємств. Нині О. Б. Бутнік-Сіверський є відомим на рівні держави фахівцем з питань економіки інтелектуальної власності, який підтримує високий імідж Інституту у міжнародних проектах.

Завідувач сектору суміжних прав кандидат філологічних наук В. С. Дроб'язко свого часу очолював Українське відділення Всесоюзного агентства з авторського права, був головою Державного агентства України з авторських і суміжних прав при КМ України. У рамках діяльності вказаних структур брав участь у підготовці Закону України «Про авторське право і суміжні права», прийнятого у 1993 р., редакція якого у 2001 р. стала кращою редакцією закону про авторські права на європейському просторі. За його участю створювалися проекти урядових постанов, готувалися матеріали щодо приєднання України до Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів (у процесі підписання яких В. С. Дроб'язко брав участь), Женевської конвенції про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їх фонограм тощо.

О. В. Пічкур, до того як очолив відділ промислової власності Інституту, в рамках Управління інвестиційної та інноваційної політики Кабінету Міністрів України понад десять років очолював у центральній виконавчій владі напрям інтелектуальної власності та інноваційної діяльності. Працював у складі Державного департаменту інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України (нині – Державна служба інтелектуальної власності), в Українській академії аграрних наук, де брав активну участь у розробці пи-

тань інтелектуальної власності, інноваційної діяльності та трансферу технологій.

Завідувач Лабораторії правового забезпечення розвитку науки і технологій кандидат економічних наук Г. О. Андрощук є консультантом заступника Голови Комітету з питань науки і освіти, членом численних робочих груп із підготовки парламентських слухань, присвячених проблемам інтелектуальної власності та інноваційної діяльності. Він багато років виступає експертом Міжпарламентської асамблеї держав – учасниць СНД з питань інтелектуальної власності та інноваційної діяльності. За його участю (як і участю інших фахівців Інституту) було розроблено, зокрема, Модельний кодекс інтелектуальної власності для держав – учасниць СНД, Модельний закон «Про охорону прав на наукові відкриття», проекти модельних законів «Про комерційну таємницю» та «Про наукові парки», проект Глосарію модельного законодавства для держав – учасниць СНД у галузі інтелектуальної власності.

Загалом наявність в Інституті фахівців із юридичних, технічних, економічних, філологічних, хімічних наук, з комп'ютерних технологій та інших спеціальностей дозволяють здійснювати численні дослідження, розкриваючи природу об'єктів інтелектуальної власності в усій її складності й багатогранності.

Із 2005 р. і дотепер на посаді директора Інституту працює О. П. Орлюк, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, яка прийшла працювати в Інститут у березні 2004 р.,

обійнявши посаду заступника директора з наукової роботи. О. П. Орлюк є відомим фахівцем у галузі права інтелектуальної власності, фінансового права, банківського права. За роки її роботи у складі Інституту випущено десяток монографій, присвячених сфері інтелектуальної власності, кодифікації законодавства у цій площині, європейській інтеграції у сфері інтелектуальної, творчої діяльності. За її редакцією випущено академічний курс із Права інтелектуальної власності, а також академічні та навчальні курси з Фінансового права, Банківського права, Фінансову енциклопедію тощо, які неодноразово отримували нагороди на всеукраїнських конкурсах.

Здійснювати поточне керівництво Інститутом та розв'язувати численні питання практичного характеру директору допомагають заступник директора з експертної роботи кандидат юридичних наук О. Ф. Дорошенко, який є одним із фундаторів та методологів судово-експертної діяльності у сфері інтелектуальної власності в Україні, а також заступник з наукової роботи доктор юридичних наук, доцент, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України Н. М. Мироненко, яка бере активну участь у законопроектній роботі, зокрема, очолювала робочу групу з підготовки проекту Цивільного кодексу України, законів України «Про наукову та науково-технічну діяльність», «Про інноваційну діяльність» тощо.

Відповідно до внутрішніх документів творчий потенціал Інституту структурно розподілено серед шести наукових підрозділів: відділу промислової власності, відділу авторського права і суміжних

прав, економіко-правового відділу, Центру експертних досліджень, відділу узагальнення експертної та судової практики, Лабораторії правового забезпечення розвитку науки і технологій.

Крім того, у 2012 р. при Інституті на громадських засадах було створено Центр гармонізації прав людини та прав інтелектуальної власності, пріоритетними завданнями якого є, зокрема, забезпечення реалізації принципу верховенства природних прав людини над правами інтелектуальної власності; пошук оптимальних правових та економічних механізмів гармонізації інтересів усіх учасників процесу створення інтелектуального продукту; аналіз та імплементація на рівні законодавства норм сучасного наукового етосу.

Із метою реалізації вимог Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність», а також Статуту Інституту щодо створення колегіального дорадчого органу управління науковою і науково-технічною діяльністю в Інституті було створено вчену раду (наказ № 10 від 20 листопада 2001 р.), до якої увійшли провідні учені та фахівці України, що працюють у сфері інтелектуальної власності. Загалом до складу Вченої ради залучено п'ять докторів юридичних, технічних та економічних наук та чотирнадцять кандидатів юридичних, технічних, економічних і фізіологічних наук.

Із моменту заснування в Інституті постійно ведуться фундаментальні та прикладні дослідження. Серед проблем, що досліджувалися, зокрема, була розробка концептуальних засад правового забезпечення сфери інтелектуальної власності в Україні в контексті європей-

ської інтеграції, в межах яких вирішувалися такі завдання, як дослідження шляхів гармонізації законодавства у сфері інтелектуальної власності до законодавства ЄС та міжнародних стандартів, правове забезпечення захисту прав інтелектуальної власності в Україні, формування правових засад для створення в Україні національної інноваційної системи та забезпечення державної підтримки комерціалізації інноваційної діяльності.

У контексті розробки проблем захисту прав інтелектуальної власності в Україні, у т. ч. проблем законодавчого забезпечення та правозастосування, здійснюються дослідження проблем захисту прав інтелектуальної власності у мережі Інтернет; аналізуються проблеми колективного управління майновими правами авторів та пропонуються шляхи їх вирішення; визначаються проблемні питання захисту науково-технічної документації та розробляються відповідні механізми; досліджуються проблеми захисту прав інтелектуальної власності із застосуванням юрисдикційних та неюрисдикційних форм тощо. Крім того, розробляються теоретичні засади та пропонуються механізми правового регулювання та правозастосування стосовно прав інтелектуальної власності як об'єкта застави, страхування, спадщини тощо.

Оскільки нематеріальні активи є невід'ємною складовою інноваційної діяльності національної економіки, науковці Інституту багато уваги приділили розробці концептуальних засад правового забезпечення інноваційної інфраструктури в Україні, в межах яких провадилися дослідження теоретичних

підходів у визначенні пріоритетів у галузі науково-технічної та інноваційної діяльності; проблем застосування програмно-цільового методу фінансування у забезпеченні науково-технологічних та інноваційних процесів; визначення економіко-правових засад при фінансуванні інноваційної діяльності, у т. ч. із застосуванням механізмів венчурного фінансування; опрацьовувалися правові механізми, що забезпечують процес трансферу технологій, створення інноваційної інфраструктури, через яку реалізуються результати інтелектуальної, творчої діяльності, тощо.

Не оминув Інститут своєю увагою і дослідження проблем доцільності кодифікації законодавства у сфері інтелектуальної власності, в межах яких було вивчено досвід зарубіжних країн та перспективи його впровадження в Україні. Фахівцями Інституту було проаналізовано досвід країн, у яких законодавство у сфері інтелектуальної власності є кодифікованим або запроваджено інші форми систематизації; було досліджено нормативно-правові джерела та практику ВОІВ, з метою вироблення пропозицій щодо удосконалення національного законодавства з питань інтелектуальної власності та застосування до нього різних процедур систематизації.

Ураховуючи виклики часу, на порядку денному наукового колективу Інституту є такі напрями фундаментального й прикладного значення, як дослідження проблем управління правами інтелектуальної власності; дослідження проблем охорони й захисту авторського права в умовах сучасного технологічного розвитку; дослідження проблем економіки інтелектуальної власності та її

правового забезпечення в умовах науково-технічного розвитку; національної політики розвитку інтелектуального капіталу з позиції глобалізації економіки та розробка механізмів її правового забезпечення; захисту прав інтелектуальної власності в Інтернеті; питань міжнародно-правової охорони інтелектуальної власності; визначення розміру шкоди від неправомірного використання прав на об'єкти інтелектуальної власності; договірних форм реалізації майнових прав інтелектуальної власності.

Серед здобутків нашого закладу є й значна кількість фахових наукових праць, випущених Інститутом, загальний обсяг яких становить більш ніж 4000 друкованих аркушів. За понад десять років, що минули, науковцями Інституту було підготовлено 45 монографій, присвячених проблемам правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності, економіко-правовим засадам інноваційної діяльності.

Побачили світ понад 40 підручників та навчальних посібників, серед яких вже перевиданий втретє Академічний курс Права інтелектуальної власності. Фахівці Інституту беруть активну участь у підготовці науково-практичних коментарів до чинного законодавства, в енциклопедичних та довідкових виданнях, серед яких можна назвати коментар книги IV «Право інтелектуальної власності» ЦК України.

Щорічно інститут випускає збірник наукових праць, де розкриваються актуальні проблеми сфери інтелектуальної власності. Не припиняється й випуск науково-практичного журналу «Теорія і практика інтелектуальної

власності», що внесений ВАК України до переліку фахових видань з юридичних наук. Нині вийшло вже 70 номерів. Підготовлено понад 200 аналітичних добірок, довідок та записок для органів державної влади та управління, наукових закладів, громадських організацій тощо. Із 2012 р. Інститут став співзасновником науково-практичного журналу «Інтелектуальна власність в Україні», який видається із 1998 р. і є відомим національним популярним виданням, що користується заслуженою увагою у сфері національної охорони та захисту інтелектуальної власності.

І це не просто суворя статистика. Напрацювання Інституту мають практичне значення, адже результати проведених досліджень використовуються під час розробки проектів нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у сферах інтелектуальної власності та інноваційної діяльності. Фактично, жодний проект нормативно-правового акта із цих питань, підготовлений органами державної влади, не оминає науково-правової експертизи, що здійснюється кваліфікованими фахівцями Інституту. Останніми роками практично всі методологічні розробки Державної служби інтелектуальної власності України проходять ретельну правову експертизу, майже всі зауваження за результатами якої приймаються. Прикладами можуть бути Рекомендації щодо охорони та захисту авторського права у засобах масової інформації; Рекомендації щодо дотримання прав інтелектуальної власності авторів та інших суб'єктів авторського права при створенні і використанні перекладів та інших похідних творів; Рекомен-

дації стосовно практики застосування законодавства з питань авторського права у видавничій діяльності тощо.

За активної участі наших науковців як членів робочої групи, створеної при Комітеті з питань науки і освіти України Верховної Ради України (з яким, до речі, в Інституту склалися багаторічні плідні творчі відносини), у 2009 р. підготовлено проект Модельного кодексу інтелектуальної власності, який був переданий на опрацювання державам – членам СНД та пізніше прийнятий Міжпарламентською Асамблеєю країн СНД.

Не викликає сумнівів, що сфера інтелектуальної власності та її вплив на інноваційне середовище України знаходиться під постійним моніторингом органів державної влади та громадськості. На загальнодержавному рівні проводилися такі заходи, як парламентські слухання, пов'язані з проблемами захисту прав інтелектуальної власності (2007 р.), економіко-правовим забезпеченням інноваційної діяльності та впливу на неї інтелектуальної власності (2008 р.), обговоренням Стратегії інноваційного розвитку України на 2010–2020 рр. в умовах глобалізаційних викликів (2009 р.), проводилася ціла низка комітетських слухань. І участь наших фахівців в їх підготовці та проведенні є незмінною.

Фахові консультації Інституту цінуються багатьма державними органами. Неодноразово аналітичні огляди, висновки, довідки надавалися для апарату РНБО України. Науковці залучалися до підготовки проведення засідань РНБО, присвячених проблемам правової охорони та захисту інтелектуальної власності та посилення її ролі у формуванні

національного багатства України та підготовці рішення за наслідками його проведення. Готувалися нашими фахівцями й пропозиції, що використовувалися при підготовці Рішення РНБО України від 17 листопада 2010 р. «Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011 році», затвердженому Указом Президента України № 1119/2010.

За останні декілька років Інститут отримав десятки актів впровадження результатів своєї діяльності як у діяльності органів державної влади, так і у освітній та практичній сферах діяльності.

Налічуються в історії Інституту і десятки спільних наукових розробок прикладного характеру, що реалізувалися з іншими науковими, експертними закладами, органами виконавчої влади, рівно як і виграних міжнародних грантів. Так, спільно з НАН України на замовлення ДП «Український інститут промислової власності» було виконано НДР, в рамках якої був розроблений проект «Методичних рекомендацій щодо проведення додаткової наукової експертизи множини первинно відібраних винаходів для поточного виявлення перспективних винаходів», відомості про які будуть відображені у базі даних «Перспективні винаходи, зареєстровані в Україні»; а також проект Порядку проведення додаткової наукової експертизи. Тісне співробітництво з НАН України та науковими установами, що входять до її системи, дозволяють спільними зусиллями захищати права інтелектуальної власності національних винахідників та авторів.

На підставі одного з виграних тендерів НДІ інтелектуальної власності НАПрН України розробив на замовлення Мінжитлокомунгоспу України «Методичні рекомендації щодо удосконалення

нормативного забезпечення діяльності Міністерства стосовно виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських робіт, що фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету».

У рамках організованої спільної робочої групи Міністерства охорони здоров'я України та Національної академії правових наук України Інститутом щорічно організовуються та проводяться засідання групи, за підсумками яких вироблено програму дій робочої групи на 2011, 2012, 2013 роки, підготовлено висновок щодо проекту Закону України «Про внесення змін до статті 9 Закону України “Про лікарські засоби”», розроблено та оприлюднено для громадського обговорення проект постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання Кабінетом Міністрів України дозволу на використання запатентованого винаходу, що стосується лікарського засобу».

Загалом постійно здійснювані прикладні наукові дослідження дозволили напрацювати цілу низку пропозицій та рекомендацій, спрямованих на удосконалення як рівня правового регулювання сфери інтелектуальної власності та інноваційної діяльності, так і комерціалізації прав інтелектуальної власності. Зокрема, розробка економіко-правових, теоретичних та методологічних засад оцінки вартості інтелектуальної власності (в межах яких проводилися дослідження проблем теорії і методології оцінки вартості прав на об'єкти права інтелектуальної власності; були напрацьовані ґрунтовні підходи до визначення збитків, а також моральної шкоди, спричинених порушенням прав інтелектуальної власності, з метою дотримання конституційних прав власника), дозво-

лили запропонувати Фонду державного майна України власний проект «Методики оцінки майнових прав інтелектуальної власності».

Інститут є суб'єктом оціночної діяльності, сертифікованим Фондом Держмайна України. У рамках цього напряму діяльності оцінниками, що працюють у складі нашого Інституту, проведено не один десяток оцінок, об'єктами яких виступають переважно нематеріальні активи. Серед замовників виступають як підприємницькі структури, так і державні підприємства, керівництво яких розуміє значення інтелектуальної складової у виробничій діяльності. Так, спеціалістами Інституту виконано цілу низку робіт щодо проведення оцінки нематеріальних активів відомих промислових комплексів України, визначення розміру матеріальної шкоди від протиправного використання знаків для товарів і послуг таких відомих у світі брендів, як: компанія «Adidas Salomon AG» (Німеччина); компанія «Bayer Aktiengesellschaft» (Німеччина); A K I H A B A R A E L E C T R I C CORPORATION PTE Ltd (Сінгапур); Unilever N.V. (Нідерланди); Future Enterprises Pte. Ltd. (Сінгапур); ТОВ «ТНК»; ЗАТ «Крафт Фудз Україна».

Створений у складі НДІ інтелектуальної власності НАПрН України Центр експертних досліджень головним своїм завданням має проведення судових та позасудових експертних досліджень об'єктів інтелектуальної власності. Експертні дослідження та судова експертиза проводяться співробітниками Інституту, які є судовими експертами, атестованими ЦЕKK Мін'юсту України з правом проведення експертиз, пов'язаних з охороною прав на об'єкти

інтелектуальної власності. Кожен з них – це висококваліфікований фахівець у зазначеній сфері, що має спеціальну вищу освіту з інтелектуальної власності, декілька з них є також кандидатами юридичних наук, що захищалися з проблем судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності. За цей період часу в Інституті проведено понад 1000 експертних досліджень, у т. ч. підготовлено близько 700 висновків судових експертиз, пов'язаних із питаннями охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності. Нині у складі Інституту працюють фахівці, які виступили засновниками судової експертизи з напряму інтелектуальної власності ще у 1998 р. (зокрема, Г. В. Прохоров-Лукін).

Центром виконувалися судові експертизи у справах щодо порушення прав інтелектуальної власності відомих іноземних та національних компаній, у т. ч. «Henkel Bautechnik GmbH»; «Reemtsma Cigarettenfabriken GmbH»; «Филипп Моррис Продактс С.А.»; «Адідас-Саломон АГ»; «Дюпон Де Немур Інтернешнл С.А.»; «Bayer Aktiengesellschaft» (Німеччина); Юнілевер Н. В. (Нідерланди) тощо), ВАТ «Одеський консервний завод дитячого харчування»; ТОВ «ТНК», ЛГЗ «Хортиця» та багатьох інших. Судовими експертами нашого Інституту надавалися висновки у низці резонансних справ, зокрема, щодо порушення прав на знаки для товарів і послуг «Медвежа кров», «Советское шампанское» тощо.

Нині Інститут розглядається і як провідний в Україні спеціалізований заклад, що готує науково-правові експертизи, безпосередньо пов'язані з проблемами реалізації прав інтелектуальної власності. До його послуг у скла-

денні наукових експертиз звертаються Національний банк України, Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ України, Державна служба інтелектуальної власності України, десятки державних підприємств та суб'єктів підприємницької діяльності.

Консультаційна робота також є одним із видів діяльності Інституту.

На веб-сайті Інституту <http://www.ndiiv.ua>, модернізованому у 2010 р., з метою поширення знань у сфері інтелектуальної власності серед широких верств населення запроваджено консультації та відповіді на питання громадян з питань правової охорони та захисту прав інтелектуальної власності; надання правової охорони об'єктам авторського права та здійснюється підготовка документів для державної реєстрації авторських прав; відкрито вільний доступ до низки публікацій науково-практичного характеру співробітників Інституту, розміщених у наукових монографіях, збірниках наукових праць, випусках науково-практичного журналу «Теорія і практика інтелектуальної власності».

За часи діяльності Інститутом подано десятки заявок для державної реєстрації авторських прав на службові твори, права інтелектуальної власності (майнові) на які належать НДІ інтелектуальної власності НАПрН України, та отримано відповідні свідоцтва.

Ураховуючи те, що одним із завдань Інституту є підготовка професійних кадрів, значна увага приділяється саме цим питанням. Так, в Інституті відкрита аспірантура, в якій здійснюється підготовка наукових кадрів. Співробітниками Інституту щорічно захищаються кандидатські дисертації з юридичних та економічних наук, декілька співробітників Інституту виходять зараз на за-

хист докторських дисертацій. Постійне підвищення кваліфікації, що є складовою політики Інституту, сприяє й якісній професійній викладацькій діяльності, яку проводять наші співробітники у провідних вузах по всій країні, готуючи молоді кадри, що в майбутньому прийдуть у сферу інтелектуальної власності та інноваційної діяльності. Ці кадри перемагають у національних конкурсах: протягом 2009–2012 рр. саме наші аспіранти та здобувачі перемогали у Всеукраїнських конкурсах наукових студентських робіт з інтелектуальної власності. Окрім того, Інститутом укладено низку договорів щодо співпраці із провідними вищими навчальними закладами України, Росії, Польщі.

Значна увага приділяється й проведенню наукових заходів, у т. ч. наукових конференцій, семінарів, «круглих столів», диспутів тощо. Кожного року інститут організовує або бере участь у понад 50 таких заходів, зокрема й міжнародного характеру, які традиційно проводяться останніми роками в Україні, у тому числі разом із Державною службою інтелектуальної власності України, Міністерством економіки АРК, національними університетами тощо.

Інститутом налагоджено дієву співпрацю з питань правової охорони та захисту інтелектуальної власності та інноваційної діяльності з профільними комітетами Верховної Ради України, з відповідними структурними підрозділами уряду, із судовими та правоохоронними органами, органами центральної виконавчої влади тощо. Крім того, співробітники Інституту входять до складу наукових, методичних, дорадчих, консультаційних органів Мін'юсту України, Мінекономіки України, Мін-

промполітики України, МОН України, МВС України, ДСА України, ВС України, ВГС України, багатьох інших відомств та установ. З метою удосконалення судово-експертної діяльності налагоджена співпраця як із профільними підрозділами Мін'юсту України, так і з його спеціалізованими установами.

У сфері законотворчої діяльності фахівці інституту вже багато років співпрацюють з Інститутом законодавства Верховної Ради України. Також співробітники Інституту входять до складу багатьох експертних комісій при органах державної влади, зокрема МОН України, Мін'юсту України, ДАК України, Нацтелерадіомовлення тощо. У складі Інституту працюють третейські судді, підготовку пройшли кваліфіковані медіатори, які ставлять перед собою мету сертифікуватися відповідним чином.

Інститут продовжує підтримувати міжнародне співробітництво з низкою наукових центрів іноземних країн, що працюють у сфері інтелектуальної власності, зокрема, з Інститутом Макса Планка (Німеччина). Продовжується співробітництво з представниками іноземних наукових центрів та навчальних закладів, наприклад, Варшавською політехнікою, представниками Федерації науково-технічних співтовариств (Польща) та Міжнародної Організації Спеціалістів Інновацій (МОСІ) в напрямках узгодження залучення студентів Украї-

ни до трансферу технологій та інноваційної діяльності, а також участі у міжнародних інноваційних ярмарках, співробітництво з науковими установами та ВНЗ країн СНД. Налагоджено й спілкування зі спеціалістами ВОІВ, кафедрами з авторського права ЮНЕСКО, відкритими у країнах СНД.

У рамках міжнародного співробітництва Інститут активно залучається до проєктів, пов'язаних із дослідженням проблем правової охорони та захисту прав інтелектуальної власності, удосконаленням практики правозастосування тощо в межах країн СНД. Так, з метою координації наукової, освітньої та іншої діяльності у сфері інтелектуальної власності НДІ інтелектуальної власності НАПрН України та Республіканським науково-дослідним інститутом інтелектуальної власності (м. Москва) було підписано документи про заснування Міжнародної Асоціації інститутів інтелектуальної власності.

Нині можна констатувати, що за роки свого існування НДІ інтелектуальної власності НАПрН України посів провідне місце у галузі інтелектуальної власності та інноваційної діяльності і має суттєві перспективи свого розвитку та в подальшому спрямовуватиме свою діяльність на користь національних інтересів і підвищення ролі Національної академії правових наук України в розбудові правової системи.

Матеріал підготували:

О. Орлюк, директор НДІ інтелектуальної власності НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України;

В. Незжиборець, вчений секретар НДІ інтелектуальної власності НАПрН України, кандидат економічних наук

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва як структурний підрозділ Національної академії правових наук України

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва, який функціонує в системі Національної академії правових наук України з 1996 р., набув протягом усіх років свого існування значного досвіду проведення наукових досліджень, накопичив достатні науково-практичні знання, від самого початку здійснював проведення фундаментальних і прикладних досліджень із приватноправового регулювання ринкових відносин, правового забезпечення підприємництва в Україні, узагальнення вітчизняного й світового досвіду регулювання приватноправових відносин і, що є вкрай важливим, підготовку висококваліфікованих фахівців у галузі цивільного і господарського права та процесу, сімейного права, міжнародного приватного права. Завдяки цьому в нових економіко-правових умовах Інститут зумів обрати актуальні напрями наукових пошуків, які на початку 90-х років минулого століття виявилися у дослідженнях методологічних засад теорії приватного права, що в цілому сприяє зміцненню інституту власності в Україні, формуванню вітчизняного підприємництва на засадах взаємодії публічно-правового та приватноправового регулювання.

Фундаментальні теми, які розроблялись в Інституті на початку його ство-

рення й утвердження, дали науковцям Інституту можливість створити основи його подальшої дослідницької діяльності. Так, вчені Інституту виконали великий обсяг узагальнення головних напрямів розвитку правового регулювання підприємництва в Україні на підставі визначеного розмежування і взаємодії приватноправових і публічно-правових засад; окреслили співвідношення публічно-правової і приватноправової сфер; визначили межі та перспективи застосування приватного права в подальших наукових дослідженнях і на практиці.

Послідовність у визначенні тематики, методів і прийомів досліджень зберігається і вдосконалюється протягом всього періоду розвитку Інституту завдяки багатьом чинникам, а головне тому, що в різні роки Інститут залучав до співпраці та співробітництва потужний інтелектуальний потенціал вітчизняних вчених-юристів і практиків. У різні роки з Інститутом співпрацювали видатні особистості, визнані вчені-юристи. Це, насамперед, перший директор Інституту, доктор юридичних наук, член-кореспондент НАПрН України В. М. Селіванов, класики вітчизняної цивілістики – доктори юридичних наук, академіки НАПрН України О. А. Підпригора та М. Й. Штефан. Нині з Інсти-

тутом успішно співпрацюють провідні фахівці в галузі права – доктори юридичних наук, академіки НАПрН України Н. С. Кузнєцова, Д. М. Притика, О. В. Скрипнюк, Я. М. Шевченко, В. С. Щербина та члени-кореспонденти НАПрН України О. М. Вінник, О. В. Дзера, А. С. Довгерт, В. В. Костицький, Р. А. Майданик, Н. М. Мироненко та ін.

Ефективному вивченню наукових проблем, втіленню результатів досліджень у наукових виданнях, а також проведенню науково-практичних заходів, спрямованих на формування рекомендацій і пропозицій, видання збірників наукових праць за матеріалами конференцій, обміну думок, формуванню науково-обґрунтованих висновків і концепцій сприяє і якісно вибудована структура Інституту.

Тепер у структурі Інституту 4 відділи, а саме: відділ проблем приватного права (завідувач – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України В. В. Луць), відділ правових проблем підприємництва (завідувач – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України В. С. Щербина), відділ міжнародного приватного права і порівняльного правознавства (завідувач – кандидат юридичних наук В. І. Король), відділ юрисдикційних форм правового захисту суб'єктів приватного права (завідувач – кандидат юридичних наук В. І. Бобрик). Крім того, у складі наукових відділів функціонують такі сектори та лабораторії: сектор проблем цивільного права (завідувач – кандидат юридичних наук Н. Б. Солтис), лабораторія вивчення проблем корпоративного права (завідувач – доктор юридичних наук, професор В. А. Васильєва), сектор

правових проблем підприємництва у сфері життєдіяльності людини (завідувач – доктор юридичних наук О. В. Солдатенко), лабораторія з проблем адаптації цивільного законодавства України до стандартів Європейського Союзу (завідувач – кандидат юридичних наук, доцент Ю. В. Білоусов).

Теми фундаментальних наукових досліджень, які розробляються в кожному відділі, безперечно, мають свою специфіку і відрізняються цілим рядом особливостей. Проте всі наукові теми взаємопов'язані між собою, спрямовані на досягнення приросту наукових знань, що, в цілому, сприяє вдосконаленню наукових підходів щодо актуальних проблем приватного права і підприємництва та забезпечує результативну роботу Інституту. Нині результати наукових розвідок насправді являють собою нові наукові знання, що в подальшому можуть ефективно застосовуватися у правовому забезпеченні підприємництва, дослідженні проблем приватного права, підготовці пропозицій і рекомендацій щодо подальшого розвитку й вдосконалення приватного права і підприємництва в ринкових умовах.

Узгодження всіх механізмів науково-практичної роботи Інституту дає можливість проводити масштабні заходи щодо обговорення та вирішення актуальних проблем сучасного наукового обґрунтування та забезпечення суспільних відносин дієвими й ефективними засобами правового регулювання, обміну різними думками й підходами, напрацювання нових концепцій і методів, набуття світового досвіду у всебічному вивченні приватноправових і публічно-правових відносин. Так, у 2003 р. НДІ

приватного права і підприємництва НАПрН України провів масштабну науково-теоретичну конференцію «Методологія приватного права» (30 травня 2003 р., м. Київ) та опублікував Збірник наукових праць (за матеріалами науково-теоретичної конференції) / Редкол.: О. Д. Крупчан. – Юрінком Інтер, 2003. – 480 с.

Міжнародна наукова конференція «Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії і практики» (29–30 квітня 2004 р.) в приміщенні Національної академії правових наук України в м. Харкові продемонструвала велику зацікавленість вітчизняних учених-цивілістів та представників цивілістичних шкіл інших держав в обговоренні нагальних проблем, пов'язаних із захистом цивільних прав та законних інтересів громадян, правом власності, загальними питаннями розвитку історії та теорії приватного права, майновими та особистими немайновими відносинами в цивільному праві, еволюцією договірних відносин, питаннями розвитку права інтелектуальної власності, проблемами співвідношення приватного права з публічним правом та ін.

Наприкінці 2005 р. відбулася науково-практична конференція «Реалізація чинних Цивільного та Господарського кодексів України: проблеми та перспективи», за матеріалами якої вийшов друком одноіменний збірник наукових праць, який увібрав наукові доповіді, виступи, повідомлення понад 115 учасників конференції. Конференція продемонструвала, що обрані Інститутом теми для фундаментальних досліджень є відкритими для всебічного обговорення та обміну думками для вирішення

спірних питань цивільного та господарського законодавств, вдосконалення Цивільного та Господарського кодексів України та гармонізації законодавства правового забезпечення ефективного розвитку економіки.

Ідея проведення масштабних науково-практичних конференцій втілюється Інститутом також у 2009 р. Друга міжнародна науково-практична конференція «Методологія приватного права: сучасний стан і перспективи розвитку» відбулася у м. Києві 22–23 травня 2009 р. із залученням співorganizаторів – Інституту інтелектуальної власності НАПрН України, юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Академії муніципального управління, Київського регіонального центру НАПрН України тощо. Традиційно за матеріалами конференції був виданий Збірник наукових праць.

Науково-практична конференція «Удосконалення правового статусу учасників відносин у сфері господарювання», яка відбулася 20 листопада 2008 року в м. Києві, визначила найбільш загальні проблеми правового регулювання відносин у сфері господарювання і пріоритетні напрями теоретичних досліджень та практичних заходів щодо господарської діяльності та подолання кризових явищ в економіці.

Варто зазначити, що, крім проведення масштабних науково-практичних заходів, традиційним спрямуванням Інституту є його наукові видання. Щорічний збірник наукових праць видається в Інституті з 1999 р., його внесено до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, де публікуються статті з актуальних питань цивільного

права і процесу, розвитку договірних правовідносин, житлового права, правового забезпечення підприємництва в Україні, міжнародного приватного права тощо.

З метою впровадження наукових досліджень, що проводяться Інститутом, одним із найважливіших та окремих напрямів діяльності Інституту виступає законопроектна та нормотворча робота. Постійно здійснюються вивчення та аналіз проектів законодавчих актів, які розробляються і виносяться на розгляд Верховної Ради України суб'єктами права законодавчої ініціативи, що визначені Конституцією України. Зокрема, науковці Інституту брали участь у розробці та внесенні змін та доповнень до таких актів, як: Цивільний, Господарський, Земельний кодекси, закони України «Про судоустрій та статус судів», «Про банки і банківську діяльність», «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», «Про тваринний світ», «Про електронну комерцію» та багатьох інших. Чимало пропозицій надіслано до Верховного Суду України щодо проектів Постанов Пленуму Верховного Суду України в цивільних справах та наукових експертних висновків на запити органів державної влади та місцевого самоврядування тощо.

Є ще один напрям діяльності, якому приділяється постійна увага в Інституті. Це – підготовка висококваліфікованих кадрів у галузі цивільного та господарського права. Аспіранти, науковці та здобувачі Інституту мають всі умови для повноцінного підвищення своєї фахової підготовки, враховуючи можливість публікувати результати дисертаційних досліджень у фаховому виданні

Інституту та вносити на розгляд спеціалізованої вченої ради, яка створена і функціонує в Інституті, свої дисертації на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) юридичних наук за спеціальностями: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право; 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право. Так, важливим здобутком Інституту є успішний захист протягом двох останніх років вченим секретарем Інституту А. Б. Гриняком та старшим науковим співробітником відділу правових проблем підприємства В. І. Полуховичем дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Загалом кількість захищених – 76 осіб.

Найвагомішим надбанням Інституту є науковий колектив співробітників, адміністративних працівників, керівників наукових підрозділів тощо. Певна річ, такий фаховий колектив, здатний вирішувати складні завдання, створюючись впродовж тривалого часу. Більшість провідних вчених-юристів і визнаних фахівців права, які співпрацюють з Інститутом і є керівниками перспективних напрямів досліджень, входять до складу вченої ради, яку очолює директор Інституту, академік НАПрН України О. Д. Крупчан. Заступником директора з наукової роботи є доктор юридичних наук, професор М. К. Галянтич.

Ураховуючи високий інтелектуальний потенціал, Інститут на цей час і на майбутнє в змозі вирішувати актуальні завдання, пов'язані з розвитком права, вдосконаленням законодавства, які спрямовані на дослідження приватно-правових засад становлення громадян-

ського суспільства в Україні, проблем здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав; охорони прав суб'єктів корпоративних відносин; проблем правового забезпечення державного регулювання та управління в сфері підприємницької діяльності; проблем регулювання приватноправових відносин в умовах регіональних та глобальних трансформацій; уніфікації приватного права Європи та тенденції розвитку цивільного законодавства України у контексті євроінтеграції; наукових підходів до уніфікації і спеціалізації законодавства про цивільне, господарське і адміністративне судочинство в Україні; впровадження сучасних процесуальних форм захисту приватних прав фізичних та юридичних осіб в Україні та країнах СНД; удосконалення механізму правового регулювання участі суб'єктів публічного права у цивільних відносинах.

Завдяки правильно обраному спрямуванню наукової діяльності Інститут і в подальшому планує проводити масштабні науково-практичні заходи із залученням широкого кола фахівців права, публікувати монографічні видання за тематикою досліджень, здійснювати підготовку науковців-правників, забезпечувати наукове супроводження законопроектів, надавати правові експертизи, здійснювати публікації в періодичних виданнях України з метою просвіти населення України з питань приватноправового регулювання суспільних відносин.

Значною перевагою в діяльності Інституту є послідовне видання монографічних праць, спрямованих на висвітлення основних результатів фундаментальних тем, які досліджуються в Інституті.

НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України видав Довідник з науково-організаційної діяльності Інституту, в якому представлені в повному обсязі всі наукові монографічні видання, публікації у періодиці, збірники наукових праць, навчальні посібники, коментарі, які підготували та опублікували співробітники Інституту за науково-дослідними темами досліджень.

Інститут послідовно здійснює свою наукову діяльність, вирішує нагальні завдання, надає інформацію про свою діяльність за електронною адресою www.ndippp.gov.ua, планує подальші розробки науково обґрунтованих засад приватного права, які будуть поєднуватися з такими перспективними напрямками, як визначення концептуальних засад правового забезпечення формування громадянського суспільства в Україні, дослідження специфіки суспільних відносин у сфері підприємництва, розробка проблем адаптації цивільного законодавства України до стандартів Європейського Союзу, а також пошук шляхів оптимізації цивільного процесу в сучасних умовах судової реформи.

Головним спрямуванням діяльності Інституту залишається підготовка й видання за результатами наукових досліджень монографічних праць. Так, упродовж останніх років у відділі проблем приватного права підготовлено та вийшло друком понад 20 монографій, 8 збірників, 10 підручників, понад 80 законопроектів та більш ніж 300 наукових публікацій.

Серед них найбільш вагомими є, зокрема, такі: «Особисті немайнові права інтелектуальної власності творців» (2007 р.); «Здійснення та захист корпо-

ративних прав в Україні (цивільно-правові аспекти)» (2007 р.); «Методологія приватного права» (2006 р.); «Цивільно-правовий договір як підстава виникнення права спільної власності фізичних осіб» (2008 р.); «Обмеження майнових прав фізичних осіб: теоретико-правовий аспект» (2008 р.); «Теоретико-правові засади реалізації житлових прав громадян в умовах ринкових перетворень» (2006 р.); «Житлове законодавство: сучасний стан та шляхи удосконалення» (2006 р.); «Коментар судової практики розгляду житлових спорів» (2008 р.); «Методологія приватного права: сучасний стан та перспективи розвитку» (2009 р.); «Розробка механізму правового регулювання договірних відносин у підприємницькій діяльності» (2009 р.); «Корпоративне право України» (2010 р.); «Особливості правового регулювання відносин за договорами підряду» (2011 р.).

Творчим доробком відділу теорії та історії приватного права, який існував в Інституті до 2012 р., стало видання «Політична система України: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави» у 2-х томах за редакцією О. В. Скрипнюка, авторський колектив якого у 2011 р. за рішенням Комітету з присудження Премії ім. Ярослава Мудрого від 31.10.2011 р. визнаний лауреатом Премії 2011 р. у номінації «За видатні досягнення у науково-дослідницькій діяльності з проблем правознавства».

Відділом також підготовлено й опубліковано наукові праці, загальною кількістю понад 10 монографій, а також більш ніж 200 наукових публікацій. Серед них, зокрема, «Соціальна держава

в Україні: проблеми теорії і практики» (2000 р.), «Конституція України та її функції: проблеми теорії і практики її реалізації» (2005 р.), «Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності» (2008 р.), «Демократія та право: проблеми взаємовпливу і взаємозалежності» (2008 р.), «Політична система України в умовах взаємодії громадянського суспільства і правової держави» (2008 р.), «Курс сучасного конституційного права України. Академічне видання» (2009 р.), «Органи виконавчої влади: питання компетенції» (2012 р.).

У відділі проблем міжнародного приватного права і порівняльного правознавства вийшло друком понад 5 монографій, 4 збірники, понад 30 законопроектів та більш як 45 наукових публікацій.

Серед них, зокрема, «Проблеми правового регулювання комерційних відносин в умовах інтернаціоналізації» (2007 р.); «Механізми забезпечення майнових прав та інтересів в Україні та Європейському Союзі в контексті концепції сталого розвитку» (2009 р.); «Правове регулювання майнових відносин в Європейському Союзі» (2009 р.); «Методологічні засади охорони та захисту майнових прав осіб в Україні та ЄС» (2008 р.); «Проблеми здійснення та захисту особистих немайнових прав фізичних осіб в умовах євроінтеграції» (2007 р.); «Зближення контрактного права європейських країн» (2009 р.); «Банківські гарантії у міжнародному та внутрішньому обігу: питання теорії та практики застосування» (2008 р.); «Речові права на чуже майно: досвід правового регулювання зарубіжних країн»

(2009 р.); «Особисті немайнові права фізичної особи в романській, германській, англо-американській системах приватного права» (2011 р.); «Рецепція деліктних зобов'язань римського приватного права в Україні та Європейських країнах» (2012 р.); «Правове забезпечення зовнішньоекономічної стратегії України» (2013 р.).

Відділ правових проблем підприємництва опублікував цілий ряд актуальних розробок, зокрема, протягом останніх п'яти років у відділі вийшло понад 6 монографій, 2 підручники, близько 10 законопроектів, понад 40 наукових статей тощо.

Серед них, зокрема, «Актуальні проблеми правового регулювання розвитку підприємницької діяльності в Україні» (2008 р.); «Удосконалення правового статусу учасників відносин у сфері господарювання» (2009 р.); «Система органів державного управління та регулювання в сфері підприємницької діяльності» (2010 р.); «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави в підприємницькій діяльності: проблеми теорії та практики» (2006 р.); «Проблеми правового регулювання економічної конкуренції в Україні» (2008 р.); «Державне регулювання фондового ринку України: господарсько-правовий механізм» (2012 р.).

Науковими співробітниками відділу проблем юрисдикційних форм правового захисту суб'єктів приватного права опубліковано такі монографічні дослідження: «Адміністративні процедури на захисті приватних прав осіб» (2010 р.); «Особисте життя як об'єкт цивільно-правової охорони» (2008 р.); «Теоретичні та практичні аспекти розгляду судами

спорів, що виникають із договорів підряду» (2010 р.); «Проблеми оптимізації цивільного процесу в сучасних умовах судової реформи» (2010 р.); «Наказне провадження в цивільному процесі» (2011 р.) та чимало інших наукових праць, підручників та коментарів ЦПК України.

НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України й надалі має конкретні плани перспективного розвитку. Для дослідження у 2013 р. в Інституті відкриті такі науково-дослідні теми:

– Шляхи удосконалення правового регулювання відносин власності в Україні, 2013–2017 рр. (керівник – В. В. Луць).

– Правове забезпечення регіональних інтеграційних стратегій України в контексті модернізаційної політики держави, 2013–2016 рр. (керівник – В. І. Король).

– Правове забезпечення стабільності цивільного обороту, 2013–2017 рр. (керівник – О. А. Беляневич).

– Напрямки удосконалення корпоративного законодавства в сучасних умовах, 2013–2016 рр. (керівник – В. В. Луць).

– Забезпечення оптимального співвідношення приватних і публічних інтересів в державному регулюванні підприємницької діяльності, 2013–2017 рр. (керівник – В. С. Щербина).

– Механізм правового регулювання договірних підрядних відносин: питання теорії і практики, 2013–2015 рр. (керівник – А. Б. Гриняк).

– Теоретичні та практичні шляхи удосконалення цивільного, господарського та адміністративного судочинства в Україні в контексті вимог Євро-

пейської конвенції з прав людини, 2013–2015 рр. (керівник – В. І. Бобрик).

– Удосконалення правового регулювання статусу непідприємницьких організацій в Україні, 2013–2016 рр. (керівник – М. К. Галянич).

Успішна діяльність Інституту й надалі полягатиме в ефективному вирішенні завдань, визначених НАПрН України, а саме: здійсненні актуальних досліджень, залученні до творчого співробітництва найкращих вітчизняних фахівців,

розробці актуальних правових проблем, які є нагальними для суспільства в цілому та кожної особи окремо, здійсненні співробітництва та підтримці творчих зв'язків із комітетами Верховної Ради України, видавництвами правової літератури, навчальними закладами, які здійснюють підготовку правників, проведенні науково-практичних заходів, спрямованих на виявлення, обговорення та пошук ефективного вирішення нагальних проблем, які існують у суспільстві.

Матеріал підготував:

О. Крупчан, директор НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України

Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку Національної академії правових наук України: становлення та розвиток

Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку (далі по тексті – Інститут) є спеціалізованою державною науковою установою, яка високопрофесійно здійснює комплексні фундаментальні та прикладні дослідження з метою розробки і вдосконалення правових механізмів забезпечення регулювання впровадження (реалізації) інновацій у різні сфери соціального та економічного буття.

Інститут засновано у структурі Національної академії правових наук України постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 2010 р. № 217 відповідно до Рекомендацій учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Інноваційний розвиток України: наукове, економічне та правове забезпечення» (27–28 жовтня 2006 р.), рекомендацій Національного інституту стратегічних досліджень, а також численних пропозицій учених щодо необхідності створення окремої установи з вивчення правових аспектів забезпечення інноваційного розвитку держави.

Згідно зі Статутом основними напрямками діяльності Інституту є: проведення фундаментальних та прикладних наукових досліджень проблем правового забезпечення інноваційного роз-

витку, правових засобів державної підтримки інноваційної діяльності, правового забезпечення функціонування інноваційного ринку, міжнародно-правових аспектів реалізації інноваційних відносин; участь у розробленні концепцій, проектів законів та інших нормативно-правових актів з питань інноваційної діяльності; проведення наукових експертиз з питань інноваційної діяльності; координація наукових робіт з найважливіших проблем у сфері інновацій; підготовка наукових кадрів та ін.

Керівник Інституту – директор С. М. Прилипко, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Заслужений діяч науки і техніки України. Заступник директора з наукової роботи – Ю. Є. Атаманова, доктор юридичних наук, доцент.

В Інституті створено 3 відділи та 2 лабораторії:

- Відділ загальних проблем формування та реалізації інноваційної політики (зав. наукового відділу – Д. В. Задихайло, кандидат юридичних наук, доцент).

Основні напрями діяльності відділу:

- 1) удосконалення механізму формування та реалізації інноваційної політики держави;

2) вивчення ефективності правового регулювання науково-технічної діяльності;

3) створення методологічних засад формування державних стратегій та програм інноваційного розвитку;

4) розроблення системи ефективних правових засобів забезпечення національної інноваційної безпеки;

5) вивчення міжнародно-правових аспектів регулювання інноваційних відносин у контексті входження України до СОТ та інших міжнародних організацій.

- Відділ правового забезпечення функціонування національної інноваційної системи (в. о. зав. наукового відділу – М. М. Кузьміна, кандидат юридичних наук).

Основні напрями діяльності відділу:

1) загальні проблеми правового забезпечення функціонування національної інноваційної системи;

2) правове забезпечення створення та впровадження інноваційних продуктів;

3) правове забезпечення виробництва і реалізації інноваційної продукції;

4) правове забезпечення ефективного захисту прав учасників інноваційних відносин.

- Відділ правового забезпечення галузевого інноваційного розвитку (зав. наукового відділу – Р. П. Бойчук, кандидат юридичних наук, доцент).

Основний напрям діяльності відділу – правове забезпечення інноваційного розвитку окремих секторів економіки та видів виробництва, у тому числі: вивчення правових проблем інноваційного розвитку оборонно-промислового комплексу, паливно-енергетичного, продовольчого комплексу та системи охорони здоров'я тощо.

- Лабораторія проблем становлення інноваційного суспільства (зав. наукової лабораторії – Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор).

Лабораторією проводяться дослідження проблем становлення та розвитку інноваційного суспільства, а також соціально-правового забезпечення інноваційної діяльності вищої школи України в контексті Європейської інтеграції.

- Лабораторія проблем правового забезпечення реалізації інноваційних проектів (зав. наукової лабораторії – О. М. Давидюк, кандидат юридичних наук).

Лабораторія здійснює юридичне супроводження окремих інноваційних проектів, надає науково-правові висновки.

В Інституті працюють понад 60 співробітників, більшість з яких – кандидати і доктори наук, які ведуть активну наукову та практичну діяльність у галузі права. За недовгу історію Інститутом було проведено 7 конференцій, розроблено більш 25 проектів законів та нормативно-правових актів, підготовлено більш 20 наукових висновків, опубліковано більш 300 наукових статей та тез доповідей, 6 збірників тез доповідей за результатами конференцій та 20 монографій.

Одним із напрямів діяльності Інституту з моменту його створення є поширення знань з питань інноваційної діяльності в Україні. Інститут є засновником науково-практичного видання «Актуальні питання інноваційного розвитку» (реєстраційне свідоцтво № 17451-6201 Р від 19.01.2011 р., видане Міністерством юстиції України). Було видано 3 номери журналу та подані документи

на внесення його до Переліку наукових фахових видань України.

В Інституті відкрито аспірантуру за спеціальностями:

12.00.04 – господарське право, господарсько-процесуальне право;

12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення.

Співробітниками Інституту крім наукових досліджень здійснюється робота з підготовки проектів законодавчих актів на замовлення органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Найважливішими роботами є:

- на замовлення Адміністрації Президента України було розроблено проект Інноваційного кодексу України – кодифікований нормативно-правовий акт, що регулює основні види відносин у науково-технічній та інноваційній сферах з метою законодавчого забезпечення формування й ефективного функціонування національної інноваційної системи;

- на замовлення Адміністрації Президента України брали участь у доопрацюванні проекту Трудового кодексу України – кодифікованого нормативно-правового акта, що регулює основні види відносин у галузі трудового права;

- на замовлення Харківської обласної державної адміністрації було розроблено проект Закону України «Про Технополіс П'ятихатки». Законопроект спрямований на введення спеціального режиму реалізації інноваційних та інвестиційних проектів на території мікрорайону П'ятихатки м. Харкова з метою створення пільгових умов для суб'єктів господарювання, що здійснюють діяльність у сфері високих техно-

логій, виробничу діяльність із інвестуванням у нові розробки й випуском нової продукції, комерціалізації результатів наукових досліджень та оформленні інноваційних продуктів;

- проводиться наукове дослідження з питань правового забезпечення впровадження автоматизованої системи оплати проїзду та обліку пасажирів (АСОП) в наземному пасажирському транспорті м. Києва. Зокрема, проаналізоване питання фінансування встановлення технічного обладнання у транспортних засобах при впровадженні АСОП, проблеми застосування реєстраторів розрахункових операцій в системі при здійсненні безготівкової оплати проїзду у наземному транспорті загального користування.

Інститут активно та плідно співпрацює з провідними науковими установами України та зарубіжжя, серед них Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України, Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса, Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування, Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва, Науково-дослідний інститут інформатики і права, Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності, Науково-дослідний інститут фінансового права, Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Харківський національний університет

імені В. Н. Каразіна, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Республіканський НДІ інтелектуальної власності (Росія), Белгородський державний національний дослід-

ний університет (Росія), Університет Кобленц-Ландау (Німеччина), Університет Александра Стульгінскіса (Литва), Університет ім. Миколаса Ромериса (Литва) тощо.

Матеріал підготували:

С. Прилипка, директор НДІ правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України

Ю. Атамонова, заступник директора з наукової роботи НДІ правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України, доктор юридичних наук, доцент

Історія Науково-дослідного інституту інформатики і права Національної академії правових наук України та розвитку правової науки в інформаційній сфері

Наприкінці XX – на початку XXI ст. в Україні та світі відбулася інформаційна революція, однією з ключових особливостей якої є стрімкий розвиток інформаційних технологій і зростання значимості інформації. Нині спостерігається поступальний розвиток інформаційної сфери як особливої системи суспільних відносин, що виникають в усіх сферах життєдіяльності людини, суспільства і держави.

Вказані процеси визначають умови становлення інформаційного суспільства, сутність якого була визначена у 1993 р. Комісією Європейського Союзу: інформаційне суспільство – це суспільство, в якому діяльність людей здійснюється на основі використання послуг, що надаються за допомогою інформаційних технологій і технологій зв'язку.

Історичний аналіз свідчить, що інформаційна сфера існувала з часу виникнення людства та суспільних відносин. Водночас питання розбудови складових інформаційного суспільства і правового регулювання інформаційних відносин почали активно опрацьовуватися у провідних країнах світу лише в другій половині XX ст. За радянських часів ще у 1970-х рр. відомими українськими вченими В. М. Глушко-

вим і М. М. Амосовим уперше в світі було піднято низку фундаментальних проблем у цій сфері. У цей період активного розвитку в Україні почали набувати кібернетика та інформатика, а згодом і правова інформатика. Але надалі до розробки теоретичних і прикладних проблем інформаційної сфери, формування інформаційного суспільства та глобального інформаційного простору долучилися переважно вчені країн Західної Європи, США і Японії.

Процеси інформатизації, що відбувалися у всьому цивілізованому світі, не могли залишитися поза увагою керівництва суверенної Української держави. Але на початку 1990-х років ця робота здійснювалась досить сегментарно. Ситуація почала кардинально змінюватися з утворенням відповідно до Указу Президента України від 13.03.1995 № 206/95 Національного агентства з питань інформатизації при Президентові України.

Початком системної роботи у сфері інформатизації можна вважати 4 лютого 1998 р., коли вперше на пострадянському просторі було прийнято закони України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» та «Про Національну програму інформатизації», які розроблялися за участю Кібернетич-

ного центру НАН України, Національного агентства з питань інформатизації при Президентові України, Секретаріату Кабінету Міністрів України, фахівців Апарату Верховної Ради України і народних депутатів України.

У цей же період в Україні розпочалося активне формування інформаційного законодавства, що нині містить близько 4-х тисяч законів та інших нормативно-правових актів, які безпосередньо чи опосередковано регулюють інформаційні відносини.

Подальшій активізації системної роботи у сфері інформатизації та об'єднанню інтересів державного і приватного секторів сприяла діяльність Державної комісії з питань запобігання та усунення можливих негативних наслідків комп'ютерної кризи 2000 року та Урядової комісії з питань інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів виконавчої влади, створених згідно з постановами Кабінету Міністрів України від 16.02.1999 № 218 та від 07.05.2000 № 777 відповідно.

Стрімкий розвиток і впровадження засобів інформатизації в органах державної влади та необхідність унормування нових інформаційних відносин створили передумови для формування у 1999 р. у складі Академії правових наук України Центру правової інформатики, а згодом – до підготовки звернення Академії до Кабінету Міністрів України з пропозицією про створення наукової установи – Науково-дослідного центру правової інформатики.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 21.06.2001 № 671 у складі Академії правових наук України (з 2010 р. – Національної академії

правових наук України) було сформовано Науково-дослідний центр правової інформатики з правами науково-дослідного інституту (НДЦПІ НАПрН України), одним із ініціаторів створення і першим керівником якого (у 2001–2010 рр.) був відомий вчений М. Я. Швець, економіст-кібернетик, правознавець, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, академік Української академії інформатики, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки, заслужений діяч науки і техніки України.

За ці роки в НДЦПІ НАПрН України сформувалась наукова школа правової інформатики, у здобутку якої є створені інформаційно-аналітичні системи, проблемно-орієнтовані комплекси й автоматизовані робочі місця для забезпечення законотворчої, правозастосовної та правоосвітньої діяльності. Дослідження в галузі правової інформатики також заклали підґрунтя для становлення і розвитку інформаційного права як комплексної галузі права.

За результатами виконаних розробок та впроваджених проектів група наукових працівників Науково-дослідного центру правової інформатики Національної академії правових наук України стала лауреатами Премії імені Ярослава Мудрого.

У номінації «За видатні заслуги в законотворчій, правозастосовній та судовій діяльності» лауреатами премії імені Ярослава Мудрого 2003 р. визнано: М. Я. Швеця, доктора економічних наук, професора, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, заслуженого діяча науки і техніки України; Р. А. Калюжного, доктора юридич-

них наук, професора; І. О. Здзебу, лауреата Державної премії України в галузі науки й техніки; В. М. Брижка, кандидата юридичних наук (Doctor of Philosophy), заслуженого винахідника республіки, лауреата НТТМ-86; В. А. Саницького; Ю. А. Клімашевську; В. Д. Гавловського, кандидата юридичних наук; В. С. Цимбалюка, кандидата юридичних наук.

Лауреатами премії імені Ярослава Мудрого 2009 року визнано Д. В. Ланде, доктора технічних наук, старшого наукового співробітника і В. М. Фурашева, кандидата технічних наук, доцента, лауреата премії Ради Міністрів СРСР, заслуженого машинобудівника України.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій та функціональних напрямів інформаційної діяльності (інформатизація, зв'язок, телекомунікації; доступ до публічної інформації; засоби масової інформації, Інтернет, реклама; видавничча, бібліотечна, архівна і музейна справа; електронний документообіг; державна статистика; інформаційна діяльність в галузях освіти і науки, культури і мистецтв, в економічній, фінансовій, безпековій та інших сферах) актуалізували потребу корегування профілю наукової діяльності НДЦП НАПрН України і його подальшого розвитку, необхідність розробки пріоритетних напрямів розвитку правової науки в інформаційній сфері, а також покращення їх координації відповідно до потреб суспільства і держави.

Указані проблеми стали предметом всебічного публічного обговорення в ході загальнодержавних та міжнародних конференцій, семінарів і «круглих столів», проведених у 2010–2012 рр.

НДЦП НАПрН України спільно з вітчизняними та іноземними партнерами за участю народних депутатів України, представників Апарату Верховної Ради України, Секретаріату Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади, правоохоронних та інших державних органів, експертів і вчених інформаційної сфери НАН України і НАПрН України.

За результатами цих заходів у червні 2011 р. згідно з рішенням президії НАПрН України діяльність НДЦП НАПрН України крім актуальних проблем правової інформатики була зосереджена на дослідженні теорії інформаційного права, правових проблем інформаційної діяльності, державно-правових проблем інформаційної безпеки, юридичної відповідальності за правопорушення в інформаційній сфері, відповідного історичного та іноземного досвіду.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2011 р. № 1375 «Про затвердження Статуту Національної академії правових наук України», постановою Президії НАПрН України від 25 травня 2012 р. № 82/11 та постановою Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2012 р. № 902 «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 18 серпня 1999 р. № 1518 та від 23 травня 2012 р. № 486» назву Науково-дослідного центру правової інформатики НАПрН України було змінено на Науково-дослідний інститут інформатики і права Національної академії правових наук України (НДІП НАПрН України).

Нині Науково-дослідний інститут інформатики і права – це державна на-

уково-дослідна установа, яка входить до складу НАПрН України та функціонує на засадах самоврядування відповідно до законодавства України.

До основних завдань Інституту віднесено проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень за такими основними напрямками:

1) інформаційна сфера як об'єкт права, теорія, методологія і напрями розвитку інформаційного права; теоретико-правові основи формування і розвитку інформаційного суспільства, забезпечення прав та інтересів людини, суспільства і держави в інформаційній сфері;

2) правові аспекти формування і реалізації державної політики та державного управління в інформаційній сфері; інформаційне законодавство і напрями його розвитку; регулювання суспільних відносин за функціональними напрямками інформаційної діяльності (доступ до публічної інформації; телекомунікації, зв'язок, інформатизація; засоби масової інформації, Інтернет, реклама; видавничча, бібліотечна, архівна і музейна справа; державна статистика, документообіг; інформаційна діяльність у галузях освіти і науки, культури і мистецтва, в економічній, фінансовій, банківській та інших сферах);

3) правові аспекти формування і розвитку інформаційної інфраструктури та діяльності її суб'єктів, створення та використання інформаційних технологій і ресурсів, надання послуг і виконання робіт в інформаційній сфері;

4) основи правової інформатики; інформатизація нормотворчої, правозастосовної і правоосвітньої діяльності, а також діяльності органів державної

влади і місцевого самоврядування, закладів, установ, підприємств та організацій; інформаційні системи і бази даних в галузі держави і права;

5) правовий режим інформації, інформаційних ресурсів, технологій, систем і мереж, регулювання доступу до них, право власності в інформаційній сфері;

6) правові основи забезпечення інформаційної безпеки людини, суспільства, держави та міжнародної спільноти; регулювання охорони і захисту персональних даних, відомостей з обмеженим доступом, технічного захисту інформації;

7) запобігання і протидія негативним наслідкам застосування інформаційних технологій та інформаційним впливам на шкоду людині, суспільству, державі та міжнародному правопорядку; попередження, виявлення і припинення правопорушень в інформаційній сфері та юридична відповідальність за їх вчинення;

8) інформаційне право зарубіжних країн, порівняльне законодавство в інформаційній сфері; гармонізація та імплементація норм правових актів Європейського Союзу та міжнародного інформаційного права в законодавство України; правові засади міжнародного співробітництва в інформаційній сфері;

9) історія інформаційного права і правового регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері.

Організаційна структура НДІП НАПрН України включає такі наукові підрозділи.

Науковий відділ теорії та історії інформаційного права досліджує теоретико-правові основи становлення і роз-

витку інформаційного суспільства, актуальні проблеми теорії інформаційного права, теорії і практики забезпечення прав і свобод людини і громадянина в інформаційній сфері, відповідний міжнародний та історичний досвід. Завідувач відділу – В. С. Цимбалюк, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник.

Науковий відділ правових проблем інформаційної діяльності досліджує актуальні суспільно-правові проблеми інформаційних відносин та інформаційної діяльності, розвитку інформаційного законодавства та імплементації норм міжнародного інформаційного права в законодавство України, юридичної відповідальності за злочини та інші правопорушення в інформаційній сфері. Завідувач відділу – К. І. Беляков, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник.

Науковий відділ системної інформатизації законотворчої діяльності досліджує актуальні проблеми правової інформатики, методології системної інформатизації законотворчої діяльності, розробляє, впроваджує і забезпечує підтримку інформаційно-аналітичних підсистем е-парламенту та е-уряду як складових інформаційного суспільства, електронні системи і бази даних в галузі держави і права. Завідувач відділу – С. А. Антоненко.

Науковий відділ правових проблем інформаційної безпеки досліджує сучасні виклики і загрози інформаційній безпеці та міжнародно-правові проблеми інтеграції України у світовий інформаційний простір, актуальні правові проблеми захисту інформації та безпеки людини, суспільства і держави в інфор-

маційній сфері. Завідувач відділу – Д. В. Ланде, доктор технічних наук, старший науковий співробітник, академік РАЕ.

Науковий організаційний сектор здійснює науково-організаційне і документальне забезпечення діяльності НДІП та Координаційного бюро НАПрН України з питань інформаційного права та інформаційної безпеки, участь у підготовці та проведенні наукових конференцій, семінарів та інших заходів, забезпечення наукового та міжнародного співробітництва. Завідувач сектору – М. В. Беланюк.

Поточну діяльність Інституту, у т. ч. питання його фінансового, матеріально-технічного та іншого ресурсного забезпечення організовує дирекція НДІП НАПрН України у складі: директора установи (з 2010 р.) В. Г. Пилипчука, доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН України, академіка Академії наук вищої школи України, заслуженого діяча науки і техніки України; заступника директора з наукової роботи В. М. Фурашева, кандидата технічних наук, доцента, старшого наукового співробітника, заслуженого машинобудівника України; т. в. о. ученого секретаря Н. А. Савінової, кандидата юридичних наук; заступника директора з загальних питань Д. Б. Леонова та головного бухгалтера Інституту (з часу створення установи) О. В. Лебединської.

В НДІП НАПрН України також функціонує Вчена рада – колегіальний дорадчий орган управління науковою і науково-технічною діяльністю. До її складу входять провідні вчені та фахівці в галузі інформаційного права й ін-

форматики, зокрема, члени-кореспонденти НАПрН України: В. Г. Пилипчук, доктор юридичних наук, професор (голова Вченої ради); В. Я. Настюк, доктор юридичних наук, професор; М. Я. Швець, доктор економічних наук, професор; О. Н. Ярмиш, доктор юридичних наук, професор; а також працівники Інституту В. М. Фурашев, кандидат технічних наук, с. н. с., доцент (заступник голови Вченої ради); О. О. Золотар, кандидат юридичних наук, с. н. с. (секретар Вченої ради); К. І. Беляков, доктор юридичних наук, с. н. с.; О. В. Копан, доктор юридичних наук, професор; Д. В. Ланде, доктор технічних наук, с. н. с.; А. І. Марущак, доктор юридичних наук, доцент; В. М. Брижко, кандидат юридичних наук, с. н. с.; О. В. Гладківська, кандидат фізико-математичних наук, с. н. с.; Н. А. Савінова, кандидат юридичних наук; В. С. Цимбалюк, кандидат юридичних наук, с. н. с.; С. А. Антоненко, завідувач відділу; О. В. Лебединська, головний бухгалтер; Д. Б. Леонов, заступник директора з загальних питань.

З метою формування і розвитку наукових шкіл та проведення актуальних наукових досліджень у галузі інформаційного права, правової інформатики та інформаційної безпеки згідно з рішеннями Вченої ради створені та функціонують (на громадських засадах) центри (за напрямками наукової діяльності) при НДПП НАПрН України:

– Центр філософії інформаційного права (керівник центру – О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор);

– Центр інформаційного та соціально-правового моделювання (керівник центру – Д. В. Ланде, доктор технічних наук, старший науковий співробітник);

– Центр проблем інформології і права (керівник центру – К. І. Беляков, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник);

– Центр проблем методології інформаційного права (керівник центру – В. М. Брижко, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, заслужений винахідник);

– Центр проблем інформаційного правопорядку (керівник центру – В. Я. Настюк, член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор);

– Центр інформаційно-правових проблем колективної безпеки (керівник центру – В. Г. Пилипчук, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України);

– Центр науково-правових експертиз та прогнозування (керівник центру – Н. А. Савінова, кандидат юридичних наук).

Нині в НДПП НАПрН України розвивається наукова школа інформаційного права, розпочато формування наукової школи інформаційної безпеки (в галузі юридичних наук), значення якої актуалізується в умовах інформаційної глобалізації та інтеграції України у світовий інформаційний простір. Створено науково-організаційні передумови для подальшого розвитку наукової школи правової інформатики та формування інших наукових шкіл в інформаційній сфері. Отримані при цьому наукові здобутки лягли в основу низки законопроектів, стратегій, концепцій і програм, які стосуються інформаційної діяльності, відповідних навчальних курсів для вищих навчальних закладів України.

Інститут на виконання поставлених перед ним завдань нині здійснює фун-

даментальні дослідження за такими темами науково-дослідних робіт:

– «Теоретико-правові основи формування та розвитку інформаційного суспільства» (2013–2017 рр., науковий керівник – В. Г. Пилипчук);

– «Державно-правові проблеми інформаційної безпеки людини і суспільства в умовах інтеграції України у світовий інформаційний простір» (2012–2016 рр., науковий керівник – В. М. Фурашев);

– «Проблеми юридичної відповідальності за правопорушення в інформаційній сфері в умовах формування інформаційного суспільства» (2012–2016 рр., науковий керівник – К. І. Беляков);

– «Розроблення інформаційно-аналітичних підсистем електронного парламенту України» (2011–2015 рр., науковий керівник – С. А. Антоненко);

– «Розроблення електронної енциклопедії законодавства України» (2010–2015 рр., науковий керівник – Д. В. Ланде).

З часу створення в установі проводились такі науково-дослідні роботи:

– «Дослідження, розроблення і розвиток комп'ютеризованих систем інформаційно-аналітичного забезпечення законотворчої, нормотворчої, правозастосовної, правоохоронної, судочинної та правоосвітньої діяльності» (січень 2002 р. – грудень 2010 р., науковий керівник – М. Я. Швець);

– «Розробка української версії автоматизованої інформаційної багатомовної системи «EUROVOC» (жовтень 2003 р. – червень 2009 р., науковий керівник – М. Я. Швець);

– «Комплексне порівняльно-правове дослідження відповідності законодав-

ства України законодавству Європейського Союзу у сфері захисту персональних даних» (січень – грудень 2005 р., науковий керівник – В. М. Брижко);

– «Створення системи баз даних у сфері розвитку держави і права як складову автоматизованої системи забезпечення гармонізації законодавства України із законодавством Європейського Союзу» (2005 р., науковий керівник – М. Я. Швець);

– «Забезпечення удосконалення системи баз даних у сфері розвитку держави і права» (грудень 2006 р. – березень 2007 р., науковий керівник – М. Я. Швець);

– «Електронний банкінг у контексті захисту персональних даних» (жовтень – листопад 2007 р., науковий керівник – М. Я. Швець);

– «Розроблення концепцій нормативно-правових актів з питань електронної комерції та надання органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування послуг юридичним та фізичним особам через Інтернет» (грудень 2007 р. – березень 2008 р., науковий керівник – М. Я. Швець);

– «Системна інформатизація інформаційно-аналітичного забезпечення здійснення процедур виборчих і референдумних процесів» (січень 2008 р. – грудень 2009 р., науковий керівник – В. М. Фурашев);

– «Дослідження у сфері упорядкування інформаційних відносин в Україні в контексті розбудови розвинутого інформаційного суспільства» (червень – листопад 2009 р., науковий керівник – В. М. Брижко);

– «Комп'ютеризована навчально-консультуюча інформаційна правова система» (січень 2008 р. – грудень 2010 р., науковий керівник – С. М. Іванов);

– «Методологія кодифікації інформаційного законодавства» (січень 2010 р. – грудень 2012 р., науковий керівник – В. М. Брижко).

У науковому доробку Інституту є 50 монографій, 33 підручники та посібники, 45 наукових журналів, 6 словників, понад 120 наукових та аналітичних доповідей, близько 500 наукових статей та ін.

Зокрема, у 2002–2013 рр. опубліковано низку монографій, підручників та посібників, як-от: «Інформатизація, право, управління: організаційно-правові питання» (Р. А. Калюжний, О. Д. Крупчан, В. Д. Гавловський, М. В. Гуцалюк, В. С. Цимбалюк, М. Я. Швець; за ред. М. Я. Швеця, О. Д. Крупчана, 2002 р.); «Інформаційно-пошукова система “Законодавство”» (В. Севастьянов, М. Швець, В. Слюсар, С. Дорогих, 2002 р.); «Інформаційно-пошукова система “Термінологія законодавства”» (М. Я. Швець, В. Ф. Севастьянов, С. О. Дорогих та ін., 2002 р.); «Права человека и защита персональных данных» (В. М. Брижко, А. А. Баранов, Ю. К. Базанов, 2002 р.); «Автоматизована інформаційно-аналітична система порівняння законодавства України із законодавством країн Європейського Союзу. Тезаурус EUROVOC. Українська версія» – у 3-х кн. (М. Я. Швець, В. М. Брижко, В. А. Саницький, С. О. Дорогих та ін., 2003 р.); «Тезаурус EUROVOC: автоматизована інформаційно-аналітична система порівняння законодавства України із законодавством країн ЄС» (М. Швець, С. Дорогих, В. Брижко; за ред. В. Тація та В. Зайчука, 2004 р.); «Правова інформатика»: у 2-х т. (М. Я. Швець, В. М. Фурашев, М. І. Коваль, В. М. Брижко та ін., 2004 р.); «Системна інформатизація за-

конотворчої та правоохоронної діяльності» (М. Швець, С. Антоненко, В. Брижко, В. Буржинський, Б. Раціборинський, В. Хахановський; за ред. В. Дурдинця, В. Зайчука, В. Тація, 2005 р.); «Е-майбутнє та інформаційне право» (В. Брижко, Ю. Базанов, В. Цимбалюк, М. Швець, М. Коваль; за ред. М. Швеця, 2006 р.); «Програмно-апаратний комплекс інформаційної підтримки прийняття рішень» (Д. В. Ланде, В. М. Фурашев, О. М. Григор'єв, 2006 р.); «Інформатизація виборчих і референдумних процедур: один з аспектів практичної реалізації євроатлантичного курсу України» (В. М. Фурашев, С. Ф. Джердж; за заг. ред. В. М. Фурашева, 2008 р.); «Електронний банкінг (організаційно-правове забезпечення)» (А. Новицький, Н. Новицька, С. Позняков, В. Цимбалюк, В. Брижко, 2008 р.); «Словник термінів інформаційного права» (упоряд. А. І. Марущак; заг. ред. М. Я. Швеця, 2008 р.); «Інформатизація в Україні: проблеми організаційного, правового та наукового забезпечення» (К. І. Беляков, 2008 р.); «Інформаційне право (основи теорії і практики)» (В. С. Цимбалюк, 2010 р.); «Документування злочинів у сфері використання ЕОМ, систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку при проведенні дослідчої перевірки» (В. М. Бутузов, В. Д. Гавловський, 2010 р.); «Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти» (О. П. Дзьобань, В. Г. Пилипчук; за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука, 2011 р.); «Правова охорона як складова інформаційної безпеки» (О. О. Золотар, 2011 р.); «Адміністративно-правовий захист інформації: проблеми та шляхи вирішення» (В. Я. Настюк,

В. В. Белєвцева, 2012 р.); «Інформаційна безпека людини як споживача телекомунікаційних послуг» (І. В. Арістова, Д. В. Сулацький, 2012 р.); «Информационная инфраструктура: проблемы регулирования деятельности» (А. А. Баранов, 2012 р.); «Кримінально-правова політика та забезпечення інформаційного суспільства в Україні» (Н. А. Савінова, 2012 р.); «Теоретичні проблеми розвитку інформаційного права України» (Л. П. Коваленко, 2012 р.); «Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади» (О. П. Дзьобань, 2013 р.) та ін.

У 2003–2012 рр. Науково-дослідний центр правової інформатики, а нині – Науково-дослідний інститут інформатики і права НАПрН України, за результатами проведених досліджень отримав низку свідоцтв про реєстрацію авторського права на твір, зокрема: «Програмний продукт “Інформаційно-пошукова система “Наукові роботи з проблем держави і права в Україні” (ІПС НРДП)» (С. М. Швець, О. В. Петришин, Р. С. Герасименко, 2003 р.); «Програмний продукт “Інформаційно-пошукова система “Тезаурус EUROVOC” (ІПС EUROVOC)» (Г. Б. Шабанін, С. М. Швець, С. О. Дорогих, 2004 р.); «Принципи побудови системи порівняння інформаційного законодавства України та законодавства Європейського Союзу» (О. Ю. Базанов, Ю. К. Базанов, В. М. Брижко, М. Я. Швець, 2005 р.); «База даних “Інформаційно-пошукова система “Правова інформатика” (бібліотека баз даних “Правова інформатика”)» (С. А. Антоненко, М. Я. Швець, С. М. Швець, 2005 р.); «База даних “Система баз даних і знань у галузі держави і права”» (С. А. Анто-

ненко, М. Я. Швець, С. М. Швець, 2006 р.); «Концепція реформування законодавства України у сфері суспільних інформаційних відносин» (М. Я. Швець, Р. А. Калюжний, В. М. Брижко, В. Д. Гавловський, В. С. Цимбалюк, 2008 р.); «Програмний продукт “Посібник Інформаційне право”» (В. Г. Хохановський, Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу-жа та ін., 2008 р.); «Концепція кодифікації інформаційного законодавства України» (О. А. Баранов, В. М. Брижко, К. І. Беляков, О. О. Золотар, Г. М. Красноступ, Д. В. Ланде, В. Г. Пилипчук (кер. авт. кол.), В. С. Цимбалюк, В. М. Фурашев, О. Н. Ярмиш, 2012 р.).

Спільно із заінтересованими державними органами, закладами, підприємствами та організаціями, науковими установами і навчальними закладами, іноземними партнерами лише у 2010–2013 рр. проведено понад 30 міжнародних, загальнодержавних та міжвідомчих конференцій, семінарів і «круглих столів», у ході яких розглядалися актуальні проблеми інформаційної сфери та розвитку правової науки в умовах становлення інформаційного суспільства та глобального інформаційного простору.

На різних етапах становлення Інституту активних зусиль до її формування і розвитку, науково-організаційного та ресурсного забезпечення доклали перший директор установи М. Я. Швець; заступники директора з наукової роботи – В. М. Брижко, М. І. Коваль, В. М. Фурашев; учений секретар – О. В. Гладківська; заступники директора з загальних питань – В. А. Саницький, Д. Б. Леонов; головний бухгалтер – О. В. Лебединська, а також працівники Інституту (Центру) О. В. Бойко, М. В. Беланюк,

Л. Л. Бєседна, І. Б. Жилияєв, Р. С. Герасименко, Ю. А. Клімашевська, М. В. Левицький, С. В. Лихоступ, Б. Л. Раціборинський, Т. М. Шиманська та багато інших фахівців і вчених.

Значну за обсягами щоденну роботу з підтримання баз даних «Законодавство України», «Київ», «Крим» та інших баз даних у галузі держави і права у взаємодії з працівниками Управління комп'ютеризації Апарату Верховної Ради України здійснюють чи здійснювали раніше працівники Інституту С. В. Голубовська, О. І. Смаглюк, В. В. Биліна, Г. А. Воробей, Г. В. Гопкало, О. М. Дрововоз, Е. Ю. Кашевська, О. В. Корнійчук, Т. В. Копитко, Н. П. Комлик, А. О. Колесник, Б. І. Лазерна, Т. М. Ловга, Д. О. Отруба, М. О. Пилипчук, А. І. Сомолова, Т. В. Сосницька, І. В. Стирта, Н. І. Смаглюк, Т. В. Тюріна, І. А. Іщенко, О. В. Федоренко, Л. Ю. Шестакова та інші фахівці й наукові співробітники.

Основні наукові здобутки Інституту регулярно висвітлюються в наукових фахових журналах «Інформація і право» і «Правова інформатика», а також на веб-сайті НДІП НАПрН України (головна сторінка) – <http://ippi.org.ua/>.

З метою розвитку правової науки та координації правових досліджень в інформаційній сфері у складі Відділення державно-правових наук та міжнародного права НАПрН України за ініціативою Інституту було створено Координаційне бюро з інформаційного права та інформаційної безпеки, забезпечення діяльності якого покладено на НДІП НАПрН України. Головою Координаційного бюро призначено директора Інституту В. Г. Пилипчука, заступником – В. М. Фурашева, ученим секрета-

рем – В. Я. Настюка. До складу бюро входять провідні вчені НАН України, НАПрН України, державних органів, навчальних закладів і наукових установ із числа фахівців інформаційної сфери.

Згідно з рекомендаціями Координаційного бюро і президії НАПрН України Загальними зборами Академії внесено зміни до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011–2015 роки та організовано дослідження в інформаційній сфері за такими основними напрямками:

1) теоретико-правові основи становлення і розвитку інформаційного суспільства, забезпечення прав і свобод людини і громадянина в інформаційній сфері;

2) теоретико-методологічні засади правового регулювання інформаційної діяльності, розвитку інформаційного права та інформаційного законодавства України;

3) актуальні проблеми правової інформатики та системної інформатизації нормотворчої, правозастосовної і правоосвітньої діяльності;

4) розробка і впровадження інформаційно-правових підсистем електронного парламенту та уряду, електронних систем і баз даних в галузі держави і права;

5) правові засади захисту персональних даних, інформації з обмеженим доступом, технічного захисту інформації та інших проблем інформаційної безпеки в умовах глобалізації;

6) проблеми юридичної відповідальності та протидії правопорушенням в інформаційній сфері;

7) досвід іноземних країн та історичний досвід правового регулювання в ін-

формаційній сфері, проблеми імплементації норм міжнародного інформаційного права в законодавство України.

Водночас на основі наукових напрацювань НДІП НАПрН України, що пройшли публічне обговорення, розроблено та схвалено Координаційним бюро з інформаційного права та інформаційної безпеки НАПрН України пропозиції до нової редакції паспорту наукової спеціальності 12.00.07 в галузі інформаційного права, які у жовтні 2012 р. були схвалені й Експертною радою в галузі юридичних наук МОН України. При цьому було запропоновано опрацювати питання щодо можливого виокремлення інформаційного права в окрему наукову спеціальність у галузі юридичних наук.

Для підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації в Інституті діє Спеціалізована вчена рада К 26.501.01 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Головою ради є К. І. Беляков, вченим секретарем ради – О. О. Золотар. Пріоритет у діяльності ради надається розгляду дисертаційних досліджень у галузі інформаційного права.

Співробітники НДІП НАПрН України нині працюють чи готують до захисту 16 дисертаційних досліджень, у т. ч. 9 докторських (О. О. Баранов, В. М. Брижко, В. В. Белевцева, О. О. Золотар, Г. М. Красноступ, І. Ф. Корж, Н. А. Савінова, В. С. Цимбалюк, В. М. Фурашев) та 7 кандидатських (С. А. Антоненко, О. О. Баєв, М. В. Беланюк, С. О. Дорогих, П. Л. Коляденко, О. В. Лебединська, Л. В. Ходос).

Загалом, у Науково-дослідному інституті інформатики і права НАПрН України працюють: 2 члени-кореспонденти НАПрН України, 3 члени інших академій наук, у т. ч. Російської Федерації, 12 докторів наук та 15 кандидатів наук, 4 працівники мають звання «заслужений» (заслужений діяч науки і техніки, заслужений юрист, заслужений винахідник, заслужений машинобудівник); 6 – лауреати Премії імені Ярослава Мудрого за наукові здобутки в галузі права, а також 3 – лауреати Премії Ради Міністрів СРСР «За розробку та впровадження програмного забезпечення інформаційних систем і банків даних», Премії науково-технічної творчості молоді та Премії Президента України для молодих вчених.

Матеріал підготували:

В. Пилипчук, директор НДІ інформатики і права НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України;

В. Фурашев, заступник директора з наукової роботи НДІ інформатики і права НАПрН України, кандидат технічних наук, доцент;

О. Гладківська, головний науковий співробітник НДІ інформатики і права НАПрН України, кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник

Львівська наукова школа теорії прав людини (до 15-річчя діяльності Львівської лабораторії прав людини НАПрН України)

У червні 1996 р. (за ініціативи професора П. Рабіновича, активно підтриманої тоді Головним вченим секретарем АПрН України академіком Ю. Грошевим та її Президентом академіком В. Тацієм) Президія АПрН України ухвалила рішення про створення свого першого на західних теренах держави спеціалізованого наукового підрозділу – Львівської лабораторії прав людини. Невдовзі затвердили Статут цієї установи як юридичної особи. А вже наступного року було опубліковано перші наукові результати її діяльності (див.: Праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України. Серія II. Коментарі законодавства. – Вип. 1).

Лабораторія, згідно з її Статутом, повинна була, зокрема, сприяти науковому обґрунтуванню державної політики у галузі прав людини в напрямі удосконалення їх юридичного забезпечення та імплементації відповідних міжнародних принципів і норм. Задля цього вона мала проводити дослідження фундаментальних проблем теорії й практики здійснення прав людини і громадянина в Україні та брати участь: у розробці й науковому експертуванні законодавчих та інших нормативно-правових актів України з цієї проблематики; у під-

готовці й обґрунтуванні пропозицій щодо покращення юридичного забезпечення прав людини і громадянина в Україні відповідно до міжнародних стандартів, стану дотримання прав людини в Україні; у поширенні знань серед юристів та населення про права людини і громадянина та про юридичні механізми їх здійснення й захисту; в організації навчально-просвітницьких акцій з цих питань.

З огляду на специфіку означених завдань, а також зважаючи на відсутність у той час вітчизняних аналогічних наукових інституцій, «взірців», Лабораторії довелося започатковувати низку таких заходів, які були, власне, новаторськими, образно кажучи, піонерськими.

Так, уперше в Україні Лабораторія:

- вдалася до розпрацювання сучасних концептуально-методологічних засад теорії загальносоціальних («природних») прав і свобод людини;

- розпочала перекладати державною мовою, реферувати й публікувати рішення Європейського суду з прав людини (1997 р.);

- провела у Львові міжнародну двотижневу школу для молодих викладачів юридичних факультетів Білорусі, Молдови й України з питань використання у навчальному процесі Конвенції про

захист прав людини і основоположних свобод та практики її застосування Європейським судом з прав людини (спільно з Інститутом Конституційної та правової політики – COLPI, м. Будапешт). По закінченні роботи цієї школи її слухачам було видано відповідні сертифікати Лабораторії та COLPI (2001 р.);

– провела міжнародний симпозіум з релігійних прав людини, участь в якому взяли науковці з п'яти зарубіжних країн – Німеччини, Австрії, Польщі, Білорусі, Литви (спільно з юридичним факультетом Регенсбурзького університету (Німеччина) та юридичним факультетом Львівського національного університету імені Івана Франка) (2004 р.);

– започаткувала з 2005 р. щорічне проведення Всеукраїнських, а згодом і міжнародних, «круглих столів» з антропології права і прав людини;

– підготувала й опублікувала збірку афоризмів і прислів'їв народів світу щодо прав, свобод та обов'язків людини і громадянина (2001 р.);

– сформувала й видала два спеціалізованих каталоги літератури та інших джерел із проблематики прав і свобод людини та громадянина, які нараховують майже 8300 назв (1996 р., 2011 р.);

– організувала щорічні всеукраїнські наукові конференції молодих науковців, аспірантів та студентів на тему «Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави» (спільно з Одеською національною юридичною академією та юридичним факультетом Львівського національного університету імені Івана Франка) (2002 – 2012 рр.);

– організувала у Львові зустріч зі своїми співробітниками Голови Європейського суду з прав людини п. Луціуса Вільдхабера (2005 р.);

– спільно з Інститутом відкритого суспільства (м. Будапешт) організувала проведення у Львові трирічної Програми для викладачів гуманітарних вищих навчальних закладів «Філософія прав людини» (2010–2012 рр.).

Тож якими є, загалом, основні результати діяльності Лабораторії протягом останніх п'ятнадцяти років?

37 випусків її «Праць», виданих двома серіями (перша – «Дослідження та реферати», друга – «Коментарі законодавства і прав»), у т. ч. низка збірок реферованих перекладів рішень Європейського суду з прав людини; участь в організації близько двадцяти міжнародних і національних конференцій, «круглих столів», тренінгів; одинадцять захищених кандидатських дисертацій і одна докторська дисертація із загальнотеоретичних проблем прав та свобод людини – такими є найбільш вагомі здобутки колективу її співробітників.

Вищезазначені видання Лабораторії знаходяться нині не тільки в основних вітчизняних публічних і вузівських бібліотеках, а й у бібліотеках Конституційного Суду України, Верховної Ради України, Верховного Суду України, а зрештою, й Європейського суду з прав людини.

До найбільш відомих з цих випусків належать монографії: «Реалізація прав людини: проблеми обмежування» (Львів, 2001; автори П. Рабінович, І. Панкевич); «Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації» (Львів, 2002; автори: П. Рабінович, Н. Раданович); «Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини» (Львів, 2004; автори: П. Рабінович, С. Федик); «Права

людини у природно-правовій думці католицької церкви» (Львів, 2004; автор С. Рабінович); «Актуальні проблеми загальної теорії прав людини» (Львів, 2006; автор С. Добрянський); «Соціальна держава і права людини „другого покоління”» (Львів, 2006; автор О. Панкевич); «Право на свободу віросповідання та юридичний механізм його забезпечення в Україні» (Львів, 2006; автор Л. Ярмол); «Право людини на компенсацію моральної шкоди» (Львів, 2006; автори: П. Рабінович, О. Гришук); «Оцінювання і оцінки у національному й міжнародному правозахисті» (Львів, 2006, автор В. Косович); «Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод» (Львів, 2007, автор Т. Пашук); «Правозастосувальний розсуд у юридичній практиці (загальнотеоретичне дослідження)» (Львів, 2007, автор М. Рісний); «Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження)» (Львів, 2009; автор С. Верланов); «Права людини: соціально-антропологічне дослідження» (Львів, 2009; автор Д. Гудима); «Праворозуміння крізь призму герменевтики» (Львів, 2012, автор Т. Дудаш). Ці видання не раз діставали схвальні оцінки у публічних рецензіях та й в інших джерелах (див.: *Право України*. – 2002. – № 6; 2003. – № 10; 2004. – № 4, 12; 2005. – № 9).

У ювілейному – 2012-му – році Лабораторія видала у першій серії «Праць» монографії: «Феномен зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження)» (Львів, автор Т. Полянський); «Міжнародні договори та міжнародна судова практика їх застосування як дже-

рела національного права (за матеріалами застосування в Україні Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду)» (Київ, автор В. Соловйов); «Конституційно-правовий статус людини: можливості удосконалення в Україні» (автори – усі співробітники Лабораторії).

Отож, мабуть, навряд чи буде перебільшенням стверджувати, що Львівська лабораторія прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України нині є помітним науковим осередком вітчизняної теоретичної юриспруденції – своєрідним «методологом» досліджень праволюднинної проблематики. Нині вона саме й уособлює *Львівську наукову школу теорії прав людини*.

Констатуючи це, водночас не можна не згадати своєрідних, у певному сенсі, провісників цієї школи. Маємо на увазі академіка ВУАН, професора С. Дністрянського, який видав у Львові ще у 1902 р. книгу «Чоловік і його потреби у правнім систем».

Ще з більшою підставністю слід згадати члена-кореспондента АН УРСР професора Львівського університету П. Недбайла, який згодом переїхавши до Києва, почав активно розробляти проблематику прав людини (див.: *Радянське право* – 1964. – № 1. – С. 150; *Советский ежегодник международного права*. – 1969. – М., 1970. – С. 35–36).

Можливо, ще більш показовим є те, що декілька колишніх студентів юридичного факультету Львівського університету, які навчалися в ньому у 20-х роках минулого століття, а згодом перебралися до інших країн і стали не тіль-

ки всесвітньо відомими фахівцями з теорії прав людини, а й авторами чи співавторами чинних і донині міжнародно-правових актів всесвітнього або європейського рівня з праволюднинної проблематики (Г. Лаутерпахт, Р. Лемкін та ін.). Принагідно зауважимо, що дослідницьку діяльність останніх нині активно вивчає та пропагує професор Лондонського університетського коледжу Ф. Сендс, який неодноразово відвідував Львівський національний університет ім. І. Франка, Львівську лабораторію прав людини і громадянина, львівські архіви та підготував монографію з цих питань, котра невдовзі буде опублікована у США.

Результати досліджень Лабораторії користуються попитом і у вітчизняній правотворчій, правоінтерпретаційній, правозастосовній та правопросвітницькій практиці. Її співробітники брали участь, зокрема, у проектуванні «Основних засад державної політики у галузі прав людини» (ухвалених постановою Верховної Ради України від 10 липня 1999 р.); у підготовці – на запит Конституційного Суду України – низки висновків стосовно певних конституційних подань (2001–2003 рр.), а як спеціаліст – у розгляді Конституційним Судом України одного з таких подань (2001 р.); в обговоренні на засіданнях Науково-консультативної ради при Верховному Суді України проектів постанов його Пленуму (2003–2005 рр.). На запит Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі співробітники Лабораторії підготували у 2010 р. експертний висновок на розроблений цією Комісією проект Закону України «Про внесення змін до

Закону України „Про захист суспільної моралі”».

У 2011 р. Лабораторія з власної ініціативи створила спеціальну групу для проектування пропозицій з удосконалення конституційних гарантій прав людини і громадянина в Україні, результатом роботи якої стали конкретні нормативні рекомендації з ефективізації формулювань понад 60-ти статей II розділу Конституції України. (Нинішнього року означені рекомендації опубліковано у 24-му випуску серії I «Праця» Лабораторії й у відповідній кількості примірників надіслано Конституційній Асамблеї для використання її відповідними комісіями.)

У цей же час співробітниками Лабораторії також сформульовано пропозиції щодо оптимізації законодавчого регулювання діяльності Конституційного Суду України, які були спрямовані до Комітету Верховної Ради України з питань правової політики, Адміністрації Президента України та представлено Конституційному Суду.

З огляду на міжнародний статус стандартів прав людини, Лабораторія – задля виконання своїх завдань – була «приречена» на дослідження й поширення цих стандартів, а також на безпосередню співпрацю із зарубіжними науковими і практичними інституціями. Тому цілком природним є те, що одним із основних і постійних напрямів її діяльності стали, як зазначалося, реферований переклад державною мовою й оприлюднення матеріалів практики Європейського суду з прав людини. Загалом за час існування Лабораторії її співробітниками й помічниками було опрацьовано близько 450 таких матері-

алів, які неодноразово видавались окремими збірками і тривалий час друкувались у таких юридичних виданнях України, як: Практика Європейського суду з прав людини. Вип. 1, 2, 3, 4. – Львів, 1997 – 2000 рр.; Вибрані рішення Європейського суду з прав людини (1993–2002 рр.). – Харків, 2003; Європейський суд з прав людини. Матеріали практики (1993–2003 рр.). – Київ, 2004; Європейський суд з прав людини. Матеріали практики (2004–2005 рр.). – Львів, 2006; Європейський суд з прав людини: матеріали практики (2006–2008 рр.) – Львів, 2009. Найбільш вагомий внесок у цю роботу зробили – на її різних етапах – О. Бекетов, Д. Дудаш, Р. Москаль, М. Пришляк, Т. Полянський, М. Рісний.

Що ж до співпраці Лабораторії із зарубіжними організаціями і фахівцями, то протягом минулих 15-ти років вона відбувалась – у різноманітних формах – зокрема, з Директоратом з прав людини Ради Європи (через Бюро інформації Ради Європи в Україні), Європейським судом з прав людини, Інститутом конституційної та правової політики (COLPI) Інституту відкритого суспільства (м. Будапешт), Центром прав людини Нотінгемського університету (Велика Британія), Юридичним факультетом Регенсбурзького університету (Німеччина), Міжнародним юридичним центром захисту прав людини «Interrights» (м. Лондон), Німецькою секцією Міжнародного товариства прав людини (м. Франкфурт-на-Майні), Управлінням Верховного Комісара ООН з прав біженців (через його Представництво в Україні) та міжнародною організацією «Правова допомога кліні-

кам для біженців» – LARC (м. Будапешт).

Яскравими подіями у контактах такого гатунку стали зустрічі співробітників Лабораторії з Головою Європейського суду з прав людини п. Л. Вільдхабером у травні 2005 р., а також співорганізація з Координатором проектів ОБСЄ в Україні Міжнародного форуму з практики Європейського суду з прав людини (2012 р.).

Для піднесення роботи Лабораторії на міжнародний рівень досить корисними були зарубіжні публікації наукових праць її співробітників, див. зокрема: Swobody obywatelskie w Polsce i na Ukraine: rzeczywistosc i perspektywy.- Przemyśl, 2004; Przegląd wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Wrocławskiego. T. XLVIII. – 2001.; Osteuropa-Recht Gegenwartsfragen aus den rechten des ostens.49. Jahrgang. Heft 5. Koeln, 2003; Российский ежегодник международного права. – СПб., 2003; Studia Prawno-Europejskie. Tom VI. – Łódź, 2002; Acta Universitatis Wratislaviensis, № 2486. Tom LIII. – Wrocław, 2003; Zeszyty europejskie. № 24. Warszawa, 2004; Юридичны часопіс «Праўнік». – 2005, 14.11 – www.praunik.org/artykuly/90; Contemporary Migration Issues. Versus Human rights. Warszawa, 2005; Zasady prawa wyborczego Ukrainy. – Lublin: Wydawnictwo Innovatio Press, 2008; Governmental System of Eastern and Central European States. Chapter Governmental system of Ukraine, с. 706–803. Nora Choinski. Timea Drinoczi (ed.). Publishing House Wolters Kluwer Polska. – Warsaw, 2011. А ще більшою мірою – стажування останніх та їх

участь у науково-освітніх чи конференційних заходах за кордоном (зокрема, у Центрі громадських зв'язків Бундесверу (м. Бонн, Німеччина, 1998 р.), Нотінгемському університеті (Велика Британія, 2000 р.), Центрально-Європейському університеті (м. Будапешт, 1998, 2001, 2002 рр.), Католицькому університеті м. Люблін та Вроцлавському університеті (Польща, 2002 р.), Інституті європейських студій (м. Белград, Сербія, 2002 р.), Інституті права у Тілбурзі (Нідерланди, 2002 р.), Білоруському, Московському, Санкт-Петербурзькому державних університетах (2002, 2003 рр.), Ягеллонському університеті у Кракові (2003 р.), Орегонському університеті (м. Юджин, США, 2004 р.), Регенсбурзькому університеті (Німеччина, 2005 р.), Віденському університеті (2005 р.), Інституті міжнародного та порівняльного права ім. Макса Планка (м. Гейдельберг, Німеччина, 2006 р.), програмі «Відкритий світ», організованій за сприяння Конгресу США (м. Вашингтон, округ Колумбія, м. Фейєтвіл, Арканзас, США, 2008 р.), Світовому форумі демократії, проведеному з ініціативи Ради Європи (м. Страсбург, Франція, 2012 р.). Фахівцями Лабораторії було також підготовлено команди для участі у міжнародних симулятивних судових дебатах з прав біженців (м. Любляна, Словенія, 2004 р.; м. Будапешт, Угорщина, 2005 р.). У тих чи інших із названих заходів брали участь наукові співробітники Лабораторії – Д. Гудима, С. Добрянський, І. Панкевич, П. Рабінович, С. Рабінович.

Ознайомленню юридичної громадськості з результатами діяльності Лабораторії сприяло оприлюднення інформації про них у довідкових та періодич-

них виданнях: Юридична енциклопедія. Т. 3; Київ, 2001. – С. 533; Т.5. – К., 2003. – С. 54; Урядовий кур'єр. – 2004, 21 жовт.; 1999. – 30 берез.; Право України. – 2001. – № 8; Адвокат. – 2001. – № 8; Юридический вестник. – 2001. – № 4; Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 2; 2001. – № 3; 2004. – № 3; 2005. – № 1; Юридичний вісник України. – 2001. – № 43, 45; Юридична газета. – 2005, 14 листоп.

Та усі ці досягнення Лабораторії напевно чи були б можливі, якби не постійна доброзичлива увага, яку приділяли її діяльності Президія АПРН України (питання роботи Лабораторії розглядалися нею у 1997, 1999, 2000, 2004 рр.), її Президент – академік В. Тацій, віце-президент – академік Ю. Грошевий, а в останній період (після включення Лабораторії до структури створеного у 2001 р. НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України) – колишній директор цього інституту – академік Ю. Битяк і нинішній директор – доцент С. Серьогіна, а також заступник директора – доцент І. Яковюк.

Окремо слід із вдячністю відзначити систематичну допомогу, яку надавала і надає Лабораторії адміністрація юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (декани – раніше академік НАПРН України В. Нор, а нині – доктор юридичних наук А. Бойко).

Нарешті, не можна не відзначити неабияких зусиль, яких її постійний завідувач – академік НАПРН України П. Рабінович доклав до того, аби досягти таких результатів її діяльності, що їх було схарактеризовано вище.

Нині у складі Лабораторії також працюють: провідні наукові співробітники, кандидат юридичних наук С. Добрянський та доктор юридичних наук С. Рабінович; старші наукові співробітники – кандидати юридичних наук Д. Гудима й О. Панкевич, наукові співробітники – кандидати юридичних наук Т. Полянський та В. Гончаров; старший лаборант О. Томіна. Корисний внесок у роботу Лабораторії зробили й колишні її наукові співробітники – професори В. Грищук і Н. Титова, доценти Т. Дудаш, І. Панкевич, Н. Раданович, С. Федик і Л. Ярмол.

На закінчення варто нагадати, що у рекомендаціях Міжнародної наукової конференції «Методологічні проблеми правової науки» (Харків, 2002 р.) наголошувалось на необхідності «здійснювати подальший розвиток як першочергової теорії прав людини, яка може скласти ядро вітчизняної загальної теорії держави і права». На розв’язання цього актуального завдання, сподіваємось, і надалі спрямовуватимуться зусилля Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Національної Академії правових наук України.

Матеріал підготував:

С. Добрянський, провідний науковий співробітник Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України, кандидат юридичних наук

Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю: здобутки та перспективи діяльності наукової Лабораторії

Історія Лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» (далі – Лабораторія) розпочалася у вересні 1995 р. – через 2 місяці після створення Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України. Першим її завідувачем був професор кафедри криміналістики Національної юридичної академії України, доктор юридичних наук М. В. Салтевський.

З 1999 р. і дотепер Лабораторію очолює доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, Заслужений діяч науки і техніки України В. Ю. Шепітько.

Восени 1995 р. керівником Лабораторії – доктором юридичних наук, професором М. В. Салтевським – був налагоджений творчий контакт із такими провідними науковцями, як академік НАН України І. Б. Сіроджа, доктор технічних наук, професор Ю. О. Абрамов, доктор технічних наук, професор В. К. Копила, доктор фізико-математичних наук, професор Н. П. Жук та ін. та науково-дослідними колективами м. Харкова щодо аналізу нових технологій, технічних засобів та методів з метою їх використання у боротьбі зі злочинністю. За результатами цієї роботи

сформовані напрями подальшої наукової діяльності Лабораторії.

Протягом 1996–1997 рр. Лабораторія під керівництвом М. В. Салтевського працювала над розробкою таких двох тем: «Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю (інформаційний пошук та обґрунтування напрямків досліджень)» та «Розробка науково-прикладної програми використання досягнень науки і техніки у боротьбі з тяжкими злочинами проти особи, перш за все – з вбивствами на замовлення, тероризмом, пов'язаними з викраденням людей».

З початку 1998 р. до кінця 1999 р. співробітники¹ Лабораторії здійснювали дослідження з наукової теми «Криміналістичні, правові та організаційні проблеми використання технічних засобів у боротьбі зі злочинністю». У межах цієї теми розроблені методи і засоби дослідження мовних сигналів людини для її ототожнення та досліджувалися окремі проблеми відтворення комп'ютерними засобами зовнішності злочинця за слідами пам'яті очевидця.

¹ У 1998–1999 рр. науково-дослідною роботою Лабораторії керували: доктор юридичних наук, професор В. Ю. Шепітько та доктор юридичних наук, професор М. В. Салтевський. Виконавці теми: кандидат технічних наук О. Я. Дрюченко, В. О. Губанов та кандидат юридичних наук М. Г. Щербаковський.

Окрему увагу було приділено правовим та організаційним проблемам проведення судової експертизи.

Протягом 2000–2001 рр. науковці Лабораторії¹ працювали над фундаментальною науковою темою «Криміналістичні проблеми збирання доказів технічними засобами у кримінальному процесі». Основну увагу було приділено дослідженням за такими основними напрямками: 1) проблеми ідентифікації людини за ознаками зовнішності за допомогою засобів комп'ютерної графіки; 2) ідентифікація особи невпізаного трупа; 3) методи дослідження невидимих слідів контакту; 4) проблема диференціації ідентифікаційних ознак мовного сигналу, заснованих на аналізі структурних характеристик елементарних сегментів; 5) проблеми вдосконалення методик ідентифікації засобів і матеріалів звуко- і відеозапису, комп'ютерних технологій.

Під час дослідження за цією темою були отримані такі результати: 1) створено нову методику проведення ідентифікаційного фоноскопичного дослідження зашумленого, спотвореного і обмеженого за тривалістю та за обсягом мовного матеріалу із розрахунком її потенційної надійності; 2) розроблено структуру методики складання комп'ютерного фоторобота в системі «ОБРАЗ»; 3) розроблено окремі комплекти науково-технічних засобів; 4) на основі узагальнен-

ня судово-слідчої та експертної практики розслідування вбивств запропоновано алгоритми дій слідчого та судового експерта, спрямовані на встановлення особи невпізаного трупа в найбільш складних ситуаціях розслідування; 5) удосконалено деякі методи (прийоми) провадження окремих видів судових експертиз; 6) сформовано банк даних ознак зовнішності людини за допомогою засобів комп'ютерної графіки.

У період з 2002 р. по 2006 р. науковці Лабораторії під керівництвом професора В. Ю. Шепітька працювали над фундаментальною темою «Проблеми криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів»². У межах цієї теми розроблено модель компактного, розбірного, малогабаритного металошукача з глибиною пошуку металу в цегляній або бетонній стіні до 70 см, у ґрунті та воді – до 1,5 м та пристрій для вимірювання швидкості балістичних об'єктів. Пристрій рекомендований НДЕКЦ ГУМВС України в Харківській області для використання при проведенні судово-балістичних експертиз фахівцями експертних установ системи Міністерства внутрішніх справ і Міністерства юстиції.

За даною темою також розроблено систему тактичних рекомендацій щодо проведення огляду місця події, трупа, огляду та фіксації слідів на місці події, складання протоколу огляду місця події,

¹ У період 2000–2001 рр. науковим керівником НДР Лабораторії був доктор юридичних наук, професор В. Ю. Шепітько. Виконавці дослідження: кандидат технічних наук О. Я. Дрюченко, кандидат юридичних наук І. В. Борисенко, В. О. Губанов, М. М. Виноградов, А. В. Работягов, С. О. Когут, О. М. Могильников, С. В. Грицацко.

² Розробку цієї теми здійснювали: керівник НДР – завідувач Лабораторії – професор, доктор юридичних наук В. Ю. Шепітько та виконавці – доктор технічних наук, професор І. Б. Сіроджа, кандидат юридичних наук Г. К. Авдєєва, кандидат технічних наук Ю. В. Ломоносов, кандидат юридичних наук В. В. Білоус, кандидат юридичних наук І. В. Борисенко, Л. І. Керик, Ю. С. Іванова, Д. В. Затенацький.

проведення допитів, обшуків, призначення судових експертиз, планування слідчо-оперативної роботи та ін.

Під час роботи за темою «Проблеми криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів» створено алгоритми ідентифікації людини на основі біометричних ознак, які можуть бути використані в автоматизованих системах для ідентифікації особи за ознаками зовнішності за допомогою автоматичних контрольно-пропускних пристроїв, у системах інформаційної безпеки з метою обмеження доступу до ЕОМ й окремих програм, баз даних, криптографічних додатків, медичних відомостей, окремих ресурсів Інтернету, систем електронної торгівлі, систем автоматичного спостереження за підозрюваними, інформаційно-пошукових систем щодо розшуку людей, систем активного відеоспостереження за надзвичайних подій.

За цією науковою темою також розроблено автоматизоване робоче місце (АРМ) слідчого «Інсайт», що складається з таких блоків: система «Законодавство» (нормативно-правові акти, що регулюють діяльність слідчого); система «Документ» (зразки процесуальних документів); система «Слідчі дії» (процесуальна регламентація і тактика слідчих дій); система «Науково-технічні засоби» (техніко-криміналістичне забезпечення органів досудового слідства); система «Судові експертизи» (підготовка матеріалів для призначення судових експертиз, типові питання); система «Криміналістичні методики» (методики розслідування окремих видів злочинів); система «Словник термінів» (словник термінів з криміналістики);

система «Правоохоронні органи та експертні установи» (основні відомості та адреси); система «Навчання» (програми-тренажери, навчальні фільми, тести); система «Бібліографія».

Членами творчого колективу розроблено інформаційно-пошуковий модуль АПС «Кліше», призначений для збереження, відображення, перегляду, редагування і пошуку зображень відбитків печаток усіх районних відділень ДАІ УМВС України. З метою автоматизації експертних досліджень документів, які містять відбитки печаток, розроблено модель програмного комплексу, що складається з двох структурно-програмних модулів: Інформаційно-пошуковий модуль (автоматизована інформаційно-пошукова система «Кліше») і модуль «Автоматизоване робоче місце експерта-криміналіста» (автоматизована інформаційно-пошукова система «Кліше» з інтегрованим модулем робочого місця експерта-криміналіста (АПС «Кліше» / АРМ-ЕК).

За результатами численних експериментальних досліджень розроблено оригінальну методику ідентифікації людини за параметрами мовних сигналів, засновану на порівнянні виділених з мовного сигналу на ділянках голосних звуків комплексу параметрів, обчисленні їх кількісних показників, подальшому їх упорядкуванні і пороговому зіставленні.

У період 2008–2011 рр. науковці лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» проводили наукове дослідження за темою «Криміналістичні засоби та інноваційні технології у бо-

ротьбі зі злочинністю»¹, в межах якої розроблено практичні рекомендації щодо розроблення криміналістичних алгоритмів і їх впровадження в діяльність органів досудового слідства, побудовано алгоритми автоматизованої цифрової фотозйомки, цифрового відео та звукозапису.

Відповідно до цілей дослідження за цією темою проведено анкетування 290 слідчих прокуратури різних областей України, вивчено матеріали 75 кримінальних справ та узагальнено дані матеріали з метою визначення шляхів подальшої роботи з розробки новітніх криміналістичних засобів та інноваційних технологій.

За результатами вивчення та аналізу всього процесу створення інформаційних технологій для правоохоронних органів (у т. ч. – автоматизованих робочих місць – АРМ) та їх окремих етапів дослідниками Лабораторії запропоновано комплекс вимог, яким вони обов'язково повинні відповідати.

Під час роботи за темою досліджено сутність та розроблено визначення тер-

міна «інновації в криміналістиці», а саме: інноваціями в криміналістиці та досудовому слідстві служать як новостворені результати науково-дослідної і (або) дослідно-конструкторської роботи, що спеціально розроблені для потреб співробітників правоохоронних органів, так і вже відомі, але використані за іншим призначенням та (або) в іншій галузі діяльності людини, і (або) вдосконалені криміналістичні засоби, а також організаційно-технічні рішення методичного, наукового або іншого характеру, що істотно поліпшують якість та повноту процесу доказування по справі, підвищують його науковий рівень та скорочують терміни досудового слідства, дозволяють вирішувати питання, що раніше не вирішувались з причини відсутності необхідних криміналістичних засобів.

З урахуванням результатів узагальнення кримінальних справ, а також зауважень та пропозицій практичних працівників органів прокуратури та МВС України, отриманих під час їх анкетування та інтерв'ювання щодо існуючих техніко-криміналістичних засобів, співробітниками Лабораторії створено принципово новий комплект науково-технічних засобів «Польова» мініфотолабораторія, що дозволяє співробітникам правоохоронних органів здійснювати фіксацію доказової інформації в «польових» умовах за допомогою звукозапису, відео- та фотозйомки, роздруковувати фотознімки високої якості, що відповідає рівню поліграфічного друку без застосування комп'ютерної техніки та електромереж, накопичувати, зберігати та копіювати звуко-, відеофайли та фотознімки на носії електронної

¹ Науковий керівник теми «Криміналістичні засоби та інноваційні технології у боротьбі зі злочинністю» – завідувач лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України В. Ю. Шепітько. Виконавці дослідження: головний науковий співробітник, доктор технічних наук, професор, академік УкрАІН І. Б. Сіроджа, провідний науковий співробітник, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук Г. К. Авдєєва, старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук В. В. Білоус, науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент І. В. Борисенко, науковий співробітник, кандидат юридичних наук Д. В. Затенацький, науковий співробітник Л. І. Керик, молодший науковий співробітник, кандидат юридичних наук Н. В. Павлюк, молодший науковий співробітник Ю. С. Іванова.

інформації без зниження їх якості. «Польова» мініфотолабораторія отримала позитивну оцінку під час її апробації в слідчих відділах та інших підрозділах МВС у Львівській області.

Науковцями Лабораторії запропоновано визначення криміналістичного алгоритму, який є системою послідовно виконуваних визначених законом обов'язкових положень і розроблених криміналістикою розпоряджень у вигляді рекомендацій, спрямованих на ефективне вирішення завдань з розкриття, розслідування і попередження злочинів.

Науково-практичні розробки співробітників Лабораторії захищені низкою охоронних документів. Зокрема, за період з 2004 по 2012 рр. отримано 3 патенти та 5 свідоцтв про реєстрацію авторського права на твори наукового характеру:

1. Шепітько В. Ю., Когут С. О. Пристрій для виміру швидкості балістичного об'єкта. – Патент на винахід № 78847 від 25.04.2007 р.

2. Дрюченко О. Я. Спосіб ідентифікації людини за параметрами мови. – Деклараційний патент на винахід № 63624 А Опубл. 15.01.2004 Бюл. № 1.

3. Шепітько В. Ю., Авдєєва Г. К. Автоматизоване робоче місце слідчого. – Свідоцтво № 22566 про реєстрацію авторського права на твір від 06.11.2007 р.

4. Шепітько В. Ю. Комплект науково-технічних засобів митника. – Свідоцтво № 24627 про реєстрацію авторського права на твір від 02.06.2008 р.

5. Шепітько В. Ю. Універсальний криміналістичний комплект слідчого. – Свідоцтво № 24628 про реєстрацію авторського права на твір від 02.06.2008 р.

6. Шепітько В. Ю. Валіза пожежного. – Свідоцтво № 24626 про реєстрацію авторського права на твір від 02.06.2008 р.

7. Шепітько В. Ю., Авдєєва Г. К. «Польова» міні-фотолабораторія. – Свідоцтво № 33553 про реєстрацію авторського права на твір від 02.06.2010 р.

8. Шепітько В. Ю., Фурса В. І. Спосіб формування суб'єктивного портрету „RAIPS-портрет” (комп'ютерного фоторуботу). – Патент на корисну модель № 69248 від 24.04.2012 р.

З 2012 р. колектив Лабораторії здійснює дослідження в межах фундаментальної наукової теми «Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції» за такими напрямками:

– розроблення теоретичних засад інноваційної діяльності щодо техніко-криміналістичного забезпечення роботи органів кримінальної юстиції;

– дослідження та аналіз інновацій в техніко-криміналістичному забезпеченні діяльності органів досудового розслідування;

– створення інноваційних техніко-криміналістичних засобів для органів кримінальної юстиції.

За час існування лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» її співробітниками здійснювалися розробки новітніх техніко-криміналістичних засобів, їх комплектів, баз даних і комп'ютерних програм, автоматизованих робочих місць слідчого і судового експерта, які були продемонстровані науковцям та співробітникам правоохоронних органів України, Росії, Білорусії, Німеччини та інших країн більш ніж на 20 виставках.

На сьогодні в Лабораторії під керівництвом доктора юридичних наук, професора, дійсного члена (академіка) НАПрН України В. Ю. Шепітька працює 9 наукових співробітників, з них – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, головний науковий співробітник В. А. Журавель; провідний науковий співробітник, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Г. К. Авдєєва; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук В. В. Білоус; старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук, доцент С. В. Веліканов; науковий співробітник, кандидат юридичних наук Д. В. Затенацький; молодший науковий співробітник, кандидат юридичних наук Н. В. Павлюк; науковий співробітник Л. І. Керик; молодший науковий співробітник М. О. Соколенко; молодший науковий співробітник Г. М. Гетьман.

За період 2012–2013 рр. співробітниками Лабораторії досліджено та проаналізовано сучасний стан інноваційної діяльності щодо техніко-криміналістично-

го забезпечення роботи органів досудового розслідування, виокремлено пріоритетні напрями роботи з розроблення інноваційних техніко-криміналістичних засобів для потреб органів кримінальної юстиції, завершено роботу над розробкою комп'ютерного алгоритму «Спосіб формування суб'єктивного портрету „RAIPS-портрет”» (комп'ютерного фотороботу), продовжено роботу з формування електронної бази знань «Практика слідчого» та електронної довідкової системи «Опис предметів», розпочато роботу зі створення електронної системи тестування щодо оцінювання рівня знань з криміналістики та спеціалізованих комплектів науково-технічних засобів з використанням сучасних інформаційних технологій.

Упровадження в практичну діяльність правоохоронних органів України новітніх криміналістичних засобів та інноваційних технологій, створених колективом лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю», безумовно сприятиме оптимізації їх діяльності.

Матеріал підготували:

В. Шепітько, завідувач лабораторії НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;

Г. Авдєєва, провідний науковий співробітник НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

Київський регіональний центр Національної академії правових наук України — становлення, наукові досягнення та перспективи розвитку

Як підтверджує досвід діяльності Національної академії правових наук України, отриманий протягом останніх 20-ти років, координація наукової праці набуває значення методу подальшого розвитку наукових досліджень.

Саме задля забезпечення належного рівня координації наукової діяльності в галузі права з 1994 р. у місті Києві функціонує Київський регіональний центр Національної академії правових наук України, який об'єднує в системі Академії 30 академіків та 42 члени-кореспонденти, що працюють у Київському регіоні. Президент України своїм розпорядженням від 15 березня 1995 р. № 56/95-рп «Питання забезпечення діяльності Академії правових наук України» надав у користування НАПрН України у м. Києві будинок № 3 по вулиці Пилипа Орлика із метою розміщення в ньому Київського регіонального центру Академії, де він і знаходиться до цього часу. Чисельність працівників науково-організаційного апарату Київського регіонального центру Академії встановлена Постановою Кабінету Міністрів України «Питання Академії правових наук» від 18 травня 1994 р. № 321.

Із моменту створення Київського регіонального центру НАПрН України і до жовтня 2000 р. його очолював видатний

вчений, державний діяч, один із співзасновників Академії, академік НАПрН України Ф. Г. Бурчак, який одночасно обіймав посаду віце-президента Академії. У період з листопада 2000 р. до березня 2005 р. посади віце-президента НАПрН України та керівника КРЦ були роз'єднані. У цей період Центр очолював академік НАПрН України О. Д. Крупчан. З березня 2005 р. і до кінця січня 2009 р. керівництво Центром здійснював директор Інституту законодавства Верховної Ради України, член-кореспондент НАН України, академік НАПрН України, віце-президент Академії О. Л. Копиленко. Протягом останніх років (з лютого 2009 р. і до цього часу) Центр очолює суддя Конституційного Суду України у відставці, академік НАПрН України, віце-президент Академії В. П. Тихий.

Після заснування Центру на території Київського регіону були створені та почали функціонувати науково-дослідні інститути, які є складовою у системі, яку координує Київський регіональний центр НАПрН України, а саме:

- Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака (створений у 1996 р.);

- Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності (створений у 2001 р.);

– Науково-дослідний інститут інформатики і права (створений у 2001 р.);

– Науково-дослідний інститут фінансового права Державної податкової адміністрації (створений у 2002 р.), відносно якого КРЦ здійснює науково-методичне забезпечення.

Відповідно до статті 91 Статуту Національної академії правових наук України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Статуту Національної академії правових наук України» від 26 грудня 2011 р. № 1375, регіональні центри Академії створюються з метою координації діяльності наукових установ НАПрН України, навчальних закладів юридичного профілю у розробленні наукових проблем, які мають важливе значення для розвитку відповідних регіонів, а також з метою надання практичної допомоги місцевим органам виконавчої влади, правоохоронним органам, судам та органам місцевого самоврядування.

Згідно з Положенням про Київський регіональний центр він є структурним підрозділом апарату президії НАПрН України, покликаним забезпечити координацію діяльності наукових установ Академії, навчальних та інших закладів юридичного профілю, що розташовані на території Київського регіону, у розробці правових проблем, які мають важливе значення для державо- і правотворення в Україні, а також надання практичної допомоги центральним і місцевим органам державної влади у підготовці відповідних нормативних актів, необхідних наукових рекомендацій з правових проблем та здійснення правової експертизи.

Керівні органи Київського регіонального центру Академії (Рада, Бюро),

а також відділення (Відділення цивільно-правових наук та Відділення екологічного, господарського та аграрного права) та відділи президії НАПрН України, діяльність яких координує КРЦ, діють згідно з річними планами і планом роботи президії НАПрН України.

З моменту створення Центру і до початку 2011 р. на території Київського регіонального центру Академії діяли три структурних підрозділи президії НАПрН України: Науковий відділ по зв'язках з державними, судовими та правоохоронними органами, Відділ міжнародних наукових зв'язків та Відділ науково-правових експертиз. 4 березня 2011 р. Постановою Президії Національної академії правових наук України № 76/5 затверджено нову організаційну структуру апарату президії НАПрН України, яка встановлює, що на території Центру діють Відділ зв'язків з державними органами та міжнародними організаціями, який очолює академік НАПрН України О. В. Скрипнюк, та Науково-організаційний відділ, який очолює член-кореспондент НАПрН України О. Н. Ярмиш.

Центр забезпечує на території Київського регіону виконання завдань Академії, спрямованих на:

– планування та координацію науково-дослідної діяльності членів Академії Київського регіону, відповідно до наукових напрямів, визначених Президією Академії;

– координацію діяльності наукових установ та відділень Академії, що знаходяться у регіоні;

– координацію тематики наукових досліджень, в тому числі дисертаційних, що здійснюють вузи III–IV рівня

акредитації та наукові установи Київського регіону;

- координацію діяльності по формуванню та реалізації науково-технічних програм у галузі держави і права з МОН України, НАН України та галузевими академіями;

- співробітництво з центральними органами державної влади та органами місцевого самоврядування щодо розробки та виконання державних програм та актів законодавства України в частині, що потребує науково-правового обґрунтування та забезпечення;

- центр здійснює інформаційне, організаційно-технічне, матеріальне, фінансове та інше забезпечення діяльності структурних підрозділів апарату Президії Академії, що знаходяться в Києві.

Для здійснення покладених на нього завдань Центр:

- координує та контролює розвиток фундаментальних і прикладних досліджень з пріоритетних напрямів правової науки у Київському регіоні;

- розглядає прогнози, плани та звіти наукових установ та членів Академії Київського регіону з найважливіших наукових проблем;

- сприяє здійсненню міжнародних зв'язків Академії;

- сприяє організації при наукових установах Академії аспірантури та докторантури;

- бере участь в організації та проведенні загальних зборів Академії;

- розробляє планово-економічні показники проектів річного бюджету Центру та звітує про його виконання, аналізує економічну діяльність Центру;

- здійснює ведення бухгалтерської звітності відповідно до законодавства України та постанов Президії Академії;

- щорічно подає на розгляд Президії звіт про свою діяльність;

- заслуховує звіти директорів наукових установ та членів Академії Київського регіону про результати науково-дослідної діяльності;

- підтримує постійний зв'язок та сприяє діяльності громадських організацій і формувань юридичного профілю;

- організовує, проводить і бере участь у наукових конференціях, симпозіумах, творчих конкурсах тощо, поширює інформацію про результати своєї діяльності;

- виступає засновником періодичних видань, затверджує редакторів та склад редакційних колегій періодичних видань та провадить видавничу діяльність;

- сприяє використанню результатів науково-дослідних робіт у галузі правової науки;

- вносить пропозиції до Президії Академії щодо створення, реорганізації та ліквідації наукових установ, які повністю або частково фінансуються з державного бюджету;

- вносить пропозиції до Президії Академії щодо нагородження державними нагородами, присудження та присвоєння почесних звань, заснованої Академією премії за видатні наукові праці та нагородження іншими нагородами і заохочувальними відзнаками;

- сприяє організації та проведенню виїзних засідань Президії Академії;

- організовує та проводить збори членів Академії, що працюють у регіоні;

- пропагує досягнення науки та сприяє поширенню знань у галузі держави і права;

- проводить іншу діяльність, спрямовану на розв'язання завдань, що стоять перед НАПрН України.

За роки існування Центру його співробітниками (передусім науковцями) та членами Академії Київського регіону, діяльність яких координується Центром, провадиться систематична наукова робота, яка має певні наукові здобутки.

На початку 90-х років ХХ ст. у стінах Центру над розробкою проекту Конституції України 1996 р. працювали члени Академії Київського регіону. Головою робочої групи з розробки проекту першої Конституції незалежної України був видатний вчений, державний діяч, перший голова Конституційного Суду України, один із співзасновників Академії, дійсний член НАПрН України Л. П. Юзьков, пізніше він очолив одну із секцій цієї групи.

Перший голова діючого Конституційного Суду України (1996–1999 рр.), один із фундаторів НАПрН України, співавтор Декларації про державний суверенітет України, автор проекту Основного Закону України, проекту Закону України «Про Конституційний Суд України», регламенту Конституційного Суду України та статуту громадської організації «Асоціація суддів Конституційного суду України», академік НАПрН України І. А. Тимченко останніми роками працює головним науковим співробітником Центру.

З ініціативи КРЦ було проведено декілька республіканських конференцій з обговоренням важливих законопроектів, які стосуються правової реформи в Україні.

Треба відзначити, що спільнота видатних учених-юристів, яких об'єднує НАПрН України, виявилась стимулюючим чинником, що надихає їх на творчу наснагу, громадську активність на ниві державо- і правотворення України. Щорічний науковий здобуток членів

НАПрН України Київського регіону визначається сталою кількістю публікацій, що перевищує 300 (не рахуючи статей-термінів у юридичних словниках), у тому числі не менше 30 монографій, підручників, коментарів. Помітною подією для юридичного загалу України стало видання шести томів Юридичної енциклопедії (голова редакційної колегії Ю. С. Шемшученко), в яких опубліковано понад 6 тис. статей-термінів. Їх авторами здебільшого є члени НАПрН України. Указом Президента України № 1458/2004 від 9 грудня 2004 р. за багатотомну наукову працю «Юридична енциклопедія» п'ятьом членам Академії Київського регіону присуджена Державна премія України в галузі науки і техніки 2004 р.

Крім того, протягом останніх років Київський регіональний центр Академії, разом із співзасновником «Юрінком» видає щороку по дванадцять номерів журналу «Юридична Україна».

Перед виборами до Верховної Ради України, Президента України та місцевих рад, за редакцією президента НАПрН України В. Я. Тація видавались книги «Відповідальність за порушення законодавства про вибори» та «Юридична відповідальність за порушення законодавства про вибори».

Щорічно протягом багатьох років КРЦ бере активну участь в організації та проведенні міжнародних та республіканських конференцій, які відбувалися у Київському регіоні.

Центр плідно працює над розвитком зв'язків з науковими, вищими навчальними закладами та громадськими організаціями юридичного профілю, міжнародними та регіональними професій-

ними організаціями, представництвами міжнародних організацій в Україні та фондів іноземних держав. Результативною та плідною була співпраця з Офісом координатора проектів ОБСЄ в Україні, Фондом Конрада Аденауера (Німеччина), Американською асоціацією юристів, Міжнародною асоціацією філософії права і соціальної філософії та іншими. Останніми роками було реалізовано 5 науково-дослідних проектів у галузі держави і права за підтримки іноземних спонсорів, проведено 7 міжнародних наукових конференцій за участю провідних вчених із Росії, Білорусі, Польщі, Франції, США, Бельгії, Словаччини, Швеції та ін., за результатами роботи яких було видано 8 книг. На базі Центру за підтримки іноземних спонсорів та за участю вчених провідних наукових установ і вузів м. Києва та інших регіонів України було підготовлено та видано фундаментальну монографію у 2-х томах «Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави» за редакцією академіка О. В. Скрипнюка (80 друк. арк.), автори якої були удостоєні академічної Премії імені Ярослава Мудрого.

З 2007 р. на базі Центру було започатковано традицію проведення академічних читань як одну з форм наукової співпраці, де відбувається наукове обговорення найскладніших та найбільш актуальних проблем сучасного державотворення і правотворення в Україні. Ця традиція Академічних читань успішно розвивається, поступово перетворюючись на постійну форму фахового, наукового спілкування членів НАПрН України та науковців Київського регіону. Результатом цієї роботи стало ви-

дання Київським регіональним центром Академії низки збірників наукових доповідей членів Національної академії правових наук України.

Щороку в Центрі проводяться презентації наукових праць та видань провідних вчених-юристів та практиків. Зокрема, у грудні 2011 р. у Київському регіональному центрі НАПрН України Голова Конституційного Суду Республіки Вірменія Г. Арутюнян, Голова Конституційного Суду України А. С. Головін та постійний представник Верховної Ради України в Конституційному Суді України, академік НАПрН України А. О. Селіванов провели «круглий стіл»: «Конституційна юстиція: практика і теорія» та презентацію своїх монографій із цієї теми.

На базі Київського регіонального центру Академії працюють Всеукраїнська громадська організація «Асоціація цивілістів України», президентом якої є академік НАПрН України, академік-секретар відділення цивільно-правових наук Н. С. Кузнецова, та Київський міський осередок Всеукраїнської громадської організації «Асоціація кримінального права» (голова осередку В. П. Тихий).

У роботі Центру активну участь беруть академічні радники – Бойко Віталій Федорович – экс-міністр юстиції України, суддя Верховного Суду України у відставці, голова Верховного Суду України (1994–2002 рр.); Пилипчук Петро Пилипович – суддя Верховного Суду України у відставці, голова Верховного Суду України (2011–2013 рр.); Кононенко Віктор Іванович – суддя Верховного Суду СРСР та Верховного Суду України у відставці; Розенко Віталій Іванович – суддя Конституційного Суду України у відставці, заступник Голови

Конституційного Суду України (1996–1999 рр.), генерал-полковник міліції, доцент, колишній Ректор Української академії внутрішніх справ.

З ініціативи керівництва Київського регіонального центру Академії протягом останніх років укладені договори про співробітництво з низкою вищих навчальних закладів юридичного профілю. Центр брав активну участь у розробці та підписанні договору про співробітництво Академії з Апаратом Ради національної безпеки і оборони України та Українським союзом промисловців і підприємців, у 2011 р. укладено договір про співробітництво з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини.

До 20-річчя Національної академії правових наук України члени Академії Київського регіону опублікували колективну монографію «Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення» (від. ред. Ю. В. Баулін. – К., 2013. – 423 с.).

Слід також зазначити, що Київський регіональний центр Академії бере активну участь безпосередньо і в сучасному розвитку конституційного процесу незалежної України. Три академіки Київського регіону (О. Л. Копиленко, В. П. Тихий, Ю. С. Шемшученко) та член-кореспондент В. Т. Маляренко були членами Науково-експертної групи, створеної Указом Президента України, з підготовки Конституційної Асамблеї. У складі Групи наукових консультантів, яка на працювала правову основу створення Конституційної Асамблеї, під керівництвом Ю. С. Шемшученка працювало 4 представники від Київського регіону Академії (Ю. С. Шемшученко, В. М. Шаповал, О. В. Скрипнюк, В. Л. Федоренко).

У створеній Конституційній Асамблеї працює 16 членів Академії Київського регіону, серед них 10 академіків, 6 членів-кореспондентів та В. Л. Федоренко, який працює в КРЦ. Академік Ю. С. Шемшученко є заступником голови Асамблеї. Академік НАПрН України О. В. Скрипнюк є головою Комісії з питань конституційного ладу та порядку прийняття і введення в дію змін до Конституції України, академік НАПрН України А. О. Селіванов є головою Комісії з питань здійснення народовладдя, член-кореспондент НАПрН України В. Т. Маляренко очолює комісію з питань правосуддя.

Активну участь у науковому забезпеченні діяльності Конституційної Асамблеї беруть також інші члени Академії як експерти чи наукові консультанти її комісій. Відповідно до Указу Президента України від 17 травня 2012 р. № 328/2012 «Про Конституційну Асамблею» науково-консультативне (правове) забезпечення діяльності Асамблеї здійснює Національна академія правових наук України та Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

Серед науково-організаційних форм роботи, які здійснює Київський регіональний центр Академії, слід відзначити проведення наукових заходів, пов'язаних з роботою комісій Конституційної Асамблеї. На базі Центру працює постійно діючий методологічний семінар Конституційної Асамблеї під керівництвом академіка О. В. Скрипнюка «Сучасний конституційний процес в Україні: питання теорії і практики».

Керівництво Центру також опікується питанням представництва науковців Академії в діяльності органів державної

влади. Значна частина членів Академії Київського регіону реалізують цю роботу через очолювані ними органи державної влади. Так, академіки: С. В. Ківалов очолює Комітет Верховної Ради України з питань верховенства права та правосуддя, В. М. Литвин – Комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони, Д. В. Табачник – Міністерство освіти і науки України, В. М. Шаповал є Головою ЦВК, Ю. В. Баулін – заступником Голови Конституційного Суду України.

Члени академії Київського регіону є позаштатними консультантами комітетів Верховної Ради України, працюють у консультативних, дорадчих та інших органах, створених Президентом України, активно співпрацюють із Кабінетом Міністрів України та іншими центральними органами виконавчої влади (Міністерством юстиції України, Міністерством внутрішніх справ України та ін.), Науково-методичною радою при Генеральній прокуратурі України.

Найбільша кількість представників Академії задіяна в науково-консультативних радах вищих судових органів – Верховному Суді України, Вищому спеціалізованому суді України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищому адміністративному суді України, Вищому господарському суді України. Київський регіональний центр також підтримує зв'язки з Асоціацією суддів Конституційного Суду України і Асоціацією суддів України.

Важливим напрямом роботи є співпраця з місцевими органами влади та органами місцевого самоврядування. У 2012 р. започатковано зв'язки з Київською обласною державною адміністра-

цією щодо наукового сприяння забезпеченню розвитку регіону. В цьому аспекті закінчується розробка науково-дослідного проекту на тему «Безпека господарської діяльності Київського регіону» за участю КРЦ НАПрН України, інститутів Академії, що працюють у Києві та відділень НАПрН України.

Продовжено співпрацю з Київською міською державною адміністрацією. За участю співробітників КМДА підготовлено до друку та видано з передмовою президента НАПрН України та Голови КМДА Науково-практичний коментар до Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» (за редакцією О. В. Скрипнюка, І. А. Тимченка, В. П. Тихого).

У співпраці з Національною академією Служби безпеки України Київським регіональним центром Академії був підготовлений Науково-практичний коментар Закону України «Про Службу безпеки України» за редакцією С. Д. Скулиша, О. В. Скрипнюка, В. П. Тихого. Розпочато роботу над створенням Науково-практичного коментаря Закону України «Про міліцію».

Наступним етапом співпраці з місцевими органами влади та органами місцевого самоуправління заплановано підписання Київським регіональним центром НАПрН України у 2013 р. договорів про співробітництво з Київською обласною державною адміністрацією та Київською міською державною адміністрацією.

Центр проводить роботу з підготовки та підписання трьохстороннього договору про співробітництво між Національною академією правових наук України, Національним університетом «Юридична академія України ім. Ярослава Мудро-

го» та Київським національним університетом ім. Тараса Шевченка.

Члени Академії Київського регіону (співробітники Київського регіонального центру) активно працюють у сфері атестацій наукових та науково-педагогічних кадрів: є членами спеціалізованих вчених рад: Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Інституту законодавства Верховної Ради України, Національної академії прокуратури України, Національної академії Служби безпеки України, Національної академії внутрішніх справ. Ряд членів НАПрН України є членами експертної ради з питань проведення експертизи дисертаційних робіт з юридичних наук Міністерства освіти і науки України.

У межах виконання Плану заходів з підготовки та відзначення у 2013 р. 20-ї річниці заснування Академії члени академії Київського регіону та співробітники Центру здійснюють підготовчу роботу щодо створення Музею українського правознавства. Робота проводиться згідно з основами концепції, розробленої членом-кореспондентом НАПрН України О. Н. Ярмишем.

КРЦ обґрунтував доцільність створення Благодійного фонду соціального захисту членів Національної академії правових наук України та членів їх сі-

мей. Також Центр здійснює науково-організаційну роботу, спрямовану на підтримання наукових шкіл, удосконалення правових досліджень та посилення зв'язків з практикою шляхом підвищення рівня досліджень та впровадження результатів наукових досягнень у практику, бере участь у Днях науки.

Згідно з планом роботи перспективи розвитку Київського регіонального центру НАПрН України пов'язані також з постійним підвищенням рівня наукового потенціалу співробітників Центру. Наполегливо працюють над дисертаціями на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук заступник головного вченого секретаря НАПрН України А. А. Яковлев (тема «Сучасний конституційний процес в Україні: теоретичні і практичні аспекти реалізації»), головний науковий співробітник О. В. Кресін (тема «Еволюція теоретико-методологічних засад порівняльного правознавства») та провідний науковий співробітник О. О. Томкіна (тема «Принцип доброчесності судової влади та механізм його забезпечення в Україні: теоретико-правовий аспект»). Четверо співробітників Центру – старший науковий співробітник О. А. Панталієнко, головні спеціалісти А. О. Король, В. В. Романюк та В. Ю. Домашнев працюють над дисертаціями на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

Матеріал підготували:

В. Тихий, віце-президент – керівник Київського регіонального центру НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України;

А. Яковлев, заступник головного вченого секретаря НАПрН України, кандидат юридичних наук

Донецький регіональний науковий центр Національної академії правових наук України: становлення та розвиток

Донецький регіональний науковий центр створено на підставі Постанови Президії Національної академії правових наук України від 30 червня 2009 р. № 66/2. Діяльність Донецького регіонального наукового центру Національної академії правових наук України поширюється на Східний регіон України, що включає Донецьку, Дніпропетровську, Запорізьку, Луганську області.

Із метою здійснення покладених на Донецький регіональний науковий центр завдань у його складі створено Науково-координаційну раду. У роботі Науково-координаційної ради беруть участь провідні вчені, які здійснюють наукові дослідження, займаються педагогічною діяльністю і працюють у наукових установах і навчальних закладах Східного регіону України.

Правові дослідження наразі здійснюються в Інституті економіко-правових досліджень НАН України, Донецькому національному університеті, Донецькому державному університеті управління, Донецькому юридичному інституті МВС України, Донецькому університеті економіки і права, Маріупольському державному університеті (Донецька обл.); Дніпропетровському національному університеті ім. О. Гончара, Дніпропетровському державному

університеті внутрішніх справ, Національному гірничому університеті, Дніпропетровському гуманітарному університеті (Дніпропетровська обл.); Запорізькому національному університеті, Класичному приватному університеті (Запорізька обл.); Східноукраїнському національному університеті ім. В. Даля, Луганському державному університеті внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка (Луганська обл.).

Ураховуючи найбільшу концентрацію наукових установ і вищих навчальних закладів у Донецькій області, місцезнаходженням Науково-координаційної ради регіонального центру НАПрН України було визначено м. Донецьк. До персонального складу Науково-координаційної ради входять: академік НАН України, академік НАПрН України В. К. Мамутов; члени-кореспонденти НАПрН України: А. Г. Бобкова, В. Д. Волков, Г. Л. Знаменський; доктори юридичних наук: С. М. Алфьоров, М. О. Баймуратов, Ю. О. Волошин, Р. Ф. Гринюк, Т. О. Коломоєць, А. О. Монаєнко, О. В. Негодченко, Б. Г. Розовський, В. А. Устименко, К. О. Чаплинський, О. В. Шаповалова, М. Л. Шелухін; доктори економічних наук: А. Я. Берсуцький, О. А. Бурбело, В. М. Тісунова; доктор історичних наук

В. М. Калашніков; кандидати юридичних наук: І. Г. Алексєєнко, Б. В. Дерев'янка, О. С. Заржицький, Р. С. Кірін, О. І. Левченков.

Керівництво діяльністю Донецького регіонального центру НАПрН України здійснює В. К. Мамутов – директор Інституту економіко-правових досліджень НАН України, академік НАН України, академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор. Апарат Центру представлений заступником Голови – членом-кореспондентом НАПрН України, професором В. Д. Волковим та вченим секретарем – доктором юридичних наук Р. А. Джабраїловим.

Донецький регіональний науковий центр НАПрН України покликаний забезпечити підвищення ролі правової науки в розробці й реалізації ефективної регіональної політики і координацію наукових досліджень у галузі держави і права всіх установ у Східному регіоні України незалежно від відомчого підпорядкування.

Важливими напрямками в діяльності Донецького регіонального центру НАПрН України слід визнати виконання наукових досліджень на замовлення центральних і місцевих органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також судових органів; участь у законопроектній (нормотворчій) роботі та правова експертиза законопроектів та інших актів; участь в організації і проведенні наукових заходів.

Так, на замовлення Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України (лист №18-10/6321/0/6-11 від 25.07.2011 р.) було підготовлено пропозиції щодо актуалізації Державної стра-

тегії регіонального розвитку на період до 2015 р. Додатково у відповідь на звернення Вищого господарського суду України від 19.04.2011 р. № 03.12.03-14/485 було підготовлено науковий експертний висновок відносно проекту Постанови Пленуму суду «Про деякі питання практики розгляду справ по спорах, які виникають із земельних відносин». Крім того, згідно з листом Донецької облдержадміністрації (від 03.06.2011 р. № 01-03892-07\01) було розроблено пропозиції щодо удосконалення порядку й показників оцінювання роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади із залучення інвестицій, здійснення заходів із поліпшення інвестиційного клімату, проведення моніторингу умов інвестиційної діяльності і стану роботи зі зверненнями інвесторів.

Інтеграція науки і практики знаходила також вияв у виконанні комплексних науково-дослідних робіт. Зокрема, на замовлення Луганської облдержадміністрації й Луганської обласної ради було проведено низку ґрунтовних наукових досліджень з актуальних питань розвитку соціально-економічної системи України, серед яких «Правовий захист інтересів недержавних суб'єктів господарювання при публічно-приватному партнерстві» (№ держреєстрації 0211U013366), «Правові заходи запровадження енергозберігаючих технологій на підприємствах металургії» (№ держреєстрації 0112U002894), «Особливості правового режиму господарського використання земельних ділянок, надр та інших природних ресурсів» (№ держреєстрації 0112U002895). Напрацювання членів Центру було покладено в основу

наукового обґрунтування Концепції енергозбереження у м. Запоріжжі.

Значущою у практичній площині є діяльність учених регіону щодо розробки законопроектів із важливих питань соціально-економічного розвитку держави. Підготовлені Центром законопроекти дістали схвалення з боку профільних Комітетів Верховної Ради України й використовуються в законотворчій діяльності парламенту. Зокрема, заслуговують на увагу проекти законів України «Про внесення змін та доповнень до Господарського кодексу України» (щодо статусу державних підприємств), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання інститутам Національної академії наук України та галузевим академіям наук права розміщення тимчасово вільних власних надходжень на депозитних рахунках в установах банків», «Про внесення змін до Закону України “Про цінні папери та фондовий ринок”» (щодо попередження недобросовісного випуску та обігу акцій), «Про внесення змін та доповнень до Закону України “Про вищу освіту”» (щодо критеріїв для незалежних громадських та інших організацій, які мають право контролювати якість освіти; принцип партнерства при здійсненні перевірок ВНЗ з питань дотримання умов акредитації та ліцензування; надання права ВНЗ визначати зміст державних стандартів освіти на рівні 30–40 % у частині розподілу навчального часу і зміни навчальних програм), «Про внесення змін та доповнень до Закону України «Про міліцію» (щодо вдосконалення правового регулювання окремих аспектів адміністративно-правової діяльності міліції).

Додатково членами Центру в межах діяльності Комісії з питань адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування Конституційної Асамблеї розроблено пропозиції щодо внесення змін і доповнень до статей 133 та 142 Конституції України (розділи IX та XI) щодо вдосконалення структури адміністративно-територіального поділу України, розширення податкових джерел бюджетних надходжень територіальних громад села, селища та міста.

Своєчасною є реакція Донецького регіонального центру НАПрН України на вже розроблені законопроекти, які стосуються різних сфер економічного життя держави. Зокрема, було розроблено низку пропозицій до проектів: Екологічного кодексу України (щодо засад державного регулювання й окремих аспектів відповідальності); законів України «Про внесення змін до Закону України “Про електроенергетику”» (щодо умов стимулювання виробництва електроенергії з альтернативних джерел), «Про індустриальні парки» (щодо розширення суб’єктного складу ініціаторів і учасників індустриального парку, здійснення їх реєстрації), «Про внесення змін до Кодексу України про надра» (щодо користування надрами орендарями цілісних майнових комплексів і концесіонерами), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо експертного забезпечення правосуддя у кримінальних справах» (запропоновано розширити коло суб’єктів, яким може бути доручено виконання судових експертиз), «Про нормативно-правові акти» (щодо конкретизації термінологічного апарату). Окрему увагу було приділено й аналізу основних положень

проекту Кодексу господарського судочинства України. Вагома наукова позиція Донецького регіонального центру НАПрН України була врахована під час обговорення проектів новіших нормативних актів з різних питань суспільного життя. Зокрема, було розроблено аванпроект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо основ економічної системи України)». Основні положення законопроекту спрямовані на забезпечення й підтримку оптимального поєднання державного регулювання економіки й ринкової саморегуляції. Проект було направлено голові Науково-експертної групи Конституційної Асамблеї.

Загалом, за участю учених регіону було підготовлено близько 40 відгуків на законопроекти, більш як 50 законопроектів і пропозицій щодо внесення змін до діючих нормативно-правових актів, близько 70 аналітичних записок і експертних висновків. Указані матеріали було направлено до Верховної Ради України, Адміністрації Президента України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Вищого господарського суду України, профільних міністерств і державних комітетів України, а також до органів місцевого самоврядування Донецької, Запорізької та Луганської областей.

Важливо відзначити і те, що за участю представників Донецького регіонального центру НАПрН України та за його організаційної підтримки відбулися визначні наукові заходи у форматі міжнародних і всеукраїнських конференцій, а також «круглих столів».

Назвемо лише деякі з них, а саме: Міжнародна наукова конференція по

енергетичному праву (Берлін, 2010 р.); Міжнародна наукова конференція «Ресурси великих міст – ресурси соціально-економічного розвитку регіону і країни» (Мінськ, 2010 р.); Німецько-польсько-українська науково-практична конференція «Медіація як процедура врегулювання спорів шляхом досягнення консенсусу» (Регенсбург, 2010 р.); Міжнародний екологічний форум (Київ, 2010 р.); круглий стіл «Конституційні основи правового забезпечення економіки України (проблеми конституційної економіки)» (за участю суддів Конституційного Суду України) (Донецьк, 2010 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Правова освіта та правова наука в Україні в умовах сучасних трансформаційних процесів» (Запоріжжя, 2010 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Конституція України – основа розбудови правової демократичної соціальної держави та формування правової системи» (Харків, 2011 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми юридичної науки і правоохоронної діяльності» (Дніпропетровськ, 2011 р.); круглий стіл «Господарський кодекс України: стан та перспективи застосування» (спільно з групою вчених з Республіки Казахстан) (Донецьк, 2011 р.); Всеросійська науково-практична конференція «Сучасні проблеми підприємницького (господарського) права» (Москва, 2011 р.); Міжнародна міждисциплінарна конференція «Міський розвиток та відповідна політика в Європі і Росії (Санкт-Петербург, 2011 р.); Міжнародна наукова конференція «Підвищення якості і безпеки послуг об'єктів туристичного продукту» (Сочі,

2011 р.); 8-ма Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Економіко-правові дослідження у XXI столітті: модернізація правового регулювання господарської діяльності у сфері зовнішньої торгівлі» (Донецьк, 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Роль публічної власності у забезпеченні соціально-економічного розвитку України» (Донецьк, 2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Систематизація законодавства у сфері підприємництва: стан та перспективи» (Астана, 2012 р.).

Науково-практичні рекомендації, які було підготовлено за результатами цих заходів, направлено до відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування.

Активною є діяльність учених регіону з підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації для підприємств, установ і організацій Східного регіону України. Зокрема, під науковим керівництвом (консультуванням) учених Донецького регіонального центру НАПрН України з 2010 р. і дотепер було захищено близько 94 дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата юридичних і економічних наук і 7 дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних і економічних наук.

Науковий потенціал Донецького регіонального центру НАПрН України знаходить вияв також у видавничій діяльності, що забезпечує широке поширення серед наукової громадськості інноваційних розробок у галузях правової та економічної наук. За час роботи Донецького регіонального центру НАПрН України опубліковано 67 монографій, з яких 42 юридичної та 25 економічної спрямованості, а також 330 наукових

статей і тез доповідей на міжнародних і всеукраїнських конференціях.

Донецький регіональний центр НАПрН України постійно розширює наукові зв'язки і сферу співробітництва з установами й організаціями України та зарубіжних країн.

Наразі налагоджено партнерські взаємовідносини з Конституційним Судом України, профільними Комітетами Верховної Ради України (зокрема, з питань економічної політики), Кабінетом Міністрів України, міністерствами (зокрема, економічного розвитку і торгівлі) та іншими центральними органами виконавчої влади, Вищими господарським і адміністративним судами України, судовими і правоохоронними органами, місцевими органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування, вищими навчальними закладами.

Додатково поглиблюються міжнародні зв'язки з установами й організаціями Російської Федерації (зокрема, Вищим арбітражним судом РФ, Інститутом держави і права РАН, Московським державним університетом ім. М. В. Ломоносова, Московською державною юридичною академією ім. О. Є. Кутафіна, Московським міським університетом управління Уряду Москви, Уральською державною юридичною академією, Санкт-Петербурзьким державним університетом), Республіки Білорусь (Білоруським державним університетом), Республіки Казахстан (Інститутом законодавства Республіки Казахстан), Республіки Литви (Вільнюським університетом), Угорщини (Центральноєвропейським університетом), Польщі (Вроцлавським університетом, Ягеллонським університетом), Німеччини (Мюнхенським інститутом права країн Східної Європи, Регенс-

бурзьким університетом, Німецьким фондом міжнародного правового співробітництва), Італії (Болонським університетом), Королівства Нідерландів (Міжнародним кримінальним судом), Сполучених Штатів Америки (Юридичною школою Джона Маршала, Фондацією конституційного права).

На найближчу перспективу серед пріоритетних напрямів діяльності Донецького регіонального центру НАПрН України визначено проведення поглиблених досліджень соціально-економічних умов розвитку монофункціональних міст України. У зв'язку з цим до кола основних завдань Донецького регіонального центру НАПрН України слід віднести розробку економіко-правових заходів щодо вирішення проблем сталого розвитку монофункціональних міст України. Необхідно інтенсифікувати наукові дослідження у Східному регіоні з метою розробки конкретних пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства України і створення сприятливих умов для відновлення діяльності містоутворюючих підприємств. Досягненню цієї мети може сприяти відновлення спеціального правового режиму інвестицій на територіях пріоритетного розвитку та функціонування вільних економічних зон, створення та діяльність індустріальних і наукових парків.

До перспективних напрямів діяльності Донецького регіонального центру

НАПрН України слід також віднести розробку проблематики правового забезпечення ефективного управління об'єктами публічної власності. На цей час без належної уваги залишаються питання збереження й ефективного використання об'єктів публічної власності (власності народу України, державної, комунальної), особливо природних ресурсів, які складають змістовну частину надбання Українського народу.

Додатковий науковий інтерес становлять питання забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарювання, визначення ефективного правового регулювання у сфері екологічної безпеки, вдосконалення правового регулювання діяльності різних видів транспорту, забезпечення прав і свобод людини і громадянина органами державної влади та місцевого самоврядування тощо.

Крім того, планується проведення кустових «круглих столів» у Маріуполі, Запоріжжі, Дніпропетровську з проблем актуалізації правових досліджень та юридичної освіти, а також наукової конференції у м. Донецьку на тему «Юридична наука і освіта в умовах глобалізації: стан та перспективи».

Безперечно, реалізація цих та інших наукових планів потребує посилення кадрового й фінансового забезпечення наукової діяльності. Вважаємо, що вказані питання знайдуть своє вирішення у найближчому майбутньому.

Матеріал підготував:

В. Мамутов, Голова Донецького регіонального наукового центру НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАН України та НАПрН України

Юридична наука півдня України: виклики ХХІ ст. (про діяльність Південного регіонального центру Національної академії правових наук України)

З метою сприяння дальшому комплексному розвитку правової науки, підвищення ефективності наукових досліджень у галузі права, а також координації діяльності наукових установ і вищих навчальних закладів юридичного профілю у розробленні наукових проблем, які мають важливе значення для розвитку Південного регіону України, указом Президента України № 635/2010 від 27.05.2010 р. на базі Національного університету «Одеська юридична академія» було створено Південний регіональний центр Національної академії правових наук України (далі – Центр).

Центр входить до системи Національної академії правових наук України. Він покликаний здійснювати координацію наукових досліджень у галузі держави та права в Південному регіоні України (Одеська обл., Миколаївська обл., Херсонська обл., Кіровоградська обл., Автономна Республіка Крим та м. Севастополь), забезпечувати діяльність структурних підрозділів апарату Президії Академії, які територіально знаходяться в регіоні.

Тобто координація наукової роботи з метою досягнення вченими Південного регіону України визначних наукових результатів, формування і зміцнення наукових шкіл, створення стабільних ви-

сокоефективних наукових колективів; забезпечення розвитку пріоритетних фундаментальних і прикладних досліджень у галузі права, організація співпраці з галузевими й іншими науковими, державними, недержавними і виробничими та іншими організаціями з метою спільного вирішення важливих наукових і практичних проблем; правовий супровід і спільне виробництво науково-технологічної продукції у співпраці з іншими організаціями, участь у виконанні міжнародних наукових програм; практична допомога у правозастосуванні місцевим органам виконавчої влади, правоохоронним органам, судам та органам місцевого самоврядування є основними завданнями Центру.

На сьогодні у складі Центру працюють чотири дійсних члени: С. В. Ківалов, А. С. Васильєв, О. Ф. Скакун, Н. А. Гуторова та тринадцять членів-кореспондентів Національної академії правових наук України: В. О. Туляков, Є. Л. Стрельцов, Ю. М. Оборотов, Г. І. Чанишева, О. П. Подцерковний, С. О. Погрібний, В. В. Тищенко, В. В. Конопльов, Є. О. Харитонов, В. Д. Берназ, В. М. Дрьомін, О. І. Харитонova, А. Ф. Крижанівський. До складу також входять співробітники Л. І. Аркуша та І. М. Горбачова, які здійснюють координацію тематики науко-

вих досліджень, які проводять вузи та наукові установи регіону.

Вченими Центру здійснюються наукові дослідження на замовлення регіонів, як-от: за запитами Верховної Ради України, Одеської міської ради, судів загальної юрисдикції всіх рівнів, Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Кабінету Міністрів України та ін.

Члени та члени-кореспонденти Центру беруть участь у розробці проектів законів, здійснюють правову експертизу законопроектів та інших актів. Як, наприклад, експертні висновки на проекти нормативних актів: проекти законів України «Про гарантії держави щодо виконання рішень суду», «Про вищу освіту», «Про внесення змін до Закону України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”», щодо проекту Закону України «Деякі питання списання та реструктуризації заборгованості за спожитий природний газ та електричну енергію», щодо законопроекту про внесення змін до законів України «Про Рахункову палату», «Про судоустрій і статус суддів», «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» та ін. Тільки за 2012 р. на замовлення органів державної влади вченими Центру було підготовлено 79 наукових висновків.

Згідно з Положенням, Центр організовує, проводить і бере участь у наукових конференціях, симпозиумах.

Від початку створення Центр бере активну участь у організації та підтримці міжнародних конференцій і форумів, які проводяться у Південному регіоні України та за кордоном.

Серед найбільш значущих заходів, які було проведено за участю представ-

ників Центру або його організаційною підтримкою, слід відзначити: Міжнародну науково-практичну конференцію «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права», українсько-турецький симпозіум з проблем кримінального права «Правовая политика стран ЕС: сравнительные аспекты» у м. Стамбулі, Міжнародну науково-практичну конференцію «Правовая и криминологическая культура в механизме противодействия преступности», Треті міжнародні читання з міжнародного права «Міжнародні читання з міжнародного права пам’яті професора П. Є. Казанського», IV Міжнародну науково-практичну конференцію «Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики», присвячену 95-річчю з дня народження професора М. В. Салтєвського, та ін. Крім того, слід відзначити, круглий стіл на тему «Роль Конституційного Суду України в процесі формування сучасного українського конституціоналізму», українсько-французький науково-практичний семінар «Сучасна адміністративна юстиція: проблеми й перспективи», міжнародну наукову конференцію «Криміналістичні засади протидії легалізації “відмивання” доходів, одержаних злочинним шляхом», міжнародну науково-практичну конференцію «Роль інтелектуальної власності в інноваційному розвитку економіки» та ін. Серед наукових форумів, які було проведено під егідою Центру, особливо слід відмітити Міжнародну конференцію за участю суддів ЄСПЛ «Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини», резуль-

татом якої стало вирішення питання щодо структурних недоліків праці ЄСПЛ на сесії ПАРЕ у січні 2013 р.

Під егідою Центру відбулося громадське обговорення 5-томного видання «Правова система України: історія, стан та перспективи» (автори: Ю. П. Битяк, Л. К. Воронова, А. П. Гетьман та ін.), поданого на здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки Захист прав особи в конституційному, цивільно-правовому і міжнародно-правовому аспекті.

Було проведено установчі збори фахівців з кримінального права, які працюють або мешкають в Одеській області, з метою створення місцевого осередку «Асоціації кримінального права України».

За час роботи Центру проведено понад 10 засідань Південного регіонального центру Національної академії правових наук України, на яких відбулося обговорення наукових доповідей з метою здійснення експертно-консультативної оцінки, встановлення відповідності тематики наукових досліджень певним спеціальностям, науковому рівню та проблематиці, властивим для докторських дисертацій, а саме:

О. В. Козаченка на тему: «Кримінально-правові заходи в українському законодавстві: генезис, функції, правозастосування»;

Л. Р. Білої-Тиунової на тему: «Службова кар'єра в Україні: адміністративно-правове дослідження»;

В. М. Ковалю на тему: «Концептуальні засади юридичної інтерпретації у господарському судочинстві»;

Л. І. Аркуші на тему «Основи виявлення та розслідування доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності»;

О. О. Пунди на тему «Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини за цивільним законодавством України»;

О. С. Кізлової на тему «Застава за цивільним законодавством України»;

С. Д. Домусчі на тему «Захист права власності від порушень»;

М. М. Ясинока на тему «Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України»;

В. М. Андріїва на тему «Система трудових прав працівників»;

Н. А. Орловської на тему «Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування»;

М. Д. Василенко на тему: «Концептуальні засади господарсько-правового режиму технопарків і технополісів»;

Н. Ю. Голубевої на тему: «Зобов'язальні відносини за цивільним правом України: методологічні проблеми об'єкту та змісту».

До речі, не всі наукові доповіді отримали схвальну оцінку: деякі було рекомендовано направити на доопрацювання з метою підвищення якості докторських досліджень. Така наполеглива експертна праця сприяє підвищенню якості наукових досліджень у регіоні, надає реальну допомогу молодим вченим у розвитку свого наукового потенціалу, забезпечує приріст якості наукових шкіл та напрямків розвитку правничої науки на Півдні України.

Вченими Центру здійснюються тісні наукові зв'язки з юридичними вищими навчальними закладами України, у тому числі з усіма ВНЗ Міністерства освіти

і науки України, низкою ВНЗ Міністерства внутрішніх справ України, Академією СБУ України, а також Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, особливо в галузі підготовки та написання коментованих кодексів, підручників та колективних монографій, проведення наукових конференцій, симпозіумів, семінарів, «круглих столів». Поряд з цим при виконанні відповідних наукових досліджень, підготовці підручників і навчально-методичних посібників широко використовуються розробки НАПрН України, що надає можливості застосування наукових розробок Центру у навчальному

процесі, формування концептуальних основ сталого розвитку правової форми в Українській державі.

У перспективі вважаємо за необхідне поширити координаційну діяльність Центру на процес планування та обрання тематики докторських досліджень юристів Півдня України, подальше поширення компаративістських робіт з метою активізації актуальної для Півдня країни розробки проблем правового забезпечення діяльності морегосподарського комплексу, конвергенції приватного та публічного права у напрямі формування правової доктрини, захисту прав людини.

Матеріал підготував:

С. Ківалов, Голова Південного регіонального центру НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України

Західний регіональний науковий центр Національної академії правових наук України: становлення та розвиток

Західний регіональний науковий центр Національної академії правових наук України (далі – Центр) було створено на підставі Постанови Президії Національної академії правових наук України від 30 червня 2009 р. № 66/2. Його діяльність поширюється на правничі, наукові та освітянські заклади і установи Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької областей. Нині він користується окремим приміщенням, наданим адміністрацією Львівського національного університету імені Івана Франка.

З моменту створення і донині Центр очолює академік НАПрН України В. Т. Нор. Членами Центру є такі члени академії, як: академік НАПрН України П. М. Рабінович; члени-кореспонденти НАПрН України В. К. Гришук, В. В. Лемак, В. О. Навроцький та наукові співробітники, кандидати юридичних наук Н. Р. Бобечко і В. В. Луцик. При Центрі створено Науково-координаційну раду, до складу якої входить, крім його членів, низка провідних науковців-юристів Західного регіону України.

Основними напрямками діяльності Центру є, зокрема:

1) проведення на замовлення місцевих органів державної влади, органів

місцевого самоврядування, правоохоронних та судових органів, громадських організацій, інших юридичних осіб чи фізичних осіб наукових досліджень, підготовка експертних висновків, юридичних довідок.

У межах цього напрямку членами Центру протягом нетривалого часу його діяльності було підготовлено експертні висновки на замовлення:

– Конституційного Суду України – 8 (найбільш вагомими серед яких були висновки щодо: відповідності Конституції окремих положень Закону України № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р. (академік В. Т. Нор); офіційного тлумачення п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України (гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами) (академік В. Т. Нор); відповідності Конституції України окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р. (академік В. Т. Нор); офіційного тлумачення положень ст. 44, п. 8 ч. 2 ст. 48; ч. 1 ст. 348 та ст. 384 КПК України (1960 р.) (академік В. Т. Нор разом із науковим співробітником Н. Р. Бобечком); офіційного тлумачення конституційного права на правову допомогу (ст. 59 Конституції України) (академік П. М. Рабінович); визначення

судової юрисдикції розгляду справ про оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів дізнання, слідства та прокуратури, пов'язані з розглядом заяв чи повідомлень про злочини (член-кореспондент В. О. Навроцький);

– Верховного Суду України – 15 висновків з питань неоднакового застосування норм кримінального права та кримінально-процесуального права (академік В. Т. Нор, член-кореспондент В. К. Гришук, член-кореспондент В. О. Навроцький);

– Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ – 4 висновки щодо тлумачення норм кримінального та кримінально-процесуального права у конкретних кримінальних справах (академік В. Т. Нор, член-кореспондент В. К. Гришук, член-кореспондент В. О. Навроцький та ін.);

– Генеральної прокуратури України – 21 висновок на проекти методичних рекомендацій щодо методики розслідування окремих груп злочинів та прокурорських перевірок за дотриманням законності, а також експертний висновок щодо проекту Закону України «Про прокуратуру України та статус прокурорів» (академік В. Т. Нор, н. с. В. В. Луцик).

За зверненням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Національної школи суддів України члени Центру беруть активну участь у підготовці кандидатів у судді (читають лекції, проводять практичні заняття) на базі Львівського національного університету імені Івана Франка;

2) сприяння місцевим органам державної влади та органам місцевого са-

моврядування у здійсненні ефективної правової політики у зазначеному регіоні України. У межах цього напрямку членами Центру систематично надаються консультації та роз'яснення з питань правозастосування місцевим органам державної влади та органам місцевого самоврядування, суддям усіх ланок судової системи, працівникам прокуратури, органів внутрішніх справ та іншим практикуючим юристам;

3) проведення фундаментальних та прикладних наукових досліджень. Членами Центру здійснюються наукові дослідження в межах тем, зареєстрованих УкрІНТЕІ. Зокрема, академік П. М. Рабінович проводить дослідження у межах теми «Права людини: міжнародні стандарти та державно-юридичні засоби їх забезпечення в Україні». Академік В. Т. Нор, наукові співробітники Н. Р. Бобченко і В. В. Луцик розробляють тему «Кримінально-процесуальні гарантії та проблеми їх вдосконалення в умовах реформування кримінального процесу України». Член-кореспондент В. В. Лемак досліджує тему «Правова реформа в державах Центральної Європи і України: теоретичні і практичні аспекти». Члени-кореспонденти В. К. Гришук та В. О. Навроцький працюють над темою «Проблеми реформування правової системи України».

Результати проведених досліджень члени Центру впроваджують у навчальний процес, зокрема, у курси філософії права (академік П. М. Рабінович), кримінального права України (члени-кореспонденти В. К. Гришук, В. О. Навроцький), кримінально-процесуального права України (академік В. Т. Нор, наукові співробітники Н. Р. Бобченко, В. В. Лу-

чик), юридичної психології (н. с. Н. Р. Бобченко), прокурорського нагляду в Україні (н. с. В. В. Луцик).

Результати проведених досліджень оприлюднюються членами Центру, які проводять активну наукову роботу, зокрема, з моменту створення Центру його членами опубліковано:

– 5 монографій – Конституційно-правовий статус людини: можливості удосконалення в Україні: колективна монографія. – Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2012. – 180 с. (академік П. М. Рабінович, член-кореспондент В. О. Навроцький); Правовая система Украины: история, состояние и перспективы. В 5 т. – Харьков: Право, 2011. – 896 с. (академіки В. Т. Нор, П. М. Рабінович, член-кореспондент В. В. Лемак); Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. – Хмельницький: Хмельниц. ун-т упр. та права, 2012. – 736 с. (член-кореспондент В. К. Гришук); Умисні вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща: юридичний аналіз складів злочинів: монографія. – Хмельницький: Хмельниц. ун-т упр. та права, 2012. – 368 с. (член-кореспондент В. К. Гришук); Інститут повернення кримінальної справи прокурору: монографія. – Тернопіль: Підручники та посібники, 2011. – 184 с. (науковий співробітник В. В. Луцик);

– 4 коментарі – Конституція України: Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій, В. М. Литвин, О. В. Петришин та ін.; передм. В. Ф. Януковича. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2011. – 1128 с. (академіки П. М. Рабінович і В. Т. Нор);

Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К.: Юстиніан, 2012. – 1224 с. (академік В. Т. Нор); Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. – Т. 1 / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х.: Право, 2012. – 768 с. (академік В. Т. Нор); Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 9-те вид., переробл. та допов. / В. К. Гришук, А. М. Бойко, Л. П. Брич та ін. – К.: Юрид. думка, 2012. – 1316 с. (член-кореспондент В. К. Гришук);

– 7 підручників – Прокурорський надгляд в Україні: підручник. – К.: Ін Юре, 2011. – 592 с. (академік В. Т. Нор, науковий співробітник В. В. Луцик); Соціальна відповідальність: навч. посіб. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 152 с. (член-кореспондент В. К. Гришук); Теоретико-прикладні засади професіоналізації особового складу вищих навчальних закладів МВС України: навч. посіб. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – 352 с. (член-кореспондент В. К. Гришук); Юридична відповідальність: навч. посіб. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 156 с. (член-кореспондент В. К. Гришук);

– понад 40 статей;

4) організація та проведення наукових конференцій, «круглих столів», семінарів та інших наукових заходів. Упродовж своєї діяльності значна увага Центру була приділена організації та координації проведення міжнародних конференцій. До найбільш значних наукових та науково-практичних конфе-

ренцій, організатором та співорганізатором проведення яких був Центр, належать:

– Міжнародна науково-практична конференція «Конституційні аспекти судової реформи в Україні», проведена 24–25 березня 2011 р. у м. Львові (співорганізатори – Львівський національний університет імені Івана Франка у співпраці з проектом Агентства США з міжнародного розвитку «Україна: верховенство права»);

– Міжнародна конференція молодих вчених, аспірантів та студентів «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи», проведена 20–21 квітня 2012 р. у м. Львові (співорганізатор – Львівський національний університет імені Івана Франка);

– Перша міжнародна науково-практична конференція «Малиновські читання», проведена 16–17 листопада 2012 р. (співорганізатор – Національний університет «Острозька академія»);

– VI, VII, VIII міжнародні «круглі столи» «Антропологія права: філософський та юридичний виміри», проведені у грудні 2010, 2011, 2012 рр. спільно з Львівським національним університетом імені Івана Франка;

– Міжнародний форум з практики Європейського суду з прав людини, проведений 30 листопада – 2 грудня 2012 р. у м. Львові (співорганізатори – ОБСЄ, Львівський національний університет імені Івана Франка, Асоціація правників України, Ліга студентів АПУ, Координаційна рада молодих юристів України при Міністерстві юстиції України);

– Міжнародна конференція молодих вчених, аспірантів та студентів «Актуальні проблеми прав людини, держави

та правової системи», проведена 26–27 квітня 2013 р. у м. Львові (співорганізатор – Львівський національний університет імені Івана Франка);

– Регіональна конференція, проведена 5–6 грудня 2012 р. у м. Львові, «Кримінально-процесуальний кодекс: практична реалізація та міжнародний досвід» (співорганізатори – Львівський національний університет імені Івана Франка, Департамент юстиції США (OPDAT));

– Регіональний «круглий стіл», проведений 9 грудня 2011 р., на тему «Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні». Доповідачами були: академік В. Т. Нор, члени-кореспонденти: В. В. Лемак, В. О. Навроцький;

5) здійснення просвітницької діяльності на території Західного регіону України.

У рамках Всеукраїнського тижня права 9 грудня 2011 р. у всіх вищих юридичних навчальних закладах Львова, Івано-Франківська, Ужгорода, Тернополя, Луцька, Хмельницька, Чернівців була проведена лекція «Права людини і громадянина». Лекція була проведена членами науково-координаційної ради Центру в університетах Західного регіону України.

Був проведений 7 грудня 2011 р. «круглий стіл» на тему: «Права людини: антропологічні засади» з доповіддю академіка П. М. Рабіновича та сесія міжнародної програми «Філософія прав людини» (10 грудня 2011 р.) із доповідями академіка П. М. Рабіновича та члена-кореспондента В. В. Лемака.

Також 6 грудня 2011 р. у Львівському національному університеті ім. Івана Франка був проведений методологічний

семінар викладачів юридичного факультету на тему: «Людяність як об'єкт правового захисту». Доповідач і модератор – академік П. М. Рабінович. На запрошення Центру в роботі семінару взяв участь професор Університетського коледжу м. Лондона (London University) – Філіп Сендс.

У перспективі планується видання Центром науково-інформаційного збірника (вісника), в якому друкуватимуться результати наукових досліджень, а також подаватимуться матеріали про інші напрями діяльності членів Центру та інших науковців регіону.

Проблеми у діяльності Центру і можливості їх вирішення

Незважаючи на досить плідну діяльність Центру, його роботу можна вдосконалити. Як видається, цьому посприяти б:

- забезпечення Центру власною оргтехнікою та доступом до мережі Інтернет;
- створення бібліотеки Центру, для чого, зокрема, потрібно профінансувати підписку і придбання наукової літератури;
- фінансування наукових відряджень членів Центру;
- запровадження посади лаборанта (референта) Центру.

Матеріал підготував:

В. Нор, Голова Західного регіонального наукового центру НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України

Нові аспекти дослідження теорії судової влади

Актуальною проблемою сьогодення для юридичної науки є структуралізація юридичного знання та зменшення розриву між теорією і практичним втіленням отриманих знань. Саме такий характер має монографічне дослідження С. В. Прилуцького «Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава)», яке забезпечило комплексний підхід до вирішення вказаної проблематики. Вже в назві монографії прослідковується методична і методологічна виваженість у підходах до викладення досліджуваної теми, що виявляється не в абсолютизації отриманих знань як істини в останній інстанції, а у визначенні загальних рис, основоположних засад, вихідних ознак теорії судової влади, тобто лише вступу до неї.

Заслугує на увагу спроба автора монографії досліджувати судову владу в контексті особливого призначення судової влади в бутті людини, суспільства і держави, де судова влада виступає своєрідним соціальним, юридичним містком взаємовідносин суспільства і держави, зокрема, це відображено у назві наукової роботи формулюванням: «Суспільство. Правосуддя. Держава». Ураховуючи те, що в порівнянні з ідеєю людства держава виступає як щось «механічне», С. В. Прилуцькому вдалося визначити роль, місце і значення судової влади у поєднанні ідеї люд-

ства з таким складним соціальним утворенням, як держава.

Автор наукової праці вдало підійшов до формування змісту монографії, який є належним чином структурований, а питання в ньому – логічно поєднані. Структура самої монографічної праці також є доволі вивіреною і логічною. Основні поставлені питання у монографії досліджені повною мірою. Зміст наукового дослідження відповідає обраній темі та розкриває визначений автором об'єкт і предмет дослідження.

Аналізуючи зміст монографії, можливо дійти висновку, що авторові вдалося досягти поставленої мети, яка окреслювалась у вступі, тобто проаналізувати загальні риси, основоположні засади з подальшою науковою розробкою та обґрунтуванням теорії судової влади крізь призму взаємозв'язків суспільства, правосуддя, держави, особи.

Новизна отриманих наукових результатів, що пов'язано зі спробою автора монографії дослідити, обґрунтувати та всебічно окреслити загальні науково виважені положення судової влади, а також таке явище, як «судове право», – окрему галузь права. До слова, варте особливої уваги дослідження та обґрунтування теоретичних засад становлення судової влади як політико-правової, соціальної категорії в контексті побудови

правової держави і становлення громадянського суспільства.

У ході написання наукової роботи авторові вдалося використати як переконливу аргументацію своєї позиції чималу базу наукових досліджень щодо сутності та природи судової влади, судового права, історії судової влади, інститутів адвокатури, прокуратури та мирових суддів. Авторів монографії вдалося, застосувавши закони логіки, прийти до визначення теорії судової влади шляхом аналізу понять: судове право, суддівське самоврядування та судове адміністрування як самостійні форми організації судової влади, мировий суд, адвокатура, прокуратура тощо та показати системні взаємозв'язки між ними.

Монографія насичена обґрунтованими доказами існування судового права як окремої галузі; необхідності введення інституту мирового суду в Україні, наявності прямого взаємозв'язку між ефективністю діяльності та організації судової влади, її правового забезпечення із становленням правової держави та громадянського суспільства; належності адвокатури до інститутів громадянського суспільства.

С. В. Прилуцький, працюючи над своїм дисертаційним дослідженням, творчо підійшов до означення ключових положень теорії судової влади як самостійного наукового напрямку із системою взаємозалежних явищ і понять, що включає в себе знання про суд, судову владу, судочинство. Схвальним є дослідження проблем практичної реалізації ознак судової влади, зокрема – незалежності суддів як гарантії дії принципу верховенства права. Цікавими та актуальними на сучасному етапі

судової реформи є пропозиції введення в національну правову систему інституту мирових суддів, публічного обвинувачення та захисту з відповідними змінами в системі судочинства.

Новою, перспективною та актуальною для української юридичної науки є висловлена автором монографічного дослідження ідея становлення судового права, що розкриває найважливіші принципи взаємовідносин судової влади з органами публічної влади, обґрунтовує критерії балансу між судом як органом державної влади та інститутами громадянського суспільства.

На нашу думку, досліджуючи теорію судової влади в контексті суспільства, здійснення функцій судової влади і держави, автору монографії необхідно було звернути більшу увагу на межі, тобто мінімальні і максимальні прояви держави в суспільстві, судової влади в суспільстві, держави щодо свободи особи.

На нашу думку, автору необхідно більш критично ставитися до вживання терміна «правосуддя». Проблематика термінології і визначення поняття судової влади потребують більш детального означення. Зокрема, на противагу більшості конституцій світу, розділ VIII Конституції України називається «Правосуддя», хоча це є лише однією із функцій судової влади. Натомість більшість конституцій країн світу містять розділи (глави) про судову владу. Саме таку назву має глава 7 Конституції Російської Федерації. Хоча на виправдання доречності вживання терміна «правосуддя» в українській Конституції стають відомі вітчизняні вчені В. Ф. Погорілко та В. Л. Федоренко, вказуючи на те, що таким чином Конституція України підкреслює важливість таких

функцій судової влади, як правосуддя, яке незалежно від їх позиції та інших суб'єктивних тлумачень, все одно залишається однією із функцій судової влади, про що стверджує Богдан Футей, влучно критикуючи означення Основним Законом судової влади правосуддям.

Актуальність визначення меж влади, зокрема судової влади, визначається постановкою проблематики монографічного дослідження, а саме, як вбачається зі змісту роботи, це співвідношення судової влади та правової держави, співвідношення судової влади і громадянського суспільства. Визначення меж судової влади робить її повноцінним суб'єктом у політико-правових, соціальних відносинах із подальшим унеможливленням теоретичних і практичних спекуляцій у наукових та інших сферах буття щодо природи, місця, значення, ролі й сутності судової влади.

С. В. Прилуцький у своїй монографічній роботі вдало обґрунтував місце, роль та значення прокуратури як окремого публічного інституту судочинства і, на противагу йому – адвокатури як інституту громадянського суспільства в механізмі судочинства. З нашої точки зору, досліджуючи порушене питання, необхідно чітко сформулювати і теоретично окреслити межі, тобто мінімальні та максимальні прояви адвокатури, прокуратури, суду у механізмі їх взаємодії як між собою, так і з суспільством, особою, державою задля побудови чіткої теоретичної

моделі судової влади і можливості практичного втілення її в життя шляхом проведення відповідної судової реформи.

На нашу думку, монографія С. В. Прилуцького «Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава)» виконана на високому творчому та науковому рівні, містить низку оригінальних висновків та надає теоретичне і концептуальне підґрунтя для організації вітчизняної судової влади і побудови належної системи правосуддя згідно з кращими світовими традиціями в цій галузі. Автором обґрунтовані практичні рекомендації щодо шляхів та способів розвитку теорії судової влади, системи та порядку організації судової влади, формування судового права та його інститутів, що охоплює: 1) вчення про суд та судову владу; 2) вчення про судоустрій; 3) вчення про судочинство.

Ураховуючи викладене, сформульовані С. В. Прилуцьким у монографії ідеї теорії судової влади стали ідейною основою у становленні належної судової влади в Україні як інструменту реалізації влади права та гаранта послідовного становлення громадянського суспільства і правової держави, та є теоретичною основою для формування комплексної, самостійної галузі права – судового права, яка забезпечить послідовність втілення принципу верховенства права у взаємодію особи, суспільства, держави в контексті процесів динаміки і статички розвитку права.

С. Бобровник, професор кафедри теорії права і держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Конкурс на присудження Премії імені Ярослава Мудрого

Оголошується конкурс на присудження запровадженої спільним рішенням Президії Національної академії правових наук України та вченою радою Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» Премії імені Ярослава Мудрого, метою якої є колективне визнання видатних заслуг науковців-правознавців та практиків-юристів України в розбудові правової демократичної держави України.

Премія має 4 номінації:

- 1) за видатні досягнення в науково-дослідницькій діяльності з правознавства;
- 2) за видатні заслуги в галузі підготовки юридичних кадрів;
- 3) за видатні заслуги в законотворчій, судовій та правозастосовчій діяльності;
- 4) за підготовку й видання підручників для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти.

Висунення кандидатів на присудження Премії провадиться: рішеннями комітетів Верховної Ради України, Верховним Судом України, Конституційним Судом України, Вищим господарським судом України, Вищим адміністративним судом України, колегіями Генеральної прокуратури України, колегіями центральних правозастосовчих органів, вченими радами юридичних навчальних і наукових закладів.

Премія присуджується таємним голосуванням на засіданні Комітету з при-

судження Премії імені Ярослава Мудрого, який створюється із представників юридичної громадськості України спільним рішенням Президії Національної академії правових наук України і вченої ради Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Особам, яким присуджується Премія, видається диплом Лауреата, пам'ятний нагрудний знак – медаль і грошова винагорода. Лауреатом Премії за кожною номінацією особа може бути лише один раз.

У конкурсі на присудження Премії імені Ярослава Мудрого можуть брати участь: 1) автори монографій, підручників, навчальних посібників, науково-практичних коментарів чинного законодавства, юридичних енциклопедій, циклів наукових праць (кандидати та доктори юридичних наук). Підручники та навчальні посібники висуваються на здобуття Премії за умови їх апробації у навчальному процесі не менше 2-х років; 2) особи, які мають видатні досягнення в підготовці докторів і кандидатів юридичних наук або видатні досягнення у службовій чи громадській діяльності, в галузі підготовки юридичних кадрів, у законотворчій та правозастосовчій діяльності.

У конкурсі з першої та четвертої номінації може брати участь як одна осо-

ба, так і група осіб (не більше восьми). За результатами конкурсу присуджується по 3 (три) премії з кожної номінації.

Подання на конкурс повинно мати конкретний характер і бути підтверджено необхідними документами. До нього обов'язково додаються наукові праці, що подаються на конкурс, а також такі документи: а) рішення колективного органу про висунення кандидатур (кандидатів) на присудження Премії; б) перелік наукових праць авторів (осіб); в) роз-

горнута довідка, яка містить інформацію про особу та її видатні заслуги з тієї чи іншої номінації. Документи мають бути оформлені відповідно до вимог діловодства і підписані керівником установи.

Термін подання документів на присудження Премії імені Ярослава Мудрого – до 30.09.2013 р. на адресу: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

Тел. для довідок: 704-93-20, факс: 704-11-35.

Виповнилося 75 років від дня народження **Павла Івановича Жигалкіна**, члена-кореспондента НАПрН України, професора, провідного фахівця в галузі трудового права, який народився 21 лютого 1938 р. у с. Селечня Суземського р-ну Брянської обл. (Російська Федерація). У 1967 р. закінчив Харківський юридичний інститут (нині – Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»). З 1967 р. до вересня 2012 р. працював у цьому навчальному закладі. У 1985–1986 рр. обіймав посаду декана прокурорсько-слідчого факультету, з 1986 по 2000 р. – завідувач кафедри трудового права, з 2001 по 2012 р. працював професором цієї кафедри.

У 1974 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Правове регулювання строків у трудових відносинах» (спеціальність 12.00.05). Науковий ступінь кандидата юридичних наук присуджено у 1974 р. Вчене звання професора присвоєно у 1991 р. Обраний членом-кореспондентом Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України) у 1993 р. Підготував понад 10 кандидатів наук.

Опублікував більш як 120 наукових праць, серед яких: «Трудовое право в обеспечении стабильности кадров» (1977), «Советское трудовое право» (у співавт., 1981), «Научно-практические рекомендации и нормативные акты по трудовому законодательству» (у співавт., 1990), «Справочник предпринимателя Украины» (у співавт., 1993), «Основы государства и права» (у співавт., 1997), Научно-практический комментарий к Закону «Об отпусках» (у співавт., 1997), «Основы держави і права» (у співавт., 1999), «Актуальні питання кодифікації законодавства про працю» (2001), «Право на працю – найважливіше право громадян» (2001), «Судова практика та її значення для регулювання відносин у сфері праці» (у співавт., 2008), «Развитие трудового права и права социального обеспечения» (у співавт., 2011) та ін.

Брав участь у розробленні проекту Кодексу законів про працю України та інших нормативних актів.

Заслужений працівник народної освіти України (1995). Нагороджений орденом Дружби народів (1981), Почесною грамотою Верховної Ради України (2005), Почесним знаком (орденом) III ступеня Університету (2011).

Президія Національної академії правових наук України і редакційна колегія «Вісника Національної академії правових наук України» щиро вітають **Павла Івановича Жигалкіна** з ювілеєм і бажають йому міцного здоров'я, добробуту, невичерпної енергії та довголіття.

Виповнилося 60 років від дня народження доктора юридичних наук, генерала-полковника міліції, члена-кореспондента НАПрН України, заслуженого юриста України **Сергія Миколайовича Гусарова**, який народився 24 березня 1953 р. у м. Іскітим Новосибірської обл.

У 1980 р. закінчив Харківський автодорожній інститут, у 1985 р. – Харківський юридичний інститут (нині – Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»). З 1976 по 2003 р. служив в органах внутрішніх справ на посадах: старшого інспектора дорожнього нагляду, начальника відділення ДАІ, заступника начальника відділу внутрішніх справ Барвінківського райвиконкому УВС Харківського облвиконкому, з 1993 по 1997 р. – начальник Управління ДАІ УВС Харківської області, з 1997 по 1999 р. – заступник начальника Управління МВС України в Харківській області, у 1999–2000 рр. – начальник Управління МВС України на Південній залізниці, з 2000 по 2001 р. – перший заступник начальника Управління ДАІ МВС України, з 2001 по 2003 р. – начальник управління МВС України в Харківській області, з 2003 по 2005 р. – перший заступник Міністра внутрішніх справ України – начальник Головного штабу. У 1994, 1998 та 2002 рр. обирався депутатом Харківської обласної ради. З 2006 по 2007 р. – народний депутат України V скликання. У 2008–

2010 рр. – ректор Академії управління Міністерства внутрішніх справ. У 2010 р. обраний народним депутатом України VI скликання, одночасно – голова Наглядової ради Академії управління МВС, з 2012 р. – ректор Харківського національного університету внутрішніх справ.

У 2002 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Адміністративно-правові засади управлінської діяльності Державної автомобільної інспекції України щодо забезпечення безпеки дорожнього руху» (спеціальність 12.00.07). У 2009 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів внутрішніх справ» (спеціальність 12.00.07). Вчене звання старшого наукового співробітника присвоєно у 2009 р. Обраний членом-кореспондентом Національної академії правових наук України у 2010 р.

Напрями наукової діяльності – адміністративно-правове забезпечення правоохоронної діяльності, адміністративно-юрисдикційна діяльність органів внутрішніх справ, взаємодія підрозділів органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів, правове забезпечення правоохоронної діяльності. Опублікував понад 80 праць, серед яких: «Захист прав і свобод людини і громадянина в діяльності ОВС» (2008), підручник «Адміністративна діяльність ОВС» (у співавт., 2009), монографія «Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів внутрішніх справ» (2009), навчальний посібник «Теорія та практика правоохоронної діяльності органів

внутрішніх справ України» (у співавт., 2012), підручник «Оперативно-розшукова діяльність: Загальна частина» (у співавт., 2012).

Брав участь у складі багатьох робочих груп, створених, зокрема, за ініціативою РНБО України та Верховної Ради України, а також МВС України. Він є автором (співавтором) 22 проектів законів України, серед яких: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо попередження несанкціонованого прослуховування телефонних розмов)», «Про амністію», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо проведення оперативно-розшукової діяльності)», «Про систему досудового слідства в Україні», «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні порушення (щодо підвідомчості справ про адміністративні правопорушення на транспорті)»,

«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за порушення правил дорожнього руху» та ін. Член редколегій наукових журналів «Вісник Академії управління МВС», «Наше право».

Заслужений юрист України (2001), нагороджений орденом «За заслуги» III, II ступенів (2003, 2011), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2003), Грамотою Верховної Ради України (2008), багатьма відомчими нагородами та відзнаками.

Президія Національної академії правових наук України та редколегія журналу «Вісник Національної академії правових наук України» щиро вітають **Сергія Миколайовича Гусарова** із ювілеєм та бажають йому міцного здоров'я, бадьорості, життєрадісності, подальшої плідної праці, благополуччя та творчого натхнення.

Виповнилося 60 років від дня народження відомого вченого в галузі кримінального права і кримінології – доктора юридичних наук, професора, іноземного члена Національної академії правових наук України **Володимира Сергійовича Комісарова**, який народився 29 березня 1953 р. у с. Василівка Аламедінського району Киргизької РСР.

У 1978 р. із відзнакою закінчив денне відділення юридичного факультету Московського державного університету

ім. М. В. Ломоносова за спеціальністю «Правознавство». 3 жовтня 1978 р. по грудень 1980 р. працював на юридичному факультеті Мордовського державного університету ім. М. П. Огарьова. 3 грудня 1980 р. по грудень 1983 р. навчався в аспірантурі юридичного факультету МДУ ім. М. В. Ломоносова. У 1984 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: «Кримінальна відповідальність за бандитизм». З 1984 р. працює на юридичному факультеті МДУ ім. М. В. Ломоносова. З 1991 р. – доцент кафедри кримінального права та кримінології. У 1997 р. захистив докторську дисертацію на тему: «Злочини, що порушують загальні правила безпеки (поняття, система, загальна харак-

теристика)». З лютого 2000 р. – професор кафедри кримінального права та кримінології. З червня 2000 р. і дотепер – завідувач кафедри кримінального права та кримінології. З квітня 1998 р. по лютий 2003 р. – заступник декана юридичного факультету МДУ з наукової роботи.

За період науково-педагогічної діяльності В. С. Комісаров опублікував понад 150 наукових праць (більш як 20 було видано за кордоном). З 1998 р. – член редакційної колегії журналу Вісник МДУ (Серія «Право»), з 2000 р. – «Чорні дірки російського законодавства», з 2007 р. – «Законодавство», з 2008 р. – «Кримінальне право» та «Міжнародне кримінальне право і міжнародна юстиція».

Бере активну участь у законопроектних роботах, підготовці постанов Пленумів Верховного Суду РФ, дає висновки за запитами вищих судових органів країни, правоохоронних органів та практичних працівників.

Член вченої ради юридичного факультету МДУ, з 1991 р. – член спеціалізованої ради по захисту докторських

дисертацій в МДУ, з 2008 р. – у Санкт-Петербурзькому державному університеті. З 2004 р. – член експертної ради ВАК РФ, з 1995 р. – член Навчально-методичного об'єднання з юридичної освіти ВНЗ Росії.

З 2000 р. – член Російської академії юридичних наук, з 2007 р. – Президент Російського конгресу кримінального права, з 2009 р. – віце-президент Міжнародного форуму з проблем злочинності та кримінального права в епоху глобалізації (Китай), з 2012 р. – іноземний член Національної академії правових наук України.

У 2004 р. В. С. Комісарову присвоєно звання «Передовий працівник освіти Монголії», у 2005 р. – «Почесний працівник вищої професійної освіти Російської Федерації».

Президія Національної академії правових наук України, редакційна колегія «Вісника Національної академії правових наук України» щиро вітають **Володимира Сергійовича Комісарова** з ювілеєм і бажають йому міцного здоров'я, благополуччя, творчої наснаги і подальших успіхів.

Пам'яті Михайла Яковича Сегая

2 травня 2013 р. на 91-му році пішов із життя видатний вчений у галузі криміналістики, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, невтомний дослідник і талановитий педагог, Заслужений діяч науки і техніки України, учасник Великої Вітчизняної війни **Михайло Якович Сегай**.

Увесь його трудовий шлях і творче життя було віддане сумлінному служінню інтересам і прагненням рідного народу. Будучи людиною широких поглядів і твердих наукових переконань, М. Я. Сегай присвятив своє життя самовідданому служінню праву, вихованню багатьох поколінь правників-професіоналів.

М. Я. Сегай народився 31 березня 1923 р. у м. Києві. У 1950 р. закінчив юридичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). З 1950 по 1996 р. працював у Київському науково-дослідному інституті судових експертиз Мін'юсту України. Обіймав такі посади: з 1950 р. – молодший науковий співробітник, з 1952 р. – старший науковий співробітник, з 1955 р. – завідувач відділу, з 1963 по 1983 р. – заступник директора з наукової роботи, у 1983–1994 рр. – головний науковий співробітник інституту. З 1994 р. – вчений секретар Київського регіонального

центру Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України). До останнього часу працював головним науковим співробітником відділу по зв'язках з державними, судовими та правоохоронними органами апарату президії Національної академії правових наук України (м. Київ).

У 1959 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Криміналістична ідентифікація та особливості її застосування в окремих видах криміналістичної експертизи» (спеціальність 12.00.09), у 1970 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Методологія судової ідентифікації» (спеціальність 12.00.09). Науковий ступінь доктора юридичних наук присуджено у 1971 р. Вчене звання професора присвоєно у 1972 р. Обраний членом-кореспондентом у 1993 р., а у 2000 р. – дійсним членом (академіком) Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України). Підготував двох докторів наук та 12 кандидатів наук.

До сфери наукових інтересів М. Я. Сегая входили проблеми криміналістики, зокрема, криміналістичне дослідження речових доказів, теоретичні засади судової експертології, розробка проблематики правової інформатизації України. Опублікував понад 250 наукових праць,

серед яких: «Методология судебной идентификации» (1970), «Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии)» (1997), «Современные возможности судебных экспертиз в свете достижений науки и техники» (1987), «Курс криміналістики» (у співавт., 2000), Науково-практичний коментар до Закону України «Про судову експертизу» (2005, 2010). Радою суспільних нагород ООН відзначений Почесною срібною медаллю Р. С. Белкіна «За видатні заслуги у розвитку криміналістики та судової експертизи».

Держава високо оцінила бойові подвиги М. Я. Сегая. Він нагороджений орденами Вітчизняної війни I та II (2 ордени) ступенів, Червоної Зірки,

Богдана Хмельницького III ступеня та 12 медалями.

Пішла з життя надзвичайно доброзичлива і чуйна людина, яскрава особистість, яка завжди надихала колег власними ідеями та вчинками. У цю скорботну годину щиро поділяємо біль рідних та близьких йому людей.

Світла пам'ять про видатного вченого, педагога, людину широкої душі назавжди збережеться у серцях його учнів, усіх тих, хто його знав і працював із ним.

Президія Національної академії правових наук України та редакційна колегія «Вісника Національної академії правових наук України» глибоко сумують з приводу тяжкої втрати – смерті **Михайла Яковича Сегая** та висловлюють свої щирі співчуття його рідним.

Пам'яті Володимира Серафимовича Зеленецького

1 червня 2013 р. на 76-му році пішов із життя видатний вчений у галузі кримінально-процесуального права, прокурорського нагляду, кримінології та загальної теорії боротьби зі злочинністю, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, невтомний дослідник і талановитий педагог, Заслужений діяч науки і техніки України, старший радник юстиції, Почесний працівник прокуратури, лауреат Премії імені Ярослава Мудрого **Володимир Серафимович Зеленецький**.

В. С. Зеленецький народився 4 лютого 1937 р. у смт Розівці Люксембурзького району (Дніпропетровська область). Майже одразу після закінчення у 1964 р. Харківського юридичного інституту (нині – Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого») його професійне життя було пов'язане з рідним вищим навчальним закладом, де він пройшов шлях від аспіранта до професора кафедри кримінального процесу.

У 1969 р. захистив кандидатську дисертацію «Подання слідчого про вжиття заходів до усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину», а у 1972 р. йому присуджено звання доцента. 1989 р. у житті В. С. Зеленецького ознаменувався захистом докторської дисертації на тему «Концептуальні за-

сади загальної теорії боротьби зі злочинністю». Цією фундаментальною роботою в Україні було закладено новий науковий напрям, який став підґрунтям у визначенні наукових поглядів та позицій цілої плеяди вітчизняних та зарубіжних учених. Вчене звання професора присвоєно у 1991 р.

У 2000 р. обраний членом-кореспондентом, а у 2008 р. – дійсним членом (академіком) Академії правових наук України (нині – Національна академія правових наук України). Академік міжнародної академії наук екології та безпеки життєдіяльності суспільства (МАНЕБ) (2001, РФ).

Багато сил В. С. Зеленецький доклав у справу становлення та розвитку Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України (нині – Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса) як заступник директора протягом 15 років.

За часи своєї науково-педагогічної діяльності В. С. Зеленецький підготував 8 кандидатів і одного доктора юридичних наук.

В. С. Зеленецький був автором, співавтором відомих монографій, науково-практичних посібників у галузі кримінального процесу, прокурорського нагляду, загальної теорії боротьби зі злочинністю, кримінології, кримінального

права. Оpubлікував близько 400 наукових праць, серед яких: «Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе» (1979), «Методологические основы борьбы с преступностью» (1989), «Обеспечение безопасности субъектов уголовного процесса» (у співавт., 2000), «Проблеми затримання та взяття під варту на досудовому провадженні по кримінальній справі» (у співавт., 2005), «Ювенальна юстиція в Україні» (у співавт., 2006), «Боротьба з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансування тероризму» (у співавт., 2007), «Дослідче провадження про вчинений злочин» (2009), «Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні» (2011), «Доследственный уголовный процесс» (2012).

Чималим був внесок В. С. Зеленецького в розробку чинного законодавства та вдосконалення практики його реалізації. Він брав участь у розробці про-

ектів законів України «Про прокуратуру України», «Про судоустрій та статус суддів», «Про боротьбу з тероризмом», «Про порядок прийняття, реєстрації, перевірки та вирішення заяв, повідомлень та іншої інформації про злочини» та ін.

Пішла з життя принципова, віддана ідеалам науки людина. Сумлінне ставлення до виконання свого професійного обов'язку та душевність здобули В. С. Зеленецькому високий авторитет і повагу в колективах, у яких він працював.

Світлу пам'ять про талановитого вченого, відомого дослідника, чуйну і авторитетну людину назавжди збережуть у своїх серцях його друзі, колеги і учні.

Президія Національної академії правових наук України та редакційна колегія «Вісника Національної академії правових наук України» глибоко сумують з приводу тяжкої втрати – смерті **Володимира Серафимовича Зеленецького** та висловлюють свої щирі співчуття його рідним.

Зміст

ТАЦІЙ В. Національна академія правових наук України: етапи становлення та розвитку	3

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

РАБІНОВИЧ П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація.....	10
ОНИЩЕНКО Н. Невідкладність завдань по забезпеченню прав, свобод і законних інтересів особи (теоретичні моделі та практика реалізації).....	17
ДУДАШ Т. До питання про ефективність захисту прав людини (за матеріалами пілотних рішень Страсбурзького суду)	26
ПАНКЕВИЧ О. Проблема свободи в сучасній християнській антропології (католицька й православна інтерпретації)	36

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ НАУКИ

МУРАШИН О. Проблема ідентичності національних правових систем в умовах глобалізації: теоретико-методологічний аспект	44
ЄВГРАФОВА Є. Доктрина у правовій науці і юридичній практиці	52
КОСІНОВ С. Контроль у державі як складова соціальної системи.....	63
КРИЖАНОВСЬКИЙ А. Історіософія правового порядку: спроба загальноцивілізаційного дискурсу	72
ЄРМОЛАЄВ В. Про деякі спірні питання історії державотворення на Гетьманщині часів Б. Хмельницького	78
РУМ'ЯНЦЕВ В. Ідея національно-державного відродження в суспільно-політичному житті України (кінець XVIII – початок XX ст.)	89

ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

МЕДВЕДЧУК В. Державотворчий потенціал федеративної трансформації України: конституційно-правові аспекти.....	98
СКРИПНЮК О. Конституційне право і теорія конституційного права України: теоретико-методологічні проблеми	108
ОНИЩУК М., САВЧИН М. Відповідальне правління і народний суверенітет: нотатки до конституційного творення.....	115
ГОНЧАРОВ В. Ще раз про юридичну природу рішень Конституційного Суду України.....	126

ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

НАГРЕБЕЛЬНИЙ В. Правове забезпечення модернізації державного управління та державного регулювання в економічній сфері України	133
САМСІН І. Підгалузева природа податково-правових відносин та їх ознаки	141

ЛУЧЕНКО Д. Про основні ознаки адміністративно-правового спору.....	148
БОЙКО І. Роль адміністративного права у формуванні правового статусу людини і громадянина.....	157

ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

ГЕТЬМАН А. Концепція розвитку екологічного права та законодавства як передумова забезпечення національної екологічної політики	165
МІЛАШ В. Правове регулювання договірних відносин із надання послуг за сучасних ринкових умов.....	174

ПИТАННЯ СУДОУСТРОЮ ТА БОРІТБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

ТАТЬКОВ В. Принцип спеціалізації як критерій у розмежуванні судових юрисдикцій	185
ГОЛІНА В. Кримінологічна політика України як ресурс у протидії злочинності (реалії і можливості)	193

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Відділення теорії та історії держави і права Національної академії правових наук України (<i>В. Гончаренко, П. Рабінович</i>)	202
Основні напрями наукових досліджень у галузі конституційного, муніципального, міжнародного права, адміністративного права і процесу, фінансового та інформаційного права (<i>Ю. Битяк</i>).....	208
Інформація про роботу відділення цивільно-правових наук Національної академії правових наук України (<i>Н. Кузнєцова</i>)	221
Здобутки та перспективи наукової діяльності відділення екологічного, господарського та аграрного права (<i>Ю. Шемишченко, В. Нагребельний</i>).....	223
Діяльність відділення кримінально-правових наук Національної академії правових наук України: двадцять років досвіду (<i>В. Борисов, В. Батиргарєєва</i>)	232
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса: до 20-ї річниці створення Національної академії правових наук України (<i>В. Борисов, В. Батиргарєєва</i>)	243
На шляху розвитку національної доктрини державного будівництва та місцевого самоврядування (<i>С. Серьогіна</i>)	258
Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності Національної академії правових наук України (<i>О. Орлюк, В. Нежиборець</i>)	267
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва як структурний підрозділ Національної академії правових наук України (<i>О. Крупчан</i>)	278
Науково-дослідний інститут правового забезпечення інноваційного розвитку Національної академії правових наук України: становлення та розвиток (<i>С. Прилипка, Ю. Атамонова</i>)	286
Історія Науково-дослідного інституту інформатики і права Національної академії правових наук України та розвитку правової науки в інформаційній сфері (<i>В. Пилипчук, В. Фурашев, О. Гладківська</i>)	290

Львівська наукова школа теорії прав людини (до 15-річчя діяльності Львівської лабораторії прав людини НАПрН України) (<i>С. Добрянський</i>)	301
Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю: здобутки та перспективи діяльності наукової лабораторії (<i>В. Шепітько, Г. Авдєєва</i>)	308
Київський регіональний центр Національної академії правових наук України – становлення, наукові досягнення та перспективи розвитку (<i>В. Тихий, А. Яковлев</i>)	314
Донецький регіональний науковий центр Національної академії правових наук України: становлення та розвиток (<i>В. Мамутов</i>)	322
Юридична наука півдня України: виклики ХХІ ст. (про діяльність Південного регіонального центру Національної академії правових наук України) (<i>С. Ківалов</i>)	328
Західний регіональний науковий центр Національної академії правових наук України: становлення та розвиток (<i>В. Нор</i>)	332

РЕЦЕНЗІЇ

Нові аспекти дослідження теорії судової влади (<i>С. Бобровник</i>)	337

НАУКОВЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

Конкурс на присудження Премії імені Ярослава Мудрого	340

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Жигалкін П. І.	342
Гусаров С. М.	343
Комісаров В. С.	344
Пам'яті Михайла Яковича Сегая	346
Пам'яті Володимира Серафимовича Зеленецького	348

ВИМОГИ

щодо оформлення наукових статей, які публікуються у збірнику наукових праць «ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ»

Наукові статті повинні відповідати постанові президії Вищої атестаційної комісії України №7-05\1 від 15 січня 2003 року “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”.

Загальні вимоги до структури наукових статей:

1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.
3. Формування цілей статті (постановка завдання).
4. Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямі.

Вимоги до оформлення тексту наукових статей:

1. Загальний обсяг публікації (назва статті, відомості про автора, текст статті, використані матеріали, анотація, ключові слова) не повинен перевищувати 10–12 сторінок (кегель 14, інтервал 1,5, текст Times New Roman).
2. У верхньому правому куті титульної сторінки – ім'я та прізвище автора (співавторів), науковий ступінь, вчене звання, членство в Академії (за наявності), посада та місце роботи.
3. Нижче – УДК статті.
4. Нижче – назва публікації з вирівнюванням по центру сторінки та виділенням жирним шрифтом.
5. Посилання на використані джерела здійснюється у квадратних дужках із зазначенням номеру джерела та конкретних сторінок, напр. [1, с. 14], а самі назви джерел наводити в кінці статті у порядку згадування у тексті (розділ «Список використаної літератури»). Кількість джерел у використаних матеріалах не повинна перевищувати 15.
6. На статтю необхідно надати анотації (2–4 речення) та ключові слова (4–8 слів) українською, російською та англійською мовами. Анотація на українській мові розміщується перед текстом статті, на російській та англійській – після списку використаної літератури. Анотації мають містити також прізвище та ім'я автора, назву статті.

Вимоги щодо надання матеріалів у редакцію:

1. Роздрукований примірник наукової статті (підписаний у кінці автором з позначкою про дату її надходження до редакції).
2. Електронний варіант статті.
3. Довідку про автора (співавторів) із зазначенням – ПІБ, посади, наукового ступеня, вченого звання та членства в Академії (за наявності), контактний номер телефону (мобільний, робочий), розділ збірника, у якому доцільніше розмістити статтю.
4. Якщо автор не має наукового ступеня, додатково подається рецензія кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності та витяг з протоколу засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.
5. Фото автора у форматі Jpg.

Для зручності авторів рекомендуємо у якості зразку оформлення розглянути вже опубліковані статті у збірнику наукових праць «Вісник Національної академії правових наук України».

Редакція має право рецензувати, редагувати, скорочувати та відхиляти статті. У разі недотримання зазначених вимог щодо оформлення рукописів, редакція залишає за собою право не розглядати їх.

Адреса: м. Харків, вул. Пушкінська, 70

Тел. (057) 707-79-89

Електронна пошта: visnyk_naprrnu@ukr.net

Збірник наукових праць

**Вісник
Національної академії
правових наук України**

№ 2 (73) 2013

Відповідальний за випуск *О. В. Петришин*

Редактор *С. Пашинська*

Коректор *Н. Шестьора*

Технічні редактори:

В. Зеленько, О. Сенько

Підписано до друку з оригінал-макета 07.08.2013.
Формат 70×100 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 29. Обл.-вид. арк. 24,8. Вид. № 916.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Надруковано в друкарні СПДФО Білетченко
Тел. (057) 758-35-98

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток